

Draskóczy Eszter:

ALVILÁGJÁRÁSOK ÉS POKOLBELI BÜNTETÉSEK

Dante *Komédiájának* antik és középkori forrásai

ANTI-KVITÁS ÉS RENESZÁNSZ KÖNYVEK

SZERKESZTŐK:

LÁZÁR ISTVÁN, NAGYILLÉS JÁNOS,
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, VÍGH ÉVA

DRASKÓCZY ESZTER

ALVILÁGJÁRÁSOK
ÉS POKOLBELI BÜNTETÉSEK

Dante *Komédiájának* antik és középkori forrásai

Szeged

A kutatást 2016 és 2019 között a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal
NKFIH PD 121397 számú pályázati támogatása tette lehetővé,
a kutatás folytatását és a kötet megjelenését
az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz Források és Recepció Kutatócsoport
(TK 2016-126) támogatta.
Készült az ELTE BTK Olasz Tanszékén (2016–2019),
és az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében (2020–2021).

Szerkesztette:
Ertl Péter

Lektorálta:
Mátyus Norbert

A forrásszemelvényeket fordították:
Draskóczy Eszter
Ertl Péter
Földváry Miklós
Gyócsi Ádám

Az illusztrációkat és a borítót Boldog Vince készítette

ISBN 978–963–267–567–1
ISSN 2630–9041

© Draskóczy Eszter, 2022.
© Lazi Könyvkiadó, 2022.

A Lazi Kft. kiadása
info@lazikiado.hu
www.lazikiado.hu

A kiadásért felel: a kiadó ügyvezető igazgatója

Tördelés: Szőnyi Etelka

Nyomdai kivitelezés:
Színvonal Nyomda

Felelős vezető:
Ardai Zsolt

TARTALOMJEGYZÉK

Tartalomjegyzék	5
Előszó	7
I. Dante túlvilágjárása és antik elődei: a kimondott és az elhallgatott modellek ...	9
„Nem vagyok sem Aeneas, sem Pál” I.: Dante és Aeneas	11
A dantei orpheus: egy makrotextuális modell	30
„Nem vagyok sem Aeneas, sem Pál” II.: Dante, Szent Pál és a <i>Visio Pauli</i>	50
Konklúzió	80
II. A látomásirodalmi hagyomány és Dante: bűnök és pokoli büntetések	
rendszere Dante előtt	83
A látomás mint irodalmi műfaj	85
Epizódok a látomások fejlődéstörténetéből	103
A látomásműfaj szabályainak rögzülése Nagy Szent Gergelynél	120
A látomásműfaj továbbfejlődése Beda Venerabilis <i>Az angol nép egyház-</i> <i>története</i> című művében (731)	131
Walahfrid Strabo: <i>Wettinus látomása</i> (826) – Az első túlvilágilátomás- költemény Dante előtt	145
Albericus látomása (1130 k.): vízió Kelet és Nyugat között	177
Tundalus látomása: a 12. századi „bestseller”	197
<i>Thurkillus látomása</i> (1206): a nyugati keresztény víziók utolsó láncszeme a <i>Komédia</i> előtt	238
A <i>Liber Scale Machometi</i> leírása az alvilági hét területről	257
Túlvilág-ábrázolás a Dante előtti népnyelvű irodalomban	302
Konklúzió	321
Függelék	323
I. A Fontosabb túlvilág-leírások időrendi táblázata	325
II. A Bűnök és alvilági büntetések rendszere A Dante előtti látomásokban ..	330
Rövidítésjegyzék	347
Bibliográfia	349

ELŐSZÓ

A halottak birodalmába való alászállások és az egekbe ragadtatások minden kultúra és vallás alapító mítoszai közé tartoznak. A mítosz lényege ugyanis, hogy a legfontosabb emberi kérdésekre kínáljon egy-egy szimbolikus választ, és ezen kérdések egy része bizonyosan a „legprimitívebb emberi szenzációt”,¹ „a létezés botrányát”,² a halált és a halál utáni élet lehetőségét kutatja. Minderről csak azok a tanúk számolhatnak be hitelesen, akik maguk megtapasztalták, akár egy beavatási szertartás során, vallási ekstázisban, isteni látomásban, akár egy nagyívű utazás hőseként, akár a saját halált megélve, de mégis visszatérve a testbe.

Dante túlvilági utazásának a nyugat-európai irodalomban két fő forráscsoportban található előzménye: egyrészt a klasszikus irodalmi és filozófiai szövegekben (amelyekből megismerjük a mitikus alászállásokat, a homérosi és vergiliusi árnyékvilág helyszíneit és a platóni tanokat az égi szférákról), másrészt a bibliai és apokaliptikus hagyományban gyökerező, főként középkori, vallásos, erkölcsjavító célzatú túlviláglátomásokban.

Jelen munka két nagy egységében egy-egy szövegcsoporthoz koncentrálni vizsgálja a *Komédia* és forrásainak kapcsolatát. Az első egység Dante túlvilágjáró előképeinek szerepét kutatja, elsősorban arra a kérdésre keresve a választ, hogyan méri magát az utazó Dante antik elődeihez: a két kimondott modellhez, a vergiliusi Aeneaszhoz és Szent Pálhoz – akinek a túlvilági útját nem csupán a Korintusiakhoz írt második levele, hanem a középkorban elterjedt, *Szent Pál apostol látomása* című, kora keresztény szöveg alapján is ismerhette Dante –, valamint egy elhallgatott, de makrotextuális szinten mégiscsak jelen lévő mintához, a költő-alvilágjáró Orpheushoz.

A második egység a *Komédia* forrásainak egy megkerülhetetlen csoportját, a középkori víziókat vizsgálja a következő szempontokból: hogyan előlegezik a *Komédia* büntetés-rendszerét a szövegek, és milyen műfaji, strukturális elemeket, toposzokat merít a hagyományból a dantei fantázia az *Inferno* megalkotásakor. A látomási irodalom fejlődését is bemutató fejezetcsoportban hét vízió részletes elemzését nyújtom a Nagy Szent Gergely *Dialogusai*ban (6. század) olvashatóktól a műfaj utolsó darabjának tekintett *Thurkillus látomása*ig (1206). A látomások szövegei, illetve azok szemelvényei – a *Liber Scale Machometi* kivételével – először olvashatóak magyarul, és a jegyzetekben következetesen jelölöm a dantei művel kimutatható tematikai párhuzamokat és kapcsolódási pontokat. A fejezetcsoport záró tanulmányában tárgyalom a látomási irodalom hagyomá-

¹ SZERB Antal kifejezésével (SZERB 2002: 12); a másik ilyen emberi szenzáció pedig a szerelem.

² SIMON 2013b: 7.

nyát folytató, valamint a *Komédiát* előlegző népnyelvi, itáliai dialektusokban alkotó szerzők, Giacomino da Verona és Bonvesin de la Riva túlvilágkölteményeinek pokol-ábrázolását és bűn–büntetés-rendszerét.

✱

Hálás vagyok Pál Józsefnek, hogy ennek a projektnek az elindulását támogatta, és Vígh Évának, hogy lehetővé tette a munka folytatását és befejezését. Köszönöm Ertl Péternek és Mátyus Norbertnek a számtalan javítást és tanácsot. Köszönöm továbbá Gyócsi Ádámnak és Ertl Péternek a fordításokba fektetett munkáját, Farkas Flórának és Szilágyi Emőke Ritának a *Tundalus látomása* illetve a *Mohamed lépcsője*-fordítás ellenőrzését. Köszönöm Szörényi Lászlónak a teljes kézirat elolvasását, Csorba Zsuzsannának az arab szavakkal kapcsolatos segítségét és Györe Borinak két fejezet olvasószerkesztői javításait. Köszönettel tartozom végül Földváy Miklósnak, hogy *Wettinus látomásainak* fordítását ebben a kötetben jelenteti meg.

✱

A kötet egyes fejezetei korábbi változatban megjelentek már a következő helyeken:

A dantei Orpheus: egy makrotextuális modell. Források és értelmezés, *Antikvitás és Reneszánsz*, II (2018), 37–63.

„Nem vagyok sem Aeneas, sem Pál”. Dante túlvilágjárása és elődei. I. Dante és Aeneas, *Antikvitás és Reneszánsz*, IV (2019), 61–87.

Eszkatológia és túlvilág-ábrázolás a Dante előtti népnyelvű irodalomban: a pokol Giacomino da Verona és Bonvesin de la Riva szerint, *Antikvitás és Reneszánsz*, V (2020), 35–66.

A *Komédia* és a látomás mint irodalmi műfaj, *Antikvitás és Reneszánsz*, VIII (2021), 33–66.

I.
DANTE TÚLVILÁGJÁRÁSA ÉS ANTİK ELŐDEI:
A KIMONDOTT ÉS AZ ELHALLGATOTT MODELLEK

A könyv első egysége Dante viszonyulását vizsgálja az Utazó három irodalmi előképéhez: két kimondott modelljéhez, Aeneashoz és Szent Pálhoz, és az elhallgatott, de az egész *Komédiá*ban jelen lévő mintához, a költő-alvilágjáró Orpheushoz. A három minta két külön hagyományból érkezik: Aeneas és Orpheus a klasszikus irodalomból, amelyekre Dante koráig ráakodik a keresztény allegorizáló értelmezés is; Szent Pál pedig a bibliai és az apokaliptikus tradícióból kihajtó, de a középkorra számos változatban és nyelven terjedő *Visio Pauli*ből,¹ amely a 6. században műfajjá váló látomások archetípusa. E három modell eltérő módon van jelen a dantei műben, ami különböző értelmezői hozzáállást is kívánt.

„NEM VAGYOK SEM AENEAS, SEM PÁL” I: DANTE ÉS AENEAS

Az első fejezet az *Aeneis*-olvasó Dantét mutatja be, elsősorban Aeneas modellszerepét járva körül a *Komédiá*ban, valamint a dantei világ Vergiliustól örökölt helyszíneit, alakjait, érényeit és alvilági büntetéseit. Hogy a szöveghelyek sokrétűségét és tudatos játékoságát jobban megértsük, összevetésem során a dantisztika – Giovanni Pascoli óta² – bevett különbségtételét („szerző Dante” – „utazó Dante”, vagy másképp: *auctor* – *agens*, narrátor – szereplő)³ alkalmazva állítom Vergiliust, az antik szerzőt a narrátor Dante mellé, Vergiliust, a *Komédia* szereplőjét Dante, az utazó mellé, valamint Aeneast, az *Aeneis* szereplőjét Dante, az utazó mellé.

MÉRETKEZÉS A NAGY ELŐDÖKHÖZ

Az utazó Dante találkozása Vergiliusszal. Az Elysium árnyéka a limbusban

Az első emberalak, akivel az utazó Dante a *Komédiá*ban, első, sikertelen útja⁴ során találkozik, nem más, mint Vergilius, *mester* e és *szerző-példakép* e.⁵ Az antik költő fő művét,

¹ Magyarul: ADAMIK 1997: 73–100. A szövegből Adamik Tamás fordításában idézek, mely a *Párizsi Kódex* latin nyelvű szövegének fordítása.

² CONTINI 1976: 32–62 (eredeti megjelenés: 1958). Gérard Genette narratológiai fogalmaint Giuseppe Ledda alkalmazta Dantéra (LEDDA 2002: 13–14).

³ A témáról magyarul ld. KELEMEN 2015: 49–70; MÁTYUS–NAGY 2019: 30.

⁴ A szereplő Dante első, sikertelen útja alatt a *sötét erdőtől* kezdve a napsütötte dombhátig (mely a földi paradicsom előképe) igyekvését értjük, amikor útját állja három vadállat, amelyek közül a telhetetlen bírvágyat jelképező nőstényfarkas végül visszafordulásra készíti (*Inf* I 1–61). Magyarul a témáról és a három vadállat értelmezéséről ld. SALLAY 2011: 17–31; PÁL 2009: 101–102; VÍGH 2017: 87–100; MÁTYUS–NAGY 2019: 20–22.

⁵ *Inf* I 8. Az ének magyar fordítását MÁTYUS–NAGYtól idézem (2019). A *Pokolból* magyarul a legtöbb esetben frissen megjelent kommentárunkból (KELEMEN 2019), míg a *Purgatóriumból* és a *Paradicsomból* Nádasdy Ádám fordításában idézek (NÁDASDY 2016). Saját fordítást használok abban az esetben, ha a meglévőkkel nem értek teljesen egyet.

az *Aeneist* kitartó szorgalommal és nagy szeretettel tanulmányozta, és csakis⁶ tőle vette át a szép (‘emelkedett’, ‘tragikus’) stílus t, mely dicsőséget szerzett neki. Dante, mikor legkedvesebb szerzője árnyát megpillantja, a *miserere* („könyörülj [rajtam]”) szóval fordul hozzá segítségért: egyszerre idézve Dávid király bűnbánati zsoltárának⁷ első szavát, valamint Aeneas kérését Sibyllához, hogy legyen vezetője az Avernusban, és tegye lehetővé találkozását halott apjával, Anchisesszel.⁸

Vergilius, ahogy az a *Pokol* második énekéből kiderül, pontosan a bűnös életet jelképező *sötét erdő*be⁹ éppen visszatérni készülő Dante megsegítésére érkezett a limbusból, ahol az antik, pogány költőnagyságok – Homéros, Horatius, Ovidius, Lucanus – társa.¹⁰ A pokol első körében, a pokol tornácán a keresztség nélkül meghaltak sóhajai rezgetik a *sötét* és *ködös* levegőt,¹¹ de az ókor nagyjai – hírnevüknek köszönhetően – a vergiliusi elysiumi mezőket¹² idéző helyszínen lakoznak ugyanebben a körben. Egy *nemes kastélyon* áthaladva *magas, nyílt* és *világos* helyre érkeznek az utazók, ahol *zöld pázsit felett*¹³ gyülekeznek a *nagy szellemek*, köztük maga Aeneas a többi eposzi hős seregszemléjében,¹⁴ valamint a filozófusok, tudósok családja. A *Komédiá*ban tehát a legkiválóbb bölcsek, költők és szereplők az elysiumi boldogok (hősök, költők, felfedezők, művészek) sorsának egy örömtelen változatát kapják.¹⁵

Ez az „Elysium” a pokol tornácán zárványt alkot a dantei alvilágban, és egyedülálló *hommage* az antik kultúra nagyjainak, akik békésen társalognak, méltóságot sugárzó arc-

⁶ A kizárólagos mester–tanítvány-viszony ellentmondásairól Dante első megszólalásában ld. KELEMEN 2015: 94–96.

⁷ Zsolt 51, 3. A Bibliát a Káldi-féle Neovulgáta-fordítás szerint idézem: *Ő- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*, Budapest, 2001, és csak szükség esetén térek el tőle. Dante maga a Vulgata egy középkori változatát, a 13. század első felében keletkezett, ún. *Biblia Parisiensis*t olvashatta.

⁸ Verg. *Aen.* VI 116–117: „[...] Gnatique patrisque, / alma, precor, miserere [...]” („[...] Könyörgök, / Szánd az atyát s a fiút, kedves [...]”). Niccolò Tommaseo kommentárja és Giovanni Pascoli értelmezése nyomán a vergiliusi átvételt hangsúlyozza RIGO 1994: 74. Vergilius műveiből eredetiben Roger Mynors kiadása alapján (MYNORS 1969), magyarul Lakatos István fordításában idézek (LAKATOS 1967).

⁹ *Inf* I 2. N.b. Aeneasnak is ősi (Verg. *Aen.* VI 179), sűrű erdőn (uo. 131–132) kell áthatolnia alvilági útja során.

¹⁰ Dante a költők „szép iskoláját” (*Inf* IV 95) hasonlóképpen csoportosítja az *Új élet* XXV. fejezetében (16 Gorni) (KARDOS 1965: 45, Jékely Zoltán ford.); *A nép nyelvén való ékesszólásról* című művében (*VE* II vi 7) Vergilius, az *Átváltozások* Ovidiusa, Statius és Lucanus a megnevezett négy legkiválóbb „verselő poéta” (*regulatos* [...] *poetas*) (KARDOS 1965: 387, Mezey László ford.).

¹¹ *Inf* IV 10, 26–27 (Tóth Tihamér ford.).

¹² Verg. *Aen.* VI 637–892.

¹³ Vö. a vergiliusi Elysiumban a *vidám berkeknek örökzöld, / bűbajos mezejével*: Verg. *Aen.* VI 638–639.

¹⁴ Ld. BORZSÁK 1968: 3.

¹⁵ Vergiliusnál *magnanimi heroes* (Verg. *Aen.* VI 648), Danténál *spiriti magni* (*Inf* IV 119).

cal, fényben és nyugalomban, és a legbölcsebbeket tisztelettel és rajongással hallgatják. Az isteni akarat szerint „Dicső hírük és nevük, [...] az égben kegyet nyer, s jutalmuk ez”.¹⁶ Ám ez a kivételezett helyzet kimerül a kellemes környezetben, a földi értékek és nemes szokások továbbvitelében,¹⁷ és nem mentes a szenvedéstől: e kiválóságok is – akár csak a többi keresztleletlen lélek – *remény nélkül vágyakoznak* (*Inf* IV 42), ami maga a „szenvedés definíciója”.¹⁸

Dante kétségei és Vergilius válasza az alászállás előtt

Vergilius magyarázza el a segítségért esegő Utazónak, hogy a napsütötte földi paradicsomig nem a látható és addig megkísérelt ösvényt, hanem *egy másik utat kell bejárnia*, áthaladva a poklon és a purgatóriumon, és e hosszú út során, amely teljes túlvilági zarándoklatának csaknem kétharmada, ő lesz a vezetője. Dante, meghallván, milyen nehéz feladat áll előtte, a következő kétségeit tárja a bölcs költő elé: (1) Elég-e az ereje, elég erényes-e egy ilyen roppant úthoz?¹⁹ (2) Mi ennek az utazásnak az oka s célja? (3) Ki ad rá engedélyt?²⁰

A kérdések felvetésével párhuzamosan az Utazó megnevezi túlvilágjárásának két legfontosabb mintáját: Aeneasz (*Silviusnak apja*)²¹ és Szent Pált (*Választott Edény*). Költő-vezetőjéhez fordulva – *Te mondod* – tizenöt sorban idézi fel Aeneasz *descensus*ának három fő jellegzetességét: testben, *még romlandó állapotban* ment *a halhatatlan világba*, és ott *érzékeinek birtokában volt*; tette ezt isteni engedéllyel; és küldetésének *telosa* pontosan tudható:

ugyanis őt az áldott Róma és a birodalom atyjául
az egek legmagasabbikában választották ki:
ez is [a város] és az is [a birodalom], ha az igazat akarjuk mondani,
a szent hely számára alapítattott,
ahol a nagy Péternek követője székel. (*Inf* II 20–24)

¹⁶ *Inf* IV 76–78 (Nádasdy Ádám ford.).

¹⁷ Ugyanezt kapják a vergiliusi boldogok is jutalmul: „[...] Ahogyan – míg éltek – örültek / Harci szekérnek, fegyvernek, fényes lovaiknak, / Épp így holtukban sem szűnik e vágyuk irántuk. / Jobb fele mint balról, a gyepen, lakomáznak is erre, / Rágyújtván a babérbokrok jóillatú fészken / Vig győzelmi dalokra [...]” (Verg. *Aen.* VI 653–658).

¹⁸ Ezúton köszönöm meg Mátyus Norbertnek, hogy erre a tényre felhívta a figyelmemet.

¹⁹ Az eredeti *virtù* (*Inf* II 11) ‘erény’, ‘erő’, ‘képesség’, ‘felkészültség’, nehezen fejezhető ki egy szóval. Babits és Nádasdy *erő*nek („vizsgáld erőmet, vajjon tehetős-e”, B. M.; „tekintsd erőmet: elég-e vajon”, N. Á. ford.), HOFFMANN–MÁTYUS 2019 *erény*nek fordítja („nézd erényemet, hatóság-e”). A túlvilágjárások során az utazó lelki-morális állapota a leglényegesebb, vagyis az *erény*, hiszen a legtöbbször csak a lélek teszi meg az utat (pl. *Tundalus látomása*). Azonban – ahogy szerzőnk hangsúlyozza – Aeneasz testben lép át a halottak birodalmába, és hozzá hasonlóan Dante is hús-vér alakként halad át a pokol és purgatórium körein: árnyékot vetve, olykor elfáradva, és a purgatóriumi éjjeleken megpihenve. Így számukra egyfajta *fizikai erőnlét* is szükséges az úthoz, még ha ez az *erő* valójában az *erény* kifejeződése.

²⁰ *Inf* II 10–31.

²¹ *Inf* II 13, vö. Verg. *Aen.* VI 763–766.

A másik modell, Szent Pál paradicsomi útját mindössze egy tercina jeleníti meg itt, az apostol elragadtatásának célját és következményét hangsúlyozva:

Aztán ott járt a Választott Edény,
bizonyyságot hozott annak a hitnek,
mely utat nyit az üdvösség felé. (*Inf* II 28–30)

A túlvilágjárás *opusa*²² előtt álló Dante hozzájuk méri magát, és első kijelentése, kételye szerint „nem Aeneas, és nem Pál”, és senki – sem saját maga, sem más – nem tartja méltónak erre, így attól tart, hogy *örült*²³ vállalkozás elindulnia, pontosan amilyen Odysseus utolsó útja volt.²⁴

Dante három kérdése közül Vergilius teljes mértékben csupán a harmadikat válaszolja meg, és részben a másodikat. A mester, hogy kishitűségétől és félelmétől megszabadítsa pártfogoltját, elmondja, ki és miért küldte őt a megsegítésére. Szűz Mária szánta meg Dantét, mikor a *sötét erdő* nél bolyongott, enyhítve a *szigorú*, isteni *ítélet* en (amely a főhős bűnéért, az igaz útról letérésért járna), és Szent Lúcia gondjára bízta, akinek a firenzei költő nagy tisztelője volt. Lúcia pedig Beatricéhez, Dante szerelméhez fordult, hogy támogassa barátját, aki őt annyira imádja, hogy érte – az *Új élet* megírásával – kiemelkedett „a népnyelvű seregből” (*Inf* II 105). A Mennyei Rózsából szállt alá Beatrice a limbusba, és itt kérte meg Vergiliust, hogy ékes beszédével „és mindazzal, ami szükséges lehet [Dante] megmeneküléséhez, segítse” (*Inf* II 67–69).

Vagyis Dante útja küldetés, mely isteni akaratból és égi segítséggel valósul meg, tehát e tekintetben méltó két nagy elődjéhez, akiknek túlvilágjárásai „egymás komplementerei”.²⁵ Az *Aeneis*, ahogy a latin Biblia, Dante legfőbb forrásai lesznek, és „folyamatos viszonyítási pontként szolgálnak a továbbiakban”, és „melléjük társul immár harmadik *szent* könyvként” a *Komédia*.²⁶

A Vergiliushoz intézett első kérdésre – hogy elég-e Dante ereje, elég erényes-e egy ilyen roppant úthoz – csak az utazás maga adhat választ. A második kérdés másik felére, mely a túlvilágjárás céljára vonatkozik, a szerzőtől a *Komédia* más pontjain, valamint a Cangrande della Scalához írt XIII. levélben kapunk feleletet, teljességében pedig a láto-

²² Aeneas vezetője, Sibylla ugyan azzal biztatja, hogy az alászállás könnyű, csupán a visszajutás fáradtságos munka („[...] *facilis descensus Averno*: / [...] / sed revocare gradum superasque evadere ad auras, / *hoc opus, hic labor est*. [...]”, Verg. *Aen.* VI 126–129), ennek azonban nemsokára ellentmond majd, amikor az áldozatok bemutatása után Aeneas, kivont kardját szorongatva, belépni készül a Hádésba: „Most van szükség hős lélekre s a szívben erélyre!” („nunc *animis opus, Aenea, nunc pectore firmo*”, uo. 261.)

²³ *folle*: *Inf* II 35.

²⁴ *Inf* XXVI 125 és *Par* XXVII 83.

²⁵ PICONE 2017: 313.

²⁶ HOFFMANN–MÁTYUS 2019: 37.

másirodalmi hagyomány ismeretében érthetjük meg. A XIII. levél tanúsága szerint a *Komédia* didaktikus célkitűzése, hogy a földi halandókat „a boldogság állapotára vezesse”,²⁷ tehát Dante egyéni javán túl az egész, bűnben élő emberiség hasznára is történik ez a zarándoklat. Ugyanakkor „a lelkek túlvilági állapotát” bemutatva a szerző a korabeli társadalmat is le akarja képezni és bírálni: ez a törekvés már az első apokaliptikus-vizionárius szövegekben (így a *Péter-apokalipszis* ben²⁸ és *Szent Pál látomása* ban²⁹) is jelen van.

DANTE VERGILIUSA

A középkor, a IV. ekloga próféciáját Krisztusra vonatkoztatva, Vergiliust mint kereszténység előtti keresztényt és látnokot tisztelte. A számos Vergilius-legenda egyike szerint maga Szent Pál is meglátogatta a költő sírját:

Amikor Maro sírjához
vezették őt, hű könnyei
özönével árasztotta el;

Így szólt: „Mivé tehettelek volna,
ha még életben találalak,
ó, költők legnagyobbika!”³⁰

Dante Vergiliusa, ezekkel a korban elterjedt legendákkal szemben, pogány, tehát művével, a IV. eklogával az alkotója számára rejtett üzenetet közvetített. Hiába jelenik meg Statius a *Komédiá*ban mint titkos keresztény, aki pontosan Vergilius IV. eklogájának hatására keresztelkedett meg,³¹ a szeretett mester sorsát Alighieri túlvilágában ez a *post mortem* térítés nem befolyásolja. Vergiliust Macrobius megállapításától³² kezdve az antik

²⁷ *Ep* XIII 15; KARDOS 1965: 511 (Mezey László ford.).

²⁸ Magyarul: *Péter-apokalipszis* (PESTHY 2009, Pesthy Monika ford.).

²⁹ Magyarul: *Szent Pál apostol látomása* (ADAMIK 1997: 73–100, Adamik Tamás ford.).

³⁰ „Ad Maronis mausoleum / Ductus fudit super eum / Piae rorem lacrimae; // »Quem te, inquit, reddidissem, / Si te vivum invenissem, / Poetarum maxime!«”; idézi: ZIOLKOWSKI–PUTNAM 2008: 413. Ezt a hat sort Petrarca bemásolta a „Virgilio Ambrosiano” néven híressé vált kódexe előzéklapjára (Milano, Biblioteca Ambrosiana, A 79 inf., f. Iv); kiadása: BAGLIO – NEBULONI TESTA – PETOLETTI 2006, I, 192. (Ezúton köszönöm meg Ertl Péternek, hogy erre felhívta a figyelmemet.)

³¹ „Te küldtél legelőször / a Parnasszus forrásaiból inni / s a te fényed vitt Istenhez először. / Úgy voltál, mint aki maga mögé / tartja a lámpát: neki nem világít, / de segíti az utána jövőket, / hiszen ezt mondtad: »Új kor születik, / igazság lesz majd, mint az ősidőkben, / s új ivadék száll le hozzánk az égből.« / Miattad lettem költő, majd keresztény [...]” (*Pur* XXII 64–73, Nádasdy Ádám ford., kiemelés tőlem: D. E.).

³² Macrobius szerint Vergilius minden tudomány kiváló ismerője (*Somn. Scip.* I 6, 44); ld. BELLOMO 2013: LI.

tudomány és művészet legfőbb letéteményesének tartják, költészeti tekintélynek és stílusmodellnek, akinek etikai, politikai és vallásos nézeteit az értelem és *humanitas* tökéletes harmóniában hatja át.³³

Dante számára – bár ismeri és idézi a *Georgicát* és az *Eclogák* at is – Vergilius az *Aeneis* szerzőjeként jelentős. A mű cselekményének lényeges elemeit történelmi ténynek tekinti (vagyis, hogy Aeneas valós személy volt, eljött Trójából, és megalapította Rómát), a *katabasist* pedig irodalmi ténynek. Maga Vergilius bizonytalanítja el olvasóját a leírtak igazságtartalmát illetően azzal, hogy főhőse a hamis álmok elefántcsontkapuján hagyja el az alvilágot:

Két kapun át járnak föl az Álmok. Egyik szaru. Rajta,
Mint mondják, a való árnyak szoktak kilebegni;
Hószínfényű, fehér elefántcsontból van a másik.
Itt a csalárd jelenéseket engedik égné a mánok.
Erre, a csontkapun át mutat Anchísés utat, aztán
Szót befeczeve, fiát a Sibyllával kibocsátja [...]. (Verg. *Aen.* VI 893–898)

E sorok sokféle értelmezése között³⁴ megjelenik a teljes Hádés-víziót egy allegorikus-kozmikus, isteni álomnak tekintő elképzelés is.³⁵

Az *Aeneis* allegorikus interpretációi – Aelius Donatus, Tiberius Claudius Donatus, Servius, Macrobius, Fulgentius, de főként Bernardus Silvestris kommentárjai nyomán – a középkori olvasók számára meghatározták a mű befogadását.³⁶ Dante ismeri és fel is használja ezeket a Vergilius-kommentárokat: a *Vendégség* ben (IV xxvi) Fulgentiust követve az *Aeneis* t mint az életkorok egymásutánját és az egyes korokhoz köthető erények útmutatóját értelmezi. Eszerint Aeneas a IV–VI. énekben a mértéktudó, állhatatos és erőslélkü férfikor példaként jelenik meg, aki természetes vágyát ésszel zabolázza:

Vergilius, a mi legnagyobb költőnk, ilyen megzabolázottnak mutatja Aeneast, az *Aeneis* azon részében, ahol ezt az életkort ábrázolja; tehát a negyedik, ötödik és hatodik énekben. És micsoda önmérséklet volt az, amikor a Didótól ráhalmozott oly sok gyönyörűség élvezése után [...], bár oly sok örömet lelte a vele való együttlétben, útnak indult, hogy a becsület, dicséretre méltó, hasznos hajtó utat kövesse [...]. Micsoda sarkallás volt az, amikor ugyancsak Aeneas Sibyllával kettesben vállalta az Alvilágba való lemenetelt, atyja, Anchises lelkének megkeresésére, annyi veszéllyel szemben [...].³⁷

³³ CONSOLI–RONCONI 1976: 1037.

³⁴ Erről a „(klasszikus értelemben) megoldhatatlan” problémáról a teljesség igénye nélkül ld. TARRANT 1982: 51–55; VINCE 2005: 89–116; FERENCZI 2010: 70–75 és HEGYI W. 2015: 33–40.

³⁵ Ezzel a két értelmezéssel behatóan foglalkozott TAR Ibolya *Lelkek az alvilágban és a lélek útja* (Az „*Aeneis*” VI. éneke) című előadásában, a VII. Mathema-konferencián (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2020. 09. 19.).

³⁶ COMPARETTI 1872, vol. I; PADOAN 1977a: 207–222; ITALIA 2008: 329–417; ITALIA 2012.

³⁷ *Conv* IV xxvi, 8–9; KARDOS 1965: 334 (Szabó Mihály ford.).

Dante észlelte az *Aeneis* zavarba ejtő problémáját, amely már a történetet újraíró Ovidius számára is egyértelmű volt:³⁸ a Dido-epizód nem illik a „harcokat s hőst” éneklő eposzba,³⁹ sem pedig a *pius Aeneas* tettei közé. Dante megoldási kísérletként *Az egyeduralom* című traktátusában Didót Aeneas feleségének tekinti, és úgy véli, ez a házasság (éppúgy, ahogy korábban a Creusával, később a Laviniával kötöttek is) nemesebbé tette Aeneast:

[Aeneas] Második asszonya Dido volt, a karthágóiak királynője és anyja Afrikában. S hogy valóban felesége volt, [...] költőnk bizonyítja a negyedik énekben, így beszél ugyanis Didóról: „Nem titkos szerelem többé Dídó szíve vágya, / »Házasság«-nak hívja a bűnt, így rejti magában”. (*Mon* II iii 15)⁴⁰

Vergilius sorait szerzőnk minden bizonnyal szándékosan értelmezi félre, hogy Aeneast – akit több szempontból is modelljének tekint – erkölcsileg feddhetetlennek mutathassa be.

A *Vendégség* allegorikus és morális-vallásos *Aeneis*-interpretációjához *Az egyeduralom* írásakor új, politikai aspektus társul: Dante felfedezi az isteni elrendelés fontosságát, amely a Római Birodalom megteremtését akarta és vezérelte. Ez az értelmezési séma nemcsak politikaelméleti írásának fő tétele lett (vö. *Mon* II i 2–3), hanem az *Aeneis* újraolvasásának is a kiindulópontja,⁴¹ hiszen Aeneas a római nép (*populus ille sanctus pius et gloriosus*, *Mon* II v 5) őse, amelynek „szent magjából” Dante is származtatja magát (*Inf* XV 76). Aeneas utódainak pedig maga Iuppiter ígérte, hogy egy „*imperium sine fine*”⁴² uralkodói lesznek.⁴³

³⁸ Ld. CASALI 1995: 66–76.

³⁹ Dido Aeneaséhoz hasonló sorsot élt meg: zsarnok és gyilkos bátyja miatt menekülni kényszerült híveivel együtt, ám leleményességével hazát szerzett népének, és most (gyönyörű) királynőként virágzó várost kormányoz és épít (ld. Venus bemutatását: Verg. *Aen.* I 340–368). Aeneast, a másik üldözöttet szíves vendégszeretettel fogadja be, addigi történetének pedig hallgatója lesz, a II–III. ének címzettje. Azonban, amikor a kegyes és igazságos hős rendeltetését és célját követve indulni készül, kétszer is úgy dönt, hogy az őt szerető előtt titkon hagyja el a várost. CASALI (1995: 67) mellett érvel, hogy Ovidius kritikája a *Keservek* ben – „Ám »fegyver s a vitéz« költője is íme, bedugta / Dido ágyába fegyverestől a vitézt, / és az egészből ezt olvassák legszivebben, / ezt a szerelmet, amit nem fűz össze a frigy” (*Trist.* II 533–536, ADAMIK 2002: 47, Erdődy János ford.) – részben a műfajok vegyítéséről szól, részben pedig Aeneas morális következetlenségéről, amelyre felhívja a figyelmet az „ágyába fegyverestől” utalás: Dido ágyának közélébe Vergilius szövegében ugyanis csak egyszer, a királynő öngyilkosságakor kerül a vitéz fegyvere (Verg. *Aen.* IV 495: *arma viri, thalamo*). A probléma Petrarcat is érdekelte: ő azonban – a számára elérhető források alapján és többek között kronológiai okokból – kitalációnak tartotta ez egész szerelmi epizódot, és Dido érényessége mellett érvelt; ld. FEO 1988: 72.

⁴⁰ *Az egyeduralomból* magyarul Sallay Géza fordításában idézek (KARDOS 1965: 428). A versrészlet (Verg. *Aen.* IV 171–172) Lakatos István fordítása.

⁴¹ PADOAN 1970: 677–679.

⁴² Verg. *Aen.* I 278–279. A világbirodalom ígéretéről az *Aeneis*ben ld. KOZÁK 2018: 60–70.

⁴³ Ágoston szerint ez hamis ígéret: Aug. *Serm.* CV 7 (*PL* 38, col. 623). Ágoston Vergilius-értelmezéséről ld. még Petrarca IV. *Sine nomine*-levelét: ERTL 2018b: 92–93.

Az *Aeneis* nemzeti-birodalmi eposz, mely „az Aeneas-mondák feldolgozása során múlt, jelen és jövő hatalmas képeiben a római történelem és Augustus politikai törekvései között teremt összefüggést”.⁴⁴ Dante világlátását alapvetően formálja Vergilius politikai állásfoglalása: innen származik – minden valószínűség szerint Servius kommentárján keresztül is, aki először javasolja, hogy az *Aeneis*-t mint *gesta populi Romani*-t olvassák⁴⁵ – Az *egyeduralom* egyik fő tézise, mely szerint csak a római császárkor első szakaszában, a *pax Romana* idején élhetett boldogságban az ember a földön. Ekkor kormányzott jó császár, és béke uralkodott az egész világon, s ez volt „a halandóknak az az állapota, amelyet az Isten Fia várt, vagy midőn akarta, maga rendelte el, amikor az emberek üdvösségére emberi alakot készült magára öltetni”.⁴⁶ Krisztus tehát azzal, hogy a Római Birodalom területén és idejében született, szentesítette az Aeneas által alapított államot, és a legkiválóbbnak választotta ki azt az emberiség történelmében.

Amíg Vergilius vezeti Dantét a *Komédiá*ban, addig az *Aeneis* a mű egyik legfontosabb hipotextusa, ám az utalások az antik eposzra nem egyenletesen oszlanak el. Hollander⁴⁷ a legtöbb idézetet és újraírást a *Pokol*ban mutatja ki (193 biztos és 80 valószínű utalás), a latin költemény jelenléte halványodik a *Purgatóriumban* (103 biztos és 28 valószínű felidézés), és a kezdő *canticá*hoz képest nagyjából harmadára csökken a *Paradicsom*ban (68 biztos és 15 valószínű allúzió). A *Komédia* főként az indításában vergiliusi: a költemény első 707 sorának 70 Vergilius-áthallásával szemben még a Biblia is alulmarad mint idézett forrás.⁴⁸ Az első öt ének tehát a leghosszabb *Aeneis*-újraírás a *Komédia* szövetében, de korántsem az egyetlen: így fogja Pier della Vigna epizódja⁴⁹ bizonyítani a mester Polydóros-történetének⁵⁰ igazságát; és Dante éppúgy kapja meg tulajdon sorsának jóslatát ösétől, Cacciaguidától⁵¹ a túlvilágon, ahogy Aeneas Anchiséstől,⁵² igazolva a *Paradicsom*ban is a latin eposz egyedülálló modellszerépét.

⁴⁴ TRENCSENYI-WALDAPFEL 1974: 281.

⁴⁵ Serv. ad *Aen.* VI 752: „opus hoc apellatum esse non Aeneidem, sed gesta populi Romani”; idézi: ITALIA 2008: 334.

⁴⁶ *Mon* I xvi 1 (KARDOS 1965: 422); idézi már: MÁTYUS–NAGY 2019: 33. Ezt az érvet Petrarca is felhozza a IV. *Sine nomine*-levélben (IV 13): ERTL 2018b: 86–89.

⁴⁷ HOLLANDER 1993: 248–251.

⁴⁸ Uo. 248.

⁴⁹ *Inf* XIII 20–108.

⁵⁰ Verg. *Aen.* III 22–49.

⁵¹ *Par* XV–XVII. ének.

⁵² Verg. *Aen.* VI 678–702.

Az első hét énekben, mely talán a mű első elkészült és közreadott egysége volt,⁵³ az utazó Dante és Vergilius kapcsolata formális – a toszkán költő leggyakrabban érzelmi töltet nélkül nevezi *vezetőjének*, *urá* nak, *mesterének* (*Inf* II 140) Vergiliust.⁵⁴ ezekben az énekekben Dante az *Aeneis* t az *imitatio* eszközével idézi fel, egyértelmű párhuzamot vonva Aeneas leszállása és tulajdon utazása között. A sötét erdőből szabaduló Dante mint egy hajótörött néz vissza az elhagyott veszélyekre:

És mint aki szapora lélegzettel,
miután kijutott a tengerből a partra,
visszaforodul a veszedelmes víz felé, és rámered,
így fordult vissza még menekülésben lévő lelkem,
hogy újra megszemlélje az utat,
amely még senkit nem hagyott élve. (*Inf* I 22–27)

A metafora kontextusidegen és pusztán retorikus választásnak tűnik addig, amíg nem vonunk párhuzamot Aeneas helyzetével a latin eposz kezdetén: a Iuno haragja – a múltbeli sértésért (Paris ítélete, Ganymédész) és a jövőbeli (Karthágó) kudarcért – keltette rettenetes tengeri viharból⁵⁵ megmenekülve, a karthágói partra sodort Aeneas néz így vissza a tengerre, miközben társai „[...] a homokban / sós létől csepegő, senyvedt testtel leomolnak”:⁵⁶

Aeneás ezalatt felhág egy oromra, hogy onnét
Lásson a tág tengerre, ha tán ide tért a viharvert
Antheus vagy Capys is, vagy a phryg kétrend-evezősök,
Vagy paizsok borította magas tatján ha Caicus. (Verg. *Aen.* I 181–184)

Dante és vezetője kapcsolata az út során elmélyül, a legszorosabb emberi viszonyok skáláját futja be: a meghitt tanítvány–mester-kapcsolatból fiúi szeretet (*pietas*) válik: a mesterből „édes apa”,⁵⁷ „legédesebb apa” (*Pur* XXX 50), „édes, drága apa” (*Pur* XVIII 13), „igaz apa” (*Pur* V 7) „több mint apa” (*Pur* XXII 4) lesz. Sőt, egy érzelmi tetőponton Vergilius mint anya kapja fel Dantét, és viszi „mellén [...] szorítva / mint kisfiát, és nem mint útitársát”:⁵⁸

⁵³ Az első hét ének Giovanni Boccaccio (1373–1375) és Benvenuto da Imola (1375–1380) kommentárja szerint Dante még a száműzetés előtt írta (idézi: BAROLINI 1993: 164). Boccaccio és Benvenuto da Imola állítását a *Komédia* ma elfogadott (ld. PADOAN 1993) datálása nem támasztja alá: eszerint Dante már a száműzetésben, Lunigianában, 1306-ban kezdte írni a *Pokolt*, és 1308-ban adta közre az első hét énekét.

⁵⁴ BAROLINI 1993: 163.

⁵⁵ Verg. *Aen.* I 80–129.

⁵⁶ Uo. 172–173.

⁵⁷ *Inf* VIII 110; *Pur* IV 44; XV 25 és XXIV 17, 82.

⁵⁸ *Inf* XXIII 50–51; CONSOLI–RONCONI 1976: 1040.

A vezetőm tüstént megragadott,
mint anya, aki furcsa zajra ébred,
látja maga körül: lángol a ház,
fölkapja gyermekét s úgy menekül,
csak övele törődve, nem magával,
úgy fut, ahogy van, még inget se vesz. (*Inf* XXIII 37–42)

Mikor az Utazó ráébred, hogy mestere eltűnt, és nem kíséri tovább túlvilági útján, ugyanazzal a retorikai megoldással – a név háromszoros ismétlésével⁵⁹ – siratja, ahogy Orpheus levágott feje szölongatta Eurydikét a *Georgicá*ban:⁶⁰ felidézve a másik nagy *katabasis*-történetet szeretett szerzője tollából, és a (szerelmi) veszteség tragikumával zárva le közös útjukat.

Vergilius – a Szentírás „szerzője” mellett – az egyetlen, akinek Dante fenntartja az *autore* megnevezést: a tudás⁶¹ és tekintély, melyet a *Komédia* tulajdonít neki, lehetővé tette, hogy évszázadokon keresztül az Értelem allegóriájaként értelmezzék alakját a kommentárok. Azonban autoritását a mű számos pontján meg is kérdőjelezi, lebontja, majd újra felépíti:⁶² mint vezető nem tévedhetetlen – szemben az angyali vezetőkkel –, és nem tudja minden esetben megvédeni Dantét a pokol lakóitól. Égi segítségre szorulnak a fúriákkal és Medusával szemben (*Inf* IX 43–60); Vergilius „térképe” még Krisztus alaszállása előtről való, így az utazók egy ördögtől tudják meg, hogy a Gonoszbogyrok egyik hídja akkor leszakadt;⁶³ és a démonok rá is szedik a bölcs mestert.⁶⁴

A purgatórium utolsó nagy próbatételénél, a földi paradicsomot körülvevő tűzfalnál, amelybe az Utazónak be kell lépnie, Vergilius első rábeszélési kísérletei elégtelennek bizonyulnak: sem a józan érvelés, sem az érzelmi ráhatás, sem a közösen átélt nehézségek felidézése nem ér el hatást (*Pur* XXVII 20–32). Csak a szeretett hölgy nevének hallatán kel életre Dante félelemtől dermedt szíve, és nyer bátorságot a próbatételhez. Idáig tart Vergilius autoritása, szónoki hatékonysága, vezetői szerepe, és innen mozgatja tovább Beatrice közelsége: a megváltó szerelem ereje erősebbé válik a Vergilius jelképezte értelemnél. Miután átjutottak a lángfüggönyön, és megtették az édenhez vezető utolsó lépcsőket, Vergilius elbúcsúzik fiától-tanítványától, és önmaga urává koronázza Dantét:

⁵⁹ *Pur* XXX 49–51: „De Vergilius eltűnt a körünkből, / Vergilius, atyám, Vergilius! / Akire bízam lelkem tisztulását!” (Nádasdy Ádám ford.) A tercináról részletesebben ld. e kötetben a *A dantei Orpheus: egy makrotextuális modell* c. fejezet *Orpheus hibája és annak kijavítása* a *Komédiában* c. alfejezetét.

⁶⁰ Verg. *Georg.* IV 525–527: „Ám a jeges nyelv Eurydicét onnét is imádta, / Eurydicét hívogatta, midőn libegett el a lelke, / Eurydicé neve visszhangzott a folyókon, a parton.”

⁶¹ Nevezi Dante nemcsak bölcsnek, mely állandó jelzője, hanem *nemes bölcsnek, ki mindent tudott* (*Inf* VII 3) és *minden tudás tengerének* (*Inf* VIII 7) is.

⁶² JACOFF–SCHNAPP 1991: 2–3.

⁶³ *Inf* XXI 112–114: „Tegnap volt épp – öt órával odébb – / ezerkétszázhatvanhat éve annak, / hogy itt az áthidalás leszakadt.” (Nádasdy Ádám ford.)

⁶⁴ *Inf* XXI–XXIII. Ezekről az epizódokról ld. BAROLINI 1993: 144 skk.

[...] az időleges és örök tüzet is
 láttad, *fiam*, és eljutottál oda,
 ahonnan tovább én már nem látok.
 Idáig vezettelek ésszel és ügyességgel,
 most már vezessen tovább a vágyad;
 túljutottál meredélyeken, túljutottál szorosokon.
 [...]
 Ne várj többé sem szavamra, sem intésemre;
 akaratod szabad, ép és hajlik a jóra,
 hiba lenne nem követned:
a magad urává koronázzalak! (*Pur* XXVII 127–132, 139–142)⁶⁵

Vergilius a teljes út során tisztában van korlátaival – mint pogány az antik-keresztény hibrid alvilágban –, és azzal is, hogy hol húzódik a dantei világban az a határ, amelyet már nem is léphet át. Ám azokat a világrészeket is meghatározza az *Aeneis* útleírásának néhány aspektusa, ahová a szereplő Vergilius nem jut el.

ALVILÁGJÁRÁS A KOMÉDIÁBAN VERGILIUS NYOMÁN

Az *Aeneis* nagyon sokrétűen formálta a *Komédia* szövegét: mint túlvilági utazást nyelvi-leg-stilisztikailag magas szinten elbeszélő eposz a dantei költemény legfontosabb poétikai-narrációs mintája. Tárháza alakoknak és az alvilágban betölthető funkcióknak, így a bíróknak: a vergiliusi Minos és Rhadamanthys szerepeinek összeolvasztásával készül el a dantei Minós, aki elé a pokol második körében járulnak a lelkek, hogy bűneik súlyosságának megfelelően kapjanak helyet.⁶⁶

Minós áll ott dermesztőn, s fogát vicsorítva morog;
 a lelkek belépésekor *bűneiket vizsgálja*;
 ítélkezik, és farkcsapásaival küldi őket a helyükre.
 Vagyis, amikor a szerencsétlenségére született lélek
 elébe kerül, megvallja teljességgel vétkeit;
 s ő pedig, bűnöknek tudója,
 mérlegeli, mely helye illeti meg a Pokolnak;
 s annyiszor tekeri körbe magát a farkával,
 ahány körrel a bűnöst lentebb akarja tudni. (*Inf* V 4–12)⁶⁷

⁶⁵ Kiemelés tőlem – D. E.

⁶⁶ Verg. *Aen.* VI 432–433: „quaesitor Minos urnam movet; ille silentum / conciliumque vocat, vitasque et crimina discit” („Minós ítél itt és urnát rázva behívja / Halk seregét: s ki hogy élt, ki miben bűnös? kideríti.”); Rhadamantys a Tartarusban (Verg. *Aen.* VI 567): „castigatque auditque dolos subigitque fateri” („fedd, kutat és kicsikarja bevallani vétkük”); ld. már RONCONI 1976: 1045.

⁶⁷ Hoffmann Béla ford., kiemelés tőlem – D. E.

Vergiliusi mintát követnek a *Pokol* révészei: a dantei Charón, az „ősz hajú, borzas öreg”, akinek „a szemei körül tűzkarikák”⁶⁸ vibrálnak, egyenesen az *Aeneis*ből érkezett („Szörnyű Charón, ez a borzalmas révész, kinek állát / Borzas, szürke szakáll rútítja, tekintete lángol”),⁶⁹ de ördög (*Inf* III 109), míg Phlegyas csak a nevét kapja a latin eposzból.⁷⁰ A két alvilág őralakjai között is tagadhatatlan a hasonlóság: a dantei Kerberos éppúgy „három torokból kutyaként ugat” (*Inf* VI 14), mint a vergiliusi (Verg. *Aen.* VI 417). A büntető szörnyek egy részét is az *Aeneis*ből kölcsönzi Dante, felvonultatja a háрпиákat – akik nemcsak Dis birodalmában, de a Strophadokon is ijesztik Aeneast⁷¹ –, a kentaurokat; a vergiliusi Geryónt viszont alaposan átformálva teszi a *Pokol* egyik legrémisztőbb őralakjává.

De tárháza az *Aeneis* helyzeteknek is, „olyan mikroinvencióknak, amelyek a *Komédia* építőelemei lesznek”.⁷² Az utazó Dante kedves barátját, Casellát találja a purgatórium szigetén gyülekező árnyak között, akit szeretne megölelni, ám:

Jaj, üres árnyak, látszólag szilárdak!...
A karom háromszor zártam köré,
s mindháromszor csak magamat öleltem! (*Pur* II 79–81)⁷³

Ugyanígy háromszor próbálta ölelni Anchisest Aeneas, mikor oly sok veszély és bolyongás után végre viszontlátta apját az elysiumi pázsiton:

Háromszor próbálta nyakát átfonni, hiába,
Háromszor surrant ki a testtelen árny, eloszolván,
Mint lehelet-lágy szél, mint felszakadó rövid álom. (Verg. *Aen.* VI 700–702)⁷⁴

Dante számára az *Aeneis* VI. éneke a legfontosabb térkép és „útikönyv”,⁷⁵ amelyet felhasznál a pokol és purgatórium birodalmainak megalkotásához. A pokoli vízrajz lényege

⁶⁸ *Inf* III 83, 99 (Tóth Tihamér ford.).

⁶⁹ Verg. *Aen.* VI 300–301.

⁷⁰ *Inf* VIII 13 skk., vö. Verg. *Aen.* VI 618. A dantei Charón és Phlegyas forrásairól és korai ábrázolásairól ld. FORTE 2018.

⁷¹ Verg. *Aen.* III 216 skk.

⁷² BATTAGLIA RICCI 2006: 56.

⁷³ Nádasdy Ádám ford.

⁷⁴ Vergilius számára a forrás a homérosi *Odysseia nekyia*-jelenete, amikor Odysseus édesanyja árnyát próbálja átkarolni: „[...] s én a szivemben fontolgtatva akartam / elhúnyt édesanyám lelkét a karommal ölelni. / Háromszor nekiindultam, vágyódva erősen / háromszor surrant ki kezemből, mintha csak árnyék / s álom volna. [...]” (Hom. *Od.* XI 204–208, Devecseri Gábor ford.).

⁷⁵ MINOIS 2012: 79.

gében Vergiliustól származik:⁷⁶ a Hádés határát jelző Acherónt a dantei pokol határán találjuk;⁷⁷ a mocsaras Styx,⁷⁸ a könnyes Kókytos⁷⁹ és a Tartarost körülölelő, tüzes Phlegethón⁸⁰ mind a dantei pokol folyóivá válnak, főbb jellegzetességeiket megtartva; az elysiumi Léthé pedig, amely az újjászületés előtt a lelkek emlékeit törli ki, ha isznak belőlük (Verg. *Aen.* VI 714–715), a földi paradicsom egyik folyójaként „képes kitörölni / a bűnök minden emlékét”.⁸¹

A vergiliusi túlvilág – egyik legfontosabb előzményéhez – az *Odysseia* XI. énekéhez képest mind topográfiájában, mind a különböző bűnökhöz társított büntetések szempontjából sokkal részletesebb képet ad, így lesz a „populáris alvilágok”⁸² elsődleges mintája. A dantei limbusban (*Inf* IV 28–30) éppúgy, ahogy a Hádés küszöbénél⁸³ a bánattól nyögnek, sírnak a korán meghalt csecsemő-lelkek. Dido és a szerelem többi halottja – „kik vágyat rendeltek az ész fölé” – pokoli szélviharban „sikoltoznak, jajgatnak, nyögnek” Danténál,⁸⁴ míg Vergiliusnál a Könnyek rétjén búsulnak.⁸⁵ Az *Aeneis* ben a harcban elesettek és Dante vizsálkeltői hasonlóképpen sebektől szenvednek a túlvilágon. A vergiliusi Deiphobus sérüléseit (kettéosztva) a *Pokol* XXVIII. énekében két kortárs vizsálzó, Pier da Medicina és Mosca dei Lamberti kapja büntetésként:

Déiphobus, Priamus fia jó ezután, s im a teste
Egy csupa seb s embertelenül feltépve az arca,
Már nem is arc ez, s *nincs keze sem, s a fülét lemetélték,*
Többől tépték ki s *borzalmas luk csak az orra.* (Verg. *Aen.* VI 494–497)

Pier da Medicina orrát és egyik fülét metszették le a dantei pokolban (*Inf* XXVIII 64–66), Moscának pedig „mindkét kezét levágták” (uo. 103).⁸⁶

Miután találkoztak azokkal, akik földi sorsuk boldogtalan folytatását élik, az út kétfelé válik Sibylla és Aeneas előtt:

⁷⁶ Dante nem olvashatta sem a platóni *Phaidónt*, sem az *Odysseia* XI. énekét, a *nekyia*-jelene-
tet, ahol korábban már említést kapnak ezek a folyók.

⁷⁷ Verg. *Aen.* VI 295, vö. *Inf* III 70–78, 107, 118.

⁷⁸ Verg. *Aen.* VI 323, 373–398, 439; vö. *Inf* VII 100–111, 124–128; VIII 10–16, 29–31, 53; IX 74, 81.

⁷⁹ Verg. *Aen.* VI 297, 323.

⁸⁰ Verg. *Aen.* VI 551, vö. *Inf* XII 46–48, 101–102; XIV 76–90; XV 1–3; XVI 91–105.

⁸¹ *Pur* XXVIII 127–128 (Nádasdy Ádám ford.). A Léthé folyóról a földi paradicsomban ld. *Pur* XXVIII 125–133; XXIX 7–8, 67–91.

⁸² MINOIS 2012: 78.

⁸³ Verg. *Aen.* VI 426–430.

⁸⁴ *Inf* V 39, 31, 35.

⁸⁵ Verg. *Aen.* VI 441–442.

⁸⁶ Részletesen ld. az énekhez írt értelmezésemben: DRASKÓCZY 2019b.

[...] a jobbra eső a hatalmas
 Dís palotája felé fut, az Élysium mezejéhez;
 Erre megyünk mi; a balsó evvel szemben a szörnyű
 Tartarusig visz, hol vétkük levezeklik [*exercet poenas*] a rosszak. (Verg. *Aen.* VI 540–543)

A Tartaros (ahová Aeneas mint jámbor nem léphet be, Verg. *Aen.* VI 563) és a dantei alsó pokol („Dis városa”, *Inf* VIII 68) megfeleltethető egymással: mindkettő folyóval körülvett,⁸⁷ tornyos város, és mindkettőt fűriák őrzik.⁸⁸ A Tartaros legmélyén Iuppiter és a menny villámmal lesújtott ellenségei fetrengenek, éji homályban,⁸⁹ Dante poklának legmélyén hasonlóképp az Isten ellen lázadó Lucifert találjuk, távol a fénytől s melegtől (*Inf* XXXIV). Míg Homérosnál csak néhány istensértő mitikus alak – Tityos, Tantalos és Sisyphos – ítéletéről olvashatunk,⁹⁰ addig a vergiliusi Tartarosról ezt mondja Sibylla:

Ámde ha száz torkom, száz nyelvem volna, s a hangom
 Vasból lenne, se győzném mind szóval kifejezni,
 Hány bűn létezik, és hány megtorlás van ezekre. (Verg. *Aen.* VI 625–627)

A Tartaros – a keresztény pokolhoz hasonlóan – az örökös büntetés helyszíne (Verg. *Aen.* VI 617). Az Elysiumba jutás előtt pedig a lelkek ideiglenes tisztuláson mennek keresztül, Anchises beavató-feltáró szavai szerint:

Hajdani bűneikért most hát kínokkal adóznak,
 Így vezekelnék. Van, ki szelek viharába feszítve,
 Van, ki viszont vízörvényben függ, vagy belemártva
 Lángtengerbe, hogy az perzselje le, mossa ki bűnük:
 Mindegyikünk a saját lelkével szenved. A tágas
 Élysiumba utána jutunk – víg földje azonban
 Oly kevesek hona lesz! [...] (Verg. *Aen.* VI 739–745)

Ez a tisztuló fázis pedig a keresztény purgatórium funkciójával analóg.⁹¹

Az *Aeneis* olyan korszakalkotó mű, egyszerre eszkatológiai és „nemzeti” eposz, mely az epikus mintáin túl vallási és filozófiai hagyományokhoz is kapcsolódik, hasonlítható a misztériumvallások beavatási szertartásainak szövegéhez, és apokaliptikus élményt ír le.⁹² Aeneas mint beavatott nemcsak alászáll, hanem az Anchisessel folytatott beszélgetés

⁸⁷ Bár Vergiliusnál ezt a Phlegethón, Danténál a Styx övezi.

⁸⁸ Verg. *Aen.* VI 569–574; *Inf* IX 34–51.

⁸⁹ Verg. *Aen.* VI 580 skk.

⁹⁰ *Od.* XI 568–600.

⁹¹ SOLMSEN 1972: 37–38, és ld. itt a szakirodalmi előzményeket is.

⁹² KERÉNYI 1923 és KERÉNYI 1924. Ld. még VINCE 2005.

előtt „fel is kell mennie egy hegyre, mely tekinthető az *ascensio* szimbólumának a szövegben”;⁹³ így válhat Aeneas túlvilági utazása sokrétű mintává Dante teljes utazásához.

Vajon Dante csupán Vergilius eposzából meríti Aeneas történetét? Az idézetek, utalások elsöprő többsége az *Aeneis*ből származik, illetve arra mutat vissza, ám Dante mind Ovidius „kis *Aeneis*ét”,⁹⁴ mind a vergiliusi szöveget magyarázó allegorikus hagyományt kimutathatóan ismerte. Míg Vergilius, „legfőbb műzsánk” (*Par* XV 26) művét imitálja azzal, hogy a *Komédiá*ban ismételten hangsúlyozza a próféciákon keresztül a megtett út *telos* át, s hogy az isteni akaratból következik be,⁹⁵ addig a „kis *Aeneis*” sűrítő-újraértelmező szöveggenerációs technikája megfigyelhető a *Komédia* klasszikus mítoszfelidézéseiben.

Polydóros halálát kétszer, kétféleképp eleveníti fel Dante: először a vergiliusi, majd az ovidiusi Aeneas-történet alapján. A dantei *Pokol* XIII. énekében, a göcsörtös-csavart fák erdejében Vergilius hívja fel az Utazó figyelmét az elkövetkező események hihetlenségére (vagyis a szereplő Vergilius feltételezi, hogy Dante nem tartja igaznak a költő Vergilius művének részletét), majd biztatja Dantét, hogy törjön ágat az egyik cserjéről. A sebzett ágból sötét vér csörgedezik, és a növény vérrel kevert szavakkal kér részvétet. A jelenet az *Aeneis* III. énekében leírtakat idézi fel, mely szerint a trójai királyfit kincseiért Thrákiában ölték meg: a testébe fúródó lándzsák gyökeret eresztve mirtusz- és sombokorrá alakultak. A bokorból tépő Aeneas is vércseppektől és a dantei bokoréhoz igen hasonló kiáltásoktól riadt meg (*Verg. Aen.* III 22–68). A *Pokol* XXX. énekében azonban, mikor Dante egy hasonlatban Hekabé megőrülését írja le, Polydóros történetének másik, ovidiusi változatához⁹⁶ nyúl vissza, amely szerint a trójai királyfi holttestét a tengerbe dobták:

a megtört, nyomorult, rab Hecuba,
miután látta: Polüxena meghalt,
majd fiát, *Polüdórost látta meg*
a tengerparton elterülve holtan,
eszét vesztette, és mint egy kutya,
kínjában már csak ugatni tudott.⁹⁷

AENEAS ÉS AZ UTAZÓ DANTE

A szereplő Dante több szempontból is megfelelteti magát Aeneasszal: száműzöttként, túlvilágjáróként, az isteni rendelés végrehajtójaként. Ahogy Aeneas Trójából menekül

⁹³ VINCE 2005; KERÉNYI 1923: 42–43.

⁹⁴ *Ov. Met.* XIII 623 – XIV 580.

⁹⁵ Az *Aeneis* és az ovidiusi „kis *Aeneis*” összevetéséről ld. KRUPP 2009: 158–166.

⁹⁶ *Ov. Met.* XIII 535 skk. Az *Átváltozásokból* magyarul Devecseri Gábor fordításában idézek (DEVECSERI 1982).

⁹⁷ *Inf* XXX 16–21 (Nádasdy Ádám ford.), kiemelés tőlem.

és új otthont keresve bolyong hosszasan, a sorsát előrevetítő jóslat igazzá válik a Firenzéből száműzött Dante számára is: „Óh, mennyi halandót, / hány italus várost koldulsz végig könyörögve!” (Verg. *Aen.* VI 91–92). A Trója bukását hozó *fortuna* egyértelműen szemben áll az isteni gondviseléssel, amely utat nyitott Aeneasnak,⁹⁸ hogy a lerombolt birodalom helyett máshol újat építsen. Ugyanígy a *fortuna* űzi el Dantét Firenzéből, és ugyanezt az isteni gondviselést vindikálja magának útjához.

A szereplő Dante végigjárja az alvilágjáró Aeneas útjának egy változatát. Az alászállást Aeneas maga kéri Sibyllától, isteni származására és precedensekre⁹⁹ hivatkozva, azzal a konkrét céllal, hogy találkozhasson apjával. A trójai hős motivációja tehát a *pietas*, ahogy azt Anchises is kimondja az elvárt viszontlátáskor: „vicit iter durum *pietas*?” (Verg. *Aen.* VI 688: ‘legyőzte hát a kemény utat a *ragaszkodás*?’).

Dante túlvilágjárásában is központi jelentőségű lesz a *pietas*, és nemcsak a vallásos-morális jelentésében, az isteni rendelésnek való engedelmességben: útjának jelentős részét az a fiúi szeretet határozza meg, amelyet Vergilius, vezetője, „édes apja” iránt érez. Aeneas állandó jelzőjének eredete a monda, melyről Timaios, a görög történetíró számol be:

A görögök a város védelmében végsőkig kitartó néhány trójai hősnek szabad elvonulást engedtek s azt is megengedték, hogy ki-ki vigyen magával vagyonából annyit, amennyit elbír. A többiek arannyal, ezüsttel rakták tele magukat, de Aeneas öreg atyját vette vállára. A görögökben tiszteletet ébresztett a fiúi szeretet e szép megnyilatkozása s megengedték neki, hogy forduljon vissza még egyszer s vigye el házából azt, amit akar. Aeneas ekkor sem a kincsekhez nyúlt, hanem a házi isteneket ragadta ki a romok közül. Evvel érdemelte ki, hogy a trójai nép maradékát az új hazába elvezethette.¹⁰⁰

Dante azonban nem tartja meg a vergiliusi Aeneas *epitheton ornans*-át, hanem egy másik erényével mutatja be: Aeneas nem csak istenfélő, hanem elsősorban ‘igaz’ (*Inf* I 73: *giusto*). A *Komédiá*-ban a szereplő Vergilius első megszólalásakor egyetlen tercínában határozza meg magát, főhősét és a menekülő eredeti városát:

Költő voltam, és Anchises azon *igazlelkű*
fiáról verseltem, aki Trójából eljött,
miután a *büszke Ilion*¹⁰¹ porig égett.

⁹⁸ BRUGNOLI 1998: 147.

⁹⁹ Hiszen járt már ott Orpheus, Théseus, Héraklés, „Pollux meg testvérével »kicsérélte« haláluk” (Verg. *Aen.* VI 119–125).

¹⁰⁰ TRENCSENYI-WALDAPFEL 1974: 281.

¹⁰¹ A büszke, vagyis gőgös Trója (*Ilion superba*) a hét főbűn közül a legsúlyosabb, a *superbia* elrettentő példaként szolgál a purgatóriumi gőgösök számára útba véselt képeken (*Pur* XII 61–62). A gőgös várossal szemben a dantei koncepció szerint az *umile Italia* (‘alázatos Itália’) áll, és ez a szókapcsolat szintén vergiliusi áthallás. Aeneas, mikor először megpillantja az itáliai partokat, *humilis* (‘alacsonyan fekvő’) *Italiaként* nevezi meg (Verg. *Aen.* III 521–522), ám Dante

A dantei jelző forrása az *Aeneis* I. énekének 544–545. sora, mely szerint Aeneasnál igazabb, igazságosabb (*iustior*) senki sem volt: „Volt fejedelmünk, Aeneás: kegyesebb soha nála / S jogszeretőbb nem volt, se nagyobb, viadalban, a karddal”. Dante számára az igazságosság az egyik legfontosabb erény,¹⁰² és erősen vergiliusi kötődésű. Ripheus, aki-nek csak néhány sort szentel a latin költő, ám „*iustissimus unus*”-ként (Verg. *Aen.* II 426) nevezi meg, Dante *Paradicsomában* a legigazabbak között kap helyet: az igazságos uralkodók lelkeiből kirajzolódó sas-formában a szemöldök egyik ragyogó fénye ő, Isten kivételes kegyelmének példájaként (*Par* XX 67–69).

Dante utazását egyéni bűnössége (eltévelyedése a bűnök allegorikus sötét erdejében) teszi szükségessé, azonban lehetővé csak az isteni kegyelem miatt válik. A kegyelem szükséges előfeltétele pedig az érdem, amely Dante esetében a költői érdem. Mindhárom elem (bűnösség, kegyelem, érdem) toposz a középkori túlvilágjárásokban: az isteni kegyelem elengedhetetlen a holtak birodalmából élve kijutáshoz és a paradicsom látásához. Az utazó bűnössége vagy érdeme közül viszont általában csak az egyik hangsúlyos: így Szent Pál és Tundalus¹⁰³ esetében a bűn; mások, mint Szent Brendan¹⁰⁴ és Mohamed¹⁰⁵ kiválasztottként, hitükért, vallási érdemeikért nyerik el a betekintést a túlvilági birodalmakba. Habár Vergilius Aeneasa a *katabasis* kérésekor nem hivatkozik semmilyen érdemére, csupán isteni származására és céljára, Dante (e másik hagyomány hatása alatt) fontosnak tartja Aeneas erényeit és érdemeit – nemességét, erkölcsösségét, kiválóságát – hangsúlyozni (vö. *Mon* II iii 6–17).

Az Aeneas isteni származását illető részt pedig Dante allegorikusan interpretálja, hogy így magára is vonatkoztathassa:

[a megfelelő óvatosság és a helyes választani tudás] megvannak [...] mindazokban, akiket a Költő az *Aeneis* VI. énekében olyanoknak mond, akiket az Isten kedvel, s lángoló virtus az égbe emelt, s az istenek fiainak hívja őket, ámbár mindezt csak képletesen mondja.¹⁰⁶

A felidézett szöveghelyen Sibylla szavai Aeneast figyelmeztetik a *katabasis* előtt:

már a legfőbb keresztény erényt tulajdonítja az eredetileg pusztán topográfiai jelzőnek (vö. CONSOLI–RONCONI 1970: 1045).

¹⁰² Talán mert ő maga elszenvetője lett Firenze igazságtalanságainak (vö. *Pur* VI 124–132).

¹⁰³ Míg Tundalus teste tetszhalál állapotában tölt három napot, addig lelke, éppúgy, mint Dantée, a túlvilági utazás során bűneitől megtisztul.

¹⁰⁴ *Navigatio Sancti Brendani*, melynek általuk ismert szövege valószínűleg a 10–11. században alakult ki, és a 12. századtól kezdve terjedt el (csaknem százhusz latin kézirat tanúskodik a népszerűségéről), és fordították le számos nyelvre. Magyarul: MAJOROSSY 2001.

¹⁰⁵ Magyarul: SIMON 2013a. Saját fordításomban a jegyzetek a dantei *Komédiával* való párhuzamokat emelik ki, ld. jelen kötetben, *Mohamed lépcsője* (részletek).

¹⁰⁶ *VE* II iv 10; KARDOS 1965: 382 (Mezey László ford., kiemelés tőlem – D. E.).

Trójai Anchísés fia! könnyű leszállni a mélybe –
 Nyitva a gyászteli Díshez, nap mint éj, a bejárat –,
 Ámde kijönni megint az Avernusból, fel a fényre,
 Ez fáradságos feladat! Csak a lángszívű bírja,
 Kit kedvel Jupiter, vagy az égig emel fel erénye,
Vagy pedig isteni sarj maga is. [...] (Verg. *Aen.* VI 126–131)

Az *isteni sarj* alatt Bernardus Silvestris Kalliopé fiait érti, vagyis az ékes szavúakat, és kiemeli közülük Orpheust, a *par excellence* költőt.¹⁰⁷ Dante ennek az értelmezésnek a felidézésével von párhuzamot egyrészt Aeneas és tulajdon alvilágjárása között, másrészt Orpheus és önmaga között: Orpheus alvilágjáróként Aeneas mintája (Verg. *Aen.* VI 119), Danténak pedig költő alvilágjáróként kétszeresen is fontos előkép. A thrák dalos az elysiumi mezőn „hosszú köpönyegben, / pengeti hét húrú lantját, melyhez hol az úja, / hol meg a szín-elefántcsont vessző vége a szerszám”,¹⁰⁸ Danténál pedig – pontosan ezt a vergiliusi vidéket idéző – limbusban bukkan fel. Bernardus Silvestris allegorikus értelmezését elfogadva Dante tehát önmagát mint „Kalliopé fiát”, vagyis mint költőt hatalmazza fel a túlvilági utazásra.

Aeneas modellszerepe nem ér véget az édenkertben, ahol Vergilius elbúcsúzik Dantétól. Az Utazó – még mielőtt a paradicsom felé elindulna – megtapasztalja az *emberföltöttivé válást*,¹⁰⁹ és a mennyei élmények hatására egyre inkább *fölébe nő emberi képességeinek*,¹¹⁰ ám az istenlátáshoz külön égi engedélyre lesz szüksége. Dante harmadik vezetője, Szent Bernát Máriához könyörög (*Par* XXXIII 1–39), hogy az Utazó halandó korlátai nélkül érzékelhesse Istent:

imáiddal űzz el minden ködöt
 halandó szeméről, hogy neki is
 megmutatkozzon a Legfőbb Gyönyör! (*Par* XXXIII 31–33)

Szent Bernát imája több részletében is idézi Venus fohászát, aki Ovidius *Metamorphoses* ében Aeneas *apotheosis*áért könyörög Iuppiterhez.¹¹¹ Mindkét könyörgésben jelen van a megtett út érve: hogy Aeneas „átkelt már egyszer a Styxen”, és Dante megjárta az alvilágot:

¹⁰⁷ JONES–JONES 1977: 57, idézi: BELLOMO 2013: L.

¹⁰⁸ Verg. *Aen.* VI 645–647.

¹⁰⁹ *Par* I 70: *trasumanar*.

¹¹⁰ *Par* XXX 56–57: „ch’io compresi / *me sormontar di sopr’a mia virtute*”.

¹¹¹ Ov. *Met.* XIV 585–591: „Mindegyik égilakót megnyerte Venus, megölelte / apja nyakát, s így szólt: »Sose voltál mostoha hozzám, / édesapám, hanem azt kérem: most legkegyesebb légy, / s Aeneasomnak, ki a vérünkből nagyapává / tett téged, ha kis istenséget is, adj neki mégis / ezt legalább! Elegendő volt, hogy a zord birodalmat / egyszer látta fiam, s átkelt már egyszer a Styxen«.”

Itt ez az ember, aki a világ
legmélyebb gödrétől kezdve fokanként
végignézte a lelkek életét:
hozzád fohászkodik, légy most kegyes,
töltsd el erővel, hogy tekintetét
a végső üdvre rá tudja emelni. (*Par XXXIII 22–27*)

Venus és Szent Bernát imája egyaránt meghallgatásra talál: Aeneasról eltűnik minden,
ami halandó, és csak a nemesebbik rész marad meg:

Ennek rendeli: Aeneasról, mind, mi halandó,
mossa le és csöndben görgesse a tenger ölébe;
rögtön a szarv-viselő elvégzi, amit Venus óhajt:
és tisztítja le Aeneasról mind, mi halandó,
hinti vizével; csak nemesebbik része maradt meg. (*Ov. Met. XIV 600–604*)

Az utazó Dante pedig elnyeri az emberi szavakkal leírhatatlan, mennyei látás élményét:

És én, ki vágyaim teljesülését
már közel éreztem, szükségszerűen
egyre nagyobb kívánsággal lobogtam.
[...]
[...] tekintetem egészen kitisztult
s kezdett a Magas Fénybe behatolni,
amelynek sugara merő Igazság.
Látásom ettől fogva több s nagyobb volt,
mint amit elbír az emberi nyelv,
s az emlékezet innen visszahőköl. (*Par XXXIII 46–57*)

A DANTEI ORPHEUS: EGY MAKROTEXTUÁLIS MODELL

Dante műveiben több olyan mitikus hős említést vagy szerepet kap, akiket a görög-latin irodalom alvilágjáróként tart számon, így Théseus, Héraklés és Odysseus, ám a *Komédia* ban az Utazó előképeként Aeneas mellett Orpheus válik fontossá, akinek különlegességét az adja, hogy egyszerre költő és alvilágjáró, és ebben a minőségében a szereplő Dante egyetlen görög-római mitológiai előzménye. A két hős nagyon eltérő módon van jelen a műben: Aeneas egyértelmű, kimondott modell a mű elejétől fogva, míg Orpheus alapvetően rejtőzködő, elhallgatott modell. Ez a fejezet azt mutatja be, hogy Orpheus *katabasisa*, az antik irodalom egyik nagy alászállás-narratívája miként hatott Dante túlvilági útleírására.

Orpheust mindössze kétszer nevezi meg Dante: a *Vendégség*ben az allegorikus írásmód példaként említi, a *Komédia* limbusában pedig az antikvitás nagy gondolkodói közé helyezi. Mégis, Orpheus szerepe nem merül ki ebben a két rövid utalásban: a *Komédia* számos helyén hipotextussá válik a mítosz valamelyik irodalmi megformálása.

A thrák dalnok történetét Dante saját bevallása szerint az ovidiusi *Metamorphoses* elbeszéléséből meríti, de nem kétséges, hogy a mítosz több feldolgozása ismert volt számára: Statius *Thebaisa* (V 344–345); a vergiliusi *Georgica* (IV 453–527); Szent Ágoston *De civitate Dei*je (XVIII 14 és 37); Szent Tamásnak az aristotelési *Metafiziká*hoz írt kommentárja (I lect. iv 83). Az allegorikus értelmezés egyik fontos forrása Boethius *De consolacione philosophiae*ja (III xii), de Dante bizonyosan ismerte a thrák költő-zenész alakja köré szőtt középkori értelmezések más vonatkozásait is; a fejezet egyik célja ezeknek a forrásoknak a bemutatása. Továbbá, egyrészt a dantei szövegek és lehetséges forrásaik összevetésével, másrészt a *Komédia* 14. századi kommentárjainak figyelembe vételével – melyek a kortárs olvasói horizontra jelentenek példát – igyekszem Dante Orpheus-mítosz-értelmezését feltárni.

ORPHEUS DANTE MŰVEIBEN: AZ EXPLICIT UTALÁSOK

Orpheus, a civilizátor, concionator és figura Christi

A Vendégség -részlet és lehetséges forrásai

A thrák költőről a dantei életműben legrészletesebben a *Vendégség* című traktátusban esik szó, ahol a mítosz a költői allegória¹¹² használatára példa. A II. könyv magyarázata szerint a betű szerinti az első értelem, „amely nem terjed túl a költött szavak betűjén, ez van meg a költők meséiben”, a másikat pedig

¹¹² Dante tulajdon műveinek négy értelmezési szintjéről (a betű szerinti az allegorikus áll szemben, amely lehet morális, vagy anagógikus) két helyen szól: a *Vendégség* II. könyvének elején (*Conv* II i; KARDOS 1965: 185–187) és a Cangrande della Scalához írott episztolában (*Ep* XIII 7–8; KARDOS 1965: 508–509). Magyarul a témáról ld. PÁL 2009: 55–58 és Kaposi Márton „Dante allegória-felfogása” című előadását, mely a „Tudomány és költészet Dante műveiben” című konferencián hangzott el (Budapest, 2021. nov. 16).

allegorikusnak nevezzük, s azt a jelentést értjük rajta, amely ezen mesék takarója alatt rejtőzik, valójában szép hazugságba öltöztetett igazság: ilyen értelemben mondja Ovidius, hogy Orpheus citerájával megszelídítette a vadállatokat, és magához édesgette a fákat és a köveket, ami annyit jelent, hogy a bölcs ember szavának erejével megszelídíti és megalázza a durva szíveket, és akaratához hajlítja azokat, akik tudomány és művészet nélkül élnek, az olyanok viszont, akiknek életét nem az ész kormányozza, a kövekhez hasonlók. (*Conv* II i 4)¹¹³

A *Vendégség*-részlet az ovidiusi *Metamorphoses* XI. énekének első két sorára utal mint forrásra – „[...] ilyen énekkel vadakat vont hű követőül / s fákat a thrák dalnok, sziklák-kal [...]” –, és magyarázatot ad arra is, hogy Dante miért és hogyan olvasta Ovidiust: a szép mese köntösében rejtőző igazság miatt. A középkori költő olvasatában Orpheus „bölcs ember”, aki szavának erejével megszelídíti és alázatossá teszi azokat az embereket, akiket azelőtt nem az értelmük kormányzott. A szakasz azonban túlmutat a benne foglalt forrásmegnevezésen: egyértelmű, hogy a szerző Orpheus történetének nemcsak *Metamorphoses*-beli leírását ismeri, hanem a mítosz allegorikus interpretációit is, mely már Horatius *Ars poetica*-jában megjelent: „Embrevéstől s más csúfságtól Orpheus óvta / hajdan az erdei törzseket, ő amaz isteni tolmács, / mondják: így szelidített meg tigrist, vad oroszlánt” (391–393).¹¹⁴ Aquinói Tamás az aristotelési *De animá*-hoz írt kommentárjában ugyanígy értelmezi az állatokat szelídítő Orpheus szerepét: „Orpheus elsőként vette rá az embereket, hogy együtt lakjanak, és igen jeles *concionator* (‘népszónok’) volt, így vezette vissza az elállatiasodott és elmagányosodott embereket a civilizációba”.¹¹⁵

Ahogy a *Vendégség*-részletben, Tours-i Bernát Martianus Capella *De nuptiis Philologiae et Mercurii*-jéhez írott kommentárjában is az Orpheus-mítosz rejtett igazsága szolgál példának az allegorizációs gyakorlatra: „Az *integumentum* olyan beszéd, amely a mesés elbeszélés [palástja] alatt igazságot foglal magában, mint Orpheus esetében”.¹¹⁶ A mítoszra tett utalás kifejtetlensége miatt Zygmunt Barański Dante és Tours-i Bernát közös forrását igyekezett megtalálni,¹¹⁷ amely érvelése szerint a *Scholia Vindobonensia ad Horatii Artem poeticam*¹¹⁸ lehetett. Azonban ugyanez az allegorikus magyarázat megtalálható a középkori Ovidius-kommentárokból is, melyeket Dante ismert és mítoszújra-

¹¹³ KARDOS 1965: 185 (Szabó Mihály ford.).

¹¹⁴ BEDE 1989: 340 (Bede Anna ford.).

¹¹⁵ *Comm. De anima* (I lect. XII, 198–209), idézi: ARTIFONI 2001: 137–148.

¹¹⁶ 2, 74 skk.; RAMELLI 2006: 1764–1765.

¹¹⁷ BARAŃSKI 1997: 139–144.

¹¹⁸ A 391–396. sorhoz írt kommentár: „hanc utilitatem quam docuit, quod deterruit homines a caedibus, est dictus ab hominibus lenire tigres rabidosque leones, quod nil aliud est nisi componere stultos homines et ferocitatem morum deprimere [...]. Et hanc laudem assecutus est ex hac utilitate quam docuit, cilicet dictus ob hoc movere saxa sono testitudinis. Auctores enim, qui viderunt quod illos saxosos et insensatos ita in unum cohabitare fecit, dixerunt eum movere saxa, quia tantum miraculum fuit movere illos stultos, quantum miraculum esset movere saxa”. ZECHMEISTER 1877: 46–47, idézi: BARAŃSKI 1997: 144.

írásaiban felhasználta. Arnolphe D'Orléans így magyarázza Orpheus állatszeliidítő zenéjét: „énekével, vagyis prédikációjával a vadakat, vagyis az elvadult embereket szeliidítette, az okatlan állatokat bölcekké nevelte”.¹¹⁹ Egy ismeretlen szerző glosszája Johannes de Garlandia *Integumenta Ovidij*éhez hasonló értelmezést nyújt: „A fákon, amelyeket Orpheus von magához a lantszóval, az együgyű embereket értjük. A lanton pedig az ékesszólást, amellyel tanította őket”.¹²⁰ Ezek a *Metamorphoses*-kommentárok, éppúgy, mint az ovidiusi szövegrész, Orpheus legfontosabb tulajdonságának retorikai képességeit tartják.

Ugyancsak a *Metamorphoses* XI. könyve első sorainak allegorikus magyarázatát idézi fel Benvenuto de Imola 1375–1380 körül keletkezett kommentárjában.¹²¹ A 14. század egyik legfontosabb Dante-kommentárja az állatokat, növényeket és köveket megszelídítő Orpheusról szólva kifejti, hogy az emberek lehetnek oroszlánok gögjük miatt, farkasok erőszakos mohóságuk miatt, tigrisek embertelen kegyetlenségükért, disznók obszcén nemi vágyukért. A felsorolt vadállatok részben megegyeznek azokkal, amelyekkel a *Pokol* I. énekében az utazó Dante találkozik. Mikor útját a bujaságot szimbolizáló párduc, a gögöt megtestesítő oroszlán és a kielégíthetetlen mohóságot jelképező farkas (*Inf* I 31–60) állja el, az Utazó még nem képes mindezekkel az állatokkal-bűnökkel egyedül megküzdeni. Vagyis, szem előtt tartva az Orpheus-mítosz Dante korában elterjedt értelmezési hagyományát, a *Komédia* kezdetén a szereplő Dante még alulmarad Orpheusszal szemben, aki énekével (ékesszólásával) meg tudja szeliidíteni mindazokat, akiket szubhumán állapotba redukált a bűnük.

Orpheus *figura Christi*

A középkori olvasó számára Orpheus civilizátori szerepe bizonyosan előhívta a thrák költő és Krisztus alakjának következetes párhuzamba állítását és összeolvadását, ami jól nyomon követhető az őskeresztény jópásztor-ábrázolásoktól kezdve.

A korai keresztények sokat merítettek mitológiai alakok attribútumaiból, ikonográfiájából Krisztus megjelenítéseikhez, mivel a zsidó hagyomány alapvetően elutasítja az emberábrázolást (bár a hellenisztikus korból maradtak fenn zsinagógabeli képek is). Ezért válhattak Orpheusé mellett Apollón, Héraklés, Hermés egyes jellegzetességei is krisztológiai előképekké; ám Orpheus kiemelkedik a többi mitológiai alak közül, köszönhetően

¹¹⁹ *Com. ad loc.*: „[...] cantu suo i. sua predicatione feras i. efferos homines mitigavit, bruta animalia sapientes instruxit”. GHISALBERTI 1932: 228.

¹²⁰ GHISALBERTI 1933a: 67.

¹²¹ *Com. ad Inf* IV 139–140: „Orpheus fuit poeta eloquentissimus, et fecit librum de Sacris Liberalibus, quem interdum allegat Macrobius in libro Saturnalium; unde per suavem cantum debet intelligi dulcis eloquentia, qua placabat omne genus ferarum, sicut homines qui sunt leones per altam superbiam, lupi per violentam rapacitatem, tigres per inhumanam crudelitatem, sues per obscenam libidinem; firmabat flumina, idest vagos, instabiles; movebat montes, idest dueros et inflexibiles, et ita de multis.” A Dante-kommentárokat most és a továbbiakban a következő oldalon található kiadásukból idézem: <http://dante.dartmouth.edu>.

az *Orpheus testamentuma* néven ismertté vált szövegnek, amely alapján Orpheust „ante litteram” kereszténynek tekintették.

Az ábrázolások nagy része a zenéjével állatokat szelídítő Orpheus és a „jó pásztor” krisztusi képének összefonódását dokumentálja. Az 1–2. században elterjedt volt a zenélő Orpheus megformálása a legkülönbözőbb állatok körében (1. kép). Ugyanez az Orpheus-ábrázolás jelenik meg a bobbioi Szent Kolumbán-apátság elefántcsont pyxisén (2. kép), amely azonban már keresztény tartalommal bírhatott: állítólag Nagy Szent Gergely ajándékozta Szent Kolumbánnak.

1. kép. Zenélő Orpheus állatok körében, római padlómozaik, 200 k., Palermo, Museo Archeologico.

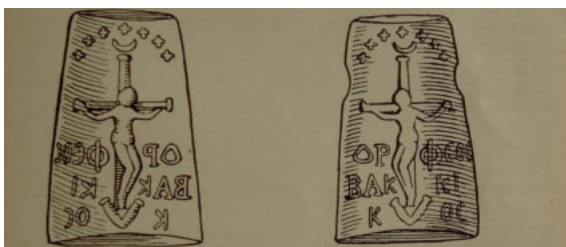
2. kép. Zenélő Orpheus állatok körében, elefántcsont pyxis, 4. század vége, Bobbio, Museo dell'Abbazia di San Colombano.

A 3–4. századi római katakombákban – Domitilla, Callixtus, Priscilla és Szent Péter és Marcellinus katakombáiban – Orpheus, az állatszélídítő és Krisztus, a jó pásztor megformálásainak hibridjei láthatóak. A Domitilla-katakomba 3. századi freskója minden részletében Orpheus külső megjelenését kölcsönzi a zenélő, ülő alaknak, ám köré az Orpheus-ábrázoláshoz tartozó mindenféle állatok helyett már főként csak juhokat festettek, melyek pedig Krisztus, a jó pásztor attribútumai. Priscilla és Szent Péter és Marcellinus katakombáiban a jó pásztor tartozékai még egységesebbé válnak: figyelmes bárányok kétoldalt, és egyikük a pásztor nyakában. A középpontban álló alakot rövid hajú, szakáll nélküli fiatalemberként, Priscilla katakombájában lanttal jelenítik meg (3. kép). Orpheus és Krisztus attribútumainak keveredésének hátterében egyrészt a már

említett ihletmerítés, tulajdonságkölcsonzás állt, másrészt a még üldözött vallás képviselői így jobban tudták leplezni az imádott figura kilétét.

3. kép. Jó pásztor a Priscilla-katakombában, Róma, 3. sz. 2. fele.

4. kép. Keresztre feszített Orpheus: 3. századi amulett. (A kép forrása: GUTHRIE 1935: 265).

Orpheus-Krisztus fennmaradt huszonöt ábrázolásból az összes, egyetlen kivétellel, a zenével-költéssel állatokat szelídítő, centrális alakot jeleníti meg. Az egyetlen kivétel egy keresztre feszített Orpheus ábrázoló 3. századi amulett¹²² (4. kép), mely a berlini Bode Múzeum Kora Keresztény Gyűjteményének 4939-as számú darabja volt, de eltűnt a II. világháború során.¹²³ Ez az ábrázolás Krisztus és Orpheus alakjának sajátos összefonódását mutatja, s annak a keresztény hagyománynak a darabja, amelyben a thrák költő mítoszát Krisztus tettei teljesítik be.

Orpheus és Krisztus megfélemtetésére irodalmi példákat is találunk: Prudentius egy himnuszában Krisztus alászállásakor éppúgy szünetelnek a tartarosi kínok, mint Orpheus alvilági útja idején, és a himnusz nyelvezete is a mítosz költői leírásait idézi:

A gonosz lelkek bűnhődése is
szünetel a Styx mélyén,
azon az éjszakán, amikor a szent Úr
az Acherón mocsaraiból a fenti világba visszatér.

Enyhülnek a kínok a Tartarosban,
és az elhunytak népe, melyet most nem
gyötör tűz, ujjong börtönében,
és a folyókban sem forr a kén, ahogy szokott.¹²⁴

¹²² Az amulett minden valószínűség szerint egy teurgikus tárgy, amelyekből igen sok készült a 2–5. században, elsősorban a görög-egyiptomi kultúra termékei: gyakran alexandriai zsidók vés-ték őket, és a római korban híresek voltak mágikus képességeikről (BARB 1963: 102).

¹²³ Az amulett történetéről ld. CAROTTA–EICKENBERG 2009.

¹²⁴ *Liber Cathemerinon*, V, *Hymnus ad incensum lucernae*, 125–136, CUNNINGHAM 1966: 27.

Egy 12. század eleji himnusz, a *Morte Christi celebrata* Krisztust egyenesen a „mi Orpheusunk”-nak (*Orpheus noster*) nevezi, aki sikerrel tér vissza alvilági útjáról, visszahozva feleségét a földre:

a mi Orpheusunk a feleségét
a pokoli birodalomból
a felső világba kihozta.¹²⁵

Krisztus ebben a középkori költeményben mint a kijavított Orpheus jelenik meg, megmentve és megváltva Eurydikéjét, az emberiséget.

Orpheus a morálfilozófusok között. Orpheus és Dávid párhuzamai

Orpheus a limbusban

A másik szöveghely, ahol Dante megnevezi Orpheust, a *Pokol* IV. énekében található: itt a thrák költő a limbus nemes kastélyában, a „zöld fűvű, friss réten” gyülekező ókori nagyok között, azon belül is a filozófusok csoportjában bukkan fel:

[...] láttam Orpheuszt,
Tulliuszt, Linoszt és az intő Senecát (*Inf* IV 140–141)¹²⁶

A skolasztikus teológia kétféle limbust különböztet meg: a *Limbus patrum* ot, ahonnet Krisztus az ősatyák lelkét hozta föl, és a *Limbus puerorum*ot,¹²⁷ a keresztleletlen gyermekekét; Dante nemcsak gyermekeket, hanem a kereszténység elterjedése előtt élt mindenféle korú kiváló embert ide sorol,¹²⁸ akiket fizikai fájdalom nem sújt, csak az üdvösség hiánya.

Orpheus limbusbeli elhelyezése vergiliusi sugallatra is történhetett, ugyanis az elysiumi mezőkön Aeneas is a thrák költővel találkozik:

Itt ül a fennkölt Thrák Dalos is, hosszú köpönyegben,
Pengeti hét húrú lantját, melyhez hol az újja,
Hol meg a szín-elefántcsont vessző vége a szerszám. (Verg. *Aen.* VI 645–647)

¹²⁵ DRONKE 2007: 89. A himnusz teljes szövegét ld. WOLTERS 1922: 133 skk. <http://hymnarium.de/hymni-ex-thesauro/sequenzen/218-morte-christi-celebrata> (2018. 10. 15.)

¹²⁶ Nádasdy Ádám ford. Úgy vélem, a dantei megfogalmazás („Seneca morale”) az erkölcsfilozófus Senecára utal, ahogy Nádasdy Ádám egy korábbi fordításváltozatában is olvasható volt.

¹²⁷ A dantei limbusról ld. többek között: IANNUCCI 1979–1980: 69–128; MERCURI 2008: 43–90; PADOAN 1977a: 103–124; TÓTH 2012: 61–110.

¹²⁸ *Inf* IV 28–30: „Nem testi kín okozta, csak a bánat, / melytől egy hatalmas tömeg nyögött: / férfiak, asszonyok és csecsemők.” (Nádasdy Ádám ford.)

Az alvilágjáró Aeneas modellje is Orpheus – nemcsak Vergiliusnál, hanem a történet középkori feldolgozásaiban is, például a 12. századi *Roman d'Eneas*ban.¹²⁹ Orpheus tehát Dante kimondott modelljének, Aeneasnak is modellje, ugyanakkor Aeneasszal egy szinten is működik, mint a túlvilági utazó előképe.

Vergilius IV. eklogájában pedig, ahogy aztán a dantei *Pokol*ban is, Orpheus Linusszal együtt jelenik meg:

Akkor a thrák Orpheus sem tudna legyőzni dalával,
Sem Linus, ámbár anyja amazt, ezt atyja segítse,
Orpheust Calliopéa, Linust pedig ékes Apolló. (Verg. *Ecl.* IV 55–57)

Orpheus és Linus a mitológia szerint testvérek; Linus a dallam és ritmus feltalálója, és ő tanította zenélni Orpheust. A klasszikus hagyomány és a középkori gondolkodás az emberiség első költő-teológusaiként tartotta őket számon: így például Szent Ágoston (*Civ.* XVIII 14) és Aquinói Tamás Aristotelés *Metafiziká*jához írt kommentárjában (I lect. IV 83).

A tény, hogy Dante Orpheust és Linust a morálfilozófusok közé, Cicero és Seneca mellé helyezi, részben a Horatiustól Szent Tamásig vallott allegorikus értelmezésnek köszönhető: civilizátori szerepe és bölcsessége a két tulajdonság, melyek miatt a „filosofica familia” részese lesz. Másrészt, bizonyosan szerepet játszott ebben a szerzői döntésben a középkori Ovidius-kommentárok magyarázata, ahol Orpheus története mindig kiemelten pozitív szerepet kap: Orpheus ezekben a 12–14. századi kommentárokból bölcs, ékesszóló, kiváló költő és zenész, szerető hitves, majd Istenhez megtérő lélek.

Arnolphe d'Orléans-nál Orpheus „minden dolog tudója”, allegóriájává válik az e világi csábításokkal szembeni ellenállásnak¹³⁰ és a fentebbi világ felé törekvésnek. Ezt a fentebbi világot Arnolphe d'Orléans magyarázatában az a hegy jelképezi, amelyen Orpheus énekel.¹³¹ Arnolphe moralizáló-allegorizáló magyarázata az erények és a bűnök szembeállítására épül: Orpheus erényeivel szemben az, hogy Eurydiké kígyóba lép, nem egyéb, mint a hamis és átmeneti dolgoknak a félreismerése, tartósnak és igaznak íté-
lése.¹³² Dante kortársa és eklogáinak címzettje, Giovanni del Virgilio szerint Orpheus

¹²⁹ *Le Roman d'Eneas*, 2366–2371. sor : „Jadis i ala Orfeüs / et Erculés et Teseüs: / repairié sunt pluisor mortal / de ceulz du reigne infernal. / Proier vous veul, ne me targiez, que jusqu'a la me conduisiez.”; kiadása: PETIT 1997; idézi BERTOLUCCI PIZZORUSSO 1999: 142.

¹³⁰ *Com. ad loc.*: „bona huius seculi transitoria et falsa”.

¹³¹ *Com. ad loc.*: „in montem ascendens i. ad virtutes ad quas est ascensus sicut ad vicia descensus” (GHISALBERTI 1932: 228). Orpheus homoszexualitását (Eurydiké halála után Orpheus „menekült minden szerelemtől, / mit nők nyújthattak”, „sőt, ő volt, ki a thrák nép közt bevezette a zsenge / ifju fiuk szeretését” – *Ov. Met.* X 79–80, 83–84) is annak tulajdonítja ez a kommentár, hogy „visszautasította a női gyengeséget, és a férfias erények felé fordult”.

¹³² GHISALBERTI 1932: 199, 222–224.

„sapientissimus et eloquentissimus fuit”,¹³³ Apollón és Kalliopé fia, vagyis allegorikusan a Bölcsesség és az Ékesszólásé, aki Eurydikét, a „racionális ítéletet” veszi nőül. A kígyó, vagyis az ördög azonban letéríti Eurydikét a helyes útról. Orpheus követi a pokolba, vagyis őt is megkísérti a tévút, ám a törvény megsértése miatt sohasem kapja vissza Eurydikét.

Az *Ovide Moralisé* címen elterjedt, 14. századi verses Ovidius-kommentár a történet minden egyes elemét keresztény morális tartalommal tölti meg: Eurydikét Évával felelteti meg, a kígyót a Teremtés könyvének csábítójával. Orpheus-Krisztus ekkor már az isteni erő, aki az elveszett ember után alászáll a pokolra,¹³⁴ majd dalának édességével – ami az evangélium – szerez követőket. Hangszerének húrjai a keresztény dogmákat, a szentségeket és a keresztény erényt jelképezik, és Orpheus hárfája ugyanaz, amellyel Dávid nyugtatta meg Sault.¹³⁵

Orpheus és Dávid párhuzama és szembenállása

Orpheus fontossága mind a zsidó, mind a keresztény hagyomány számára abban a Kr. e. 3. századi legendában gyökerezik, amely szerint a thrák költő elutasította a politeizmust. Néhány zsidó – és később keresztény – apologéta szerint fiatalkorában Egyiptomban utazgatott, és nem mástól, mint Mózesről tanult filozófiát. A monoteizmust tehát annak forrásától tanulta, és egész életében emlékezett ezekre a tanokra, annak ellenére, hogy nem ezt hirdette. Halála előtt ezt a tudást átadta fiának, Musaiosnak, és arra kérte, hogy utasítsa el a pogány isteneket, és helyette Mózes és Ábrahám istenét kövesse.¹³⁶ *Orpheus testamentuma* (*Diatheke*) néven vált ismertté ez a rövid szöveg, amelyet Eusebius beillesztett *Preparatio Evangelicá* jába.¹³⁷

Orpheus mint Mózes-tanítvány néhány Dávid-ábrázolás mintájává is vált: a zenélő Dávidot mindenféle állatok veszik körül¹³⁸ az ókori Orpheus állatparadicsomainak modellje alapján. Ez a megjelenítés azért sajátos, mert a Biblia nem tér ki Dávid zenéjének állatokra gyakorolt hatására (csak Saul örületét gyógyítja zenéjével a zsoltárszerző). Dávid király mint Orpheus jelenik meg egy 500 körüli zsinagóga mozaikján (Jeruzsálem, The Israel Museum); egy 10. századi zsoltároskönyvben a hárfázó Dávid és egy allegorikus alak, Melódia látszik állatok körében (5. kép); egy 13. századi héber Bibliában pedig vadállatok gyülekeznek a hárfázó Dávid fölött (6. kép).

¹³³ GHISALBERTI 1933b: 89.

¹³⁴ BOER 1915: 20–22. Az allegóriák: 71–91. Ld. még: VICARI 1982: 70–72.

¹³⁵ „C’est la harpe, par verité, / Par cui David, c’est Dieu mainfort, / Done medicine et confort / Saül, c’est à l’umain lignage / Contre la dyablesse rage / Qui l’angoisse, quant em pechié / L’a par sa fraude trebuschié.” (X 2925–2931; BOER 1936: 81).

¹³⁶ FRIEDMAN 1970: 13–14; *Orpheus testamentuma* és fordítása: 14–16.

¹³⁷ GRIFFORD 1903: 259–260.

¹³⁸ Hiszen a fiatal Dávid éppen atyja juhait legeltette, mielőtt Sámuel királlyá kente volna (1 Sám 16, 11). Köszönöm Ertl Péternek, hogy felhívta a figyelmem erre az összefüggésre.

5. kép. Dávid és Melódia, párizsi zsolnároskönyv. Paris, BnF, Cod. Grec. 139, f. 1v. 10. század eleje, Konstantinápoly.
(A kép forrása: FALUDY 1982: Pl. 16.)

6. kép. Dávid király állatoknak hárfázik, iniciálé. Héber Biblia (Zsolnárok), Milano, Biblioteca Ambrosiana, B. 32 inf., f. 3r. 13. század.
(A kép forrása: FRIEDMAN 1970: 150.)

Orpheus és Dávid alakjainak összevetéséről és párhuzamáról irodalmi példák is tanúskodnak:¹³⁹ a 6. századi Cassiodorus a zene hatalmával kapcsolatban említi Orpheus lantját és a szirének énekét, amelyek igazságalappal rendelkező mesés elbeszélések, míg a Saulból a tisztátalan szellemet kiűző Dávid bibliai története megkérdőjelezhetetlenül igaz.¹⁴⁰ A 7. századi Pisidiai Gergely is összeveti a két zenészt: „De bármily böszsen zengette isteni szavú lantjának húrjait Orpheus, mégoly kedvvel énekelte meg Dávid a szeme előtt az egetől a teremtés mélységéig nyújtózó mennyek dicsőségét”.¹⁴¹

A 10. századi ismeretlen szerzőjű költemény, az *Ecloga Theoduli*,¹⁴² melyben *certamen* formában vetélkednek a mitológia hazugságai és a kereszténység igazságai, arról tanúskodik, hogy erre a korra megszilárdult Orpheus krisztianizált szerepe. Orpheus történetét az ismert vonalakkal vázolja föl, de értelmezésében már a keresztény igazság embéléma lesz. Lantját Pseustis furulyájával (a diszharmóniával) helyezi szembe, implicit utalással a *civitas Dei* égi dallamaira és a *civitas diaboli* disszonanciáinak ellentétére. Az *Ecloga Theoduli* Orpheusról szóló részéhez pedig egy névtelen kommentár a következő összehasonlítást teszi: „Ahogy Orpheus játszott lantján a pokolban, úgy játszott Dávid

¹³⁹ FRIEDMAN 1970 felsorolását követem.

¹⁴⁰ WEBBER JONES 1946: II, 195–196. *Expositio in Psalterium* 49 (50), PL 70, col. 352.

¹⁴¹ *Hexameron*, PG 92, coll. 1438–1439, idézi FRIEDMAN 1970: 149.

¹⁴² A mű rendkívül népszerű volt a középkorban: 176 kéziratban maradt fenn. Szövegkiadás: MOSETTI CASARETTO 1997.

Saul előtt; és pontosan ahogy Orpheus megindította az alvilági isteneket, úgy lágyította meg Dávid Saul gonosz szellemét.”¹⁴³

IMPLICIT UTALÁSOK ORPHEUS TÖRTÉNETÉRE A *KOMÉDIÁBAN*

Ahogy láttuk, a thrák költő megjelenik mint ókori bölcs a limbusban, és Ovidius mítoszváltozatát a *Vendégség* az allegorikus írásmód példájának tekinti. Habár a túlvilágjáró költőre, Orpheus és Eurydiké történetére explicite nem utal Dante, az Orpheus-történet imitációja a *Komédia* több pontján megfigyelhető.¹⁴⁴ Lássuk, milyen hatások formálhatták ezeket a dantei utalásokat, és hogyan értelmezhetjük Orpheus szerepét a *Komédiában* ezek alapján!

Orpheus elvetendő és kijavítandó modell: a vergiliusi-boethiusi hatás

Orpheus, a sikertelen alvilágjáró

A 14. századi Benvenuto da Imola a *Pokol* IV. énekének Orpheust megjelenítő soraihoz írt kommentárjában már párhuzamot von Dante és Orpheus között: mind a thrák, mind a firenzei költő a tulajdon lelke megmentéséért (Eurydiké allegorikus jelentése szerint Orpheus racionális képessége, lélekresze) szállt alá a pokolba és csendesítette le az alvilág összes szörnyeit, vagyis megtanulta, hogyan győzze le a bűnöket és hogyan szabaduljon meg a bűnök gyötrelmeitől.

Ám Dante sohasem tekintett hátra, vagyis nem tért vissza bűneihez kutya módjára, míg Orpheus, aki nem tartotta be az előírt szabályt, egészen elveszítette lelkét, s így az új hibája súlyosabb lett, mint a korábbi.¹⁴⁵

Vagyis Benvenuto összehasonlításában Dante már felülmúlja és kijavítja az allegorikus értelmezés szerint a hátranézésével bűnbe visszaeső Orpheust.

Ennek a mítoszértelmezésnek a forrása egyértelműen a vergiliusi–boethiusi Orpheus-kép. Vergilius *Georgicá*jának végén olvasható a thrák költő–zenész mítoszának első is-

¹⁴³ Paris, BnF, Lat. 8115 (15. század), f. 36v: „concordancia est in hoc quod sicut Orpheus citharizavit in inferno, sicut David coram Saule; et sicut Orpheus mitigavit deos infernales cum sua cithara, sic David malignum spiritum Saulis” (FRIEDMAN 1970: 234).

¹⁴⁴ Ahogy azt már Guglielmo Gornitól (GORNI 1999: V–LX) Stefano Carraiig (CARRAI 2012: 119–131) több kutató is felvetette.

¹⁴⁵ *Com. ad Inf* IV 139–140: „Sed Orpheus vadit ad Infernum pro recuperatione animae suae, sicut similiter Dantes ivit, et placavit omnia monstra Inferni, quia didicit vincere et fugare omnia vicia, et supplicia viciorum. Sed Dantes, numquam respexit a tergo, quia nunquam rediit ad vicia more canis, sed Orpheus, quia non servavit legem datam, perdidit omnino animam suam, et sic fuit error novissimus pejor priore.”

mert leírása (IV 454–558),¹⁴⁶ amely a mű egyetlen részletesen kifejtett mitológiai története. Vergilius a történet tragikumát, a hős szerencsétlenségét hangsúlyozza,¹⁴⁷ aminek oka részben tulajdon hibája,¹⁴⁸ részben az istenek és a sors kegyetlensége.¹⁴⁹ Az epizód a másodszor is halálba térő Eurydiké kétségbeesett, vádló soraival zárul:

Majd kifelé lábolt, már túl minden veszedelmen,
S elnyert Eurydicéjével, ki mögötte botorkált
(Mint ahogy azt meghagyta nekik Próserpina), majdnem
Fenn járt már, amidőn szerető szive hirtelen eltelt
Őrült, ó, de bocsánandó vággyal – ha bocsánat
Holtaknál van ugyan – s megtorpant épp a küszöbnél,
Hátratekintve mohón-feledékenyen Eurydicére!
Érdeme hát odalett, a kemény zsarnokkal az alku
Felbomlott, hármat dördült az Avernus alatta.
S párja: „Mi sújt le – kiált –, mily bösz harag, engem esendőt,
S téged is, Orpheus? Ím ismét a halálba parancsol
Mostoha sorsom, könnyfátylas szemem álom igázza”. (Verg. *Georg.* IV 485–496)

A *Georgica* mítoszszelbeszlésének középpontjában Orpheus bukása áll; ezt a hagyományt folytatta Boethius a *De consolatione philosophiae*ban, morálisan értelmezve Orpheus sikertelenségét. Boethius Orpheusa nem a figyelmetlensége, pillanatnyi elmezavara miatt veszíti el másodszor is a feleségét, hanem mert nem tudja betartani az isteni törvényt, kikötést (*lex*),¹⁵⁰ hogy ne nézzen hátra, mikor a halálból visszanyert Eurydikét kivezeti az alvilágból. Boethius szövege két gyökeresen eltérő interpretációt nyújt. Egyrészt a szerelmesek számára minden más törvéynél erősebb a szerelem törvénye,¹⁵¹ vagyis Orpheus szerelmének törvénye semmiképpen sem alávethető az alvilág urai törvényének: ha

¹⁴⁶ Az első említése viszont már a Kr. e. 6. században is „híres Orpheus” (Rhegioni Ibykos egy töredékében: „ὄνομακλυτὸν Ὀρφεῖν”, idézi: GUTHRIE 1935: 1); majd a mítosz elterjedtségét több utalás is alátámasztja: pl. Euripidés *Alkéstis*ében (347 skk.); Platón *Lakomá* jában (179d) is történik rá utalás. A férjéért életét áldozni készülő Alkéstist férje biztosítja, hogyha ő addig eljutna az alvilágból való kiszabadításban, mint Orpheus, akkor nem nézne hátra. A platóni *Lakomá*ban Phaidros ellentétbe állítja Alkéstist, aki elég bátor volt a férjéért meghalni, és ezért az istenek megjutalmazták, Orpheusszal, aki nem mert meghalni szerelme után, élve merészkedett a Hádésba, és ezért büntetésből az alvilágiak nem magát Eurydikét adták vissza neki a dal után, hanem csak Eurydiké árnyát. Ld. DRONKE 1997: 266–268.

¹⁴⁷ Verg. *Georg.* IV 454: „miserabilis Orpheus”.

¹⁴⁸ Verg. *Georg.* IV 488: „incautum dementia cepit amantem”; IV 491: „immemor”.

¹⁴⁹ Verg. *Georg.* IV 492: „tyranni”; IV 495–496: „crudelia [...] fata”.

¹⁵⁰ Boet. *Cons. Phil.* III xii 42–46: „Párod megkapod, Orpheusz, / Megváltottad a dallal őt. / Egyetlen kikötés: amíg / El nem hagytad Tartaroszt, / Tiltott hátratekintened!” (Hegyi György ford.)

¹⁵¹ Boet. *Cons. Phil.* III xii 47–48: „Quis legem det amantibus? / Maior lex amor est sibi”.

alávetné, azzal szerelmének elégtelenségét bizonyítaná.¹⁵² Boethius a mítosz végét Vergilius és Ovidius változatához képest újraírja: „De jaj, az éjszakának már majdnem a végéhez érve, / Orpheus Eurydicéjére / nézett, elvesztette, és ő is belepusztult” (III xii, 49–51). A metrum megköveteli, hogy *occidit* (és nem *occidit*) legyen a sorzáró ige,¹⁵³ vagyis Boethius változatában Orpheus nemcsak feleségét veszíti el, hanem tulajdon életét is a visszafordulás miatt.

A másik értelmezés, a mítosz allegorikus-moralizáló magyarázata a boethiusi dal utolsó hét sorában található:

Rátok vonatkozik ez a mese,
akik a fönti fénybe
óhajjtátok elmétek vezetni;
mert aki legyőzve, Tartaros
barlangjába visszatekintett,
bármilyen kiválót is visz magával,
elpusztítja, amíg nézi az alsókat. (III xii, 52–57)

Boethius Orpheust az Istenhez igyekvő lélekhez hasonlítja, akinek el kell hagynia a világi életet, és sem tekintetével, sem vágyával nem fordulhat vissza a már elhagyott régiók felé. Benvenuto da Imola két bibliai szöveghelyet felidézve¹⁵⁴ és Boethius sorai nyomán értelmezi Orpheus hátrafordulását visszatérésként az egyszer már leküzdött bűneihez. Az utazó Dante, szemben Orpheusszal – állapítja meg már Benvenuto ezt az alapvető különbséget a két alvilágjáró között –, „nem tért vissza bűneihez kutya módjára”.¹⁵⁵

Orpheus hibája és annak kijavítása a *Komédiában*

A vergiliusi-boethiusi minta határozza meg Orpheust mint sikertelen alvilágjárót Dante számára. A *Pokol* I. énekében a sötét erdőre visszanéző Utazó az alvilágból kifelé tartó és hátranéző Orpheus tettét ismétli:¹⁵⁶

¹⁵² SANTI 2010: 561–562.

¹⁵³ DRONKE 2007: 91.

¹⁵⁴ „Amint a kutya visszatér arra, amit kihányt, úgy a balga is megismétli a bolondságát.” (Péld 26, 1). És főleg, mely utóbbi előkép arra is, hogy Orpheus új hibája súlyosabb, mint a korábbi: „Ha tehát azok, akik a mi Urunk és üdvözítő Jézus Krisztusunk megismerése által megmenekültek a világ förtelmeitől, de újból elmerülnek ezekben, és vereséget szenvednek, ez utóbbi állapotuk rosszabb az előbbinél. Jobb lett volna nekik az igazságosság útját meg sem ismerni, mint annak megismerése után eltérni a nekik adott szent parancstól. Beteljesedik ugyanis rajtuk az igaz közmondás: »Visszatér a kutya a hányadékához [...]«” (2 Pét 2, 20–22). (Ezúton köszönöm meg Ertl Péternek, hogy erre az összefüggésre felhívta a figyelmemet.)

¹⁵⁵ „Sed Dantes, numquam respexit a tergo, quia nunquam redivit ad vicia more canis, sed Orpheus, quia non servavit legem datam, perdidit omnino animam suam, et sic fuit error novissimus pejor priore.” (*Com. ad Inf* IV 139–140).

¹⁵⁶ RIGO 1994: 57.

S mint aki fuldokolva és lihegve
a tengerből kivergődött a partra,
s csak bámul vissza a vészes vizekre,
úgy lelkem is, bár menekülni vágyott,
hátrafordult, hogy megnézzé az ösvényt,
mely előtt soha át nem engedett. (*Inf* I 22–27)¹⁵⁷

A *Pokol* IV. énekének konkrét megnevezése után a *Pokol* IX. énekében találunk legközelebb Orpheus történetét felidéző narratívát. Vergilius óva inti Dantét, hogy megforduljon (pontosan ez volt Orpheus tiltása is), és megpillantsa a Gorgót:

„Fordíts hátat! Takard el a szemed!
Ha jön a Gorgó s te meglátod őt,
a hazatérésből semmi se lesz!” –
így szólt a Mester, aztán ő maga
megfordított, s nem bízván a kezemben,
saját kezét is az arcomra tette. (*Inf* IX 55–60)¹⁵⁸

Ezek az implicit utalások a *Pokol*-cantica elején a thrák költő antimodell-szerepét erősítik: Orpheus célját be nem teljesítő alvilágjárása elbátortalanítja és hezitálásra készíti az Utazót.

A *Purgatórium* II. énekében az Utazó találkozása régi barátjával, a firenzei zenész-énekes Casellával az Orpheus-mítosz „keresztény újrafeldolgozásának”¹⁵⁹ is tekinthető. Casella Dante költeményét, a *Vendégség* III. könyvében magyarázott *A szerelem, mely elmémbe vitázik szüntelent*¹⁶⁰ kezdi dalolni,

[...] oly édesen,
hogy édessége zeng bennem ma is.
A Mester, én, és az egész csapat
csak hallgattuk, olyan gyönyörűséggel,
mintha nem volna más gondolatunk. (*Pur* II 113–117)¹⁶¹

Ugyanilyen gyönyörködve feledkeznek bele Orpheus dalába az alvilágiak is: a *Georgicá*ban Kerberos három arca „[...] hüledezve figyelt[...], / S Ixion kerekét a szelek forgatni feledték” (*Georg.* IV 483–484), a *Metamorphoses*-ben pedig a többi büntetés is szüntel:

¹⁵⁷ Nádasdy Ádám ford.

¹⁵⁸ Nádasdy Ádám ford.

¹⁵⁹ RIGO 1994: 58.

¹⁶⁰ Csorba Győző ford., eredeti: *Amor che ne la mia mente mi ragiona*, amelyet Casella valóban megzenésített.

¹⁶¹ Nádasdy Ádám ford.

Míg zengette e dalt, s pengette szavához a lánthúrt,
sírtak a vértelenült lelkek; nem kapkod a tűnő
habhoz Tantalus, Ixion torpan kerekével,
nem tépnek madarak májat, sem a belosi lányok
nem meregetnek; Sisyphus, ülsz sziklára nyugodva. (Ov. *Met.* X 40–44)

Ám Cato, a purgatórium őre haragosan megszidja a purgatóriumi lelkeket, akik a tisztulás helyett megpihenve a zenét hallgatják: „Mi ez, lusta lelkek? / Miféle hanyagság? Itt álldogáltok?! / Futás a hegyre föl! Ott majd lehullik / a hályog, melytől nem látjátok Istent!” (*Pur* II 120–123),¹⁶² és szemrehányása nemcsak az időhúzásnak szól, hanem a visszafordulásnak is Dante korábbi költészeti szakaszához, az allegorikus-doktrinális költészethez, amelyet már felülmúlt.¹⁶³

A *Purgatórium* V. énekében, Michelangelo Picone kifejezésével élve, ismét „Orpheus-komplexus”-ra lehetünk figyelmesek.¹⁶⁴ Egy lélek észreveszi, hogy Dante élőként járkal az antipurgatórium késő megtérésük miatt tisztulói közt. Az Utazó a hang felé fordul, és látja a lelkek csodálkozó tekintetét: „Tekintetemet arra fordítottam, ahonnét felhangzott ez a beszéd, / és láttam, hogy a lelkek csodálkozva néznek / engem, és a rajtam megtörő fényt” (*Pur* V 7–9). De Dante megfordulása és hátrafelé irányuló figyelme azonnal magára vonja Vergilius haragját (*Pur* V 10–18),¹⁶⁵ és a vezető megrovása ugyanazt a funkciót tölti be, amit Catóé Casella énekében. Üzenete, hogy Dante nem fordulhat meg, nem nézhet hátra, ha már egyszer elkezdte útját Beatricéje felé, mert ugyanazt kockáztatja, amit Orpheus: a legjobban szeretett lény elvesztését.

A purgatórium kapujához érve, a kapus angyal megfenyegeti a belépőket, hogy aki visszanéz, nem mehet tovább, és vissza kell térnie a pokolba: „Induljatok; ám tudnotok kell valamit: / ki kell, hogy jöjjön, aki hátranéz!” (*Pur* IX 131–132).¹⁶⁶ Már Pietro Alighieri¹⁶⁷ és Benvenuto da Imola¹⁶⁸ is felfigyelt arra, hogy ez az antipurgatóriumi figyelmeztetés utalás Orpheus mítoszára. A X. ének elején megtudjuk, hogy Dante követi az angyal utasítását, tehát felülírja és kijavítja Orpheus hibáját.

A *Purgatórium* XXX. énekében, mikor Beatrice megjelenése után Vergilius eltűnik, Dante érzelmi felfokozottságának a köddé vált mester nevének háromszoros ismétlésével ad hangot: „De *Vergilius* eltűnt a körünkől, / *Vergilius*, atyám, *Vergilius*! / Akire bízam

¹⁶² Nádasdy Ádám ford.

¹⁶³ FRECCERO 1989d: 251–260.

¹⁶⁴ PICONE 1999: 39–52.

¹⁶⁵ „Mi köti le a figyelmedet úgy / – szólt Mesterem –, hogy járásod lelassul?! / Számít-e az, hogy ezek mit susognak? / Gyere utánam, hadd beszéljenek! / Szilárd torony légy, melynek teteje / nem dől le, bárhogy tépázza a szél; / mert akiben folyton burjánzanak / a gondolatok, elvétí a célt, / hisz elfojtja az előzőt az új.” (Nádasdy Ádám ford.)

¹⁶⁶ Nádasdy Ádám ford. Ld. PADOAN 1973.

¹⁶⁷ *Com ad. Pur* X 1–18.

¹⁶⁸ *Com ad. Pur* X 1–6. Ld. még: RIETVELD 2007: 116.

lelkem tisztulását!” (*Pur* XXX 49–51).¹⁶⁹ Dante retorikai megoldása a vergiliusi *Georgicá*-ét idézi, ahol Orpheus levágott feje a folyóban sodródva, jeges nyelvvel Eurydikét szolongatja:

S márvány vállairól leszakadt feje régen a Hebrus
Habjaiban hömpölygött már, oeagrusi tájon,
Ám a jeges nyelv *Eurydicét* onnét is imádta,
Eurydicét hívogatta, midőn libegett el a lelke,
Eurydicé neve visszhangzott a folyókon, a parton. (Verg. *Georg.* IV 523–527)¹⁷⁰

Beatrice válaszában a háromszor ismétlődő „sírás” – „Dante! Attól, hogy Vergilius elment, / még nem kell *sírni*! Nem kell *sírni* még: / más sebektől fogsz *sírni* nemsokára!” (*Pur* XXX 55–57)¹⁷¹ – hipotextusa azonban már a *Metamorphoses*, ahol szintén két sorban háromszor ismétlődik a *flebile* (‘panaszos, könnyező’) szó:

[...] a főt, Hebrus, meg a lantot
áradatod befogadta: csodás, hogy míg a vizedben
úszik a lant, *panaszos* hangon szól, suttog a holt nyelv
szinte *panasz*t, s *panaszos* választ zeng vissza a partod. (Ov. *Met.* XI 50–53)¹⁷²

A *Purgatorium* XXXIII. énekében Beatrice és Dante fölfelé haladása Orpheusnak és Eurydikének az alvilágból a föld felé való haladásával állítható párhuzamba. Ahogy a *Metamorphoses* Orpheusa kijelentette a Hádés urainak: „hitvesemért jöttem”,¹⁷³ úgy Dante túlvilági útjának is egyik legfontosabb célja Beatrice viszontlátása:

„Nézz rá, nézz szent szemmeddel, Beatrice,
– dalolták – őrá, aki hű imádód,
és nagy utat tett meg látásodért!” (*Pur* XXXI 133–135)¹⁷⁴

¹⁶⁹ Nádasdy Ádám ford. Eredeti: „Ma *Virgilio* n’avea lasciati scemi / di sé, *Virgilio* dolcissimo padre, / *Virgilio* a cui per mia salute die’ mi”. Ld. PARATORE 1989: 959–963. Dante pontosan ugyanúgy helyezi el a soron belül a megszólításokat, ahogy Vergilius tette.

¹⁷⁰ Az eredeti: „Tum quoque marmorea caput a cervice revulsum / gurgite cum medio portans Oeagrius Hebrus / volveret, *Eurydicen* vox ipsa et frigida lingua / ah miseram *Eurydicen*! anima fugiente vocabat: / *Eurydicen* toto referebant flumine ripae”.

¹⁷¹ Nádasdy Ádám ford. Eredeti: „Dante, perché *Virgilio* se ne vada, / non *pianger* anco, non *piangere* ancora; / ché *pianger* ti conven per altra spada”.

¹⁷² Az eredeti: „[...] caput, Hebre, lyramque / excipis, et (mirum!) medio dum labitur amne, / *flebile* nescio quid queritur lyra, *flebile* lingua / murmurat exanimis, respondent *flebile* ripae”.

¹⁷³ Az eredeti: „causa viae est coniunx” (Ov. *Met.* X 23).

¹⁷⁴ Nádasdy Ádám ford.

Dante a *Paradicsom* első énekében Apollónt atyjának nevezi (*Par* I 28: „padre”), ezzel egyszerre hívja elő az ovidiusi Phaethón (*Ov. Met.* II 36: „Phoebe pater”) és a thrák költő alakját, aki a mítosz szerint Kalliopé és Apollón fia. Benvenuto da Imola is Orpheusra való utalást lát ezekben a sorokban, és Macrobius *Saturnaliá* ja (*Macr. Sat.* I 18, 22) alapján írja: „a szent Liberaliában¹⁷⁵ adja elő Orpheus, a szent költő, hogy Liber Pater és a Nap egy és ugyanaz az isten”.¹⁷⁶

Vergilius elvesztése után (*Pur* XXX 49–51) még egy epizód feleleveníti Orpheus és Eurydiké szétválását, és ez Beatrice eltűnése a *Paradicsom* XXXI. énekében. Az utazó Dante megfordul, hogy kérdezzen szépséges vezetőjétől, de a helyén egy öregembert talál, Bernátot, aki a *Paradicsom* utolsó énekeiben a vezetője lesz. Ám ez az elválás nem okoz fájdalmat, hiszen ez egy „boldog ország, mely zavart nem ismer” (*Par* XXXI 25),¹⁷⁷ és Bernát azonnal megmutatja az utazónak, hogy hölgye ismét elfoglalta helyét a menyeyi rózsában. Orpheusszal ellentétben Danténak lehetősége van elbúcsúznia Beatricétől (*Par* XXXI 79–90), aki „mosolyog és visszanéz” (*Par* XXXI 92).¹⁷⁸ Így a jelenet Orpheus és Eurydiké boldogtalan elválásának pozitív ellenképévé válik.

A *Komédia* utolsó énekében is fölfedezhető egy utalás Orpheus történetére. A „te” négyszeres ismétlése:

In TE misericordia, in TE pietate,
in TE magnificenza, in TE s'aduna
quantunque in creatura è di bontate (*Par* XXXIII 19–21)¹⁷⁹

Vergilius retorikai megoldását hívja elő:

TE, dulcis coniunx, TE solo in litore secum,
TE veniente die, TE decedente canebat. (*Verg. Georg.* IV 465–466)¹⁸⁰

Bernát Máriaához szóló imája természetesen felülmúlja Orpheus Eurydikéhez szóló dalát: beszédes példa arra, Dante hogyan dolgozza át az antik mítoszt – ebben az esetben a vergiliusi tragédiát – keresztény „komédiává”.

¹⁷⁵ Liberalia: a Libernek szentelt ünnepek.

¹⁷⁶ „*Orpheus sacer poeta in sacris liberalibus demonstrat liberum patrem et solem esse unum et eumdem deum*”; *Com. ad Par* I 16–18, kiemelés tőlem – D. E.

¹⁷⁷ Nádasdy Ádám ford.

¹⁷⁸ Nádasdy Ádám ford.

¹⁷⁹ „*Benned az irgalom, benned a kegyelem, / benned a bőkezű adakozás; benned van együtt / a teremtmények minden erénye*”.

¹⁸⁰ „*S ó, téged sző, szép hitves, téged csak a dalba, / Téged hajnalidőn, téged part-esti magányban*”.

Az ovidiusi boldog befejezés mint Dante és Beatrice kapcsolatának előzménye

A vergiliusi-boethiusi modellel szemben az ovidiusi minta Orpheus retorikai (X. könyv eleje) és poétikai (XI. könyv eleje) képességeire helyezi a hangsúlyt: az előbbiben a thrák költő az alvilági istenpár szívét indítja meg érvelésével (Ov. *Met.* X 17–35); az utóbbiban zenéjével-költészetével szelídít meg vadállatokat, fákat, köveket. Az ovidiusi Orpheus (és az ő történetébe matrojskababaként illeszkedő Pygmalion-mítosz) egyaránt a választott művészsors megerősítéseként szolgálnak Ovidius számára. A latin költő is a lehetséges megteremtésre vállalkozik a lehetetlenből, a szellemére az anyagból, a boldog szerelemére a halálból.¹⁸¹ Orpheus a leghosszabban beszélő narrátor is a *Metamorphoses*-ben, aki egy saját kis „perpetuum carmen”-t ad elő a X–XI. könyvben. Az „eloquentissimus” jelző a középkori Ovidius-kommentárokból a thrák költő állandó tartozéka, a 13. századi anonim toszkán költemény, a *Mare amoroso* is Ciceróval együtt említi Orpheust.¹⁸² Orpheus tehát mint sikeres szónok és költő ilyen előzmények után válik Dante műveinek példájává (*Conv* II i 4) és szereplőjévé (*Inf* IV 139–141).

Az ovidiusi elbeszélés még egy jellegzetességében lesz dantei előkép: ez a szeretett nő halála után lehetséges boldog befejezés. Ovidius Orpheus hibáját a szerelem elkerülhetetlen következményének látja, és ezért az ő mítoszváltozatában Orpheus – még ha az életében megkísérelt alászállás nem is sikeres – a halála után a túlvilágon örökké együtt lehet Eurydikéjével. Az alvilági tájat már jól ismeri a thrák hős, és tüstént Eurydikéje keresésére indul, és megtalálva immár félelem nélkül nézhet rá és ölelheti:

Száll le a földre az árny; s mit látott már, nem is oly rég,
mind a vidékre reáismer, kegyesek mezejében
fölleli Eurydicét, forrón ráfonja a karját;
most ezek ott ketten, kar karban, járnak a réten,
s hol felesége után sétál, hol lépdel előtte,
s visszatekinthet rá – nem kell már félnie – Orpheus. (Ov. *Met.* XI 61–66)

Ovidius Orpheusa már nemcsak az emberfeletti költészet példája – ahogy Vergiliusnál is –, hanem a túlvilágon beteljesülő (Dante esetében szublimálódó) földi szerelem mintája is: Ovidius pontosan azt a két elemet tette központivá mítoszleírásában, amelyek Dante fő motívumai lesznek a *Komédiá*-ban. A halál keserűségében a szerelmesek elválását megtapasztalja a feleségét elvesztő Orpheus és a Beatrice-szerelmet bemutató *Új élet* Dantéja (az *Új élet* a *Komédia* elválaszthatatlan előzménye). A túlvilági találkozás a szeretett nő és az érte a holtak birodalmát bejáró költő között mindkét műben a szerelem győzelmét hirdeti a halál fölött. Az *Új élet* és a *Komédia* története tehát ebből a

¹⁸¹ SEGAL 1991: 93.

¹⁸² *Mare amoroso*, 150–154: „A raccontare insomma a motto a motto / i vostri adornamenti, fior d'i fiori, / n'avreb[b]e briga Tulio ed Orfeo; / e se fosse natura naturante, cioè Ideo, / non vi fareb[b]e se non come siete dirit[t]amente.” CUDINI 1995: 115.

szempontból az Orpheus-mítosz újraírása: a „moritura puella” eleme ugyanaz marad, de míg a csak saját képességeire számító Orpheus az alvilágba élőként leszállva kudarcot vall, addig az élő Dantét az isteni kegyelem és elrendelés végigsegíti a túlvilági úton. Beatricéje a *Purgatórium* XXX. és a *Paradicsom* XXXI. éneke között vezeti, és habár Danténak még vissza kell térnie a világba, hogy leírassa a látottakat, a jó befejezés nem kétséges.

ORPHEUS MODELL, ANTIMODELL VAGY *FIGURA* DANTE SZÁMÁRA?

Az utazó Dante számára előképet jelentenek a mitológiai nagy utazók: a „horizontális” utazók közül a legnevesebb hajózók, mint Iasón és Odysseus; a repülők közül Daidalos, Phaethón és Ikaros. Míg egyes esetekben – Phaethón és Ikaros – egyértelmű a mitológiai alakok antimodell-szerepe,¹⁸³ addig Iasón, Odysseus és Daidalos a teljes *Komédia* számára modellek,¹⁸⁴ több kontextusban is felbukkannak, és Dante hozzájuk való viszonyulása nem redukálható egy pozitív vagy negatív előjelre. Orpheus, „vertikális” utazóként, alvilágjáróként ugyanilyen összetett mitológiai előzménye a *Komédia* utazójának, még ha a thrák költő kevesebbszer is kap megnevezést a dantei művekben.

A *Pokol* II. énekében a túlvilági utazás előtt bizonytalankodó szereplő Dante magát a korábbi, hasonló utat bejárt utazókhoz méri („De én, miért menjek oda? S ki az, aki ezt engedélyezi? / én nem Aeneas, én nem Pál vagyok; / hogy erre méltó lennék, azt sem én, sem más sem hiszi” *Inf* II 31–33),¹⁸⁵ amivel elkerülhetetlenül felidézi Orpheust is, aki Aeneasnak is pontosan az alászállás előtt emlegetett mintája volt:

[...] Könyörgök,
Szánd az atyát s a fiút, kedves (teheted, hisz Avernus
Berkei őréül nem választott ki hiába
Épp téged Hecaté), és Orpheus is felidézte
Lantja zenéjével, thrák húrján, hitvese árnyát,
Pollux meg testvérevel „kicserélte” haláluk:
Folyvást, és járnak le-föl [...]. (Verg. *Aen.* VI 116–122)

Orpheus mint alvilágjáró tematikus modell a poklokra tartó Dante számára: bár a két alámerülés oka, célja és eredménye nem áll párhuzamban, egyes pontokon mégis összecseng.

Dante a szeretett nőnek köszönhetően járja be az utat, isteni akaratból, míg Orpheus saját elhatározásából, és a szeretett nő visszaszerzése a célja. Dante célja nem Beatrice megmentése, hanem a saját lelkéé és a földön élő többi emberé, mégis az utazás egyes pontjain Beatrice vizionlátása az egyetlen, ami motiválni képes az utazót: így mikor a

¹⁸³ Részletesen, a vonatkozó szakirodalom felsorolásával ld. DRASKÓCZY 2017a.

¹⁸⁴ Részletesen, a vonatkozó szakirodalom felsorolásával ld. DRASKÓCZY 2015: 97–113.

¹⁸⁵ Hoffmann Béla – Mátyus Norbert ford. A passzusról részletesen ld. e könyv „*Nem vagyok sem Aeneas, sem Pál*” I.: *Dante és Aeneas* c. fejezetét.

földi paradicsomot körülvevő tűzfalon kell keresztüllépnie, csak akkor képes elindulni, amikor megtudja, hogy Beatrice várja a fal másik oldalán (*Pur* XXVII 34–36).

Orpheus Eurydikével való viszonya megfordítva tükröződik Dante és Beatrice kapcsolatában: Orpheus hiába teszi meg az alvilági utat, nem képes megmenteni a szeretett nőt, míg Dante szeretett hölgye leszáll a limbusba, hogy megmentse a *Komédia* hőst, és ebben sikerrel jár.

A figurális jelentésréteget Orpheus alakjához Dáviddal és Krisztussal való párhuzamai adják. Orpheus ugyanakkor Dávid előképe is számos ábrázoláson.¹⁸⁶ A *Komédia* egészét átszövik az Orpheus mítoszára és Dávid bibliai történetére tett utalások:¹⁸⁷ sorsuk a limbusban válik ketté, ahol Orpheus marad (*Inf* IV 140), és ahonnan Dávidot a többi bibliai ősatyával együtt Krisztus kihozta:

Kivitte innen Ősapánknak árnyát;
a fiát, Ábelt; kivitte Noét;
a törvényadó, engedelmes Mózes;
Ábrahám ősatyát; Dávid királyt;
Izráelt atyjával, fiaival
s Ráchellel, akiért megdolgozott;
sok más is még, s mind üdvösségbe vitte.
És tudnod kell még azt is: öelöttük
emberi lény nem üdvözült sosem.” (*Inf* IV 55–63)¹⁸⁸

Dávid az egész *Komédiá*ban a legtöbbször említett bibliai alak, és említéseinek legfontosabb köre Dávid zsoltárái tevékenységéhez kötődik: a *Pokol* első énekében a három vadállattól megriadt utazó Dante, Vergiliust megpillantva, Dávid zsoltárának (LI) latin kezdőszavával szólal meg: „Miserere di me” (*Inf* I 65). A *Paradicsom* XXXII. énekében is – Dávid ősanjyának, Rútnak a megnevezésekor – Dante úgy írja körül Dávidot, hogy a „dálnok[...], ki bűnét / gyászolva így szólt: »Könyörülj, Uram!«” (*Par* XXXII 11–12).¹⁸⁹ A gőgösök párkányán Dávid az alázat jó példája felesége, Mikhál gőgjével szemben (*Pur* X 55–69).

Miután a *Purgatórium*ban Dávid alázatosságát hangsúlyozta Dante, a *Paradicsom*ban az igazak között sorolja föl, akik lángoló fényként jelennek meg, és a XX. énekben egy sást formálnak. A sas pupilláját Dávid lelke alkotja:

Aki középen ragyog mint pupilla,
a Szentlélek nagy énekese volt,
s városról városra vitte a Ládát;

¹⁸⁶ Ahogy azt az *Orpheus* figura Christi c. alfejezetben bemutattuk.

¹⁸⁷ Dávidról mint modellről Dante számára ld. LEDDA 2015: 225–246.

¹⁸⁸ Nádasdy Ádám ford.

¹⁸⁹ Nádasdy Ádám ford. Eredeti: „cantor che per doglia / del fallo disse »Miserere mei«”.

most tudja már költői érdemét,
hogy mennyiben volt az ő alkotása –
azzal arányos itt a jutalom. (*Par* XX 37–42)¹⁹⁰

E sorok is Dávid költői-dalnoki kvalitásait emelik ki, melyeknek értékét az adja, hogy mennyire őszinte és szívből jövő a dal. Dante ábrázolásában tehát Dávid alázatos, maradandót alkotó, bűneit megbánó és istenfélő dalnok, aki magának Danténak is az előképévé válik.¹⁹¹

Dávid és Orpheus alakját számos szerző és kommentár összekapcsolja, és Dante, aki nagyon gyakran állít egymás mellé egy-egy mitológiai és bibliai eseményt, egymástól nem teljesen függetlenül választhatta ki a mitikus költő-zenészt és a bibliait a saját alakját meghatározó modellként. De míg Orpheus tetteit nagyrészt javítva újraírja a középkori szerző, addig Dávid, az „alázatos zsoltárszerző” kizárólag pozitív modell és követendő példa.

¹⁹⁰ Nádasdy Ádám ford.

¹⁹¹ Ld. LEDDA 2015: 225–246.

„NEM VAGYOK SEM AENEAS, SEM PÁL” II.: DANTE, SZENT PÁL ÉS A *VISIO PAULI*

E fejezet célja, hogy Szent Pál alakját mint a dantei Utazó modelljét a bibliai és az apokaliptikus tradícióból kihajtó, de a középkorra számos változatban és nyelven terjedő *Szent Pál apostol látomása (Visio Pauli)* című szöveg ismeretében vizsgálja, körbejárva a mennybe ragadtatás bibliai epizódjának és az apokalipszis-látomásnak a *Komédiára* gyakorolt hatását.

„NEM VAGYOK [...] PÁL”: SZENT PÁL, AZ UTAZÓ DANTE MODELLJE A *KOMÉDIA* BAN

„*Nem vagyok [...] Pál*”: A tagadástól a sokoldalú minta identitásalkotó szerepéig

Az utazó Dante a túlvilágjárás feladatával szembesülve Aeneaséhoz és Szent Páléhoz méri a rárótt vállalkozást (*Inf* II 10–33),¹⁹² ám félelme és kishitűsége miatt kezdetben a mintáktól való elmaradását és különbözőségét hangsúlyozza: „nem vagyok sem Aeneas, sem Pál” (*Inf* II 32). A trójai királyfi és az addig keresztényüldöző Saul túlvilági útja egyaránt isteni elrendelésből következett be, ám a szereplő Dante a történetnek ezen a pontján még nem tudja, „[...] ki az, aki ezt engedélyezi” (*Inf* II 31).¹⁹³ A válasz, amely biztosítja Dantét arról, hogy az ő küldetése (is) isteni,¹⁹⁴ rövid időn belül megérkezik, és azonos kiindulóponttra helyezi az Utazó feladatát az elődökével. A *Komédia* egésze ezt a kezdeti tagadást ki nem mondott állítással változtatja – *új Aeneas és új Pál vagyok*: Dante folyamatosan e mintákhoz, előképekhez méri magát, felülmúlásukra törekszik.

Az előzmény nélkül egymás mellé helyezett klasszikus és bibliai hősre¹⁹⁵ aránytalanul oszlanak el az allúziók a *Komédiá* ban: míg a Vergilius vezette pokol- és purgatóriumjárás hemzseg az Aeneas alászállására mutató utalásoktól, addig Szent Pál *raptus* át mindössze néhány, de az Utazó identitását alapvetően formáló szöveghely idézi fel. A szereplő Dante túlvilágjáró mintájaként Pált a következő tercina határozza meg:

Aztán ott járt a *Választott Edény*,
hogy megerősítést hozzon onnan annak a hitnek,
mely az üdvözülés útján a kezdet. (*Inf* II 28–30)¹⁹⁶

¹⁹² A passzusról ld. a „*Nem vagyok sem Aeneas, sem Pál*” I.: Dante és Aeneas c. fejezet *Dante kétségei és Vergilius válaszai az alászállás előtt* c. alfejezetét.

¹⁹³ Hoffmann Béla – Mátyus Norbert ford.

¹⁹⁴ Dante kérdésére a *Pokol* II. énekének 124–125. sora ad majd egyértelmű választ, mely szerint Isten engedélyezi, három szent hölgy (Szűz Mária, Szent Lúcia, Beatrice) közbenjárására. Ld.: HOFFMANN–MÁTYUS 2019: 46, 48.

¹⁹⁵ Ld. BAROLINI 2018, <https://digitaldante.columbia.edu/dante/divine-comedy/inferno/inferno-2/15> (2020. 10. 15).

¹⁹⁶ Hoffmann Béla – Mátyus Norbert ford., kiemelés tőlem – D. E.

A *Választott Edény* („Vas d’elezione”) bibliai kifejezés, mellyel Isten írja körül a korábban keresztényüldöző, a damaszkuszi úton az égből jövő ragyogó fényességtől, Krisztus-látomástól három napra megvakult Sault,¹⁹⁷ amikor megbízza a keresztény Ananiást, hogy gyógyítsa meg vakságából. Ananiás érintésére „halpikkelyszerű valami hullott le [Saul] szemeiről, és visszanyerte a szeme világát. Fölkelt és megkeresztelkedett” (ApCsel 9, 18). A damaszkuszi látomás okozta „pálfordulás” után Saulból végérvényesen Pál lett, a kereszténység üldözőjéből haláláig annak védője és terjesztője, apostola, majd szentje, alapvető hittételek megfogalmazója: ez az első olyan megtérésnarratíva, mely teljes ellentétbe fordulást, pozitív metamorfózist beszél el.

A megtérés kiváltói a megtapasztalt látomás(ok) és az Úr kinyilatkoztatásai (*visiones et revelationes Domini*), amelyekről az Újszövetség kanonizált könyvei alapján nagyon keveset tudunk, csak azt, amit Pál maga árul el a Korintusiaknak írt második levélben:

Ismerek egy embert Krisztusban, aki tizennégy évvel ezelőtt – testben-e, nem tudom, vagy testen kívül, nem tudom, Isten tudja – elragadtatott a harmadik égis. S tudom, hogy ugyanez az ember – testben-e, vagy testen kívül, nem tudom, Isten tudja – elragadtatott a paradicsomba, és titkos igéket hallott, amelyeket embernek nem szabad kimondania. (2 Kor 12, 2–4)

Pál „elragadtatott” (*raptus est*) tehát a harmadik égis és a paradicsomba, ám ezekről a túlvilági helyszínekről az olvasó nem tud meg semmit. Az elragadtatás átélője maga sem tudja, hogy testben vagy testen kívül érte az élmény, a titkos igéket (*arcana verba*) pedig, amelyeket a paradicsomban hallott, tilos kimondania. A megtapasztaltak helyett Pál elbeszélése arra koncentrál, hogy az élmény átélőre tett hatásának egy részét mutassa be: hogyan küzdött le a kiválasztottság fő veszélyét, az elbizakodottságot.¹⁹⁸ A látomás Saul-Pál életére tett fő hatása az életmód gyökeres megváltoztatása, ami az elkövetkező évszázadok vízióinak is toposza lesz.¹⁹⁹

¹⁹⁷ ApCsel 9, 15: „[...] *kiválasztott edényem* [vas electionis] ő nekem, hogy hordozza nevemet a pogányok, a királyok és Izrael fiai előtt.” (Kiemelés tőlem – D. E.)

¹⁹⁸ 2 Kor 12, 5–10: „Ezzel az emberrel dicsekszem, önmagammal viszont nem dicsekszem, csak gyöngeségeimmel. Pedig ha dicsekedni akarnék, akkor sem lennék ostoba, hiszen igazságot mondanék, de tartózkodom ettől, nehogy valaki többre becsüljön annál, amit bennem lát vagy amit tőlem hall a kinyilatkoztatások nagysága miatt. *Ezért, hogy el ne bízzam magam, tövist kaptam testembe, a sátán angyalát, hogy arcúl verjen.* Háromszor kértem emiatt az Urat, hogy távozzék az tőlem; de ő azt mondta nekem: »Elég neked az én kegyelmem, mert az erő a gyöngeségben lesz teljessé.« Legszívesebben tehát gyöngeségeimmel dicsekszem, hogy Krisztus ereje lakozzék bennem. Ezért telik kedvem a Krisztusért való erőtlenségben, bántalmazásban, szükségben, üldöztetésben és szorongatásban, mert amikor gyöngye vagyok, akkor vagyok erős.”

¹⁹⁹ Nagy Szent Gergely: *Dial.* IV 37, 4; Beda: *Az angol nép egyháztörténete* V 12.

Van tehát egy, a kereszténység történetét, dogmáit alapjaiban formáló látomás, amelynek nincs jóváhagyott, részletes leírása; ezért az apostol elragadtatása erősen foglalkoztatta az elkövetkező évszázadok, az ókori egyház híveit, és a vízió tartalmáról több változat is keletkezett ebben az időszakban. Ezek közül egy 2–3. századi kopt²⁰⁰ *Pál-apokalipszis*²⁰¹ a Nag Hammádi-i leletből²⁰² ismerünk: ebben a szövegben a Szentlélek egy kisfiú képében vezeti át Pált a harmadiktól a tizedik égi szféráig.²⁰³

Létezik egy másik, 3. századi apokrif Pál látomásáról, amely nemcsak az apostol paradicsomi látogatásáról számol be, hanem a pokolról is. A (mára elveszett) görög eredeti²⁰⁴ latin fordítását, a *Visio Sancti Pauli* t (Szent Pál apostol látomása) a látomásműfaj archetípusának tekintik.²⁰⁵ A *Visio Sancti Pauli* széles körben elterjedt, és a középkorban számos változatban, fordításban ismert volt. Minden bizonnyal maga Dante is olvasta, ahogy arra korabeli kommentátorok – köztük tulajdon fia – is utalnak. A *Szent Pál apostol látomása* a Korintusiakhoz írt levélnél részletgazdagabb képet nyújt Pál túlvilági élményeiről, és számos bűn pokoli büntetését felsorolva hatott a *Komédia* morális rendszerének megalkotására.

De először vegyük számba, hogy a bibliai Pál milyen lenyomatot hagyott a dantei mű szövetén. A *Komédia* elején az utazó Dante küldetésének egész emberiséget érintő céljával és isteni okával²⁰⁶ felzárkózik a klasszikus kultúra és a bibliai hagyomány nagy túlvilágjárói mellé. Míg Aeneas alakja és hipotextusként az *Aeneis* szövege legerősebben a pokoli, kevésbé markánsan a purgatóriumi túra során van jelen, a páli modell a *Paradicsom* ban válik meghatározóvá. Az apostol mintája nem nagyszámú utaláson keresztül rajzolódik ki, hanem az Utazó legfontosabb mennyei élményeit formálja.

Pálnak a *Pokol* II 28-ban felidézett bibliai megnevezése, a *Választott Edény* („Vas d’elezione”) egy változatában visszatér még a *Paradicsom* ban, a Hetedik Égboltnak, az

²⁰⁰ Az eredeti görög nyelvű lehetett, de nem maradt fenn.

²⁰¹ A kopt *Pál-apokalipszis*ről ld. KLAUCK 1985: 151–190. Rövid tartalmi és szakirodalmi összefoglaló magyarul: PERES 2015: 63–64.

²⁰² 1945-ben Dél-Egyiptomban találtak ötvenegy késő ókori gnosztikus és hermetikus művet tartalmazó tizenhárom kódexet, melyekből az V. kódex második szövege a *Pál-apokalipszis* (NHC V/2).

²⁰³ Ez az apokalipszis követi a zsidó mennyképzetet a tíz égrendszerrel. A negyedik ég bejáratánál Pál tanúja egy lélek elítélésének és megostorozásának; az ötödikben „az angyalok korbáccsal hajtják a lelkeket ítéletre. A hatodikból látott hatalmas fényt és egy apostoltársat, aki vele ment tovább [...] Belépve a hetedik égbe megpillantott egy öregkorút fehér köntösben, amint ül a trónusán, amely hétszerre fényesebb volt, mint a nap. [...] A nyolcadik égben látta az apostolokat, akik köszöntötték őt [...]” (PERES 2015: 63).

²⁰⁴ Az eredeti görög nem, ellenben számos keleti (pl. szír, kopt, etióp) változat fennmaradt, melyek közül a vonatkozó szakirodalom szerint a szír áll legközelebb az eredetihez.

²⁰⁵ A műfaj jellemzőiről ld. *A látomás mint irodalmi műfaj* című fejezetet.

²⁰⁶ Ld. a „Nem vagyok sem Aeneas, sem Pál” I.: Dante és Aeneas c. fejezet Dante kétségei és Vergilius válasza az alászállás előtt c. alfejezetét.

elmélkedők egében: Péter és Pál (a *Szentlélek Edénye*,²⁰⁷ „il gran vassoio / de lo Spirito Santo”, *Par* XXI 127–128) sovány, mezítlásos igehirdetése ellentétben áll a Dante korabeli potrohos és dúskáló főpapok életvitelével.

Az isteni edény, vagyis az isteni üzenet hordozója kifejezést Dante saját magára is alkalmazza: a *Paradicsom* I. énekében, a költő Apollónhoz (aki a középkori interpretáció szerint Krisztusnak felel meg) címzett invokációjában azért könyörög, hogy tudásának edénye lehessen:

Ó, jó Apollo! A végső feladathoz
tégy tudásod edényévé,
hogy elnyerhessem szeretett babérodát. (*Par* I 13–15)²⁰⁸

Ez a tudás elsősorban a költészet antik istenének művészi képessége-tudása, mely szükséges a *Paradicsom canticá*jának megírásához, ugyanakkor ez az önmeghatározás (Dante mint az isteni tartalom közvetítője) kapcsolódik a *Purgatórium* XXIV. énekében megfogalmazott *ars poetica* hoz is:

Egyike vagyok azoknak, aki, azt, *amit*
sugalmaz a Szerelmem, feljegyzem, s ahogyan az
a bensőmben diktál, úgy fordítom át szavakká. (*Pur* XXIV 52–54)²⁰⁹

A költőnek inspirációt adó Szerelmet-Szeretetet (*Amor*) a Dante-szakirodalom egy része²¹⁰ a Szentháromság harmadik személyével, a Szentlélekkel felelteti meg,²¹¹ mely úgy diktál, ahogy „Isten a prófétának a Szentírást diktálja”.²¹² Az *egyeduralom* ban pedig Pál az – Mózes, Dávid, Jób, Máté mellett –, „aki által Szentlélek szól” (*Mon* III iv 11).²¹³ A szerző Dantét – a „szent mű”²¹⁴ témája (a paradicsom bemutatása) és a kegyelem éppúgy isteni tartállyá, „Isten írnokává” (*scriba [Dei]*)²¹⁵ teszi, mint Pál apostolt.

²⁰⁷ Nádasdy Ádám ford.

²⁰⁸ Kiemelés tőlem – D. E. A passzus értelmezéséről a Marsyas-mítossszal kapcsolatban ld. DRASKÓCZY 2017b: 169–174.

²⁰⁹ Hoffmann Béla ford.

²¹⁰ E sorok értelmezéséről ld. még: KELEMEN 2015: 105; HOFFMANN (kézirat/a).

²¹¹ Így többek között: MAŚLANSKA-SORO 2015: 207.

²¹² CHIAVACCI-LEONARDI 2001 *ad loc.*

²¹³ KARDOS 1965: 455 (Sallay Géza ford.).

²¹⁴ Dante „sacrato poema”-nak nevezi művét a *Par* XXIII 62-ben, és „poema sacro”-nak a *Par* XXV 1-ben.

²¹⁵ A kérdésről ld. SAROLLI 1971: 189–336; HOLLANDER 1980: 39–89; JACOMUZZI 1995: 27–77.

Pál kétszeresen hangsúlyozott kételyét, hogy vajon testben vagy csak lélekben ragadtatott-e el a harmadik égig („*testben-e, vagy testen kívül, nem tudom, Isten tudja*”, 2 Kor 12, 2 és 3), Dante visszhangozza saját átlényegülése, paradicsomi útja előtt:²¹⁶

Az voltam csak, mit legvégül teremtesz
mibennünk? ... Ég-kormányzó Szeretet,
csak Te tudod, ki fénnel fölemeltél! (*Par* I 73–75)²¹⁷

A paradicsom élményét Dante számára alapvetően meghatározza még egy kettős páli minta: a megvakulás és új látásra ébredés, gyógyulás. Az isteni fény megvakító erejét a *Paradicsom* szövege többször újraírja:²¹⁸ a *Paradicsom* XXV–XXVI. és XXX. énekében a költő egyértelműen Pál bibliai történetét idézi fel. Az Állócsillagok Egében az Utazó ideiglenesen megvakul Szent János fényétől:

Mint aki hunyorog, hogy belenézzen
egy kisméretű napfogyatkozásba,
s mivel látni akar, semmit se lát,
úgy voltam ezzel az utolsó tűzzel,
míg azt nem hallottam: „Minek vakoskodsz,
hogy olyat láss, ami nincs idefönn? [...]” (*Par* XXV 118–123)²¹⁹

Látását az Utazó Beatricétől nyeri vissza:

látásod elhagyott, de nem örökre,
mivel a hölgynek, ki az égi tájon
végigvezet, szemében oly erő van,
amilyen volt Ananiás kezében. (*Par* XXVI 9–12)²²⁰

Beatrice tehát ugyanazzal az isteni gyógyító erővel bír, amivel Ananiás, aki a későbbi apostol vakságát gyógyította meg (ApCsel 9, 17). Az Utazó pedig ismét Pállal azonosul a helyzetben.

A XXX. énekben azonban megismétlődik az izzó fénytől megvakulás mozzanata:

²¹⁶ A témáról, hogy Dante testben vagy lélekben járt-e a paradicsomban, ld. PICONE 2002: 36–39; VARELA-PORTAS DE ORDUÑA 2014: 325–340.

²¹⁷ Nádasdy Ádám ford.

²¹⁸ Részletesen ld. LEDDA 2011a: 210–215; PETROCCHI 1988: 245–246.

²¹⁹ Nádasdy Ádám ford.

²²⁰ Nádasdy Ádám ford.

úgy áradt eleven fény körülöttem
és izzó ragyogású fátyolával
bebugyolált, hogy már semmit se láttam. (*Par* XXX 49–51)²²¹

Az „áradt [...] körülöttem” (*mi circumfulse*) egyértelmű átvétel az Apostolok Cselekedeteiből: „hirtelen nagy világosság áradt rám az égből” („subito de caelo *circumfulsit me* lux copiosa”, ApCsel 22, 6); de itt az Utazónak már nincs szüksége segítségre, maga nő fölébe emberi képességeinek, és gyúl új látóerőre:

„A Szeretet, mely békét ad a Mennynek,
mindenkit így köszönt, és így segít,
hogy hozzáedde lángjához a gyertyát.”
Alighogy fölfogtam e szavakat,
érezni kezdtem, hogy nővök fölébe
saját emberi képességeimnek,
és *olyan új látóerőre gyúltam*,
hogy bármely kristálytiszta ragyogás
szememnek nem lett volna túl erős. (*Par* XXX 52–60)²²²

A *Pokol* II. énekében megfogalmazott kétség, hogy vajon Pál nyomába léphet-e túlvilági útjával (*Inf* II 28–32), eloszlik: ükapja, Cacciaguida a *Paradicsom* közepén (XV–XVII. ének) megerősíti hitében. Dante találkozása ősével felidézi Aeneasét Anchisésszel,²²³ a két atya jóslata párhuzamba állítható; figyelmeztetik az utazókat a rájuk váró nehézségekre (Anchises Aeneas az Itáliáig tartó út nélkülözésére; Cacciaguida Dantét a száműzetésre). Cacciaguida első megszólalása – a *Komédiá* ban egyedülálló módon – egy egészében latin nyelvű tercina:

„*O sanguis meus! O superinfusa
gratia Dei! Sic ut tibi, cui
bis unquam coeli janua reclusa?*” (*Par* XV 28–30)²²⁴

E sorok – a vergiliusi hipotextussal – nem csupán az utazó Dante identitásába már beillesztett aeneasi mintát hangsúlyozzák, hanem a pálit is: „Kinek nyílnak meg úgy, mint neked, kétszer is az ég kapui?”²²⁵

²²¹ Nádasdy Ádám ford. Az eredeti: „così *mi circumfulse* luce viva, / e lasciommi fasciato di tal velo / del suo fulgor, che nulla m'appariva”.

²²² Nádasdy Ádám ford.

²²³ Egy rövid utalást már ld. már a „*Nem vagyok sem Aeneas, sem Pál*” I.: *Dante és Aeneas* c. fejezet *Dante Vergiliusa* c. alfejezetében.

²²⁴ Nádasdy Ádám a főszövegben meghagyta a latin verssorokat, fordítása a vonatkozó jegyzetben olvasható: „Ó, én vérem! Ó bőven ömlő isteni kegy! Kinek nyílnak meg úgy, mint neked, kétszer is az ég kapui?”

²²⁵ Ld. az előző jegyzetet.

A túlvilági látomás kimondhatatlansága és az elmondás kötelessége

A harmadik *cantica* második tercínája a pokolkezdő, modellkijelölő sorokhoz hasonlóan (*Inf* II 31–33)²²⁶ olyan kettős tagadásra épül, amelyet a *Komédia* meg fog cáfolni:

Az Égben, mely a legtöbbet kapja Isten fényéből,
ott jártam én, s *olyanokat láttam, mit sem tud,*
sem bír elbeszélni, ki onnan fentről visszatér. (*Par* I 4–6)²²⁷

Dante kijelentésével előhívja Pál tapasztalatait,²²⁸ miszerint „az ember” (Pál magáról szerényen egyes szám harmadik személyben ír a Korintusiakhoz szóló második levélben)²²⁹ a paradicsomban *olyan titkos igéket hallott, amelyeket embernek nem szabad kimondania* („*audivit arcana dei, quae non licet homini loqui*”, 2 Kor 12, 4). Mindkét mennybe utazó – és Pál nyomán minden túlvilági látomás megtapasztalója – szembesül azzal, hogy a misztikus élmény közölhetetlen.²³⁰ A kifejezhetetlenség több okra is visszavezethető; Pál és Dante esetében az ok valószínűleg eltérő.

Pál levelében a *titkos igék* görög eredetijét (ἄρρητα ῥήματα) háromféleképpen is értelmezhetjük:²³¹

- 1) *utánozhatatlan*, kiejthetetlen *beszéd*, mert pl. az emberi nyelvtől idegen hangsorokat tartalmaz);
- 2) *kifejezhetetlen beszéd*, vagyis a látottak nem fejezhetőek ki szavakkal;
- 3) (*tiltás miatt*) *kimondhatatlan beszéd*: (még, idő előtt) nem szabad elárulni a többi embernek a földön.

Az *arrétos* (ἄρρητος) melléknévnek ez a harmadik, *titkos*, (*mert*) *tiltott* értelmezése a legelterjedtebb,²³² ami egybeesik az apokaliptikus látomások (és általában a misztériumok, beavatások) tilalmával, „hogy a látnok ne mondja el, főleg ne a köznépnek vagy a beavatatlanoknak, hogy mit látott, hallott, nyilvánított ki neki Isten”.²³³ Pál tehát *deontikus*, utasításból fakadó lehetetlenség miatt nem fed fel azt, amit elragadtatása során tapasztalt és megtudott.

²²⁶ „De én, miért menjek oda? S ki az, aki ezt engedélyezi? / én nem Aeneas, én nem Pál vagyok; / hogy erre méltó lennék, azt sem én, sem más sem hiszi”.

²²⁷ Kiemelés tőlem – D. E.

²²⁸ Ld. többek között: CICCARESE 1987: 44; TARDIOLA 1993: 7.

²²⁹ Dante szintén egyes szám harmadik személyben szól itt általában az égben jártak tapasztalatáról.

²³⁰ A kimondhatatlan poétikájáról ld. KELEMEN 1999: 65–70; és Giuseppe Ledda 2002-es monográfiáját, kifejezetten e tercínáról: LEDDA 2002: 244–246.

²³¹ PERES 2015: 64.

²³² LEDDA 2011a: 199.

²³³ PERES 2015: 64.

A dantei *Paradicsom*-kezdésben a kimondás lehetetlensége nem kívülről ered, hanem az utazó-látnok kétféle képtelenségéből („sem tud, sem bír”), amit Dante a misztikus-extatikus élmények jellegzetességeivel magyaráz a következő tercínában:

mert ahogy vágyá[nak tárgya]t megközelíti,
az elme olyannyira belémerül,
hogy az emlékezet már nem tudja követni. (Par I 7–9)²³⁴

A sorok részletesebb, prózai kifejtése pedig a Cangrande della Scalához írt, XIII. levélben olvasható:

elmondja, látott némely dolgokat, melyekről beszélni nem tud az, ki onnét lejött. És megadja az okot is, amikor így szól, hogy az értelem annyira elmerül kívánságában, ami Isten, hogy s hogy az emlékezet őt követni nem képes. Ennek megértésére pedig tudni kell, hogy az emberi értelem ebben az életben ama egytermészetűség és rokonság miatt, amely a testtől elválasztott, tisztán értelmi lényhez fűzi, ha fölemelkedik, oly magasra emelkedhet, hogy az emlékezet visszatérése után gyöngé lesz ahhoz, hogy fölérje azt, ami az emberi mértéket túlhaladta. Erre történik célzás az Apostol által, midőn a korinthusiakhoz így beszél: „Tudok egy emberről, aki akár testben, akár testen kívül, én nem tudom, csak az Isten tudja, de a Paradicsomba ragadtatott titkos szavakat hallott ott, miket az ember el nem beszélhet.” (Ep XIII 28)²³⁵

A *Komédia* Utazója azt hangsúlyozza, hogy a látnok képtelen az élmény elmondására (*a parte subiecti*),²³⁶ azonban a *Paradicsom*-kezdő „olyanokat láttam” magában foglalja a másik irányú okot is, a tapasztaltak „túlságos”, emberi lépteket meghaladó voltát (*a parte obiecti*).

Az Elbeszélő képtelensége – *sem tud* – egyrészt *pszichológiai* (az emlékezet hiányosságából fakadó), amit a misztikus élmény lélektana magyaráz.²³⁷ Ennek megértéséhez a XIII. levél azt tanácsolja, hogy „olvassák el azt, amit Szentviktori Richárd *A kontemplációról* [*De Contemplatione*] szóló könyvében írt, olvassák el Bernátnak *A megfontolásról* [*De Consideratione*] szóló könyvét, olvassák el Ágostont, illetve *A lélek kiterjedéséről* [*De Quantitate Anime*] szóló könyvét” (Ep XIII 28).²³⁸ Szentviktori Richárd 12. századi misztikus teológust Dante a Nap Egében ábrázolja, Beda és Izidor mellett a „három lángelme” egyikeként, „az emberfölötti gondolkodású”²³⁹ perifrázissal jelölve. Richárd a *De contemplatione* (*De gratia contemplationis*, más néven *Benjamin maior*) című traktátusá-

²³⁴ Kiemelés tőlem – D. E.

²³⁵ KARDOS 1965: 517 (Mezey László ford., kiemelés tőlem – D. E.).

²³⁶ Ezt a megkülönböztetést ld. LEDDA 2002: 22.

²³⁷ Ld. már (többek között): BOTTERILL 1988: 337–339; KELEMEN 1999: 65–66.

²³⁸ KARDOS 1965: 517 (Mezey László ford.).

²³⁹ Par X 131–133 (Nádasdy Ádám ford.). Szentviktori Richárd hatásáról Dante műveiben ld. Mira Mocan monográfiáját: MOCAN 2012.

ban a „feledés és emlékezés kettős viszonyával”²⁴⁰ írja le a szemlélődés legfelső fokát, mely az elme önkívületével jön létre, ahol a vízióban és a vízió után „a szemlélődés éle az elme legbelsőbb magjára összpontosul, és a külső dolgok emlékétől a feledés és az elidegenedés (*alienatio*) leple választja el”.²⁴¹

A paradicsomban tapasztaltak elbeszélésének képtelensége – *sem bír*: ‘nem képes’ – másrészt *nyelvi* természetű,²⁴² ahogy az a XIII. levél további magyarázatából kiderül:

Nem tud, mert megfeledkezett róla, nem képes, mert ha meg is emlékezik, és emlékezetében tartja azt, amiről beszélni akar, *de a szó ahhoz nem elegendő. Mert sok dolog van ugyanis, amit értelmünkkel meglátunk, de amelyek kifejezésére szó sincs.* (Ep XIII 29)²⁴³

Az elmondhatatlan, mely a *Komédiá*ban nem csupán egy nagy hagyományú retorikai toposz alkalmazása,²⁴⁴ hanem a *Paradicsom* poétikájának központi rendezőfogalma, erősen kapcsolódik a látomásirodalom szövegeihez, amelyekben a kifejezhetetlenség az alvilágábrázolás egyik fő irányvonala, a túlzás egyik fajtája²⁴⁵ (a mennyiségi és minőségi túlzás mellett).

Elgondolkodtató, hogy Pál hallgatását Dante nem az isteni parancs végrehajtásaként értelmezi, hanem annak példajaként hozza, hogy Pál képtelen beszámolni az élményeiről, holott a bibliai szöveg semmilyen utalást nem tesz arra, hogy Pál ne emlékezne a mennyben látottakra.²⁴⁶ Dante interpretációjára bizonyosan hatott, ahogyan a misztikus szerzők leírják az önkívületet: a felejtés is a vízió velejárója. A XIII. levélben említett két teológus pedig – Szentviktori Richárd a *Benjamin maior*ban és Bernát a *De consideratione*ban – Pált egyaránt a legmagasabb szintű misztikus élmény megtapasztalójaként tartja számon.²⁴⁷

²⁴⁰ KELEMEN 1999: 66.

²⁴¹ ADAMIK 1988: 302 (Adamik Tamás ford.).

²⁴² Ezt a megkülönböztetést ld. KELEMEN 1999: 67.

²⁴³ KARDOS 1965: 518 (Mezey László ford., kiemelés tőlem – D. E.).

²⁴⁴ A kimondhatatlanság retorikai toposzáról ld. CURTIUS 1992: 97–103 és LEDDA 2002: 18–23.

²⁴⁵ SEGRE 1990: 13–15.

²⁴⁶ Ezzel párhuzamos (a Szentírásától eltérő) interpretációt kínál Dante a Jézus színeváltozása után a vízióról (a feltámadásig) hallgató tanítványokról: „Íme miután az emberi mértéket az értelem ilyen emelkedettségben túlhaladta, azt, ami rajta kívül történt, már emlékezetbe nem idézhette. Erre céloz Máté is ama helyen, hol arról van szó, a három tanítvány orcájára esett, és azután semmiről nem beszéltek, mintha mindenről megfeledkeztek volna.” (Ep XIII 28, KARDOS 1965: 517, Mezey László ford.). Ahogy Pál esetében, itt is figyelmen kívül hagyja a szerző, hogy a tanítványok hallgatásukkal (időhöz kötött) utasítást követnek: Jézus a színeváltozás után megparancsolja tanítványainak (Mt 17, 9): „Senkinek se beszéljete a látomásról, amíg az Emberfia a halálból föl nem támad”. (Kiemelés tőlem – D. E.)

²⁴⁷ MAZZEO 1957: 294.

Más magyarázatot kínál a *Szent Pál apostol látomása* című szöveg, mely, hogy össze-egyeztesse a bibliai tiltást az apostol elragadtatásának részletgazdag bemutatásával, azzal a fordulattal zárja a történetet, hogy az Úr megváltoztatta döntését, és végül tiltás helyett a kinyilatkoztatás hirdetését parancsolja neki:

Én, Pál, pedig magamhoz tértem, és tudtam és értettem mindent, amit láttam, és leírtam egy tekercsre. És amíg éltem, nem volt nyugalmam, hogy ezt a titkot feltárjam, de leírtam, és elhelyeztem azon hívő ember házának fala alá, akinél Tarsusban, Kilikia egyik városában tartózkodtam. Amikor pedig elbocsáttattam ezen ideiglenes életből, és Uram előtt álltam, akkor ő így szólt hozzám: Pál, azért mutattam meg mindezt neked, hogy egy ház fala alá rejtse? Inkább küldd el és tárd fel önmagáért, *hogy az emberek olvassák és az igazság útja felé forduljanak, hogy ne jussanak ily keserű kínokra*. És így találtak rá erre a kinyilatkoztatásra. (*Szent Pál apostol látomása*, § 51)²⁴⁸

A XIII. levél hasonlóképpen határozza meg a *Komédia* célját: „az ez életben élőket a nyomorúság állapotától eltávoztassa, és a boldogság felé vezesse”.²⁴⁹

Dante missziója – a bibliai Páléval szemben, de összhangban az apokrif Páléval –, hogy elbeszélje túlvilági tapasztalatait. A *denuntiatio* kötelessége a látomásirodalmi hagyomány toposza²⁵⁰ János jelenéseitől kezdve („Amit látsz, írd le egy könyvbe!” – Jel 1, 11). A *Komédia* utazóját legfontosabb feladatára először Beatrice figyelmezteti (kétszer egymás után) a földi paradicsomban:

[...] tartsd szemed most a szekéren,
és amit látsz, visszatérve jegyezd föl
a rosszul élő világ javára! (*Pur XXXII* 103–105)²⁵¹

És:

Jegyezd meg, s úgy, ahogy én mondtam,
add ezeket a szavakat tovább az odalent élőknek,
kiknek élete csak futás a halál felé. (*Pur XXXIII* 52–54)²⁵²

Dante, mikor megtudja, hogy száműzetés vár rá, aggódni kezd, hogy ha felfedi a túlvilágon látottakat, az „sokaknak keserű pirula lesz” (*Par XVII* 117),²⁵³ és esetleg nemcsak kedvenc helyéről tiltják ki, hanem versei miatt máshonnan is (109–111. sor). Cacciaguida tanácsa-parancsa a következő: „[...] távol álljon tőled a hazugság; / amit láttál, azt hirdesd pontosan [...]!” (127–128. sor).²⁵⁴

²⁴⁸ ADAMIK 1997: 100 (Adamik Tamás ford.).

²⁴⁹ *Ep XIII* 15, KARDOS 1965: 511 (Mezey László ford.).

²⁵⁰ A témáról ld. BAROLINI 2015: 193–204.

²⁵¹ Kiemelés tőlem – D. E.

²⁵² Hoffmann Béla – Tóth Tihamér ford., kiemelés tőlem – D. E.

²⁵³ Nádasdy Ádám ford.

²⁵⁴ Nádasdy Ádám ford.

Végül pedig Szent Péter szólítja fel ugyanerre (a mostani pápák elleni vádbeszéde végeztével):

És te, fiam – hiszen tested halandó,
s még visszamész oda –, nyisd ki a szádat:
ne titkold, amit én sem titkolok! (*Par* XXVII 64–66)²⁵⁵

Szent Pál Dante műveiben

Szent Pált körülbelül harminc alkalommal idézi fel Dante a műveiben (elsősorban a *Paradicsom* ban, a *Vendégség* IV. könyvében és az *Egyeduralom* ban), e szöveghelyeken az apostol komplex, sokoldalú személyiségként jelenik meg, történeteinek, írásainak, tanításainak több aspektusa hatott a *Komédia* szerzőjére.²⁵⁶

- 1) *Pál, a teológus*: Pál tizennégy leveléből tízet idéz Dante a műveiben: az ezekben olvasható teológiai doktrínák – köztük az egyház ábrázolása Krisztus menyasszonyaként;²⁵⁷ az áteredő bűn tana;²⁵⁸ az angyali karok neveinek többsége; Ádám és Krisztus tipológiai kapcsolata;²⁵⁹ a „plenitudo temporum”, az idők teljességének fogalma²⁶⁰ – átszövik a dantei *Paradicsom* ot,²⁶¹ azonban mivel ezek a kereszténység alaptételeivé váltak, nem tekinthetjük őket biztonsággal direkt utalásnak Pál szövegeire.
- 2) *Pál, a prédikátor*: Pál életéből Dante három tevékenységet, történetet emel ki, melyek közül a prédikatori tevékenysége a legfontosabb (ehhez kapcsolódva említi a mártírhálát is):²⁶² „Róma szentséges városát [...] Péter és Pál, a pogányok prédikátora [*gentium predicator*] tulajdon vére hullásával apostoli székhellyé szentelt[e]” (*Ep* XI 2).²⁶³ A korabeli Itália bűnös szokásaival kapcsolatos dantei figyelmeztetések, ostromozások, invektívák Dante attitűdjének páli karakterét mutatják.²⁶⁴
- 3) *Pál, a politikai gondolkodó*: Pál fellebbezése a császár ítélőszékéhez a zsidó vallási közösség ítéletével szemben (*ApCsel* 25, 10–27) Dante számára a császárság és az egyház viszonyáról hordoz üzenetet: azt hirdeti, hogy az állam független az egyháztól (*Mon* III xii 5–6).²⁶⁵

²⁵⁵ Nádasdy Ádám ford.

²⁵⁶ Szent Pál jelenlétéről a dantei művekben ld. MAZZEO 1957: 275–306; BOTTERILL 1988; PENNA–FALLANI 1973: 332–341; PETROCCHI 1988: 235–248; LEDDA 2008b: 119–142; LEDDA 2011a: 179–216.

²⁵⁷ *Ep* XI 11; *Par* XI 31–33; XXVII 40; XXXI 3; XXXII 128–129.

²⁵⁸ *Conv* IV v 3; *Mon* II xi 2–3; *Pur* XXXIII 57–63.

²⁵⁹ *Par* VII 25–33; XIII 37–42.

²⁶⁰ *Mon* I xvi 2.

²⁶¹ Ld. PENNA–FALLANI 1973: 336–339; PETROCCHI 1988: 236.

²⁶² Pál mártírhálát Dante még egy helyen említi: *Par* XVIII 131.

²⁶³ KARDOS 1965: 500–501 (Mezey László ford.).

²⁶⁴ PENNA–FALLANI 1973: 333.

²⁶⁵ PETROCCHI 1988: 241.

- 4) *Pál, a megtért bűnös*: Benvenuto da Imola a *Pokol* II 31–33. soraihoz 1375–1380 körül írt kommentárjában a rokonságot Aeneasszal és Pállal, illetve a hasonlóság tagadását így értelmezi Dante szemszögéből: „Száműzött vagyok tehát, mint Aeneas, és bűnös vagyok, mint Pál”.²⁶⁶
- 5) *Pál, a próféta*: Dante saját szerzői identitását a páli modell alapján alkotja meg, ami – a fent említett *Választott Edény* megnevezésen kívül – kitűnik egy-egy páli szöveg-hely beépítéséből is episztoláiba.²⁶⁷ Az V. levél, amelyet Dante 1310-ben „Itália minden egyes királyának, a Város szenátorainak, [...] hercegeknek, ögrófoknak és a népeknek”²⁶⁸ címez, nagy lelkesedéssel közli VII. Henrik császár Itáliába érkezésének hírért. A császár alakját messiási vonásokkal festi meg, ami már az első paragrafus iza-jási hipotextusából és páli áthallásaiból is nyilvánvalóvá válik.²⁶⁹ A levél kezdőki-fejezését („Íme, most van az alkalmas idő”)²⁷⁰ a Korintusiakhoz címzett második levélből kölcsönzi: „Íme, most van a kellő idő” (2 Kor 6, 2). Bár az episztolában alapvetően VII. Henrik krisztusi karakterének ábrázolását szolgálják a bibliai kifejezések, egy helyen „Dante saját próféta autoritását” is alátámasztja egy Pál-levélből származó idézettel.²⁷¹ „Isten láthatatlan dolgai [szándéka]”, „a nagy dologra való elrendeltség” „az emberi értelem számára világossá válnak” (*Ep* V 8)²⁷² – írja Dante a predesztinációt kísérelve meg kimutatni Henrik törekvéseiben, és teszi ezt a Rómaiakhoz írt levél szavaival – „Hiszen az, ami láthatatlan benne: örök ereje és istensége, a világ teremtése óta alkotásai alapján értelemmel felismerhető” (Róm 1, 20) –, melyekkel Pál tulajdon apostoli megbízatásáról és legfőbb üzenetéről szól.
- 6) *Pál, akinek még életében megadatott az istenlátás*: Pál a Korintusiakhoz írt levele szerint a „harmadik égben” járt, amely Aquinói Szent Tamás magyarázata szerint az Empyreumnak felel meg, és Pálnak megadatott, hogy Istent valódi lényegében (*per essentiam*, „színről színre”, 1 Kor 13, 12) ismerhette.²⁷³ Holott az isteni dolgok meg

²⁶⁶ „Sum enim homo privatus quantum ad Eneam, et peccator quantum ad Paulum”. A *privatus* alapjelentése ‘megfosztott’.

²⁶⁷ Ld. LEDDA 2011a: 184–196.

²⁶⁸ KARDOS 1965: 484 (Mezey László ford.).

²⁶⁹ *Ep*. V 1, vö. Iz 49, 8–10. Ld. BRILLI 2007: 448–449; LEDDA 2011a: 184; MONTEFUSCO–MILANI 2020: 14.

²⁷⁰ KARDOS 1965: 484 (Mezey László ford.). Az eredeti „Ecce nunc tempus acceptabile” szó szerinti átvétel a Korintusiaknak írt levélből.

²⁷¹ LEDDA 2011a: 185–186.

²⁷² KARDOS 1965: 487 (Mezey László ford.).

²⁷³ „Et hoc modo dicitur quod apostolus erat raptus usque ad *tertium caelum*, id est usque ad videndum ea quae sunt *in caelo Empyreo*, non ut existeret ibi, quia sic sciret si fuisset sive in corpore, sive extra corpus. Vel secundum Damascenum, qui non ponit caelum Empyreum, possumus dicere quod tertium caelum, ad quod raptus est apostolus, est supra octavam sphaeram, ut scilicet evidenter videret ea quae sunt supra totam naturam corporalem. [...] Paulus vero dicitur raptus ad tertium caelum, quia sic fuit alienatus a sensibus, et sublimatus ab omnibus corpora-

ismerése az emberek számára csupán indirekt módon, teremtményeken keresztül vagy a hit által (*per fidem*) vagy pedig tükör által (*per speculum*, 1 Kor 13, 12), illetve „jelentéssel bíró képeken” (*aenigma*) keresztül természetes.²⁷⁴

Dante szerint Pál mennyei tapasztalata nem maradt teljesen rejtve: A *Paradicsom* XXVIII. éneke szerint Pál továbbadta az angyali rendekkel kapcsolatos tudását tanítványának, Areopagita Dénesnek,²⁷⁵ és a *Komédia*²⁷⁶ is ezen alapszik.

A VISIO PAULI ÉS A KOMÉDIA

Dante még életében megjárja a túlvilágot, egyesíti Aeneas politikai (a földi boldogságot célzó) és Pál lelki (az égi boldogságot célzó) misszióját, és külön-külön felülmúlja elődeit azzal, hogy az ő útja mindkettőnek a jellegzetességeit magában foglalja. Saját élményének összevetése a bibliai forrással szakrális értéket kölcsönöz Dante utazásának, és szerzőnk felfedni törekszik mindazt, amit Pál a Bibliában elhallgat.²⁷⁷

Vajon csak a Biblia volt Dante forrása Szent Pál *raptus*áról? A szerző első, Pált megidéző sora „Aztán ott járt a Választott Edény” (*Inf* II 28)²⁷⁸ kétértelmű: vonatkozhat általában a túlvilágra, de a pokolra is, ahol a Korintusiakhoz írt levél alapján az apostol nem járt, az apokrif *Szent Pál apostol látomása* [*Visio Pauli*] szerint azonban igen. Tíz fontos 14–15. századi kommentár,²⁷⁹ kezdve a költő Jacopo nevű fiával, úgy véli, erre a szövegre

libus, ut *videret* intelligibilia nuda et pura eo modo quo vident Angeli et anima separata, et, quod plus est, etiam *ipsum Deum per essentiam*, ut Augustinus expresse dicit XII super Genesim ad litteram, et in Glossa, et ad Paulin. in Libr. de videndo Deum.” Sancti Thomae de Aquino *Super II Epistolam B. Pauli ad Corinthios lectura*, cap. 12, lectio 1. <https://www.corpusthomaticum.org/c2c.html> (2020. 11. 12.); idézi MAZZEO 1957: 289. Kiemelés tőlem – D. E.

²⁷⁴ „Cognitio vero viae, quae est per speculum et aenigma sensibilibus creaturarum, est naturalis homini; sed cognitio patriae, qua Deus per essentiam suam videtur, est soli Deo naturalis. Sed haec opinio repugnat dictis Augustini, qui expresse in locis supradictis dicit *Paulum in raptu Deum per essentiam vidisse*.” Sancti Thomae de Aquino, *Quaestiones disputatae, De veritate*, q. 13, art. 2 co. <https://www.corpusthomaticum.org/qdv12.html> (2020. 11. 12.); idézi MAZZEO 1957: 291. Kiemelés tőlem – D. E.

²⁷⁵ „Könyvében Dénes roppant buzgalommal / vizsgálta ezeket a rendeket, / s úgy osztotta be őket, ahogy én. / [...] / Ám ne csodáld, hogy ily nagy titkokat / egy halandó ember kimondhattott: / mert aki járt itt fönt, az tárta föl / számára e körök igaz valóját.” (*Par* XXVIII 130–132; 136–139, Nádasdy Ádám ford.) Valójában az Areopagita Dénesnek (Kr. u. 1. század) tulajdonított *Mennyei hierarchia* című mű Kr. u. 500 körül keletkezett.

²⁷⁶ *De a Vendégység* (*Conv* II v 6) nem; ld. PENNA–FALLANI 1973: 336.

²⁷⁷ PETROCCHI 1988: 238–240; LEDDA 2011a: 181.

²⁷⁸ Hoffmann Béla – Mátyus Norbert ford. Kiemelés tőlem – D. E.

²⁷⁹ A tíz kommentár megjegyzéseit a *Visio Pauli*-ről összegyűjtötte: MAZZONI 1967 *ad loc.*, közülük kiemelem a következőket: Jacopo Alighieri, Graziolo Bambaglioli, Jacopo della Lana, Guido da Pisa, Johannis de Serravalle, Cristoforo Landino (mindegyik *Com. ad Inf* II 28–30).

utal Dante. Francesco da Buti 1385–1395 körül ezt a magyarázatot adja: „egy nem jóváhagyott könyvben olvasható, hogy Szent Pál járt a pokolban, és erre utal szerzőnk e sorokban”.²⁸⁰

A *Visio Pauli* szövegváltozatainak kutatója és a kritikai kiadások szerzője, Theodore Silverstein érvelése szerint²⁸¹ a *Komédia* három szöveghelye merít a *Szent Pál apostol látomásából*:

1) A dantei *Pokol* XI. énekének első soraiban Dante és Vergilius egy bűzös szakadék szélére érkeznek, amely a hetedik körbe vezet le. Olyan orrfacsaró a szag, hogy egy eretnek pápa, Anasztáz sírja mögé húzódnak előle az utazók, és várniuk kell, míg orruk hozzászokik a bűzhöz annyira, hogy tovább tudjanak indulni.²⁸² A bűzokádó szakadék a pokolleírások egyik visszatérő eleme,²⁸³ azonban a dantei szövegrészlet egy olyan ponton egyezik a *Szent Pál apostol látomása* nak 41. paragrafusával, amely a többi leírásból hiányzik.²⁸⁴ Az angyal Pált a pokoli látogatás során egy hét pecséttel lezárt kúthoz vezeti, és mielőtt azt a hely angyla felnyitná, figyelmezteti az apostolt:

– Állj távolabb, hogy el tudd viselni a hely bűzét. Miután pedig felnyitotta a kutat, tüstént átható és nagyon is ártalmas bűz kezdett áradni belőle, amely minden büntetést felülmúlt.²⁸⁵

Pál megkérdi az angyaltól, hogy kiket küldenek ebbe a kútba, és a következő választ kapja:

Mindazok, akik nem vallották, hogy Krisztus testben jött el, és hogy Mária szűzen szülte őt, és azok, akik azt állítják, hogy az eucharisztia kenyere és az áldás bora nem Krisztus teste és vére.²⁸⁶

²⁸⁰ Francesco da Buti *Com. ad loc.*: „Trovassi in uno libro, che non è approvato, che san Paolo andasse all’inferno, e per questo ne fa qui menzione l’autor nostro”.

²⁸¹ SILVERSTEIN 1974: 7.

²⁸² *Inf* XI, 3–13: „ádázabb társaság várt odalent. / De most, az orrfacsaró bűz elől, / amit a szakadék mélye okádott, / behúzódtunk egy nagyméretű kősr / fedőlapja mögé, melyre fölírva / ez állt: Anasztáz pápát őrzöm itt, / kit Photinos rossz útra térített. / »A lemenéssel inkább késlekedjünk, / amíg a szaglásunk e szörnyű bűzhöz / hozzászokik; aztán már nem zavar« / – így Mesterm. [...]” (Nádasdy Ádám ford., kiemelés tőlem – D. E.).

²⁸³ Megjelenik többek között *Dricthelmus látomása* ban (ld. *A látomásműfaj továbbfejlődése Beda Venerabilis Az angol nép egyháztörténetében* (731) c. fejezetet); *Tundalus és Thurkillus látomása*iban (ld. a következő fejezeteket: *Tundalus látomása: a 12. századi „bestseller”; Thurkillus látomása* (1206): *a nyugati keresztény víziók utolsó láncszeme*); Bonvesin de la Riva *Fekete írásában* (ld. az *Eszkatológia és túlvilág-ábrázolás a Dante előtti népnyelvű irodalomban: a pokol Giacomino da Verona és a Bonvesin de la Riva szerint* c. fejezetet).

²⁸⁴ SILVERSTEIN 1932: 397–399.

²⁸⁵ ADAMIK 1997: 92–93 (Adamik Tamás ford.).

²⁸⁶ Uo. 93 (Adamik Tamás ford.).

A *Visio Pauli*ban tehát eretnekek, a dogmatikus tévedések bűnösei szenvednek a büztől, és Dante hasonlóképp (vagy épp e szövegrész nyomán) rendeli egymás mellé az eretnek, Krisztusnak pusztán az emberi természetében hívő Anasztáz pápát és a borzalmas büzt mint büntetést.

2) A bűnbánatot tartó és bűnbocsánatot nyerő lelkeket az Acherusia-tóban Mihály arkangyal megkereszteli, ezután beléphetnek Krisztus városába. Pál aranycsónakon kel át ezen a tavon.²⁸⁷ A dantei *Purgatóriumban* elbeszélte megtisztulás, majd az alámerülés a Léthé és Eunoé vizeiben felidéri ezt az epizódot. A *Paradicsom* nyitósorainak metaforája (*Par* I 1–3) pedig, miszerint az Elbeszélő hajózik (és mögötte külön sajkában az olvasó), az aranyhajócskán Krisztus városa felé közeledő Pál képét is feleleveníti.²⁸⁸

3) Pál látomásában Krisztus városa, a paradicsom közepén üres, diadémokkal és drágakövekkel feldíszített aranytrónusok állnak. Pál kérdésére az angyal elmondja, hogy ezek az alázatosakra várnak („Ezek azoknak a trónjai, akikben megvult a szív megértése, és ostobává tették magukat az Úristenért”, § 29).²⁸⁹ Dante *Paradicsomában* a Mennyei Rózsa szíroműlései között is van néhány üres szék, fölöttük koronával: egy „nagy szék”-re²⁹⁰ felfigyel az Utazó, amelyről Beatrice magyarázatából kiderül, hogy VII. Henrik lelkére vár (*Par* XXX 133–148).

A fejezet további részében – a szöveg és a minták ismertetése után – azt igyekszem kimutatni, hogy a *Visio Pauli* bűn–büntetés-rendszere több ponton is előlegezi a dantei pokolét.

Visio Pauli: a szöveg és a paradicsom

A szöveghagyományról

A Francesco da Buti által említett „nem jóváhagyott könyv”, a *Visio Sancti Pauli* tehát egy apokrif apokalipszis, mely 3. századi keletkezéséről kezdve 1500 éven át hihetetlen népszerűségnek örvendett. Húsz nyelven maradt fenn: az eredeti görög szöveg ugyan elveszett, de későbbi görög változatokban, szír, örmény, etióp, kopt, ószláv nyelven, bolgárul, szerbül és románul is megőrződött; de a legnagyobb sikere Nyugaton volt: latinul hetven kézirat őrzi, kilenc népnyelvi változata is létezik, köztük olasz, provanszál, német, középgangol nyelven.²⁹¹

Az eredeti görög szöveg a 3. században keletkezhetett,²⁹² amelynek a teljes (mára elveszett) latin fordítását a 6. századra datálják. Fennmaradtak viszont ezen alapuló,

²⁸⁷ Részletesebben ld. *A Visio Pauli: a szöveg és a paradicsom* c. alfejezetben.

²⁸⁸ Ez utóbbi gondolat nem szerepel Silverstein elemzésében.

²⁸⁹ ADAMIK 1997: 87 (Adamik Tamás ford.).

²⁹⁰ *Par* XXX 133 (Nádasdy Ádám ford.).

²⁹¹ SILVERSTEIN 1974: 4.

²⁹² A stemmát ld. SILVERSTEIN 1974: 8.

hosszú latin változatok,²⁹³ melyek közül a két legfontosabb egy 8. századi, ma Párizsban őrzött kézirat²⁹⁴ (magyarul ez olvasható Adamik Tamás fordításában) és egy 9. századi Sankt Gallen-i szövegváltozat.²⁹⁵ A 10. század óta tizenegy rövid változat született és maradt fenn, amelyek általában csak a testüket elhagyó lelkek sorsát²⁹⁶ és a poklórészt²⁹⁷ tartalmazzák, a népnyelvi szövegek ezeknek a fordításai, így a 14. századból fennmaradt olasz nyelvű „*Visione di S. Paolo*”-k²⁹⁸ is.

A középkor évszázadai alatt a latin *Visio Pauli* és később népnyelvi rövidítései nehezen szétválasztható elegyekbe olvadtak más víziók szövegeivel. Így Nagy Szent Gergely és Tours-i Gergely túlvilágleírásai sokat merítettek a *Szent Pál apostol látomásá*ból, később viszont a *Visio Pauli* másolói a *Dialógusok*ból illesztettek be részeket: például a tűzfolyó fölötti híd elemét, vagy a pokol felosztását alsó és felső pokolra. Ez az eredetileg apokalipszis műfajú szöveg nem csupán eredője, archetípusa lett a látomásoknak, hanem azok részévé, hibridjévé is vált.

A történet: az ítélet és a paradicsom

A hosszú változat története szerint 388-ban a Szent Pál egykori házában lakó előkelőt egy álomban angyal utasítja, hogy „bontsa meg a ház alapzatát, és amit talál, hozza nyilvánosságra” (§ 1). A férfi azonban úgy véli, csak képzelődik. Harmadik eljövetelekor az angyal megkorbácsolja és kényszeríti a férfit, hogy kezdjen ásni, ekkor kerül elő egy márványládikóból Szent Pál kinyilatkoztatása.

A bevezető rész után a természetnek az emberek bűnössége feletti panasza következik (§ 3–6), majd az angyalok napi beszámolója Istennek az emberek tetteiről. Egy angyal ekkor elragadja Pált, és kijelöli (a danteihez képest ellentétes irányú) túlvilági útját: először a szent, aztán a bűnös lelkek halál utáni helyét mutatva meg neki. Ezután Pál a tanúja lehet, hogyan zajlik az igaz és bűnös lelkek távozása a testből: a bűnösért haragos, kiálló fogú, hajukból és szájukból tűzszikrákat szóró²⁹⁹ angyalok jönnek, míg az igaz emberért irtalmas és szép angyalok. Ám minden lélekért megharcolnak a jó és rossz angyalok (§ 14; ez a látomások toposza lesz!), s a lélek ezután szembesül tetteivel Isten ítélőszéke előtt.

Az ítélet jelenete után Pált a harmadik égisz viszi az angyal, a paradicsom aranykapujáig, amelyre a még élő igazak nevei vannak felvéve (§ 19). Belépve Hénok, „az igazság

²⁹³ Ezek kritikai kiadása: SILVERSTEIN–HILHORST 1997.

²⁹⁴ Paris, Bibliothèque nationale de France, Nouv. acq. Lat. 1631, ff. 2–25.

²⁹⁵ St. Gallen, Kantonsbibliothek, Vadianische Sammlung, VadSlg Ms. 317, ff. 56r–68v.

²⁹⁶ § 11–18, ADAMIK 1997: 76–82.

²⁹⁷ § 31–44, ADAMIK 1997: 88–95.

²⁹⁸ Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Magliabechiani, Cl. XXXVIII, 127 – ezt kiadta: VILLARI 1865: 77–81. Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Medicei Palatini, 73; Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Palch. IV, 56.

²⁹⁹ Vö. Jób 41, 10–11.

írnoka” Pált „Isten legkedveltebbike”-ként üdvözli, majd Illés próféta köszönti.³⁰⁰ A paradicsomban Pál kétféle kinyilatkoztatást kap – összeféltendő a 2 Kor 12, 4 tiltását és a vízió célját –, először a harmadik égben lát és hall olyat, amit „nem szabad embernek elmondani”, amit pedig ezután mutat neki az angyal, azt nyilvánosan el kell mondania és beszélnie (§ 21).

A második égben az ígélet földje tűnik fel Pál előtt, ahol Krisztus ezer évig fog uralkodni (vö. Jel 20, 5). Itt található a tejjel és mézzel ömlő folyó (vö. Kiv 3, 8), melynek a partján „a gyümölcsfák évente tizenkétszer különböző és különféle gyümölcsöt” hoznak (vö. Ez 47, 12; Jel 22, 2). A föld hétszer fényesebb, mint az ezüst; „a szőlőskertek szőlőtöveinek tízezer ága volt. Minden egyes szőlővesszőn tízezer szőlőfürt volt, és minden egyes szőlőfürtön tízezer szőlőszem” (§ 22).³⁰¹ Ez a vidék azokat várja, akik megőrizték a tisztaságot a házasságban.

A szüzeket pedig ennél hétszer nagyobb örömek várják Krisztus városában, amely mellett a tejnél sokkal fehérebb vizű Acherusia-tó van. Ha egy bűnös bűnbánatot tart, és „a bűnbánat méltó gyümölcsét termi”, akkor Mihály arkangyal ebben a tóban megkereszteli, és ezután beléphet Krisztus városába. Pál aranycsónakban érkezik Krisztus városába, mely egészében arany, tizenkét fal veszi körül (vö. Jel 21, 12–14), tizenkét igen szép kapuval, és négy folyó övezi: mézfolyó, tejfolyó, borfolyó és olajfolyó (§ 23).

A város kapuja előtt gyümölcstelen, nagy fák hajlonganak bánatukban, és közöttük keservesen sírnak néhányan:³⁰² ők azok, akik tetteikkel lemondást gyakoroltak, azonban szívük gögös volt, és felebarátaikért nem tettek semmit (§ 24). A mézfolyó a próféták helyén folyik át; a tejfolyó a Krisztus neve miatt megöletett csecsemőkén; a borfolyó a bibliai ősatyáknak, az olajfolyó pedig az alázatos szívűek vidékén (§ 25–28). A város közepén tizenkét, egyre magasabb fal található, ami a boldogok különböző mértékű, nem tökéletes dicsőségét jelképezi³⁰³ – Dante paradicsomának első három egében, melyre még árnyékot vet a Föld, hasonló elv érvényesül. A falak között igen magas oltár áll, mellette Dávid zsoltározik: mikor a boldogok meghallják, és *allelujá* val felelnek rá, az egész város alapja beleremeg a hangjukba.

Ezután az angyal kivezeti Pált a városból, az Acherusia-tavon túlra, az „Óceánra, amely az ég boltozatát hordozza”, és amely „körülfolyja az egész földet”. Innen nyugatra indulnak, és az Óceán külső partján láthatja meg a túlvilágjáró a poklot és a kínokat

³⁰⁰ Hasonlóképpen köszöntik majd Mohamedet a paradicsomban az angyalok, próféták, ősatyák a *Mohamed lépcsőjében*, pl. Mózes a XVI § 39-ben; ld. *A Liber Scale Machometi leírása az alvilági hét területről* c. fejezetet.

³⁰¹ Vö. a *Mohamed lépcsőjének* tipikus halmozásával (pl. XII § 26: „Mindegyiküknek hetven-ezer feje volt, és mindegyik fejen hetven ezer szarv volt, és minden szarvon hetven ezer csomó”).

³⁰² Vö. a dantei pokolban az öngyilkosok szomorú erdejével (*Inf* XIII), ahol szintén emberi tulajdonságokat viselnek majd a fák.

³⁰³ „Mindazoknak a dicsősége, akikben akár a legcsekélyebb megvetés vagy féltékenység vagy gögösség van, csökken valamivel, még ha Krisztus városában vannak is.” (§ 29).

(§ 30–44).³⁰⁴ S miután mindent látott – Vergilius is így szól Dantéhoz a pokol mélyén: „indulnunk kell, hiszen mindent láttunk”³⁰⁵ –, az angyal visszavezeti a paradicsomba. Oda, ahol egykor Ádám és Éva „megtévedt”, ahol az élet fája található, és ahol a „vizek kezdete”, a négy folyó (Physon, Geon, Tigris, Euphrates) közös forrása ered (§ 45).

A helyleírás után következnek a paradicsomi találkozások: Szűz Máriával (§ 46), a pátriárkákkal és Mózesrel, majd a próféták közül Jeremiással, Ezékiellel, továbbá a bibliai igazak közül Lóttal, Jóbbal, Noéval, akik mind szentként, apostolként üdvözölik, áldják meg Pált (§ 47–50). Utolsóként Illés próféta erősíti meg őt kiválasztottságában: „Pál, neked adatott meg a kinyilatkozás titka. Ahogyan akarod, tedd közzé és tárd föl az embereknek”. A felfedett titkokat Pál azonban életében nem hirdette, csupán leírta és elrejtette a hívő ember házában, akinél Tarsusban tartózkodott, mikor azonban halála után az égi bíró elé került, az Úr megfeddte, amiért nem fordította az emberek erkölcsi javítására ezt a tudást (§ 51).³⁰⁶

A Visio Pauli előzményei és mintái

Előzmények: A bibliai túlvilágkép

◆ A halál utáni élet(?) az Ótestamentumban

A bibliai szövegek keletkezése több mint ezer évet ölel át, és a túlvilággal kapcsolatos elgondolások ez idő alatt jelentős változásokon mentek keresztül.

A korai zsidóság *seol*-ja az ‘emberiség közös sírja’, egy sötét földalatti verem (Ter 37, 35; Jób 7, 9–10; Zsolt 115, 17), ahol ugyanaz a sors vár jókra és rosszakra. Az igazságszolgáltatás *immanens*, vagyis az élet határain belül marad (Préd 9, 10). Kezdetben egy egész népet sújt a büntetés néhányak tetteiért, és csak a próféták korától (Kr. e. 8. század) válik egyénivé, erre példa Ezékiel könyve (14, 13–20). A büntetéssel sújtott vétkek három csoportba oszthatók: vallási (bálványimádás), rituális (a tisztátalanságra vonatkozó tabuk megszegése) vagy társadalmi vétkek.³⁰⁷ A Kr. e. 6. században, Izajás könyvében jelenik meg először a feltámadás (Iz 26, 19) és az azonnali, halál utáni ítélet fogalma.

A zsidó vallás differenciáltabb másvilágképe csak a hellenisztikus korban kezd kialakulni, és két fontos sajátossága, hogy a kollektív jelleg dominál benne, és a „túlvilág alapvetően a jók jutalmaként jelenik meg, a rosszak lehetséges sorsa mintegy ennek ellentéte gyanánt fogalmazódik meg, vagyis úgy, hogy ők abban nem részesülnek”.³⁰⁸ A Kr. e. 1. században, a Makkabeusok könyvében jelenik meg az igazakra váró feltámadás ígérete (2 Makk 7, 14), az igaztalanoknak viszont a teste és a lelke is meghal az Ótestamentum talán legkésőbbi szövege, a Kr. e. 50 körül keletkezett Bölcsesség könyve

³⁰⁴ Ezeket részletesen ld. a *Bűnök és büntetések a Visio Pauliban: miben tekinthető a dantei Pokol előzményének?* c. alfejezetben.

³⁰⁵ *Inf* XXXIV 69.

³⁰⁶ Ld. *A túlvilági látomás kimondhatatlansága és az elmondás kötelessége* című alfejezetben.

³⁰⁷ MINOIS 2012: 29–33, 89–100.

³⁰⁸ SIMON 2013b: 28.

szerint (Bölcs 3, 11–12). A gonoszokat sújtó evilági büntetések az egyiptomi tíz csapást ismétlik. „A sötétség leírása bővelkedik olyan elemekben (homály, nyugtalanító zajok, kísértetek, tűz, sziszegő kígyók, félelem), amelyek később átkerülnek a túlvilágra, és a keresztény pokol gyötrelmei lesznek”.³⁰⁹ Ám az egyetlen kín, amelytől a végső számadás napján tartaniuk kell, az a lelkifurdalás.

◆ A túlvilág ígérete és fenyegetése az Újtestamentumban

Az Újtestamentum a hangsúlyt az egyénre helyezi – nem a népekre, mint az Ótestamentum –, és ezzel nagy nyugtalanságok kiváltója lesz az emberek örök életét illetően. Az Újszövetség nem tárgyalja szisztematikusan a megváltás és a kárhozat természetét, csupán az ítélet ténye biztos – történjen akár a halál pillanatában, akár az idők végezetén.³¹⁰

A mennyek országáról az Újtestamentum úgy beszél, mint ami Jézus Krisztussal az emberek közé érkezett (Lk 17, 21; Mt 12, 28), kiteljesedése azonban csak a világvége eljövetelkor, az utolsó ítélet után következik be (Mt 25, 34). Jézus szavaiból csak az derül ki, hogyan lehet bejutni Isten országába, de nem határozza meg annak jellegét.

Egy a gonoszok számára kínszenvedéseket tartogató helyről a kereszténység legrégebbi tanúi (Szent Pál levelei, Apostolok Cselekedetei) nem ejtenek szót, csak a később megszövegezett evangéliumok szólnak a gychennáról. Ez egy valóságban is létező helyről, a Jeruzsálem közelében fekvő Gé-Hinnómról (‘Nyöszörgések völgye’) kapta a nevét, ahol Molochnak, egy régi kánaáni kultusz istenségének áldoztak, később pedig szemét- és hullaégető telepként használták, mely „a borzalom állandó jelképévé vált”.³¹¹

A pokol létezését a Lukács evangéliumában olvasható példázattal szokták igazolni (16, 19–31), amely szerint a gazdag ember halála után a pokolra kerül, ahol lángban kínlódik, és egy csepp vízért könyörög Ábrahámhoz, akinek a keblén tölti jutalmát a Lázár nevű koldus, aki földi életében a gazdag ember kapuja előtt feküdt, tele fekélyvel, és az asztaláról lehullott maradékból szeretett volna jóllakni. Lukács és Máté is egyetért abban, hogy kevesek fognak belépni a mennyek országába, a többség osztályrésze pedig sötétség, sírás és fogcsikorgatás lesz (Lk 13, 23–29; Mt 8, 11–12). Ez a homályos fenyegetés viszont nem egyéni büntetés, hanem „a kereszténységgel ellenséges zsidók magatartásának ostromozása”.³¹²

A Kr. u. 95 körül íródott, apokaliptika műfajába tartozó Jelenések könyve, melyet utolsóként emeltek be az Újtestamentum kanonikus könyveinek sorába, részletesebben foglalkozik eszkatológiai kérdésekkel. A Jelenések könyve a keresztény túlvilágvíziók kiindulópontja: néhány elemét, mely a vizionárius irodalom toposzává válik, Dante is beépíti költeményébe.³¹³

³⁰⁹ MINOIS 2012: 101–103.

³¹⁰ MORGAN 2012: 28–29.

³¹¹ MINOIS 2012: 109–110.

³¹² MINOIS 2012: 112.

³¹³ Ld. CICCARESE 1987: 20–25.

- 1) az *égi székek, trón* (már Ez 1, 26-ban is, Jel 4, 2);
- 2) a *fehér ruhás boldogok*: a fehér a halhatatlanság, és innentől kezdve minden paradicsomi lakos ruhájának színe (Jel 4, 4);
- 3) az *élet könyve*, amelyben minden ember jó- és gonosztettei fel vannak jegyezve (Jel 20, 11, Bedától kezdve a vizionárius irodalom toposza);
- 4) jelképek: a *hét gyertyatartó* (Jel 1, 13, vö. *Pur* XXIX 50); *huszonnégy fehér ruhát viselő vén* (Jel 4, 4, vö. *Pur* XXIX 83); az *égi Jeruzsálem városa* aranyból és drágakövekkel kirakva (Jel 21, 10, vö. *Tundalus látomása* XXIII. fej.); az evangélistákat jelképező *négy szárnyas állat* (Jel 4, 6–7, vö. *Pur* XXIX 92–105), amelyek a Jelenések könyvében Isten dicséretét éneklik „éjjel-nappal pihenés nélkül” e szavakkal: „*Szent, szent, szent az Úr*, a mindenható Isten, aki volt és aki van és aki eljövendő!” (Jel 4, 8; de már Iz 6, 3-ban is).³¹⁴ A „Sanctus, sanctus, sanctus...” a keresztény liturgia részét képezi ezután, és szinte minden vízióban felhangzik, ahogy Dante *Paradicsom* ában, az Állócsillag-Égboltban is megszólal majd ez az „édességes ének”, amelyet Beatrice is az angyalok karával énekel (*Par* XXVI 67–69).

A Jelenések könyve megmozgatta a hívek fantáziáját, amikor megpróbálták elképzelni a túlvilágot, azonban rejtélyes szimbolikája és homályos revelációi nem válaszolták meg a legalapvetőbb kérdéseket sem a lélek sorsáról a földi élet után. Így a hívek kénytelenek voltak az apokaliptikus apokrifekhez fordulni, amelyek nagy számban keringtek párhuzamosan az egyház által jóváhagyott szövegekkel.³¹⁵

A Visio Pauli mintái és műfaja: az apokaliptikus hagyomány és a Péter-apokalipszis

◆ Az apokaliptikus hagyomány

Apokaliptika alatt azt a Kr. e. 3. és Kr. u. 2. század között keletkezett zsidó és egyéb közel-keleti eredetű szövegcsoporthoz értjük, amelyekben prófécia és látomásleírások keverednek mítoszokkal és ezoterikus feltárásokkal.³¹⁶ Adamik Tamás a következő apokalipszisfogalmat kínálja:

[...] az apokalipszis a kinyilatkoztatási irodalom alfaja, a hamarosan bekövetkező végső időkről és/vagy túlvilágról szól az egyén és/vagy a történelem szempontjából azzal a céllal, hogy büntetéssel fenyegetsen az elkövetett bűnökért és jutalmat helyezzen kilátásba a szimbólum és a fantasztikum képes nyelvén [...].³¹⁷

A *Szent Pál apostol látomását* az apokaliptikus szövegek között tartja számon a szakirodalom,³¹⁸ műfaji jellegzetességei alapján azonban hidat képez az apokalipszisek és a

³¹⁴ „Az egyik így kiáltott a másiknak: »Szent, szent, szent a Seregek Ura, betölti az egész földet dicsőséggel.«”

³¹⁵ CICCARESE 1987: 39.

³¹⁶ CICCARESE 1987: 29.

³¹⁷ ADAMIK 2003: 39.

³¹⁸ CICCARESE 1987: 40–45; ADAMIK 2003.

víziók között. Pál a bibliai szövegben még nem, de az apokrifben már a látnok túlvilági küldetésének mindkét fő feladatát teljesíti: küldetése egyszerre bűnbánati és parainetikus.³¹⁹

A *Visio Pauli* és az első keresztény apokaliptikus szövegek egyik fő mintája a zsidó *Hénok könyve*,³²⁰ amely több, különböző korban keletkezett, heterogén és időnként egymásnak is ellentmondó részből áll. A legrégebbi a Kr. e. 3. századi *Hénok első könyve*, ahol – a zsidó hagyományban – először tesznek különbséget az igazak és gonoszok túlvilági sorsa között.

Hénok az Ádám és Noé közötti nyolc ősatya egyike, Matuzsálem apja, aki előtt – istenfélő élete jutalmául – Isten látomásokat tárt fel, melyekben angyalok vezetésével más-világi utakra ragadja. A túlvilág-ábrázolás nem következetes, azonban egy nyugaton található, négy részből álló alvilágról is hírt ad, egy magas és sziklás hegy üregeiről, ahová a holtak lelkeit várják a haláluk és a végső ítélet közötti időtartamra. Szellemek jelennek meg az alábbi, etikai szempontok szerinti csoportosításban: a) az első üregben az igazak vannak, ez világos, vízforrással ellátott; b) a második üregben azok a bűnösök vannak, akik életükben nem kaptak büntetést a gonoszságukért; ők a „mindörökre elkárhozottakra beköszönő” ítéletre, büntetésre és kínra számíthatnak; c) a harmadik üregben a meggyilkoltak szellemei vannak (az elhelyezés arra utal, hogy nem voltak teljesen ártatlanok); d) a negyedik üregben pedig azok a bűnösök, akik „istentelenek és gonoszok társai voltak”, akik „nem kerülnek ugyan büntetés alá az ítélet napján, de nem is támadnak fel innen” (C 22 1–14).³²¹

*Hénok első könyve*ben, *Az angyalokról szóló könyv*ben (B 14 9–13) találjuk először tűz és hó társítását a természetfölötti hasonlataként (tűz és jég együttes jelenléte talán innen eredeztethetően lesz az apokalipszisek és a víziók kedvelt büntetése).³²²

Bevittek az égbe. Beléptem, amíg csak egy falhoz nem értem, amely kristálykövekből épült és tüzes nyelvek vették körül; és ez megriasztott. Beléptem a tüzes nyelvekbe, és egy nagy, kristálykövekből épült házhoz közeledtem. [...] Tűztenger vette körül falait, és kapui tűztől lángoltak. Beléptem abba a házba, *amely olyan forró volt, mint a tűz, és olyan hideg, mint a hó*. Nem uralkodott ott semmilyen életerő; félelem tört rám és remegés fogott el.³²³

A következő házban magának az Úrnak trónja található: alóla lobogó tűzfolyamok törnek elő, a „nagy Felség [...] ruhája ragyogóbb volt, mint a nap, és fehérebb, mint a tiszta hó”, és „test nem láthatta Őt” (B 14 19–20).³²⁴

³¹⁹ MALDINA 2017: 43.

³²⁰ Magyar fordítások: HAMVAS 1945; VANYÓ 1988: 38–144 (Baán István ford.); FRÖHLICH–DOBOS 2009: 20–188. A fontosabb alvilágleírások kronologikus táblázatát ld. a Függelékben (I.).

³²¹ VANYÓ 1988: 54–55.

³²² Ld. pl. *Dricthelmus látomása*.

³²³ VANYÓ 1988: 47–48.

³²⁴ Uo. 48.

Hénok még életében a paradicsomba kerül: „[Hénok] felemeltetett a szárazföld lakói közül az [...] Emberfiához és Szelleme Urához. A Lélek kocsián emelkedett fel, és neve eltűnt (az emberek) közül” (D 70 1).³²⁵

A túlvilági helyszínek a későbbi apokalipszisekben két helyé egyszerűsödnek: az egyik az igazaké, a másik a gonoszoké.³²⁶ Így a 110 körül keletkezett *Barukh második apokalipszisé*ben³²⁷ és a 100 körüli *Ezdrás negyedik könyvé*ben,³²⁸ ahol a halottak lelkei hét napig szabadok, ez alatt az idő alatt az igazak megláthatják, milyen jutalmak várnak rájuk, a gonoszok pedig az előttük álló rémségeket pillantják meg.³²⁹ A hét nap letelte után a végítélet napjáig két külön helyen váraognak: az igazakat angyalok őrzik, a gonoszok szomorúan bolyonganak. Az utolsó ítéletkor előbbiek az „örvendezés paradicsomába” kerülnek, utóbbiak a „gyehenna kemencéjébe”.³³⁰ Azonban részletes pokolbeli sorsot, bűnökkel korreláló büntetésrendszert először csak a következő alfejezetben vizsgált *Péter-apokalipszis* nyújt, majd ennek nyomán a *Szent Pál apostol látomása*.

A zsidó-keresztény területeken született apokalipszisek nagy népszerűsége tettek szert, a mediterránum teljes területén elterjedtek, majd a nyugati világba is megérkeztek a latin fordítások révén, és a kora középkor kedvelt olvasmányai közé tartoztak, előképet jelentve a látomás műfaja számára, amely a 6. században, latin nyelvterületen alakult ki.³³¹ A dantei *Komédia* egyik fontos gyökere, eredője is az apokaliptikus irodalom – elsősorban a kanonikus apokalipszis, a Jelenések könyve: szerzőnk a *Komédia* több pontján az apokalipszisek jelképes beszédével szól olvasóihoz, leghosszabban a földi paradicsom két énekében, a *Purgatórium* XXIX. és XXXII. énekében.

◆ A *Visio Pauli* legfontosabb forrása: a *Péter-apokalipszis*. Bűnök és büntetések kapcsolódásai Az egyik első keresztény apokrif a *Péter-apokalipszis*, melyben Krisztus kinyilatkoztatja az apostolok számára a holtak feltámadását, az utolsó ítélet lefolyását és a bűnösökre váró büntetéseket (a jók sorsával csak egész röviden foglalkozik).³³² A mű egy ún. pszeudoklementina, azaz Római Szent Kelemennek tulajdonított írás, melynek teljes szövege csak etiópul maradt fenn, de találtak három jelentős görög fragmentumot is. A 2. századtól kezdve hivatkoznak rá, idéznek belőle különböző ókori forrásokban (pl. Alexandriai Kelemen, Eusebios, Jeromos).³³³

³²⁵ VANYÓ 1988: 88.

³²⁶ ALMOND 2018: 26–27.

³²⁷ Magyarul az 51. fej. olvasható: PESTHY 2009: 66–68 (Pesthy Monika ford.).

³²⁸ VANYÓ 1988: 159–168 (Ladocsi Gáspár ford.); DÖRÖMBÖZI–ADAMIK 1997: 17–46 (Jelenits István ford.).

³²⁹ DÖRÖMBÖZI–ADAMIK 1997: 30 (Jelenits István ford.).

³³⁰ Uo. 27 (Jelenits István ford.).

³³¹ Ld. az *Epizódok a látomások fejlődéstörténetéből* c. fejezetet.

³³² PESTHY 2009: 47.

³³³ PESTHY 2009: 80–82.

A szöveg a korábbi, zsidó apokaliptikus hagyománytól abban tér el, hogy figyelmét az utolsó ítélet után a bűnösökre mért és a bűnőknek megfelelő túlvilági kínzásokra összpontosítja, és azokat „szinte szadista” részletességgel írja le. A *Péter-apokalipszis* másik, gyökeres újítása, hogy a korábbi kollektív szemlélet helyett az egyén megítélésére helyezi a hangsúlyt. Ezekkel pedig „(közvetve vagy közvetlenül) nagy hatást gyakorol[t] a későbbi apokaliptikára, a középkori vizionárius irodalomra”³³⁴ és közvetetten Dantéra is.

A *Péter-apokalipszis* morális rendszerét főként az általános társadalmi érdek határozza meg: ennek megfelelően büntetik a hamis tanúkat, az uzsorásokat, a gyilkosokat, a gyermekgyilkosokat, a szüleiket nem tisztelőket, az engedetlen szolgákat, a nélkülözőket nem segítő gazdagokat. Vallási bűnöket csak két esetben ítél el: a vallás üldözőit (az *igazak üldözőit és árulóit*) és a korábbi hitben maradókat (bálványimádókat) bünteti. Ebben az apokalipszisben találunk először részletesen kidolgozott pokoli büntetésrendszert, és a huszonegy féle bűn–büntetés-összekapcsolásból tízben *ellenbüntetés-jellegű* kapcsolat figyelhető meg.

A dantei *ellenbüntetés* (*contrapasso*, *Inf* XXVIII 142) szó Aquinói Szent Tamás *contrapassus* („egyenlő mértékben viszonzott”)³³⁵ kifejezésének a fordítása, amely egyrészt az arisztotelészi *Nikomakhosi etika* büntetésfogalmát³³⁶ adja vissza, másrészt Tamás a *contrapassus* szóval jelöli az ószövetségi büntetőjog „szemet szemért” elvét (*lex talionis*, Kiv 21, 23–25). A *Komédiá*ban az „ellenbüntetés” *hapax legomenon*, vagyis csak egyszer előforduló szó, mégis ez a szabály uralja a dantei bűn–büntetés rendszerét, amely szerint a túlvilágon elszenvedett büntetés mindig kapcsolatban áll az elkövetett bűnnel. Maga a *contrapasso* szó tehát skolasztikus terminus, mely az elképzelés bibliai és antik erkölcs-filozófiai alapjaira mutat rá, de Danténál vonatkozik először a túlvilági büntetésre. Ám maga a jelenség, a kapcsolat az elkövetett bűn és a pokoli büntetés között a népi alvilág-leírásokban már a most tárgyalt apokrifától kezdve megfigyelhető.

A *Péter-apokalipszis* ben a bűn és büntetés kapcsolatai a következők lehetnek – ez a tipológia szinte az összes későbbi büntetésfajta leírja:³³⁷

1) Közvetlen

A bűnös bűnének tárgyával együtt bűnhődik: így a bálványával együtt ég a bálványimádó.³³⁸

Azt a testrészt éri a büntetés, amellyel a bűnt elkövették: ennek a büntetéstípusnak két alapesete van: (a) A bűnös a bűnt elkövető testrészénél fogva van fellelőzve, mint az igazság útját káromlók, akik a nyelvükönél fogva vannak felakasztva,³³⁹ és a nők, akik

³³⁴ PESTHY 2009: 5.

³³⁵ *ST* II^a II^{ae} q. 61 art. 4 (Tudós-Takács János ford.).

³³⁶ *antipeponthós*: „viszonosság”, bővebben az „arányosságnak megfelelő viszonzosság”, Arist. *Eth. Nic.* 1132b.

³³⁷ A táblázatot ld. *Függelék* II. 1.

³³⁸ 6. fej., Tábl. 1. sor.

³³⁹ 7. fej., Tábl. 2. sor.

nem az alkotás, hanem a csábítás kedvéért készítettek hajfonatokat, a pokolban a nyakuknál és hajuknál vannak felakasztva.³⁴⁰ Ez a büntetéstípus rendkívül népszerű a későbbi túlvilágleírásokban. Így például a 3. századi *Illés-apokalipszis*ben – mely egy eredetileg zsidó, de keresztények által átdolgozott, kopt nyelvű szöveg,³⁴¹ de fennmaradt egy kora középkori, latin nyelvű változata is³⁴² – az összes bünt ezen a kimondott elven büntetik: „a testnek azt a részét kínozzák [a pokolban], amellyel vétkezett”.³⁴³ Ennek megfelelően a házasságtörők és pederaszták ágyékuknál fogva, az istenkáromlók és hamis tanúk a nyelvükönél fogva, azok, akik kedvtelve figyelték a rosszat, a szemükönél fogva, a csábító nők a mellükönél, a szeretőik pedig a kezükönél fogva vannak fellógatva, fejfelé lefelé pedig azok, akik gyűlölték Isten igazságát, vagy rossz tanácsokat adtak. (b) Más módon kínozzák a bűnös testrészt: a káromlók a nyelvüket harapják;³⁴⁴ a hamis tanúk ajkát levágják,³⁴⁵ és a tűz behatol a szájukba és a belsejükbe.³⁴⁶

2) *Analóg*

Metaforikus: azok, akik alamizsnát adtak, és azt mondták: „igazak vagyunk”, de nem keresték Isten igazságát, a túlvilágon vakok és süketek lesznek, és fehér ruhát viselve egymást lökdösis, és izzó parázsra esnek,³⁴⁷ ahol a fehér ruha jelképezi, hogy jót tettek, míg vakságuk és sükettségük arra utal, hogy csupán felszínes, kifelé mutatott jótetteik voltak.

Következményes (a túlvilágon a bűnelkövetés utáni állapot állandóvá válik): a gyermekgyilkos anyák melléből tej folyik, megalvad és bűdös lesz.³⁴⁸

3) *Ellentétes*

A gazdagokat, akik nem törődtek özvegygel, árvával, ócska és piszkos rongyokba öltöztetve dobják le egy tüzes kőoszlopról.³⁴⁹ Az ellentétes bűn-büntetés kapcsolódási típust Dante is szívesen alkalmazza a *Pokol*ban és a *Purgatórium*ban is: pl. az irigyek, akik életükben a mások életét, javait lesték, a *Purgatórium*ban bevarrt szemekkel tisztulnak (*Pur XIII*).

³⁴⁰ 7. fej., Tábl. 4. sor.

³⁴¹ Amely négy kopt nyelvű kéziratban és egy görög nyelvű töredékben maradt fenn; ld. GIANOTTO 1999: 111–114.

³⁴² 8. századi. DE BRUYNE 1908: 153–155.

³⁴³ Idézi LONGONI 2014: 196: „in quo membrorum paccaverit homo per ipsum utique et torquetur”.

³⁴⁴ 9. fej., Tábl. 9. sor.

³⁴⁵ Vö. *Moh.* LXXIX § 199: „néhányuknak tüzesen izzó ollóval megcsonkították az ajkát. Akkor megkérdeztem Gábieltől, hogy kik ők. Azt válaszolta, hogy ők azok, akik úgy vetették el szavaikat, hogy viszályt szítanak az emberek között”.

³⁴⁶ 9. fej., Tábl. 10. sor.

³⁴⁷ 12. fej., Tábl. 20. sor.

³⁴⁸ 8. fej., Tábl. 7. sor.

³⁴⁹ 9. fej., Tábl. 11. sor.

Boldog Vince illusztrációja a Péter-apokalipszis büntetéseihöz.

Egy sor bűn és büntetés között nincs felismerhető kapcsolat, ezek *általános büntetések*: a bűnösöket tűz égeti (ez tizenegy büntetés része!), férgek rágják őket, húsevő madarak tépik a húsuikat, lezuhanak, ürülékben állnak, fel vannak akasztva, vagy forgó tűzkerékéről függenek. E büntetések többségükben ősi eredetűek: a tűz a zsidó és görög mitológiában egyaránt jelen van;³⁵⁰ a férgek a korai zsidóság *seol*-jában az ember halál utáni sorsát jelzik, még mielőtt az egyéni túlvilági büntetés fogalma egyáltalán kialakult volna (Iz 14, 11: „rothadás alattad a fekvőhely, és férgek a takaród”; Jób 17, 14: „a rothadásnak mondom: Atyám vagy! S a férgeknek, hogy: Anyám! és: Nővérem!”); az erőszakos halálnemeket ismétlő büntetéseket pedig a keresztényüldözésekből, a mártírártakból meríthették.³⁵¹

Bűnök és büntetések a Visio Pauliban: miben tekinthető a dantei Pokol előzményének?

A Szent Pál apostol látomása két hagyomány kapcsolódási pontja: még apokaliptikus szövegként ebből a tradícióból egy sor elemet és jellegzetességet felvonultat, és ezeket újító jegyekkel kibővítve áll össze olyan koherens történetté, amely több tekintetben a látomás műfaj archetípusa és a *Komédia* távoli előzménye. Ez az újítás-előrelépés a következő területeken jelentkezik:

1) A *túlvilági földrajz* a korábbi apokaliptikus szövegekhez képest sokkal komplexebbé válik: a *Visio Pauli* „a halottak helyéről bonyolultan és szövevényesen beszél, a narratíva egybegyúrja a zsidó, keresztény és más ókori motívumokat”.³⁵² A paradicsom, főként bibliai minták által ihletve (Ez 48, 30–35 és Jel 21–22 alapján), egy kapukkal körbevett égi aranyváros, ahol tej-, méz-, olaj- és borfolyók folynak (§ 23), míg a pokoli tér már rendelkezik a víziók kötelező rémelemeivel: ördögökkel, tüzes folyóval, vérárok, sárkánnyal, büntető kígyókkal és férgekkel, bűzös kúttal.

2) Az *angyal mint túlvilági vezető* alakja már a *Hénok első könyve*-ben is szerepelt, és már ott betöltötte a másvilági utazások vezetőinek fő funkcióját (*angelus interpres*): elmagyarázta a látottakat, és válaszokat adott az utazó kérdéseire. Hénokot azonban több angyal vezette, nem volt egy állandó vezető, aki a mű másik (fő)szereplőjeként jelen lett volna a történet egészében, és folyamatos dialógust folytatott volna az utazóval: ezt először a *Visio Pauli* ban tapasztaljuk.

3) *Pihenőidő (refrigerium) a pokolban*.³⁵³ a katolikus egyház dogmái szerint a pokoli büntetések soha nem érnek véget, és nem is szünetelnek. Ennek ellenére a víziókban a kár-

³⁵⁰ És a görögöknél bírt először tisztító hatással, ld. DIETERICH 1893: 196–201; CZACHESZ 2007: 138.

³⁵¹ Részletesen ld. CZACHESZ 2007: 140–143.

³⁵² ALMOND 2018: 32.

³⁵³ A pokoli pihenésről a víziókban ld. GRAF 1888: 344–362.

hozottak kínjainak ideiglenes enyhülése toposz,³⁵⁴ mely a keresztény túlvilág-leírások között először³⁵⁵ a *Szent Pál apostol látomása* ban jelenik meg. Pált Krisztus városának meglátogatása után az angyal a „sötétség, szomorúság és bánat”³⁵⁶ vidékére vezeti, ahol az apostol látja a különböző pokoli büntetéseket. Amikor tanúja az utolsó bemutatott büntetésnek, miszerint hidegben és hóban szenvednek, akik nem hittek a test feltámadásában, és egy kétfejű, könyök nagyságú féreg rágja őket (§ 42), Pál sírva fakad, mire megnyílik az ég, és Mihály arkangyal száll le onnan. Az angyal, a kárhozottak és Pál az Úr irgalmáért kezdenek könyörögni (§ 43). Ekkor Krisztus száll le az égből, és ő „Pál, Isten legkedveltebbje kedvéért” a vasárnap éjszakát és nappalt felüdülésül adja mindörökre (§ 44).³⁵⁷

A dantei pokolban a mértéktelen szerelem bűnösei közül Paolo és Francesca kapnak az Utazó jóvoltából rövid enyhülést a pokol soha nem nyugvó viharában, mely „zsákmányul ejtve hurcolja magával a lelkeket; / forgatva s csapdosva őket, kínozza”.³⁵⁸ Ám mikor a szánakozó Dante magához hívja az együtt szálló szerelmespárt, a szél hallgat, hogy Francesca megoszthassa vele a történetét.³⁵⁹

4) A *bűn és büntetés közötti kapcsolat* tovább differenciálódik fő forrásához, a *Péter-apokalipszis* hez képest, és a felsorolt vétkekből észrevehetjük a közönség változását: Pál pokla elsősorban az egyháziaknak és a vallásos embereknek szánt figyelmeztetés. A *Péter-apokalipszis* kárhozottjai közül a *Szent Pál apostol látomása* nak párizsi szövegváltozatában eltűnnek a pogány kultuszok gyakorlói (a bálványimádók), a keresztények üldözői és az általános erkölcs szerinti bűnösök, mint pl. a gyilkosok, a magzatukat elhajtó nők, a hamis tanúk. Helyettük a pokol benépesül szolgálatukat nem megfelelően végző egyháziakkal, dogmatikus tévedések hirdetőivel és a templomokban illetlenül viselkedő hívekkel.³⁶⁰

A *Szent Pál apostol látomása* nak különböző szövegváltozataiban eltérőek az elkövetett bűnök és az elszenvedett büntetések listái is. A párizsi kézirat tizenkilencet sorol fel,³⁶¹ míg a Sankt Gallen-i huszonhetet (a párizsi kódexhez képest ez több bűn–büntetés-párt vesz át a *Péter-apokalipszis* ből), amelyből tizenhárom esetében fedezhető fel logikai kapcsolat a bűn és a büntetés között.

³⁵⁴ Így pl. *Barontus látomása* ban; a Wenlocki szerzetes látomásában; *Kövér Károly látomása* ban, *Ansellus látomása* ban; *Szent Brendan apát tengeri utazása* ban (XXV. fej.) Ld. GRAF 1888: 357–360.

³⁵⁵ De már a vergiliusi és ovidiusi Orpheus-mítoszban (Verg. *Georg.* IV 482–483; Ov. *Met.* X 40–44) is szünetelnek a túlvilági kínok a thrák dalnok éneke alatt (ld. *Orpheus hibája és annak kijavítása a Komédiában*). Valamint a zsidó hagyományban is létezik az elképzelés, mely szerint az imák ideje alatt felfüggesztik a pokoli büntetéseket (GRAF 1888: 356).

³⁵⁶ § 31, ADAMIK 1997: 88 (Adamik Tamás ford.).

³⁵⁷ ADAMIK 1997: 95 (Adamik Tamás ford.).

³⁵⁸ *Inf* V 32–33 (Hoffmann Béla ford.).

³⁵⁹ GRAF 1888: 361–362.

³⁶⁰ A két apokalipszist Czachesz István vetette össze tanulmányában, ld. CZACHESZ 2007: 130–134.

³⁶¹ A táblázatot ld. *Függelék* II. 2.

A *Visio Pauli* ban láthatjuk először együtt azokat a fő büntetéseket, amelyek a középkori és dantei pokolábrázolások ismertetőjegyei lesznek:

1) *Tűz*: elsősorban tűzfolyók formájában van jelen. A tűzfolyam a görög mitológia óta az alvilág része,³⁶² azonban a *Visio Pauli* ban elsőként merülnek alá benne különböző mértékig azok, akik egy bűnben különböző mértékig vétkesek:³⁶³

- a) akik kilépve a templomból oda nem illő beszélgetésekbe kezdtek, térdig merülnek a fortyogó tűzfolyóban;
- b) akik áldozás után paráználkodtak, köldökig;
- c) akik a templomban megszólják egymást, ajkukig (ellenbüntetés!);
- d) a felebarátjuk ellen ármánykodók szemöldökükig.

Ugyanez a típusú büntetés jelenik meg a dantei pokolban két helyen:

A) A Phlegethónnál: a dantei tűzfolyóban vér folyik, vagyis az erőszakosok áldozataik vérében bűnhődnek. A bűnök elkövetői különböző magasságig merülnek el:

- a) a zsarnokok a szemöldökükig (*Inf* XII 103–105);³⁶⁴
- b) a gyilkosok csak a torkuktól felfelé láthatók (*Inf* XII 115–17);
- c) mellkastól felfelé vannak kinn (*Inf* XII 121–123) a „sebet osztók” (*Inf* XI 37);
- d) a garázdáknak és rablóknak (*Inf* XI 38) pedig csak a lábfejükét főzi a vér folyó (*Inf* XII 124–125).

B) A dantei *Infernó* ban a Kókytosnál az árulók jégbe fagytak, szintén különböző magasságig: a családtagsaik elárulói nyakig vannak jégbe fagyva, és lehorgaszttják fejüket (*Inf* XXXII 34–39); a honfitársaik és szövetségeseik elárulói szintén nyakig, de egyenesen tartják a fejüket; a vendégek árulói ugyancsak nyakig, ám tekintetük felfelé irányul. A jótevőik árulói pedig teljes testükkel jégbe fagytak (*Inf* XXXIV 10–15).³⁶⁵ Habár a dantei Kókytos nem tűzfolyó, hanem jégtó, mégis ez áll közelebb a *Visio Pauli* büntetéséhez: az apokalipszis két szövegváltozatában a „Cogiton” és „Cocciton” nevet viseli a büntető folyó.³⁶⁶

2) *Fagy* kínozza azokat, akik árváknak, özvegyeknek és szegényeknek ártottak, és nem reméltek az Úrban;³⁶⁷ és azokat, akik nem hittek Krisztus és a test feltámadásában.³⁶⁸ Vagyis éppúgy az Istentől, az isteni szeretettől való távolság jele az örök fagy, mint a

³⁶² Ld. már Platón *Phaidónját* (112b).

³⁶³ § 31, Tábl. 1 a–d.

³⁶⁴ „Volt, akit szemöldökig ellepett: / »Ők zsarnokok – mondta a kentaur –, / kik vért s vagyont egyformán fosztogattak. [...]«” (Nádasdy Ádám ford.).

³⁶⁵ Részletesen ld. MÁTYUS 2019b: 476.

³⁶⁶ A II. és VIII. változatban. MORGAN 2012: 62.

³⁶⁷ § 39, Tábl. 9. sor.

³⁶⁸ § 42, Tábl. 17. sor.

dantei Kókytosban. Hangaláfestésként Pál bűnösei csikorgatják fogukat, Dante árulói pedig vacognak.³⁶⁹

3) *Ördögök szabdalják őket*: A felolvasónak, aki felolvasott a népnek, de Isten parancsait nem tartotta be, egy angyal nagy, tüzes borotvakéssel szabdalja össze a száját és a nyelvét.³⁷⁰ A büntetés egy változatát a *Pokol*/XXVIII. énekében találjuk majd: „Arra hátul van egy ördög, az vagdos / minket ily kegyetlenül, egy kardvágással / felhasít mindenkit [...] a csapatunkból”.³⁷¹

4) *Tantalos büntetése*: akik az előírt idő előtt felhagytak a böjttel, azok elé a *Visio Pauli* ban sokféle gyümölcsöt tettek, melyekből nem vehetnek.³⁷² Tantalos büntetése (az eredeti, mítoszi, konkrét jelentésében)³⁷³ toposz a legkorábbi klasszikus alvilágleírásoktól (Platón, Orpheus alászállása) kezdve, és egyben az egyik legrégebbi ellenbüntetés. Tantalos, a lydiai Sipylon királya, Pelops és Niobé apja ugyanis Zeus kedveltje volt, és halandó létére részt vehetett az istenek nektár- és ambrózialakomáin. Azonban hogy próbára tegye az istenek mindentudását, vagy hogy kipótolja az alapanyagot egy isteneknek rendezett vendégségben, feldarabolta fiát, Pelopsot, és belefőzte az istenek ételébe. Egy másik hagyomány szerint lopott a nektárból és az ambróziából, és halandó barátaival osztotta meg. Tantalos, aki tehát mindenképpen étkezéssel kapcsolatos kihágásért bűnhődik örök szomjjal és éhezéssel, térdig áll a vízben, de ha lehajol, csak fekete iszap marad a lábánál; fölötte különböző gyümölcsöktől roskadoznak az ágak, de ha utánuk nyúl, elérhetetlen magasságba sodorja őket a szél.³⁷⁴

A dantei purgatóriumban – a *Szent Pál apostol látomása* hoz hasonlóan – a torkosok tisztulása a Tantalos-büntetés: „sötét és beesett” szemmel, „sápadt és sovány” arcukon átütő csontokkal vesznek körül³⁷⁵ egy „csábos illatú gyümölccsel” megrakott fát, amelyre felülről ömlik a tiszta víz.³⁷⁶

³⁶⁹ Bibliai toposz, ld. például Mt 8, 12: „Az ország fiait pedig kivetik a külső sötétségre. Lesz majd ott sírás és fogcsikorgatás!”; vö. *Inf* XXXII, 31–36: „S ahogy a béka brekeg / kidugva pofáját a vízből – amikor / a parasztlány gyakran álmodik kalászszedésről – // elkékvélve, egészen addig, ahová a szégyen ül ki, / gyászos lelkek voltak a jégben; / *foguk úgy vacogott*, ahogy a gólya kelepel.” (Mátyus Norbert ford.)

³⁷⁰ § 36, Tábl. 3.d. sor.

³⁷¹ 37–39. sor.

³⁷² § 39; Tábl. 10 sor.

³⁷³ Míg a magyarban a „tantalusi kínok” általánosabb értelmű, idiomatikus kifejezés: a karnyújtásnyira lévő és mégis elérhetetlen dolgok után érzett reménytelen vágyódást jelenti.

³⁷⁴ TRENCSENYI-WALDAPFEL 1974: 172–173; ld. még GYENGE 2014: 96–97.

³⁷⁵ *Pur* XXIII 22–24: „A szemük sötét volt és beesett, / az arcuk sápadt és olyan sovány, / hogy bőrukön minden csont átütött”; 34–36: „Ki hinné el, ha nem tudja okát, / hogy egy gyümölcs vagy a víz illata / ekkora vágyat tud gerjeszteni?” (Nádasdy Ádám ford.)

³⁷⁶ *Pur* XXII 131–138: „[...] egy fa állt az út közepén, / megrakva csábos illatú gyümölccsel. / S ahogy a fenyő koronája szűkül / áganként fölfelé, úgy ez meg lefelé, / hogy senki se bírjon fölmászni rá. / Az utunk hegy felőli oldalán / a magasból ömlött a tiszta víz / és eloszlott a fa leve-

5) *Vadállatok*: A *Visio Pauli*ban a csecsemőgyilkos szülők (akik pl. kutyák vagy disznók elé vetették újszülöttjeiket) büntetése, hogy vadállatok szagatják őket szét.³⁷⁷ Danténál ebbe az ellenbüntetés-típusba tartoznak a fekete szukák, akik a *Pokol XIII.* énekében a tékozlókat tépik darabokra, felidézve, ahogy ők a vagyonukat semmisítették meg pusztító erőszakossággal.

6) *Gödör és férgek*: a korai zsidóság seoljának elemei.³⁷⁸ Szent Pál poklában a diakónus, aki megette az áldozati ajándékokat, és paráználkodott, térdig tűzfolyóban áll, véres kezeit kitarja, szájából és orrlyukaiból férgek másznak elő.³⁷⁹

A *Komédiá*ban az első büntetés (még a poklon kívül) a „dicséret és gyalázat nélkül”³⁸⁰ élőket, a közönyöseket sújtja: „böglyök és darazsak szurkál[ták]” őket, és „csúf *férges* nyaltak a talpuk körül”.³⁸¹ A semlegesek, se nem jók, se nem rosszak, „se nem meleg, se nem hidegek” a *Visio Pauli*ban is az elsőként bemutatott kárhozottak,³⁸² akik ebben a túlvilág-leírásban kapnak először pokoli büntetést. A semlegesség a teológiai irodalomban nem számít bűnnek, csak a népi alvilágjárásokban. A szakirodalom egy része ezen egyezés alapján Dante forrásaként tekint a Pál-látomásra.³⁸³

7) *Szurok és kén*: mint büntető anyagok többször is előkerülnek a *Szent Pál apostol látomása*ban, a láthatóan a *Péter-apokalipszis* mintájára kreált ellenbüntetésben: „akik látszatra lemondtak a világról, és a *mi ruhánkat öltötték magukra, de nem aszerint cselekedtek*: nem könyörültek az özvegyeken és az árvákon [...]”³⁸⁴, *szurokkal és kénese tűzzel átitatott rongyok*at viselnek (nyakukon, vállukon és lábukon tekergő kígyókkal).³⁸⁵ A szurok a *Komédiá*ban a sikkasztók büntetése (*Inf XXI–XXII*), de ez a bűn–büntetés-összekapcsolódás inkább az álszentekére emlékeztet, akik rettenetes súlyú, kívül aranyozott ólomcsuhát kénytelenek viselni (*Inf XXIII*), és *Thurkillus látomása*ban a hiú, ruhájával kérkedő emberére, akinek ruhája meggyullad, és megégeti a testét (6. fej.).

lein.” (Nádasdy Ádám ford.)

³⁷⁷ § 40, Tábl. 14. sor.

³⁷⁸ Ld. *A Visio Pauli előzményei és mintái* c. alfejezetet.

³⁷⁹ § 36, Tábl. 3.c.

³⁸⁰ *Inf III* 36 (Tóth Tihamér ford.).

³⁸¹ *Inf III* 66, 69 (Nádasdy Ádám ford., kiemelés tőlem – D. E.).

³⁸² § 31, Tábl. 1 a–d.

³⁸³ BAROLINI 2017: 10.

³⁸⁴ Adamik Tamás ford. ADAMIK 1997: 92.

³⁸⁵ § 40, Tábl. 15. Vö. *Tundalus látomása X. A szerzetesi ruhát öltött és rendbe tartozó bujálkodók büntetése*: kígyókat szülnek.

Boldog Vince illusztrációja a *Visio Sancti Pauli* büntetéseirez.

8) *Kígyó*: a kígyók (ld. az előző büntetés részeként: „nyakukon, vállukon és lábukon tekerő kígyók”) innentől kezdve kötelező elemei az alvilágleírásoknak, Dante Cacust írja le kígyóktól hemzsező háttal a *Pokol* XXV. énekében.³⁸⁶

9) *Bűzös kút*: Akik nem vallották, hogy Krisztus testben jött el, hét pecsétet lezárt, szűk szájú, bűzös kútban, tűzben kínlódnak.³⁸⁷ Ezt egyértelműen visszhangozza a *Pokol* X. éneke, ahol az eretnekek sírokban bűnhődnek, és mellettük elhaladva csapja meg a szörnyű szag Dantét: „egy olyan völgy felé vivő ösvényen, / melynek bűze idáig érződött”,³⁸⁸ és ez a bűz (*lezzo*) lesz az ének hangsúlyos zárszava.

KONKLÚZIÓ

Az utazó Dante kezdeti, félelemből és kishitűségből fakadó tagadását („nem vagyok Aeneas, nem vagyok Pál”) a túlvilág egészének pusztá végigjárása ki nem mondott állítássá változtatják (*új Aeneas vagyok és új Pál vagyok*), amit megerősít a Vergilius vezette pokol- és purgatóriumjárás számos *Aeneis*-utalása, újraírása és a Pálét felülmúló paradicsomi élmények. A vergiliusi Aeneashoz képesti megújulás lényege a keresztény tartalom, amely az allegorikus kommentárok értelmezését követi, de Dante a mű minden szeletében több hagyományra építkezve száll versenybe elődeivel. Így túlvilágjáróként felhasználja Aeneas tapasztalatait (reakcióit, alvilágtérképét, találkozásait), legfőbb érényeit, céltudatosságát, sőt, modelljét, Orpheust is, ám a *Komédia* útja továbbvezet a Vergilius által leírtaknál, hogy a bibliai és apokaliptikus hagyományból, majd a középkori látomásirodalomból is táplálkozva alkossa meg az Utazó identitását.

A dantisztikai szakirodalom Aeneas *descensus*át elsősorban Dante pokoli útja, míg Szent Pál *ascensió*ját szinte kizárólag Dante paradicsomi élménye mintájának tekinti. Munkám e részében azt igyekeztem bizonyítani, hogy míg Aeneas (nem csupán hádésbeli) útja sokrétű minta Dante teljes utazásához, addig a *Visio Pauli* a bűnök és büntetések rendszerében több ponton előlegezi a *Pokol* morális struktúráját. Dante történelemformáló jelentőségük és gondviselésadta lehetőségük miatt választja ezt a két túlvilági utazást legfontosabb, kimondott mintáivá. A két beszámoló két különböző hagyomány³⁸⁹ archetípusa – Aeneas *katabasis*a a hősi és beavató alászállása, Pálé pedig a morális célú túlvilági látomása –, mely hagyományok szintézisét a *Komédia* teremti meg.

Orpheus az egyetlen költő-alvilágjáró előzménye Danténak, és a *Komédiá*ban számos allúziót fedezünk fel a thrák költő alászállásának mítoszára. Azonban jogosan merül föl a kérdés: miért nem utal többször Dante explicite Orpheusra, amikor története egyér-

³⁸⁶ *Inf* XXV 19–24: „Nem hinném, hogy a Maremmában van annyi / sikló, mint amennyi ennek volt a hátán, / egész addig, ahol az emberi része kezdődik. / A vállán, a tarkója mögött, / szét-tárt szárnnal egy sárkány kuporgott, / tüzet okádva mindenkire, akibe belébotlik.”

³⁸⁷ § 41, Tábl. 16.

³⁸⁸ *Inf* X 135–136 (Kelemen János ford.).

³⁸⁹ Az alászállás hagyományairól ld. SIIKALA–DIEZ DE VELASCO 2005.

telmően tematikai-narrációs modellje a *Komédia* nak? A szakirodalom két fő válasza szerint Orpheus vagy interiorizált modell vagy szándékosan eltörölt minta.³⁹⁰ Véleményem szerint Orpheus alakjának összetettsége, amely az ókor és középkor századain keresztül több irányban is burjánzott, és a köré rendeződő különböző szintű értelmezési rétegek nem tették lehetővé, hogy szereplőként kapjon helyet limbusbeli felbukkanása után. Ahelyett, hogy a sűrítés és kihagyás technikájával formálta volna szereplővé, Dante a sokkal átfogóbb, makrotextuális modell szerepét kínálta Orpheusnak. A mítosz keresztény vonatkozásai és Ovidius, valamint Vergilius már figurális megközelítése Dante kulturális horizontjához tartoznak.

A *Komédia* Orpheus mítoszára vonatkozó implicit utalásainak sorát nézve azt láthatjuk, hogy a *Pokol* I. énekében a vadállatokat szelídítő Orpheus még elérhetetlen példa a három vadállattól megriadó Utazó számára. Ezután Dante elköveti Orpheus vétkének egy változatát, előrehaladás helyett régi barátja és saját korábbi költői stílusa felé fordítja figyelmét. A hátranézés megismétlődik a *Purgatórium* V. énekében: Dante ismét Orpheus hibájába esik. Az Orpheus-komplexusból a Beatricével való találkozás jelenti a kiutat: a túlvilágon megtalált, szeretett nő felé fordulás már nem tévedés, ahogy Orpheus esetében volt, hanem az üdvösség útja. A *Paradicsom* ban Orpheus története egy sajátosan kifordított és újraírt antimodell lesz, miközben az ovidiusi mítoszfeldolgozás egyes elemeit Dante *archetypos*ként megtartja.

A *Komédia* első Szent Pál apostolra vonatkozó sora („Aztán ott járt a Választott Edény”)³⁹¹ kétértelmű: vonatkozhat általában a túlvilágra, de a pokolra is, ahol a Korinthusiakhoz írt levél alapján az apostol nem járt, de az apokrif és középkorban rendkívül népszerű *Szent Pál apostol látomása* szerint igen. A *Visio Pauli* és a *Komédia* közötti, már kimutatott egyezések mellé érvként hoztam azokat a pokoli büntetéseket, amelyek akár közvetlenül, akár közvetetten, de formálták a *Komédia* morális rendszerét és az alvilág dantei képét.

³⁹⁰ LIMENTANI 1982: 82–98.

³⁹¹ *Inf* II 28 (Hoffmann Béla – Mátyus Norbert ford., kiemelés tőlem – D. E.).

II.
A LÁTOMÁSIRODALMI HAGYOMÁNY ÉS DANTE:
BŰNÖK ÉS POKOLI BÜNTETÉSEK RENDSZERE DANTE ELŐTT

A LÁTOMÁS MINT IRODALMI MŰFAJ

A LÁTOMÁS MŰFAJA: DEFINÍCIÓ ÉS FOBB JELLEGZETESSÉGEK

A látomás (vízió) mint irodalmi műfaj¹ egy túlvilági utazásba ágyazott eszkatológiai témájú isteni kinyilatkoztatás beszámolója,² amely utazás egy kiválasztott, halálközeli állapotba jutó, vagy ezt az élményt kérő, kereső személynek jut osztályrészül, kis részben azért, hogy egyéni sorsát megváltoztathassa, nagyobb részben azért, hogy prófétaként hasson a történetet megismerők erkölcsére. A főhős (látnok vagy utazó) halandóként tesz látogatást a halhatatlanság birodalmában és nyer tapasztalást a lelkek halál utáni sorsáról, aminek a megértését általában egy vezető segíti. A túlvilági beszámolót vagy maga a főhős, vagy elbeszélésének hiteles tanúja jegyzi le.

A műfaj kronológiai és földrajzi határai

A műfaj kronológiai-földrajzi behatárolása nem egységes a szakirodalomban. A megosztó kérdések a következők: mi alapján választjuk el az ókori apokalipszisektől a középkori látomásokat, és meddig tekintjük élőnek ezt a középkori hagyományt? Idetartoznak-e a prédikációk *exemplum* ai, a szentéletrajzok revelációi?

A téma kutatói között három fő, egymástól jelentősen eltérő irányt tapasztaltam a műfaj életidejével kapcsolatban:

1) *Kr. e. 2. – Kr. u. 13. század.* Ioan Petru Culianu egyetlen (egységes) műfaji hagyománynak értelmezi az apokalipszisleírásokat és a látomásirodalmat (ez utóbbiakat mint középkori apokalipsziseket tárgyalja).³

2) *6–13/14. század.* Maria Pia Ciccicarese Nagy Szent Gergely *Dialógus* aitol *Thurkillus látomás* áig (1206) beszél látomásokról.⁴ Alison Morgan hasonlóképp, de kicsit tágítva az időbeli keretet, Gergely pápától a 13/14. századig terjedő időszakot jelöli ki: ebben a műfaji sorban tárgyalva a *Mohamed lépcsőjét*, valamint a 13. századi észak-itáliai költők túlvilágkölteményeit.⁵

3) *6–15/16. század.* A látomásirodalom más kutatói jóval nagyobb időintervallum szövegeit vizsgálják műfaji egységként, így Peter Dinzelbacher a 14. századot tartja a vízi-onárius irodalom tetőpontjának, és a műfajt egészen a 15–16. század fordulójáig élőnek tekinti, a szentéletrajzokban olvasható revelációkig.⁶

¹ Jelen könyvben látomás (vízió) szóval alapvetően az irodalmi műfajt jelölöm.

² A 7. századi Ninivei Szent Izsák szerint minden vízió kinyilatkoztatás, de nem minden kinyilatkoztatás vízió (*De contemptu mundi*, 85. beszéd, PG 86, col. 846, idézi: POTESTÀ 2019: 29).

³ CULIANU 1983.

⁴ CICCARESE 1987.

⁵ MORGAN 2012.

⁶ DINZELBACHER 1981 és DINZELBACHER 1991.

Mivel az apokaliptiszek, víziók, *exemplum* ok és revelációk hagyományai összekapcsolódnak és egymásból táplálkoznak, pusztán tematikai szempontból nem különíthetők el. Részben külső jellemzők alapján (kronológiai, földrajzi, nyelvi), részben belső jellemzők (a szövegek tipológiai és narrációs jellegzetességei, illetve kifejtettsége) alapján vizsgálva a szövegeket Maria Pia Ciccarese és Alison Morgan javaslatát tartom meggyőzőnek a műfaj határainak kijelölésében.

Látomásnak tehát azokat a nyugati, keresztény, a 6–13/14. században, túlnyomó részben latin nyelven keletkező (majd gyakran népnyelvre fordított) szövegeket tekintem, amelyek egy még élő személy lélekben vagy testben megtett túlvilági utazását beszélik el. Utazásával a hős olyan tudás birtokába jut, amelynek köszönhetően hátralévő életében próféta, gyógyító, vallási tanító, költő lehet. Alison Morgan listáját⁷ néhány változtatással követve körülbelül ötven szöveget, szövegcsoportot vizsgálhatunk e hagyomány részeként.

Három 13. századi szöveg, melyet Alison Morgan a víziók között tárgyal, és jelen könyv is Dante forrásaiként vizsgál, nem illeszkedik szervesen a nyugati víziók sorába: a *Mohamed lépcsője* vallási-kulturális okból, Giacomino da Verona és Bonvesin de la Riva népnyelvű túlvilágkölteményei pedig a választott elbeszélésmód miatt: ezek a szövegek nem alkalmazzák azokat a főhős utazásával, élményének bemutatásával kapcsolatos narrációs megoldásokat, amelyek Gergely *Diálogusaitól* kezdve a műfaj szerkezeti elemének számítanak. Azonban, egyrészt mint a látomási irodalomból merítő, ehhez a hagyományhoz szorosan kapcsolódó művek, másrészt mint a *Komédia* közvetlen vagy közvetett forrásai, elsősorban a bűn–büntetés-összekapcsolások szempontjából mégis alapos tárgyalást érdemelnek, ezért váltak e látomási irodalmi szövegeket bemutató fejezetcsoport részévé.

A látomás – keleti hagyományok nyomán – bibliai, apokaliptikus tradícióból hajt ki, klasszikus mintákat is követve, és archetípusának a *Szent Pál apostol látomását* (*Visio Pauli*)⁸ tekinthetjük. A középkori ember tudatának kohójában transzformálódtak a keleti, antik és korai keresztény forrásokból örökölt szüzsék és alakok, és megalkották a középkori irodalom legnépszerűbb és legszórakoztatóbb válfaját, a víziót.⁹ Mindezekhez az irodalmi forrásokhoz továbbiak is járulnak: vizuális (főként a templomok utolsóítélet-ábrázolásai),¹⁰ hagiográfiai, prédikációirodalmi és a néphagyományok körébe tartozó források.

A Komédia mint vízió

A vízió időpontja gyakran egy fontos vallási ünnep (pl. Thurkillus látomása minden-szentekre esik, *Az eynshami szerzetes látomása*, ahogy Dante útja, húsvétra). Az első önálló víziótól kezdve (*Barontus látomása*, 7. század) az elbeszélő egyes szám első személyben számol be a tapasztalatairól, realisztikus igénnyel festi le a túlvilági helyszíneket, és a mű-

⁷ Ld. a Függelékben.

⁸ Erről ld. a könyv „*Nem vagyok sem Aeneas, sem Pál*” II.: Dante, Szent Pál és a Visio Pauli c. fejezetét.

⁹ GUREVICS 1987: 197.

¹⁰ Részletesen tárgyalja: BASCHET 1993.

faj toposzainak, sémájának rögzülésétől kezdve hivatkozik elődeire – ezzel is erősítve a hallgatók szemében a történet valóságát, hitelességét.

Ezeket a tipikus narrációs jegyeket Dante is alkalmazza: minden látomás alapigéje, a „láttam” (*io vidi*) a *Komédiá*ban összesen 159-szer hangzik el az Utazó szájából;¹¹ és az utazás kardinális pontjain hivatkozik túlvilágjáró, vizionárius mintáira. A legfontosabb modell közülük Szent Pálé, a *Választott Edényé* (*Inf* II 28-33), akinek elragadása a harmadik égbe a *Paradicsom* egyik hipotextusa lett.¹²

A földi paradicsomban Dante allegorikus alakokból álló menetet lát (látomás a látomásban!), köztük az egyház szimbóluma, a diadalszekér mellett a négy evangélistát jelképező négy élőlényt. Azonban szerzőnk a leírásukra nem tud időt szentelni, ezért csak utal a bibliai Ezékielre, és a Jelenések könyvének Jánosára, akik előtte szinte ugyanúgy látták a négy élőlényt (*Pur* XXIX 100–105).¹³ A kimondott vagy kimondatlan hivatkozás a korábban ott jártak élményére a látomásirodalom kedvelt hitelesítő eszköze. Dante így sorakozik fel a bibliai látnokok és próféták mögé, üzenve olvasóinak, hogy túlvilági tapasztalatai nem kevésbé autentikusak a szent könyvekben leírtaknál.

A FŐHŐS: A TÚLVILÁGI UTAZÓ TIPOLÓGIÁJA ÉS METAMORFÓZISA

A vízió társadalmi szempontból igazságos műfaj, ugyanis semmilyen képesítést nem igényel elnyerése: sem szentség, sem kor, sem nem, sem műveltség, sem társadalmi rendhez tartozás nem feltétele.¹⁴ Így nemcsak kiválasztott szentek, vallási vezetők (pl. Mohamed), szerzetesek (Wettinus, Barontus, az eynshami szerzetes) és lovagok (Owein, Krizsáfán fia György) járnak be túlvilági utat látomásukban, hanem egy szegény asszony, gyermekek (Orm, Albericus, William) és két parasztember is (Gottschalk és Thurkillus). E műfajon kívül a középkori irodalomban a földműves ritkán válik (pozitív) irodalmi hőssé, ahogyan az is ritka, hogy klerikusok foglalkozzanak az írástudatlanok megnyilatkozásaiival, megörökítsék és lefordítsák azokat a művelt közönség számára.

*Az utazók, látnokok tipológiája*¹⁵

A túlvilági utazások, víziók hőseit a következőképpen csoportosíthatjuk.

A *kiválasztott* az, akit érdemei alapján Isten méltónak talált arra, hogy még életében lássa a túlvilágot, kozmikus és/vagy politikai eszkatológiai témájú kinyilatkoztatást kap-

¹¹ A *Pokol*ban 159-szer, a *Purgatórium*ban 42-szer, a *Paradicsom*ban 45-ször (TAVONI 2019: 98).

¹² Részletesen ld. a „*Nem vagyok sem Aeneas, sem Pál*” II.: Dante, Szent Pál és a Visio Pauli c. fejezetet.

¹³ „olvasd Ezékielt, aki lefesti, / hogy látta a hideg északról jönni / őket, szél, felhő és tűz között; // ahogy lapjain találod, / olyanok voltak itt – kivéve, hogy a szárnyak / ügyében János van velem, és nem Ezékiel.”

¹⁴ SCHMIDT 1978a: 50–51.

¹⁵ A tipológia három fő kategóriája alapvetően Ioan Petru Culianu felosztását követi az apokalipszisek hőseiről (CULIANU 1983: 6–7).

jon, és ezeknek az élők számára rejtett igazságoknak a prófétája legyen. Ez a bibliai, apokaliptikus modell: így jutnak az égbe a bibliai alakok, a próféták és a rabbik, ezeket az égbe szállásokat beszélnek el az ószövetségi apokrifek (pl. *Ábrahám testamentuma*, *Ezdrás apokalipszise*, *Mózes apokalipszise*, *Ézsaiás próféta felemelkedése*),¹⁶ és ezt a mintát folytatják az újszövetségi apokrifek, majd a zsidó misztika.¹⁷ A kiválasztott szent utazására középkori példa a *Mohamed lépcsője*; Thurkillus nem szent, de jámbor kiválasztottként járja be az utat.

A *tetszhalott*: a középkori víziók leggyakoribb kerettörténete szerint a főhős betegségbe esik vagy baleset éri, és míg teste mozdulatlanul fekszik néhány napig (általában csak nagyon gyenge pulzus vagy szív táji melegség marad a testben), a lelket egy angyal vagy egy szent körbevezeti a túlvilágon. Az út során belekóstolva egy-egy büntetésbe megtisztul az addig elkövetett vétkektől. Ennek a típusnak vannak ókori előzményei: Platón *Állam* ában Ér mítosza, Plutarkhos Thespesiosa (*Az isteni büntetés késlekedéséről*),¹⁸ és ilyen látomásokat mutat be jelen könyv nagy része is: Dricthelmus, Wettinus, Albericus, Tundalus mind betegségbe esve, halálközeli élményként tapasztalják meg a túlvilági utazást.

A *kereső*: a fenti két hőstípussal ellentétben a kereső saját szándékából tesz látogatást a túlvilágon: vagy azért, hogy megtalálja a paradicsomot, vagy hogy megtisztuljon bűneitől. Ide tartoznak azok, akiket *tudásvágy* uk hajt: ők Odysseus mintájára, testükben indulnak útnak, hogy az ismert világ határain túlra, valamilyen (földi) paradicsomi helyszínre jussanak. Így tesz Szent Brendan apát,¹⁹ aki a „Szenteknek ígért földet” keresve bebolyongja a pokol és paradicsom szigeteit az Atlanti-óceánon, valamint a *Római Szent Macarios élete* című utazástörténetben a (földi) paradicsomot kereső Teofilo, Sergio és Elchino, és a *Három szent szerzetes* hasonló nevű hősei.²⁰ Valamint ide tartoznak a *bűnbánati utazók*: a túlvilág földi bejáratának tekintett írországi kénköves barlanghoz zárandokolt el számos bűnbánó, hogy ott szigorú böjt és lelki felkészülés után Szent Patrik legendáját követve másvilági látomásban részesüljön, és megtisztuljon elkövetett bűneitől.

Módosult tudatállapot ban utazók: sámánok gyakran hallucinogén anyagok hatása alatt vagy különböző technikákkal érik el azt a transzállapotot, amelyben megtehetik a természetfelettibe vezető utat. A 9–10. századi perzsa látomás, az *Ardā Virāz Nāmad*²¹

¹⁶ Ld. a Függelékben a szövegekre vonatkozó legfontosabb információkat.

¹⁷ ROWLAND – MORRAY-JONES 2009.

¹⁸ A történetről részletesen ld. a következő fejezetet.

¹⁹ MAJOROSSY 2001.

²⁰ A szövegekből a következő kiadások alapján idézek: TARDIOLA 1993: 85–101; GUGLIELMINETTI–VINCENZI 1992: 137.

²¹ Simon Róbert jegyzetekkel ellátott magyar fordítása olvasható: SIMON 2013b: 173–239. Wojtilla Gyula rövid összefoglalója a műről: „a középperzsa, egészen pontosan pehlevi nyelvű *Ardā Wīrāz* (*Ardā* az Igazság vagy *Ardā* az Igaz) könyve bizonyos gondolatai az Akhaimenidák utáni korból (Kr. u. 4. századtól) keletkeztek, a szöveg ma ismert redakciója Kr. u. 9–10. századi.

főhőse, Viráz három kupa bort és (bódító) beléndeket vesz magához,²² mielőtt álmában látná a túlvilágot. A középkori szerzetes és a túlvilági élményt kereső jámbor a transzállapotot más (belső) utakon éri el: böjtöléssel, imával, elvonulással (pl. barlangban).

A főhős átváltozásai

A főhős az utazásvízió során, illetve a megélt tapasztalat hatására metamorfózison megy át.

Ez általában egy *erkölcsi fordulat* (melynek szélsőséges mintája Saul-Pál víziója volt). A látnok vallásos életet kezd élni a korábbi léhaságai helyett (Tundalus), vagy szerzetes lesz (Furseus, Albericus), vagy pedig, ha már azelőtt is jámbor életű volt, élete fontos feladatának tekinti, hogy minél szélesebb körben terjessze a látottakat: így Thurkillus, aki „később [...] sokak meghívására különböző templomokban, összejöveleteken és szerzetesházakban állhatatosan hirdette látomását” (*Thurkillus látomása*, 2. fej.). Mindössze néhány elrettentő történet számol be arról, amikor valaki a kapott figyelmeztetés ellenére sem változtat szokásain: ilyen Nagy Szent Gergelynél Stephanus vagy Beda katonája, aki félreérti a látomását.

Rituális tisztulás és prófétai felkenés az út hozadéka az eleve makulátlan hitű kiválasztottak számára (így a *Liber Scale Machometi* ben Mohamed számára).

A monoteista vallásokban az emberi lélek felemelkedése, még élő testével való elragadtatása kilépés az emberi korlátok közül, amely azonban csak kivételes esetben vezet *deificatio* hoz, isteni lényegűvé váláshoz. (N. b. A teofánia, sőt az istenlátás sem minden esetben apoteózisélmény.)²³ Ez a bibliai-apokaliptikus elbeszélésekben csak Illésnek és Hénoknak adatik meg. A zsidó apokalipszisekben, misztikában az égboltokon áthaladás során tárulnak fel isteni misztériumok, ugyanígy Mohamed felemelkedéstörténeteiben is,²⁴ majd Szent Bernát misztikájának lesz a dantei *Paradicsom* ot is alakító²⁵ központi témája.

A *Komédia* utazója nem fél mindhárom metamorfózismintát felhasználni: a bűnbánat, az erkölcsi tisztulás útját a pokol és a purgatórium birodalmaiban járja végig, a földi paradicsom a rituális tisztulás, a beavatás, a prófétává felkenés helyszíne, a paradicsom pedig az emberfelettivé változásé (*trasumanar*, *Par* I 70), a legalábbis részleges átlényegülésé, amely lehetővé teszi a *visio Deit*.

A terjedelmes szöveg 60%a a bűnöket és azok büntetését mutatja be”. Angol fordítása: HAUG – WEST (1872), francia fordítása: GIGNOUX 1984.

²² 2. fej., SIMON 2013b: 190.

²³ IDEL 2005: 25.

²⁴ A zsidó apokalipszisekben leírt égbe ragadtatások hatásáról az Újtestamentumra ld. ROWLAND – MORRAY-JONES 2009, és az iszlám misztikára ld. CULIANU 1983: 55–58.

²⁵ Erről ld. BOTTERILL 1994.

LÁTÁS, LÁTOMÁS ÉS UTAZÁS

Cesare Segre érvelése szerint a látomás és az utazás között markánsak a különbségek,²⁶ azonban a látomások fejlődéstörténetét vizsgálva két külön műfaj, narrációs pálya²⁷ helyett két, jelentős közös metszettel bíró halmazt találunk. A látomásdefiníciók egy része pontosan a mozgás-elmozdulás és a látás-látomás kapcsolódását próbálja megragadni. Dinzelbacher meghatározása szerint a „vízió olyan tapasztalat, amelyben természetfeletti módon kerül valaki a saját környezetéből egy másik térbe”.²⁸ Valójában két külön mozzanatról van szó, amelyek együttesen alkotják a látomáselbeszélést, és különböző mértékben vannak jelen az egyes szövegekben: 1) a kinyilatkoztatás meglátása, befogadása, megértése és 2) az addig vezető út, utazás.

Vízió: látás, látomás

Utazáskeret nélküli látomások

A műfajt jelölő *vízió* szó a látás által befogadott élményre helyezi a hangsúlyt, felidézve a bibliai-apokaliptikus tradícióból azokat a jeleneteket, amikor a kinyilatkoztatás egyenesen a címzett előtt jelenik meg: ilyen az égő csipkebokor képe Mózes előtt (Kiv 3, 1–6), vagy amikor megnyílt az ég (pl. Lk 3, 21) Jézus imádsága közben. De már a Bibliában is jellemző, hogy elmozdulás, felfelé haladás szükséges ahhoz, hogy Istenhez szólhasson a próféta (így Kiv 19, 20: „miután az Úr leszállt a Sínai hegyére, a hegy csúcsára, Mózeset felhívta a hegy tetejére”).

A kora keresztény szentéletrajzokban – melyek fontos forrásai a látomás műfajának – olvashatunk túlvilágot felvillantó álmokat, víziókat,²⁹ ahol megjelenik a helyváltztatás eleme, ám az elbeszélés utazáskerete még nem alakult ki. Ilyen a 3. századi *Perpetua szenvedése* (a *Passio Perpetuae*),³⁰ amelynek főhőse, a fiatal anya, Perpetua a mártírhalála előtt börtönben töltött időkben több túlvilági kinyilatkoztatást is kap. Perpetua elbeszélésének két eleme, a létra látomása és a paradicsom leírása a későbbi látomások kedves toposza lesz.

A 6. századi Nagy Szent Gergely *Dialógusai* ban elmesélt túlvilági elragadtatások esetében is csak felvillan egy-egy helyszín: a lélek látja a próba hídját: alatta bűzös-füstös folyó, mellette viszont már ott a gyönyörű rét a boldogok fényhajlékaival (*Dial.* IV 37, 8–10), de a lélek mozgásáról nem számol be a szöveg.

²⁶ SEGRE 1990: 28.

²⁷ Az utazás mint műfaj nem is létezik (vö. KANCEFF 2003: 55–56; PIFFERI 2012: 20–21; BURKE 2006: 5–24), a „narrációs pálya” meghatározást szerencsésebbnek látom (vö. TARDIOLA 1990: 32).

²⁸ DINZELBACHER 1981: 29.

²⁹ Itt nem műfaji értelemben.

³⁰ Magyarul Vanyó László fordításában olvasható: VANYÓ 1984: 75–89.

Száz évvel később azonban, a *Barontus látomása* val kialakul az az utazáskeret is, amely onnantól kezdve a látomás műfajának nélkülözhetetlen eleme: ekkortól a lélek vezetőre szorul a túlvilágon, mely egyre differenciáltabb lesz, az út pedig – tipikus esetben – a lélek bűnbánati zárándoklatává válik.

Hogyan lehet látni egy látomást?

Habár a Bibliában elejétől a végéig számos vízió olvasható, írói csekély érdeklődést mutattak a látnok szubjektív élménye iránt.³¹ Szent Ágoston az első, aki a bibliai látomásokat elméleti szempontból közelíti meg: a középkorban rendkívül népszerű szövegében, Teremtés-kommentárjának XII. könyvében³² Pál apostol elragadtatásának bibliai passzusából kiindulva állítja fel az emberi látás (percepció) módjainak hierarchiáját. A látás Ágoston szerint lehet: a) *testi (visio corporalis)*; b) *szellemi (visio spiritualis)*:³³ *lelki, fantáziaszerű látás*; c) *értelmi látás (visio intellectualis)*.³⁴

Az Istentől eredő tudás mindhárom látásmódon keresztül eljuthat a címzetthez:³⁵ így a) a Sínai-hegyen Mózes testi szemeivel látta Istent (Kiv 19, 18); b) Izajás és a Jelenések könyvének Jánosa szellemi módon látták Istent, vagyis a képzelet képein keresztül jutottak az isteni tudáshoz; c) Pálnak a legmagasabb rendű látás adatott meg, ő Istent az értelmi látás során fogadta be, amikor élőként lépett be a paradicsomba.

A *Komédia* szerkezetét bizonyosan befolyásolta az ágostoni teória: a mű kezdetén az Utazó *álomittas (Inf I 11)*, ami a szellemi látomások tipikus állapota – az *Új élet* számos álma, víziója is ebbe a típusba sorolódik –, és a Vergilius vezette utazás során a *visio spiritualis* a domináns látomásélmény, mely a paradicsomi út során változik a Szent Pál által is megtapasztalt magasabb rendű *értelmi látásra*.³⁶ Mintáját követve Dante paradicsom- és istenlátása is *visio intellectualis*, amely Krisztus isteni és emberi lényegének kifejezhetetlen megértésében tetőzik: „Ehhez már nem volt elég jó a szárnyam; / de ekkor elmémbe beléhasított / egy villám – és a vágyam teljesült” (*Par XXXIII 139–141*).

A látnok tudatállapotai

A látomást befogadó megváltozott tudatállapotokat a következő latin kifejezések jelölik:³⁷ *excessus mentis, extasis, alienatio mentis és raptus*.

³¹ NEWMAN 2005: 1.

³² *De genesi ad litteram* (a továbbiakban: *De gen.*), magyarul *A Teremtés könyvének szó szerinti értelmezése*; Heidl György fordításában olvasható a XII. könyv (HEIDL 2004).

³³ A *spiritualis*, vagyis *szellemi* nem intellektuális, hanem ‘*imaginarius*’ értelemben szerepel.

³⁴ *De gen.* XII vi 15–x 21, HEIDL 2004: 54–62. A terminológiáról Matthias E. Korerger és Hans Urs von Balthasar ír, ld. HEIDL 2004: 33.

³⁵ Idézi már: POTESTÀ 2019: 25.

³⁶ Uo. 27–28.

³⁷ NEWMAN 2005: 9.

Az *excessus mentis* a leggyakoribb latin kifejezés a transzállapotra, mely megfelel a görög ἔκστασις-nak. A Bibliában Pál az Istennel kapcsolódás élményét jelöli vele (2 Kor 5,13: „ha magunkon kívül vagyunk”), Ágostonnál ‘az értelem kilépése önmagából’,³⁸ és a misztikusok kulcsélménye, amelyet Szent Bernát a *De consideratione*, Szentviktori Richárd pedig a *Benjamin maior* című műveikben mutatnak be részletesen.³⁹ Dante *excessus mentis*ként éli meg Beatrice halálát a *Vita nuova*-ban (XXVIII, Gorni 19),⁴⁰ de erről az élményről nem akar szólni, mert méltóképpen ekkor még nem tudna, és mert nem akar a „magadicsérés eltévelyedésébe” esni, amitől Szent Pál is óvakodott elragadtatásának rövid elbeszélésekor (vö. 2 Kor 12, 1 és 5). Továbbá, az *excessus mentis* válik az Utazó egyik alapvető paradicsomi tapasztalatává: ez az a birodalom, ahol olyanokat látott, amit „sem tud, sem bír” elbeszélni (*Par* I 4–6).

Az *extasis* szó szerint az önmagunkon kívüli állapotot jelenti,⁴¹ a kifejezést leggyakrabban Dionysios Areopagita latin fordításai (és követői, mint Johannes Scotus Eriugena) használják, és ezeken a misztikus szövegeken keresztül sajátos jelentésárnyalatot nyert. Pseudo-Dionysios szerint a szemlélődő extázisa elmerülés az Isten-szerlemben, az önfeledt állapot, amikor a „lélek Isten képét ölti magára titkos egyesülésben, s a hozzáférhetetlen fénysugár lezaporoz rá fényzáporral”.⁴² Egy ilyen misztikus látomásban látja meg a haragosok purgatóriumi szegélyén az Utazó a szelídek példáját: „Úgy tűnt, *extatikus* / *látomás* ragadott el váratlanul”,⁴³ és a látomás közben több mint fél mérföldet megy „becsukott szemmel, összegabalyodott lábakkal, / mint akit bor vagy álom tört le”.⁴⁴

Az *alienatio mentis* ‘az elme elidegenedése’, testi világtól való eltávolodása, amely átfogó terminusként jelöli a tudatvesztéssel járó állapotokat, a valóságtól elválasztó örületet, a fizikai vagy morális elgyengülést, letargiát, a bénító félelmet, de a 12. századi ciszterci íróknál a túlzott öröm állapotát is jelenti, amelyben a lélek megfelelkezik önmagáról és a világról, és csak Isten létezik a tudatában.⁴⁵ Dante számára a túlzott öröm kiáltotta *alienatio* a paradicsomi *excessus mentis*-állapot eleme, addig pokoli tapasztalat-

³⁸ Ld. KENDEFFY 2011: 138.

³⁹ Ld. PADOAN 1977b: 44–47; MAZZONI 1997: 201; BOTTERILL 1994; LEDDA 2002: 254–255.

⁴⁰ PÁL 1997: 164; ZAMBON 2007.

⁴¹ Szent Ágoston az *extasis* *excessus mentis*ként fordítja: a két kifejezés lehet egymás szinonimája, megfelelője is, de az *extasis* a keresztény, és főleg a 16. századi katolikus misztikában sajátos többletjelentéssel bír.

⁴² KÁRPÁTY 1988: 186 (Kárpát Csilla ford.).

⁴³ *Pur* XV 85–86 (Kelemen János ford.), KELEMEN (kézirat); kiemelés tőlem – D. E.

⁴⁴ Uo. 121–123 (Kelemen János ford.). (<http://www.artrev.com/art/detailview.asp?pid=6733859880&aid=117&mid=117&original=No>)

⁴⁵ Hoylandi Gilbertust (*Sermones in Canticum Salomonis* 10, 1; *PL* 184, col. 56) idézi: NEWMAN 2005: 9.

ként – a vizionáriusok mintáját is követve⁴⁶ – az Utazó Lucifert látva válik sem élővé, sem holtá.⁴⁷

A *raptus* ‘elragadtatás’: Szent Páltól kezdve gyakori kifejezés a túlvilági élményre, mely általában a „testéből kiragadtatott” (*raptus est e corpore*) lélekre vonatkozik (így Beda Furseusa esetében). A szó a latin jogi nyelvben jelöli a rablást és a nemi erőszakot: egyedül a misztikus nyelvhasználatban kap pozitív jelentést (ott is megőrizve az erős szexuális felhangot).⁴⁸ Dantét álmában, mint Ganymedest, a purgatórium kapujához egy aranyszárnyú sas viszi föl az antipurgatóriumtól,⁴⁹ ötvözve az elragadás erőszakos és az elragadtatás misztikus élményét.⁵⁰

Út, utazás

A 7. századtól a túlvilági látomás elválaszthatatlan része az utazástörténet, amely egyrészt *itinerarium*, útikönyv a meglátogatott helyszínekről, másrészt a főhős spirituális útja, egy beavatás- és megtisztulástörténet. Az útbeszámoló nyomán kirajzolódik egy térkép és esetenként egy saját kozmogónia.

Szent Pál apostol elragadtatásának első forrásában (2 Kor 12, 2) és a látomásműfaj archetípusában, a *Visio Pauli* ban Pál maga sem tudja, hogy testben vagy lélekben lett-e részese a túlvilági élménynek. A látomások elsöprő többségében az utat csak a főhősök lelke teszi meg, amely azonban hasonló a testhez és éppúgy képes az érzékelésre.⁵¹ Plutarkhosnál olvashatjuk ennek az esetnek az alaptípusát: „Míg Thespesios teste mozdulatlanul hevert, lelke gondolkodó része kiszakadt a testéből (a másik lélekrész kicsiny horogként ott maradt)”.⁵²

Testükben vándorolnak viszont a Szent Patrik purgatóriumába belépők,⁵³ illetve a másvilágra is átbolyongó utazásregényhősök. Az utazó Dante a poklot és purgatóriumot – árnyékot vetve! – még testben járja végig, amellyel azonban nem haladhatna át a szellemi létezők birodalmán a *visio beatificá*ig, az istenlátásig. A purgatóriumi tisztulás és

⁴⁶ Pl. a sátán közelében Tundalus lelke így fordul vezetőjéhez: „Jaj, uram, miért tudok a szoktnál kevésbé uralkodni magamon? Olyan zaklatott vagyok, hogy alig bírok megszólalni.”

⁴⁷ *Inf* XXXIV 22–27.

⁴⁸ NEWMAN 2005: 9–10.

⁴⁹ Magyarul az epizódról ld. Nagy József megjelenés alatt álló kommentárját: NAGY (kézirat).

⁵⁰ BAROLINI 2014.

⁵¹ Szent Ágoston Teremtés-kommentárját (XII 32, 60) idézi MINNIS 2020: 5.

⁵² 26. fej., W. SALGÓ 1985: 41.

⁵³ Cesare Segre a vízió és utazás műfajok megkülönböztető jegyének tekintette, hogy testben vagy lélekben jut-e át a főhős a túlvilágra, és ez alapján Owein lovag purgatóriumi látogatását (*Szent Patrik purgatóriuma*) utazásnak tartja. Ezzel az érveléssel nem értek egyet, mivel a szöveg mind nyelvi, mind narrációs, mind tematikus szempontból szervesen illeszkedik a látomásirodalom hagyományába. Segre állítása, miszerint Dante – az utazók nyomán – testében teszi meg a túlvilági utat (SEGRE 1990: 27), szintén vitatható.

a két édeni folyóban alámerülés után a mitikus Glaucost idéző *emberfelettivé válás* (*Par I 70*) úgy értelmezhető, hogy Dante testét az édenben hagyja és útját a paradicsomban asztráltestben folytatja⁵⁴ – e tekintetben is felhasználva több műfajtypus megoldásait.

Irányok, topográfia

Az utazás iránya évszázadokig döntően horizontális volt, bár a pokol – a klasszikus Dis és Tartaros mintájára – általában kétszintes, vagyis vertikálisan két nagy egységre, felső és alsó pokolra oszlik, ahogy Dante *infernó*-ja is, de a Tartarosba sokáig legfeljebb betekintettek az utazók. A purgatórium a 12. századig még nem külön birodalom, csak tisztító helyszín, a felső pokollal határos vagy annak része. Esetenként összekötő folyosó a (földi) paradicsom felé (ld. *Thurkillus látomása*). Dante függőleges irányban, az előzményeihez képest geometrikusan és minden amorfizmustól mentesen építi fel poklát,⁵⁵ ugyanakkor a helyszínek kialakításában felhasználja a látomások kínálta készlet nagy részét, a folyókat még az antikvitás alvilági folyóit követve, de a Kókytost már a látomások halott vizének mintájára⁵⁶ írva le.

A túlvilág területei közötti természetes választóvonalak a domborzati formák és vizek: hegyek, völgyek, szakadékok, gödrök, üregek, tavak és folyók, és ezeket a topográfiai elemeket Dante is mind beépíti a pokol és purgatórium vidékeibe. A régiókat elválasztó, vagy éppen összekötő elemek pedig a falak és a hol próbaként, hol tisztítóhelyként szolgáló hidak és létrák, lépcsők. A *Komédiá*ban nem találjuk a magas falat, amelyre egyes látomásokban az utazók felmásznak (pl. *Tundalus látomása*ban), sem a „próba hídját”, de választóelemként jelennek meg több pokoli helyszínen is: hét fal övezi a nagy szellemek limbusbeli lakhelyét, a *nemes kastély*t (*Inf IV 106–108*); Dis városát vasfalak veszik körül (*Inf VIII 78*); a VI. és VII. kör között sziklafal van (*Inf XII 61–63*); a Gonoszbugyrokot alkotó tíz koncentrikus árkot egymástól sziklagátak különítik el, melyeket szerepétől függően hol falnak, hol hídnak nevez a szerző. Tűzfal veszi körül a földi paradicsomot is, amely egyrészt határvonal a purgatórium „büntető részlege” és az éden között, másrészt tisztító rítus helye (*Pur XXVII*).

Közlekedési eszközök a túlvilágon

A látomások alaptípusában a horizontális irányú utazás és az alászállás az alvilági régiókba (*descensus*) zömében gyalog történik. Háromféle lehetőség mutatkozik még:

Lóháton: a vizigót Theodorikról tartja egy legenda,⁵⁷ hogy mikor egy tóban fürdött, megjelent előtte egy gímszarvas és egy ló (mindkettőt az ördög küldte). Az I. János pápa,

⁵⁴ VARELA-PORTAS DE ORDUÑA 2014: 337.

⁵⁵ CAMPORESI 1987: 25.

⁵⁶ A víziók tipikus helyszíne a mocsaras vagy jeges tó, ld. például *Tundalus látomása*, X. fej. Míg az élő és éltető folyó Isten jelképe, Luciferé a sötét, homályos mocsár: ld. Sienai Szent Katalin alapján CAMPORESI 1987: 29.

⁵⁷ STAMMLER 1962: 45 skk., idézi: DINZELBACHER 1987: 22–23.

Symmachus és Boethius meggyilkolásáért is felelős király a lóra ülve üldözni kezdte a szarvast, és az állat az Etnán keresztül egyenesen a pokolba vitte. A *Mohamed lépcsője* ben az út Mekkából Jeruzsálembé tartó szakaszát egy szárnyas, emberarcú lószzerűsége, (az) Al-Burāq hátán teszi meg a Próféta.

Bárkán: a 7. századi frank királyról, Dagoberről a krónikákban olvasható egy történet, mely szerint halálakor a testéből kiragadott lelkét az ördögök csónakba vetik, azonban Szent Dénes, akit a király életében különösen tisztelt, a segítségére siet. Az ördögök és angyalok csatája során az utóbbiak ki tudják szabadítani Dagobert lelkét a bárkából, és magukkal viszik.⁵⁸ Az utazásregény műfajában gyakori szállítóeszköz a hajó, így a *Szent Brendan apát tengeri utazásában*.

Repülés: a *descensusok* között igen ritka, de Geryón⁵⁹ repülve viszi le Dantét és Vergiliust.

A mennyei szférákba felemelkedés, az *ascensio* ritkán eszköz vagy égi segítség nélküli:⁶⁰

Lépcsőn / létrán: a látnokok feljutása bibliai mintára gyakran létra, lépcső segítségével történik – amely lehet próba is, mint a *Perpetua szenvedése* ben és a középkori keresztény allegorikus ábrázolásokban⁶¹ –, vagy pedig két birodalom összekötése: tradicionálisan az égé és a földé, így a bibliai Jákob lajtorjája⁶² és *Mohamed lépcsője*. A *Paradicsom* mennyei létrája két égi szféra között jelenik meg az Utazó előtt, a Saturnus egéből az Emphyreumba vezet:⁶³ itt a létra azonban nem egy valós, kiterjedéssel rendelkező tárgy, hiszen a paradicsom a szellemi létezők birodalma, hanem jelkép, mely már az elmélkedő szerzetesrend alapítója, Benedek *Regulá* jában is központi allegóriaként szerepel.

Szekér: szintén bibliai mintára szekéren utaznak a látnokok (főként a misztikus zsidó látomásokban gyakori, ahol külön alműfajt alkotnak ezek a történetek: ez a *merkava* irodalom). A földi paradicsomban Beatrice érkezik Dante elé az egyházat jelképező, griff húzta⁶⁴ diadalszekerén. A jelenet forrása lehet az *Alexandri Magni iter ad paradisum*⁶⁵ ('Nagy Sándor útja a paradicsomba') című, a középkorban rendkívül népszerű mű egyik epizódja. A Sándor-regény hagyományához tartozó utazástörténet először egy X. századi

⁵⁸ Ado Viennensis, *Chron.* (PL 123, col. 117), idézi: DINZELBACHER 1987: 22.

⁵⁹ Az emberarcú, kígyótestű, és skorpiófarkú szörny a hátán szállítja Dantét és Vergiliust a hetedik és nyolcadik kör között. Geryon alakjáról több friss tanulmány is olvasható magyar szerzők tollából: ld. Vigh Éva értelmezéseit (VÍGH 2006 és VÍGH 2008), Hoffmann Béla és Nagy József kommentárját a *Pokol* XVII. énekéhez (HOFFMANN-NAGY 2019), valamint Süli Tünde tanulmányát (SÜLI 2021).

⁶⁰ A földi paradicsomból Dante és Beatrice „eszköz nélkül”, Isten „szeretetgravitációjának” segítségével szállnak fel.

⁶¹ Ezekről ld. DINZELBACHER 1987: 28–32.

⁶² Ter 28, 10–12.

⁶³ A létráról: *Par* XXI 25–41; XXII 64–72, 100–111.

⁶⁴ A dantei griff forrásairól és szimbolikájáról ld. VÍGH 2014: 341–358; VÍGH 2016: 97–124.

⁶⁵ Az általam használt szövegkiadás: ZACHER 1859.

változatban maradt fenn,⁶⁶ és eszerint Nagy Sándor griffeket fogott szekere elé, és így kísérelt meg feljutni az égbe. A középkori Nyugat-Európában több mint kilencven képi ábrázolás⁶⁷ tanúskodik a téma ismertségéről.

Madár: felemelheti a lelket egy madár is, pl. Albericus lelkét egy hóféhér galamb húzza ki a testéből és emeli fel, de a *Mohamed lépcső* jében is csupa zöld madár szállítja az igaz lelkeket a paradicsomba (VIII § 17). A *Purgatórium* IX. énekének víziójában sas szállítja az Utazót⁶⁸ (miközben valójában Lúcia viszi), és a *Paradicsom* utazását alapvetően a lélek szárnyalásaként értelmezhetjük.⁶⁹

Utazásregények túlvilági kitérővel

A víziók egyik társműfaja a túlvilágot is érintő, illetve azt célzó utazástörténeteké, utazásregényeké, amelyek népszerűek voltak a latin középkorban, főként a 12. századtól kezdve, amikor „a kalandirodalom iránti érdeklődéshez a térképészet fejlődése és az anyagi lehetőségek megnövekedése járult.”⁷⁰ Ezek közül több fantasztikus útbeszámolót népnyelvre fordítottak a 13–14. századi Itáliában, és Dante lehetséges forrásai között tarthatók számon akár latin, akár olasz változataikban.

Az éden megtalálása volt az irodalmi utazások állandó célja, bár nem minden utazó kapott bebocsátást: így a paradicsom kapuján kívül marad Nagy Sándor a fent említett *Iter ad paradisum* ban. Az éden közvetlen közelébe jut (de nem léphet be) három szerzetes a 11. századtól kezdve latin és görög kódexekben fennmaradt *Római Szent Macarios élete* című kalandos történetben. Az utazástörténetet Dante kortársa, a domonkos Domenico Cavalca le is fordította olasz nyelvre, beillesztve a *Vitae Patrum* (*Szent atyák élete*) című hagiográfiai művébe. Teofilo, Sergio és Elchino Mezopotámiától Indiáig gyalognak, és a büntető helyszínek meglátogatása után a paradicsom őrei beengedik őket a szent hely közelébe – ezt, mint Dante édenét, tűz(fal) védi –, ahol eljutnak Szent Macarios barlangjái.⁷¹ A hosszú hóféhér hajú és szakállú remeteszent alakja állandó szereplő a földiparadicsom-történetekben, és a dantei Cato előképe, aki a purgatórium őre. Macarios elbeszéli saját élettörténetét és útját, melyet Rafael angyal és különböző jelképes állatok, köztük a sárkány vezetett (az angyal parancsára), emlékeztetve Geryón utasszállító szerepére. Nem tudjuk azonban, hogy a dantei *Paradicsom* XXII. énekében, a szemlélődő lelkek között megnevezett (49) Macarios ezt a legendás szerzetest takarja-e.

⁶⁶ Az anekdota először a 10. században olvasható Leo nápolyi esperes latin Sándor-regény adaptációjában, a *Historia de preliis Alexandri Magni*ban.

⁶⁷ A jelenet ikonográfiájáról ld. SETTIS-FRUGONI 1973.

⁶⁸ *Pur* IX 28–30: „Fejem fölött keringett egy kicsit, / majd mint egy szörnyű villám, lecsapott / és föl vitt magával a Tűz Övébe” (Nádasdy Ádám ford.).

⁶⁹ PERTILE 2005; DRASKÓCZY 2017a.

⁷⁰ GRIGNANI 1975: 21 (Introduzione).

⁷¹ Egy szövegkiadást ld. TARDIOLA 1993: 55–77.

Az ír-kelta *immram* ok⁷² keresztényesített változatában, a *Szent Brendan apát tengeri utazása* ban az Istenben bízó, látnoki képességekkel megáldott apát, egy keresztény Odysseus, tizenhat szerzetes társával szintén a paradicsom keresésére indult 510-ben, és hét évig hajózott szigettől szigetig, találva köztük pokoli és purgatóriumi helyszíneket is. Végül elérték a „Szenteknek ígért földet” (28. fej.), amelyet azért nem találhattak meg rögtön, mert Isten meg akarta nekik mutatni az óceán számos titkát.⁷³

A szöveg népszerűsége és elterjedtsége arra enged következtetni, hogy Dante ismerte Szent Brendan történetét (akit az egyik olasz fordítás velencei származásúnak hitt), és a *Komédia* ban leírt utazás néhány általános jegyét innen (is) meríthette. Az utazás Brendan számára is a poklon keresztül vezet a paradicsom felé; az utazók beszélgetnek a halottakkal döntéseikről és büntetésükről; a földi paradicsom szintén szigetként jelenik meg.⁷⁴ Pál remete, aki sziklahegyes szigetén útbaigazítja a „Szenteknek ígért föld” felé az utazókat, hófehér hajával és szakállával (26. fej.) szintén a dantei Cato előzménye. A toszkán változatban Pál remete pontosan azzal az utasítással küldi útnak Brendant és társait („ché voi avete a ffare altro viaggio” – ‘mert más utat kell megtennetek’), amellyel Vergilius figyelmezteti Dantét (*Inf* I 91): „A te conven tenere altro viaggio” („Neked egy másik utat kell bejárnod”).⁷⁵ De míg Pál remete tanácsát követve már egyenesen a földi paradicsomba juthatnak az utazók (ők már megjárták a pokoli szigeteket), Vergilius szavai a földi paradicsomba igyekvő Dantéval tudatják, hogy nem juthat oda egyenesen, előbb a pokol és purgatórium birodalmait is be kell járnia.

A *Komédia* mint utazástörténet

A *Komédia* szókinszének jelentős csoportját alkotják az utazásra vonatkozó kifejezések, és az utazásleírás elemei strukturálják a szöveget. Dante testben teszi meg az út első két szakaszát: az *Infernó* ban a gyaloglás, majd végül a mászás nehézségét gyakran hangsúlyozza, amelyek során az Utazó időnként vezetője segítségére szorul, így Dante Vergilius nyakába kapaszkodva csüng, míg mestere Lucifer szörcsomóiba kapaszkodva mászik. Ugyanígy elődje, Tundalus sem lett volna képes angyali vezetője nélkül megtenni a pokoli utat: bár Tundalusnak csak lelke halad át a büntetések birodalmán, de az is erejét veszítve roskad le, miután tisztulása érdekében el kell túrnie a szenvedések egy részét.

⁷² *Immram*: szó szerint ‘utazni’, a korai ír irodalom kedves műfaja, egy kalandos utazás elbeszélése, mely magában foglalja a pogány hősök csodás utazástörténeteinek típusát (*echtrae*) és az Izlandra vagy Grönlandra utazó ír szentek peregrinációját. A *Szent Brendan apát tengeri utazása* sokat merít a korábbi *immram*okból, főleg az *Immram Brainból* (7–8. századi hajóút-elbeszélés) és az *Immram Máel Dúinből* (8–11. századi utazástörténet), ahol a csodákkal teli, szigetről szigetre hajózások célja még a szép hölgyek és az örök ifjúság szigetének megtalálása.

⁷³ MAJOROSSY 2001: 80–81.

⁷⁴ Ld. *Viaggi*... 705.

⁷⁵ PERTILE 2007.

A *Purgat6rium* ban az utaz6s t6m6ja m6g nagyobb jelent6s6get kap, a pokolbeli lefel6 gyalogl6s hegym6sz6ss6 v6lik, 6s ehhez kapcsol6dik egy fontos szimbolikus dimenzi6: a b6nb6nati zar6ndoklat6. A k6nny6 bark6ban a purgat6rium sziget6re 6rkez6 lelkek a 114. zsolt6r els6 sor6b6l 6nekelnek: „Amikor Izrael kivonult Egyiptomb6l”,⁷⁶ 6s Vergilius hozz6juk fordulva kijelenti, „mi magunk is zar6ndokok vagyunk, ahogy ti” (*Pur* II 63).⁷⁷ A zsolt6r 6ltal felid6zett kivonul6st6rt6netr6l pedig a *Vend6gs6g* cím6 m6v6ben Dante 6llítja, hogy „a l6lek megszabadulva a b6nt6l, szabad akarata alapj6n megszentelt 6s szabad lett”.⁷⁸

A *Paradicsom* is megtartja az utaz6sleir6s szerkezet6t: a *Paradicsom* ban Dante nem halad vagy gyalogol, hanem „felemel(ked)ik”, „viszi(k)” (pl. *Par* X 54: t’ha levato; *Par* XXX 128: mi trasse), a Szent P6l-i *raptus* mint6j6ra.⁷⁹ A haj6z6s lexik6j6t – mely 6tsz6vi a *Kom6di6* eg6sz6t 6s leghangs6lyosabb pontjain bukkan fel, t6bbek k6z6tt a *Purgat6rium* 6s a *Paradicsom* nyit6ny6ban 6s z6r6 6nek6ben – pedig els6sorban metaforikus 6rtelem-ben használja a szerz6. A haj6z6s k6pei mindenek6ltt az ir6st jel6lik: a m6sodik cantica k6lt6s6zet6nek „jobb vizeire” „k6pzelete kis haj6j6n” (*Pur* I 1–2) utazik, 6s a *Paradicsom* ismeretlen tenger6re mer6sz haj6j6val (*Par* II 3–7) jut el, ahov6 csak az 6rt6 olvas6k bark6ja k6vetheti.

Ha f6k6nt csak metaforikusan is, de a haj6z6s 6s a rep6l6s sz6kincs6vel 6s k6lt6i k6peivel, valamint a mitol6giai nagy haj6sok (Odysseus, Ias6n) 6s rep6l6 h6s6k (Daidalos, Ikaros, Phaeth6n) felid6z6s6vel – akik az utaz6 Dante 6j6rair6nd6 modelljeiv6 v6lnak – a *Kom6di6* ban az utaz6s komplex 6lm6nny6 v6lik. Ez az utaz6s alapvet6en vertik6lis ir6ny6, ugyanakkor horizont6lis s6kban is zajlik, 6s b6r els6sorban gyalogszerrel t6rt6nik – Dante az els6 sort6l kezdve tudatosan j6tszik a *cammino* k6t jelent6s6vel (s6ta 6s az 6let6t)⁸⁰ –, a *Paradicsom* ban *magas r6p6l6s* s6⁸¹ v6lik, egym6sra r6tegezve a mitol6giai h6s6k fordított kimenetel6 rep6l6s6t, az elragadott bibliai figur6kat, a patrisztikus irodalom kedvelt k6p6t, az Istenhez sz6rnyal6 l6lek6t 6s a k6z6pkori misztikus-vizion6rius utaz6k mennyb6li l6togat6s6t. M6sr6szt a *Pokol* I. 6nek6ben az utaz6, aki a viharos tengerb6l partra verg6d6tt haj6t6r6tk6nt (22–24) tekint vissza a s6t6t erd6re, a *Purgat6rium* ban jobb, majd a *Paradicsom* ban mer6sz vizekre haj6zik, meg6lve azt a haj6s sorsot, amelyet 6goston is mag6nak v6lasztott a *De beata vita* c. dial6gus6ban (I 1–6).

6goston a filoz6fia kik6t6j6be tart6 haj6sok h6rom fajt6j6t k6l6nb6zteti meg: (1) a kik6t6t6l csak n6h6ny evez6csap6sra t6volod6, majd a nyugalomba gyorsan visszat6r6ket; (2) azokat, akiket a gy6ny6r6k 6s tiszts6gek csal6ka f6nye eg6szen a tenger k6zep6ig vonz,

⁷⁶ *Pur* II 46: „In exitu Israel de Aegypto”.

⁷⁷ Saj6t ford. – D. E.

⁷⁸ *Conv* II i 6, KARDOS 1965: 186 (Szab6 Mih6ly ford.).

⁷⁹ LEDDA 2008c: 64.

⁸⁰ ARMOUR 2001b: 143–144.

⁸¹ *alto volo*: *Par* XV 54; XXV 50.

hogy aztán megpróbáltatások után, akaratuk ellenére sodorja őket a viharos szél a biztonságot jelentő kikötőbe. (3) A hajósok harmadik fajtájára – ahová Ágoston önmagát is sorolja – hosszas bolyongás vár a nyílt tengeren (itt egyértelmű utalásokat találunk Odysseus történetére); és még a partot érés után is veszélyt jelent számukra a kikötő bejáratánál álló óriási hegy, amely a hiú dicsőségre törekvést szimbolizálja. A hajósoknak ebbe a harmadik fajtájába tartozik Dante is, akinek az utazása, szemben Odysseuséval, az isteni elrendelés miatt, nem „örült” (*Inf* II 35).

A LÁTOMÁSOK CÉLJA

Tanúbizonyosság

A látomás legalapvetőbb célja, hogy tanúságot tegyen arról, amit a prédikációkban nap mint nap hallhatnak a hívek, ám a teológiai fejtegetéseknél sokkal nagyobb hatást érnek el ezek a hiteles(itett) történetek (*Thurkillus látomása*ának bevezetőjében is elhangzik ez az érv).

A közösség működésének javítása

Az erkölcsi-didaktikus cél, mely a közösség egészének életét a helyes irányba kívánja terelni, tehát mindig adott: ezt a helyes irányt, a közvetített morált az elítélt bűnök és a jutalmazott erények rendszeréből érthetjük meg. A két fő irányt már a legelső apokalipszisek, látomásarchetípusok kijelölték: a társadalom kiegyensúlyozott működését hátráltató bűnöket ítélte el a *Péter-apokalipszis* (a *Thurkillus látomása* ezt az irányt követi) és a vallásos közösség tagjainak tipikus kihágásait a *Szent Pál apostol látomása* (és annak nyomán a *Wettinus látomásai*). A középkori víziók rendszerükben ennél a két prototípusnál jobban elegyítették a társadalomkritikát (itt lehetőség nyílt a politikai véleményformálásra) és a vallási szabályok hangsúlyozását. A társadalmi és a vallási bűnök kiegyensúlyozott bemutatására példa az *Albericus látomása*.

A pokolbeli bűnök elrendezése és súlyozása alapján egyértelmű, hogy Dante is a társadalom egészét, legjobb működését tartotta szem előtt, és nem (elsősorban) vallási vétkeket ítél el. Nem büntette az abortuszt elkövetőket, akik más víziókban borzasztó kínokat érdemelnek, pl. a *Péter-apokalipszis*ben a pokol pöcegödrébe merülnek nyakig.⁸² A bujaságot Dante pusztán mértéktelenségnek tekinti, a hét főbűn rendszerében a legenyhébbnek, míg ez a korábbi alvilágjárásokban mindig az egyik legsúlyosabb bűnnek számít: *Wettinus látomásai*ban a legenda szerint vérfertőző Nagy Károly újra meg újra kinövő nemi szervét egy felbőszült állat marcangolja, *Tundalus látomása*ban a paráznák rothadó ágyéka férgektől hemzseg, és borzasztó lények másznak beléjük. Míg a kéjnők a poklok stabil lakói (így a *Mohamed lépcsőjé*ben is), Dante *Paradicsomá*ban helyet kap

⁸² 8 feji., PESTHY 2009: 18.

Ráháb jerikói prostituált is,⁸³ mert Józsué kémeit segítette, vagyis egyéni bűne az isteni ítélet szempontjából lényegtelen ahhoz képest, amit a közösség javáért tett.

Dante, szemben a vallásos látomásokkal és gyónási bűnjegyzékekkel, nem a súlyos bűnök között tartja számon a szemérmetlen gondolatokat, és a vallási fogadalmak megszegésével kapcsolatban is elnéző: míg *Az eynshami szerzetes látomása* ban elmondhatatlan kínokat szenvednek a kiugrott szerzetesek, Danténál a zárdából házassított Piccarda Donati és Kostancia lelkei a Hold Egében boldogok.

A víziókban nagyon gyakori, hogy a különböző foglalkozások tipikus bűneit kárhozzatják (ld. *Az eynshami szerzetes látomása* t és *Thurkillus látomása* t): a liszttolvaj molnárt, a csaló kereskedőt, a tudatlan vagy haszonleső orvost. Dante jelentősen kevesebbszer választ foglalkozáshoz köthető tipikus bűnt, a munkájuk miatt pokolba kerülők jellemzően nem a túlkapások, hanem az ártó tevékenység miatt ítéltetnek el: például az uzsorások és a kerítők (*Inf* XVII–XVIII) – az uzsorát jóformán minden látomás elítéli, de a kéjnlők esetében a nőt tekintik bűnösnek, és nem azt, aki anyagi haszonra tesz szert általuk. De a látomások és a *Komédia* egyaránt súlyos büntetéssel sújtják azokat, akiknek a hivatása lenne a társadalom igazságosságának fenntartása, de működésükkel ez ellen tesznek: ld. a korrupt bírót *Thurkillus látomása* ban (9. fej.) és a korrupt tisztségviselőket Dante poklában (*Inf* XXI–XXII).

Az egyháziak bűnei közül a papok rossz példamutatása és fogadalmuk megszegése zavarják a látnokokat (ld. az egyházi ruhába beöltözött bujálkodók kegyetlen túlvilági sorsát *Tundalus látomása* ban, X. fej.): Dante az egyháziak magánbűneivel nem foglalkozik, csak a hivatali visszaélésekkel (simónia, *Inf* XIX) és az álszentséggel (*Inf* XXIII).

Az egyéni, a globális cél és a lokális társas kapcsolatok javítása

Az utazó egyéni célja, a bűnöktől megtisztulás és lelki újjászületés mellé járul a közérdekű cél, a vallási közösség és az egész emberi nem általános erkölcsi javulása. Számos vízió megfogalmazza ezt a célt *Szent Pál apostol látomása* tól kezdve („*hogy az emberek olvassák és az igazság útja felé forduljanak, hogy ne jussanak ily keserű kínokra*”, § 51) Mohamed próféta feladatáig⁸⁴ és a *Komédia* céljáig, hogy „az ez életben élőket a nyomorúság állapotától eltávoztassa és a boldogság állapotára vezesse”.⁸⁵

A két véglet (az egyén és a közösség haszna) közötti kisebb célok, feladatok is jelentkeznek a túlvilágjárások során: a leggyakoribb egy-egy tisztuló lélek, tipikusan a látnok közeli hozzátartozójának, ismerősének, városának, a közössége tagjának kérése az utazó közbenjárására. Thurkillus nemcsak apja szenvedésén enyhít, hanem elsimítja a közösség

⁸³ *Par* IX 112–126.

⁸⁴ „[...] mindezt ahogyan láttad, úgy mondd el és tárd föl népednek, hogy tudomásuk legyen minderről, és a törvény igaz útját kövessék, és úgy gondolkodjanak és cselekedjenek, hogy a paradicsomba juthassanak és megmeneküljenek a pokoltól” (*Moh.* LXXIX § 202).

⁸⁵ *Ep* XIII 15, KARDOS 1965, 511 (Mezey László ford.).

túlvilágba nyúló vitás ügyeit is: ki nem fizetett munkákra, be nem fizetett tizedre is hoz magával megoldásokat. A *Komédia* kinyilvánított egyéni és globális céljai mellett helyi érdekűek sora is nyilvánvalóvá válik, csak két, talán legfontosabbat kiemelve: a testvérharc, a városállam belső viszályainak kárhoztatása (a Gonoszbogyrok énekeit átszövő Théba-utalások mind erre mutatnak) és a családok között generációkon hagyományozódó, „kötelező” bosszú elítélése.

A KUTATÁS CÉLJA ÉS NEHÉZSÉGEI

Miért fontos a látomások hagyománya a Komédia szempontjából?

A látomás, a középkori irodalom e kedvelt műfaja megkerülhetetlen a *Komédia* forrásai között, mert a mű alapsémáját nyújtja.⁸⁶ A *Komédia* magába olvasztva egyesíti több fontos irodalmi irányzatnak, műfajnak a vezérelveit: így a vergiliusi eposz jegyeit, az allegorikus utazás mintáját a lombard eszkatologikus költeményekével, és teszi ezt korábban ismeretlen enciklopédikus igénnyel.⁸⁷ Ugyanakkor a több műfajhoz kötődő elemek és jellegzetességek a vízió hagyományos struktúrájába épülnek be.⁸⁸ A *Komédia* t – e tradíció perspektívájából – a látomásirodalom csúcsteljesítményének tarthatjuk, így látja a középkor kultúr- és irodalomtörténészeinek jelentős része, pl. Jacques Le Goff.⁸⁹

A filológusok problémája

A dantisztika immár kétszáz éves, ám még mindig konklúzió nélküli vitája,⁹⁰ hogy a középkori látomásirodalom egyes fennmaradt szövegei tekinthetők-e a *Komédia* közvetlen forrásainak. Szemben azokkal a klasszikus szövegekkel, amelyeket Dante folyton idéz és megnevez, a középkori pokolvíziók egy olyan, sok évszázad alatt keletkezett, rendkívül szerteágazó, ugyanakkor egymáshoz sok ponton csatlakozó szövegbokorerdőt alkotnak, amelyet nagyon nehéz szisztematikusan kutatni a következők miatt: ezek a történetek elsősorban szóban terjedtek, és amelyek közülük írásban ma is olvashatók, több nyelven, több – esetenként lényegesen eltérő – változatban maradtak fenn.

Hiába tudjuk tehát, hogy Dante korában, Észak-Itáliában ismertek voltak ezek a szövegek, annak bizonyítása lehetetlennek tűnik, hogy például *Tundalus látomását* – ha egyáltalán olvasta, és nem hallomásból ismerte – vajon latinul olvasta vagy népnyelvi fordításban. Ennek a bizonytalanságnak két fő okát látom: 1) a víziók szöveg-hagyományozódásának módját; 2) Dante hozzáállását ezekhez a szövegekhez.

⁸⁶ MALDINA 2017: 42.

⁸⁷ Vö. SEGRE 1990: 59 (de Cesare Segre itt csak a Dante korabeli műfajokról szól).

⁸⁸ MALDINA 2017: 42.

⁸⁹ LE GOFF 1988: 81.

⁹⁰ A vitát és az egyes szerzők véleményét kiválóan bemutatja: MARCOZZI 2012: 7–18.

1) A víziók születési nyelve a latin, de számos, rövidebb-hosszabb változatban terjedtek el, idővel népnyelvre fordították őket, évszázadokon át másolták, olvasták, terjesztették szájról szájra, majd újból leírták őket, új formát kölcsönözve nekik.⁹¹ A pokolleírások a legelrettentőbbek (azaz didaktikai célra a legalkalmasabbak), ugyanakkor ezek a részek váltják ki a legerősebb esztétikai hatást (a borzalom és a megkönnyebbülés kettőst), ezért ezek a részek jóformán minden változatban szerepelnek (így pl. a *Visio Pauli* rövidített változatai is a poklot mutatják be).

2) Mivel nem magasirodalmi alkotásokról van szó, Dante egészen máshogy közelíthetett ezekhez a szövegekhez, mint a klasszikusokhoz, akik stilisztikai-retorikai példatárként is szolgáltak, így velük kapcsolatban az *imitáció-emuláció* kettős viszonyulása működött.

A klasszikusokkal szemben a középkori látomásos szövegeket rendszerint nem direkt forrásként használja, hasznosítja a *Komédia* szerzője, hanem egyrészt strukturális modellként, másrészt pedig egy nagy túlvilági toposztárként tekinthetett rájuk, ahonnan számtalan mintát és példát talált a pokol földrajzára; lakóinak, az ördögöknek, szörnyeknek, valamint az itt bűnhődő lelkeknek a megjelenítésére; a bűnök és a büntetések fajtáira; az utazóból kiváltott reakciókra, az utazó és vezetője között lezajló párbeszédre; továbbá azokra a tipikus helyzetekre, próbákra, amelyek az utazót várják a pokoljárás során.

Dante nagy kreativitással és szintézisteremtő képességgel, több hagyomány elemeit összeolvasztva és egy saját (a *Nikomakhosi etika*-n és a keresztény teológián alapuló) rendszerbe illesztve alkotja meg pokolképét, és nem csupán a korábbiak alapján épít fel egy véges számú komponens variálásából álló történetet, mint amilyen a középkori víziók jelentős része. A látomásoktól nem csupán az összetett gondolati rendszerek, hanem a csiszolt nyelvi, költői megformálás is megkülönbözteti a *Komédiát*.

⁹¹ GUREVICS 1987: 197.

EPIZÓDOK A LÁTOMÁSOK FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉBŐL

A TETSZHALÁLTÖRTÉNETEK ANTIK MINTÁJA

Az antikvitás irodalmában számos műben találunk túlvilági beszámolókat: egyes hősöknek küldetése (Aeneas) vagy saját döntése (Orpheus) még életükben az alvilági út,⁹² de sokszor tekinthetünk a földi életen túlra, például a Pompeius-apoteózis történetében (Luc. *Phars.* IX 1–18).⁹³

Plutarkhos Kr. u. 103 körül keletkezett *Az isteni büntetés késlekedéséről* című dialógusában⁹⁴ olvasható először az a történet, amely a középkori látomások sémája lesz. Thespesios, a kicsapongó életet élő és anyagi haszonszerzésért bármire hajlandó fiatal-ember balesetet szenvedett, magasból leesve elájult, és teste a tetszhalál állapotába került. Három nappal később, amikor már a temetési szertartását készítették elő, feléledt, és ettől kezdve gyökeresen megváltoztatta az életét. Míg Thespesios teste mozdulatlanul hevert, lelke gondolkodó része kiszakadt a testéből (a másik lélek rész kicsiny horogként ott maradt), és a csillagok közé emelkedett, ahol a lelkek különbözőképpen mozognak: egyesek forogva, lármázva, mások nyájas-vidám csoportokba verődve. Egy rokona vette gondjaiba Thespesios lelkét, körbevezette, és elmagyarázta neki a túlvilági büntetéseket, jutalmakat.

Plutarkhos túlvilágában istennők hajtják végre a rossz lelkek kiszabott büntetését: a legendyebb munkát Poiné végzi, például korbácsolással; a súlyosabbakat Diké, aki meztelenül teszi közzemlére a bűnösöket, akiknek testi fájdalmakat kell tűrniük, amíg „az összes káros szenvedély ki nem szakad belőlük”.⁹⁵ A gyógyíthatatlanokat Erinnyis üldözi, majd „más-más keserves és iszonyú módon mindegyiküket megsemmisíti és elsüllyeszti a kimondhatatlanba és láthatatlanba”.⁹⁶ A különböző gonoszságok különböző nyomokat hagynak a lelkeken: a sötétkékes, piszkos folt a fukarság és a kapzsiság nyoma, a vérszínű és tüzes a nyersesége és kegyetlensége, a kékes színű a féktelen élvhajzás, akikben pedig rosszindulat és gyűlölet volt, azok violába játszó, gennyre emlékeztető anyagot bocsátanak ki, mint a tintahalak a fekete festéket.⁹⁷ Azonban ha a tisztulás folyamata lezárult, a lélek egyszínűvé és fénylővé válik.

Thespesios további helyszíneket is látott: Léthét, a felejtés helyét, mely bakkhikus barlang, ahol ezernyi színben tündöklő virágok nyílnak, és liget zöldell. Szelíd fuvallat

⁹² Ld. e. könyv „*Nem vagyok sem Aeneas, sem Pál*” I.: Dante és Aeneas és A dantei Orpheus: egy makrotextuális modell c. fejezeteit.

⁹³ Az epizódról magyarul ld. HAJDÚ 2011: 56–67.

⁹⁴ Thespesios látomása (*De sera numinis vindicta*, 22–33. fej.). Magyar fordítás: W. SALGÓ 1985: 37–47. A szövegből W. Salgó Ágnes fordításában idézek.

⁹⁵ 26. fej., W. SALGÓ 1985: 41.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ 26. fej., uo. 42.

vágykeltő illatokat hoz magával, és borittas hangulatot áraszt: ezen a helyen emelkedett fel Dionysos az istenek közé (27. fej.).

Egy kráterbe különböző színű folyamok ömlenek: közülük az egyik hósínű, ragyogó fehér, a másik a szivárvány bíbora. Itt három daimón ül, és egymással vegyíti a vizeket. Idáig jutott Orpheus a feleségét keresve, és innen kapják az álmok „az egyszerűt és az igazat, keverve a csalárrdal és a sokszínűvel, amit aztán széthintenek”.⁹⁸

Apollón jósdája mellett is elhaladnak, ám a nagy fényesség miatt Thespesios nem lát semmit, csak Sibylla hangját hallja, amint megjósolja a Vezúv kitörését és az uralkodó (Vespasianus) halálát. Ilyen *post eventum*, „esemény utáni” prófécia nem olvasunk minden látomásban, de a *Komédia* szerzője szívesen él vele: őse, Cacciaguida megjósolja Dante száműzetését, mely a történet idején még jövő, a leírás idején viszont már múlt. A túlvilág látogatói azért válhatnak prófétává, mert amikor belépnek az örökkévaló birodalomba, megtapasztalják az idősíkok szinkronitását.⁹⁹

A vétkesek bűnhődései közül a következőket látta Thespesios: tulajdon apja sebekkel és forradásokkal teli testtel jelenik meg előtte, és kérlelőn nyújtja felé a kezét. Az apa bevallja, hogy vendégbarátait a náluk lévő arany miatt méreggel megölte. Azok szenvedése a legnagyobb ugyanis, akiknek bűne rejtve maradt a földi életben, és az erény mázával körülvéve élték életüket.

Némelyeknek lenyúzzák a bőrét, hogy látszódjon, mennyire rohadtak belül. Bomló testek, melyek – a bűn lenyomataként – halmozottan hordozzák a világi betegségek jeleit, megjelennek Bonvesin de la Riva *Fekete írás*ában, a tizedik büntetés leírásában és a dantei pokol nyolcadik körének tizedik bugyrában (*Inf* XXIX–XXX) is.

Ketten-hárman mint viperák körülfonják egymást, és egymást eszik büntetésül haragtartásukért és rosszindulatukért. Ez a büntetéstípus a dantei *Infernó*ban két helyen is megjelenik: a Styx mocsár iszapjában a haragosok tépik, ütik, harapják egymást,¹⁰⁰ Ugolino gróf pedig az őt és gyermekeit éhhalálra ítéző Ruggieri érsek koponyáját harapja az árulók jegébe fagyva (*Inf* XXXII 124–132).

Néhány tó forró arannyal, jéghideg ólommal, durva vassal van tele. A daimónok mint a kovácsok a szerszámaikkal, „hol kivették, hol meg visszatették azokat a lelkeket, akik telhetetlenségben és kapzsiságban voltak vétkesek”.¹⁰¹ Ez egyben két büntetéstípus alapja: a különféle forró, folyékony fémekben, anyagokban főzött lelkek gyötrelmének, ahogy az *Infernó*ban például sikkasztókat és korrump tisztségviselőket szurokban főznek (*Inf* XXI); másrészt a forró és jéghideg közötti, váltott hőmérsékletű kínzásnak, mely *Dricthelmus* látomásától *Thurkillus* látomása ig toposzként jelenik meg.

⁹⁸ 28. fej., uo. 43.

⁹⁹ BUSI 2019: 14.

¹⁰⁰ *Inf* VII 112–114: „Ezek nemcsak a kezükkel ütötték egymást, / hanem a fejüikkel, a mellkasukkal, a lábukkal is, / miközben fogaikkal húscsapatokat haraptak ki egymásból” (Berényi Márk ford.).

¹⁰¹ 30. fej., W. SALGÓ 1985: 45.

Az egyik legsúlyosabb büntetés azoké, akiket tulajdon leszármazottaik támadnak meg és lepnek el denevérek vagy méhek módjára.

Az utolsó jelenetben, amelyet Thespesios a túlvilágon lát, kézművesek hajtogatják a lelkeket annak a testnek a formájára, amelyben majd újra kell születniük. Ekkor hirtelen nagy fény támad, egy csodálatos külsejű asszony izzó pálcával érinti meg, amitől nagy szél támad, és magával rántja, „visszazuhan a testébe, és már a sír közelében újra felnyitja szemét”.¹⁰²

A Thespesios-történet több mozzanata visszaköszön az elkövetkező ezer év látomás-narratíváinak egyik alaptípusában (pl. *Tundalus látomása*): a) a főhős bűnökkel terhes előélete; b) balesete/betegsége; c) a meghatározott ideig (általában három napig) tetszhalottként heverő test; d) a lélek túlvilági útja vezetővel; e) a virrasztás/temetés idején felébredő tetszhalott; f) az (erkölcsi értelemben is) új életet kezdő főhős.

Plutarkhos műveit a középkorban nem ismerték nyugaton, csupán Petrarca élete vége felé jutottak el Avignonba, és keltették fel a humanisták figyelmét.¹⁰³ Dante forrásai közé bizonyosan nem sorolhatjuk a szöveget, azonban összevetve a latin látomások szerkezetével, büntetéseivel, feltételezhetjük, hogy közvetlenül vagy közvetve formálta a látomás-irodalom geneziséét.

6–8. SZÁZADI LÁTOMÁSOK: MŰFAJ SZÜLETIK

A vízió mint irodalmi műfaj keletkezése – Nagy Szent Gergely Dialógusai

A *Dialógusok* IV. könyvének három *exemplum*ától kezdve válik a vízió legjellegzetesebb altípusa, a tetszhalott túlviláglátása fix sémára épülő, keresztény(iesített) műfajjává, mely Nyugat-Európában a középkor elkövetkező évszázadai során folyamatosan fejlődik, egészen a (sokak által a) hagyomány utolsó darabjának tekintett *Thurkillus látomása*ig (1206). Nem véletlen, hogy egy járvány, az 590-es pestis után dönt úgy Gergely, hogy egyházi jóváhagyást ad ennek az apokrif és pogány történettípusnak. A későbbi látomásszerzők számára Gergely megkerülhetetlen autoritás maradt: például a 11. századi Otloh (a regensburgi Szent Emmeram-kolostor szerzetese) *Liber visionum* (*Látomások könyve*) című gyűjteményének előszavában kijelenti, hogy a gergelyi *Dialógusok*at tekinti mintájának.¹⁰⁴

A műfajteremtő új elemek,¹⁰⁵ melyek az elkövetkező hét évszázad látomásleírásait közvetlenül vagy közvetve meghatározták, a következők:

1. *A narratív keret „kanonizációja”*: a víziókat innentől kezdve szinte minden esetben egy betegségbe esett, meghalt (illetve tetszhalál állapotába került), majd feléledt ember

¹⁰² 32–33. fej., uo. 46–47.

¹⁰³ DE BARTOLO 2011: 281–287.

¹⁰⁴ CICCARESE 1987: 119.

¹⁰⁵ E jegyek nagy részét Maria Pia Ciccicarese már felsorolja könyvében és cikkében (CICCARESE 1987: 118–122 és CICCARESE 1989: 436–437).

tapasztalja meg, ez válik a látomások sztereotipikus keretévé, hiába utal Gergely ezekre a körülményekre csak néhány szóban.

2. *A főhős az újraéledő, illetve tetszhalálból feléledő szemtanú.*

3. *A korábbiaknál összetettebb túlvilágkép* (amelyet azonban még több történetből kell összeolvasnunk).

4. *A paradicsom illatos, zöld mező, melyen fehér ruhás boldogok sétálnak*: ennek a képek kifejtetlen előzményét találjuk *Perpetua szenvedésében*. A vértanú halála előtt többször kap túlvilági kinyilatkoztatást, az egyik a paradicsomba érkezését vetíti előre:

Amikor a létra felső fokára léptem, mintegy eltapostam a [kígyó] fejét (vö. Ter 3, 15). És mérhetetlen kiterjedésű kertet láttam, közepén fehér ruhás férfi ült, hatalmas volt, juhait fejte, s ezres, fehér ruhás tömeg vette őt körül (Jel 7, 9–17). Felemelte a fejét és rám nézett, majd így szólt hozzám: „Jól van, megjöttél gyermekem!”¹⁰⁶

5. *A paradicsombeli házak* („mansiones”) *toposza*:¹⁰⁷ a boldogoknak Gergely szerint aranytéglákból, jótetteik alapján építik a szállását (*Dial.* IV 37, 9 és 38). Ez az elképzelés nem jelent meg korábbi víziókban, vagyis a hasonló leírások mind Gergelyre vezethetők vissza.

6. *A pokol tüzes hely, bűzös folyóval, amelybe bűnösök merülnek*. Ez az ábrázolás a *Visio Pauli* ből származik, de azzal, hogy Gergely átemeli a művébe – elhessegetve róla az eretnokség felhőjét –, hitelesíti.

7. *A híd próbája*: az egyes lelkek fölötti ítéletet a hídon való átkelés jelenti, amely könnyű a jónak és teljesíthetetlen a rossznak. A toposz később a víziók visszatérő eleme.

8. *Angyalok és ördögök vetélkednek a lélekért*: a népszerű toposz a dantei *Pokol* ban is felbukkan majd.

9. *Cél*: e történetek – most először kimondottan – *az élők épülésére* szolgálnak (ahogy majd Dante *Komédiá* ja is).

10. *Általános büntetések, ellenbüntetés*: Gergely leírja az általános büntetéseket – a tüzet, a bűzfelhőket, a bűzös folyót –, de a *Dialógusok* ban jelenik meg elsőként az ellenbüntetés egyik alaptípusa is, amikor a büntetés fokában, mértékében aránylik a bűnhöz:¹⁰⁸

Vajon a gyehennának egy tüze van, vagy több különböző?

PETRUS: Kérem tőled, azt higgyük-e, hogy a gyehennának egy tüze van, vagy annyi különböző tüzet készítettek elő, ahány különböző bűn létezik?

¹⁰⁶ VANYÓ 1984: 78 (Vanyó László ford.).

¹⁰⁷ A paradicsomi ház képe onnan ered, hogy a görög-római gondolkodóknál (pl. Platón, Alexandriai Philón, Cicero, Seneca, de a Bibliában is: Jób 4, 19–21) a földi hajlék elterjedt metafora volt az emberi testre. A halál és a feltámadás között a lélek test nélkül, azaz meztelenül marad, és a paradicsomban kap új épületet, örökkévaló házat. Ld. PERES 2015: 52.

¹⁰⁸ LONGONI 2004: 190.

GREGORIUS: A gyeheennának egy tüze van, de nem egyféle módon gyötri az összes vétkest. Ugyanis mindenki akkora büntetésre számíthat ott, amekkorát a vétke megkíván. (*Dial.* IV 45, 1–2)

Fontos sajátosság, hogy Gergely a *Dialógusok* ban hozzájárul a purgatórium tanának kialakulásához.¹⁰⁹ A purgatórium előzményét Pascasius történetében találjuk, aki az apostoli szentszék diakónusa volt, és Symmachus pápa helyett Lőrinc ellenpápát támogatta, sőt egészen haláláig kitartott mellette a püspökök egységes döntése ellenében. Pascasius átmeneti büntetése földi helyszínen megy végbe: a diakónus halála után egy fürdő forró gőzei közt – a fürdőmester feladatait ellátva – tisztul (*Dial.* IV 42, 1–3). Megjelenik a purgatóriumleírások sajátossága: a tisztuló lelkeken segíthetnek az élők imákkal és misével – Pascasius is imát kér, hogy szabadulhasson a büntetés helyszínéről.

***Az első önálló vízió: Barontus látomása*¹¹⁰**

A 7. századi *Barontus látomása* sokat és szívesen idéz Gergely *Dialógusai* ból, de a gergelyi minivíziókat néhány alapvető szempontból meghaladja. Népszerűségét mutatja, hogy a 9. és a 15. század között húsz kézirat őrizte meg, amelyek közül hat a 9. századra vagy a 10. század elejére datálható.¹¹¹ A mű homiletikus kerete – szerzetestársait megszólítva indítja a történetet, és a nekik szóló buzdítással zárja –, a főhős bűne (a bencés rendi előírás ellenére megtartott pénz), és hogy a túlvilági mellékszereplők nagy része a rendtársak közül kerül ki, arra enged következtetni, hogy a szerző elsősorban helyi szerzeteseknek szánta, és először egy prédikáció szövege lehetett,¹¹² amelyet később kibővítettek.

678. vagy 679. március 25-én Galliában, a Longoretumi (Lonrey-i) Szent Péternek szentelt kolostorban¹¹³ egy nemesembert, aki fiatalkori bűneit megtagadva fiával együtt vonult kolostorba, hirtelen erős láz támadott meg, teljesen megfosztva erejétől és a beszéd képességétől. Szerzetestársa a cellájába érve látta, hogy Barontus a torkára mutat, majd hevesen hadonászik a kezével. A szerzetes megértve, hogy hősünk a gonosz lelkek csapatával küzd, az ima és a kereszt fegyveréhez folyamodik. Ám ekkor Barontus teste megmerevedik, és félholtként fekszik egész nap, majd egész éjjel, mialatt társai a kápolnában imádkoznak és zsoltároznak lelki üdvéért. Másnap hajnalban, amikor a kakas először kukorékol, csoda történik: Barontus testébe visszatér az élet, és ő elmeséli lelke túlvilági útját, amelyet ez idő alatt tett meg (1–2. fej.).

Barontus cellájába először két fekete ördög jut be, aki fojtogatni kezdi, fogával marcangolja, és próbálja a pokolba hurcolni. Ekkor azonban megjelenik Szent Rafael ark-

¹⁰⁹ Részletesen ld. LE GOFF 1984: 88–95.

¹¹⁰ A szöveget a következő kiadás alapján idézem: TORRIGIANI 2013. A szöveg kritikai kiadása: LEVISON 1910: 368–394.

¹¹¹ HEN 1996: 483.

¹¹² Uo. 485.

¹¹³ Bourges mellett. Ma Saint-Cyran-en-Brenne apátság.

angyal, aki a barát védelmére kel, azt mondván az ördögöknek, hogy Barontust egyenesen Isten bíróságára fogja vinni, hogy ott szülessen döntés a további sorsáról (3. fej.).

Az angyal megérinti Barontus torkát, aki ekkor érzi, hogy „lelkét a testéből kitépik”. Lelke olyan aprónak tűnik, mint egy tojásból éppen kikelt fióka, minden végtagja és érzéke megvan, ám beszélni nem tud. A harc folytatódik az angyal és az ördögök között: az angyal jobb kezénél fogva felfelé húzza a lelket, a démonok pedig baljánál fogva rángatják. Amikor megkondul a kolostor harangja, és elkezdődik az imádság Barontus lelkéért, az ördögök kénytelenek elengedni (4–5. fej.) Ám a kolostor mögött négy fekete démon ront a lélekre és Rafaelre, akiket végül két hófehér ruhás és csodálatos illatot árasztó angyal ment meg (7. fej.).

A paradicsom első kapujához érkezve Barontus saját kolostorának szerzeteseivel találkozik, akik összegyűlve, együtt várták az utolsó ítéletet – a monasztikus közösség kapcsolatrendszere behálózta a túlvilágot is! –, és alázatosan érdeklődnek Barontus sorsa felől. A második kapunál fénylő ruhás gyermekek édes hangon dicsérik az Urat. Innen keskeny ösvény vezet tovább. A harmadik kapu üvegből van, mögötte fénylő arcú szentek, szerzetesek ülnek székeken, koronával a fejükön, és szünet nélkül hálálkodnak Istennek (8–11. fej.). A paradicsom egyes elemeit külön-külön már mind láthattuk korábbi leírásokban is, azonban ebben a földrajzi szempontú bemutatásban újak és eredetinek számítanak.¹¹⁴

Rafael angyal Szent Péter apostolhoz fordul, hogy hozzon döntést Barontus sorsáról. Az ítélethozáskor jelen vannak az ördögök is, maguknak követelve a lelket. Barontus bűne, hogy három felesége volt, és számos házasságtörést és egyéb bűnt követett el. De mivel adakozott, – és „az alamizsna megment a haláltól” –, meggyóna, megbánta bűneit, és felöltötte a szerzetesi ruhát Krisztus szolgálatának szentelve magát, a jótettei súlya nagyobb, mint a bűneié. Az ördögök azonban nem engedik el maguktól a lelket, csak amikor Szent Péter rájuk rivall, és a kezében tartott három kulccsal fejbe csapja őket. Szent Péter ezután még megparancsolja Barontusnak, hogy a titkon megőrzött tizenkét aranypénzét adományozza el egy év alatt, minden hónapban egy szegénynek adva egyet (12–13. fej.).

Az utazót Rafael vezeti vissza a paradicsom első kapujához, ahol szerzetestársai nagy örömmel és hálaadással fogadják, és két szerzetestársa, Framnoaldus és Ebbo a poklon keresztül kíséri a kolostorához. A még gyermekként meghalt Framnoaldus a vezetésért cserébe azt az ígéretet kapja, hogy Barontus rendben tartja a sírját. Ebbo egy rítust végez el rajta, úgy nyomva rá a kereszt jelét,¹¹⁵ hogy a gonosz lelkek ne tudják eltörölni, és rábízta a szent ígét, amely biztosítja a démonok elleni védeltséget.

¹¹⁴ CICCARESE 1981: 43–44.

¹¹⁵ Dante, épp ellenkezőleg, a bűn jeleit kapja homlokára a purgatórium kapujában.

A paradicsommal ellentétben, amelyet friss ötletekkel és részletesen írt le a látomás szerzője,¹¹⁶ a pokol főként Gergelytől származó konvencionális elemekből épül fel: füstben, sötétségben több ezer embert tartanak megkötözve az ördögök, bűneik szerint csoportosítva őket. Az egyértelmű gonosztettek elkövetői (gyilkosok, azok, akik hamisan esküdtek, rágalmazók, csalók) mellett itt találhatók a buják, az irigyek és az „ostoba szüzek”,¹¹⁷ akik szüzességükkel büszkélkedtek, de semmilyen jócselekedetet nem hajtottak végre (ők keservesen sírnak). Két püspököt is megnevez a szöveg: Vulfoleodust és Didont. Akinek valaha volt bármilyen jótette, a nap hatodik órájában felhőszerű égi mannát kap (17. fej.).

Fromnoaldus visszavezeti Barontust a templomba, elveszi tőle az asztrálestet, amelyet az úthoz kapott, és ott hagyja. Barontus lelkét ekkor – kissé groteszk jelenetben – hason csúsza látjuk a templom kövén, amíg az isteni kegyelem egy szellővel el nem repíti a testéig. A minden részletre ügyelő narrátortól megtudjuk, hogy a lélek a száján keresztül csusszant vissza a testébe, és ébredés után rögtön Isten dicséretét rebegette (18–19. fej.).

Míg Gergely a *Dialógusok* ban másoktól hallott történeteket beszél el, a *Visio Baronti* elbeszélője nem távolítja el magától az eseményeket:¹¹⁸ a látomás leírása után fontosnak tartja kiemelni, hogy saját maga élte át mindezt (20. fej.), ezzel is hangsúlyozva a látomás hitelességét.

Újítások Barontus látomásában

Az új jegyek, melyek innentől a műfaj vázát alkotják, a következők:

1) Ez az első látomás, amely nem egy hosszabb mű részlete – nem egy hittételt alátámasztó *exemplum*, és nem is egy szent életének sztereotip eseménye –, hanem nagyobb lélegzetű (4700 szavas), önálló irodalmi alkotás.¹¹⁹

2) A gergelyi minta nyomán a narratív keret részletes kidolgozást nyer, az elbeszélés a korábbiakhoz képest sokkal bővebb és komplexebb: huszonkét fejezet számol be az utazásról.

3) Látomás most először mutat be strukturált túlvilágot (ld. a négykapus paradicsomot).

4) A túlvilág valószerű és részletgazdag ábrázolása.

5) A főszereplő és mellékszereplők többdimenziós alakok, saját történettel.

6) Bár még nincsenek az egyes bűnökhöz rendelt büntetések, de a bűnösök a bűneik szerint csoportosítva találhatók a pokolban. A megnevezett csoportok: gögösök, buják, gyilkosok, hamis eskütevők, irigyek, rágalmazók, csalók.

¹¹⁶ CICCARESE 1981: 48.

¹¹⁷ Vö. Mt 25, 1–2.

¹¹⁸ HEN 1996: 480.

¹¹⁹ CICCARESE 1987: 231.

7) Két korabeli püspök is pokolba kerül: Vulfoleodus, Bourges püspöke, aki a vízió szerint életében dúskált a pénzben, melyet csalással szerzett, a túlvilágon koldushoz hasonló rongyokban bűnhődik az evangéliumi *contrapasso* mintájára.¹²⁰ Didon (Desiderius) poitiers-i püspök (Szent Leodegár¹²¹ nagybátyja) viszont minden valószínűség szerint politikai okból került a pokolba: I. Grimoald puccsát támogatta ugyanis, aki majordomusként rábeszélte a gyermektelen III. (Meroving) Sigebert királyt, hogy az ő fiát fogadja örökbe, és nevezze ki a trón örökösének. Később a királynak saját fia született, a későbbi II. Dagobert, akit Sigebert halála után Grimoald kolostorba küldött, és Didon püspök magával vitte írországi száműzetésébe.¹²² Ezt a történetet egy korabeli olvasó biztosan ismerte, így nem szorult kifejtésre.

8) A *Visio Baronti* latinja beszélt nyelvi stílusú, rusztikus, nyelvtanilag gyakran hibás,¹²³ de gördülékeny és szemléletes. Az elbeszélés lezárásakor a szerző fontosnak tartja, hogy szabadkozzon az egyszerű nyelvezet miatt (és nemcsak toposz ez, hanem őszinte apológia),¹²⁴ ugyanakkor felhívja rá a figyelmet, hogy az igazságtartalom miatt nem érheti kritika (20. fej). A *sermo humilis* választása a *Komédia* esetében már Dante tudatos döntése lesz.

A POLITIKAI LÁTOMÁSOK KORA

Visio Wettini: egy Komédia előtti túlviláglátás-költemény

A látomásirodalom korszakai közül a 8–9. századot a politikai víziók időszakának tekintjük: a 8. század elején angol szerzők¹²⁵ kezdték el helyi egyháztörténeti témájú álomlátásaikat saját mestereikkel való paradicsomi találkozásokkal zárni, és a látomást – először egy-egy kinevezés legitimitását megerősítve vagy gyengítve – aktuális politikai üzenethordozóvá tenni. A Karoling-korban rendkívül elterjedté váltak e „túlvilágról címzett” politikai állásfoglalások, alműfajt alkotva a látomásirodalmon belül.¹²⁶

A 820 körülre datált politikai látomásokban – így a *Wettinus látomása* ban, és két, közel egyidejű műben, *A szegény asszony víziója* ban¹²⁷ és a *Rotcharius látomása* ban – jele-

¹²⁰ Carozzi amellet érvel, hogy mindkét püspök politikai okból, a Meroving királyi udvarral való kapcsolatuk miatt került pokolra (CAROZZI 1994: 143–144), azonban a vízió szövege Vulfoleodus esetében nem támasztja alá ezt az értelmezést.

¹²¹ 7. századi szent és vértanú. Autun püspöke volt, de politikai állásfoglalása miatt, vagy mert támadta a nagyurak túlkapásait, először száműzték, majd hosszú kínzás után megölték.

¹²² A történeti forrásokat ld. HEN 1996: 496.

¹²³ A szöveg nyelvének elemzését ld. LEVISON 1910: 370–371.

¹²⁴ HEN 1996: 481.

¹²⁵ Elsőként Alcuin és (feltehetőleg) tanítványa, Aethelwulf, ld. CAROZZI 1994: 299–319.

¹²⁶ A témáról ld. DUTTON 1994.

¹²⁷ *Visio cuiusdam pauperulae mulieris*, mely 818 után keletkezett, ld. CICCARESE 1987: 394–401.

nik meg a víziók narratív szintjén fontos epizódelemként a politikai személyekkel való találkozás,¹²⁸ amely Dante *Komédiá*jában lesz ismét, több évszázad lappangás után, konstitutív rész.

Fontos különbségeket találunk a *Visio Wettini* próza- és verses változata között. A 824-ben keletkezett prózaváltozatban az alvilágban megjelenített alakok névtelenek, míg a verses változat szerzője, Walahfrid Strabo akrosztichonokkal fedi Nagy Károly császár túlvilági büntetését (aki a regnáló uralkodó, I. [Jámbor] Lajos apja), valamint a kolostor történetének kiemelkedő alakjai – így például Waldo, egy korábbi apát – is a mű szereplőivé válnak.

A *Wettinus látomása* című, „bizarr, barokk alvilági vízióban”¹²⁹ találjuk a *Komédia* néhány fontos jellemzőjének előzményét:¹³⁰

1) *tematikai szempontból*: Walahfrid Strabo az első, aki egy költemény központi témájává teszi a túlvilági utazást;¹³¹

2) *poétikai szempontból*: zárt forma választása (Walahfrid a hexametert, Dante a szintén tizenegy szótagos sorokból álló tercínát választja);

3) *narratológiai szempontból*: elválik egymástól az Utazó (Wettinus – az utazó Dante) és a Narrátor (Walahfrid – a költő Dante);¹³²

4) *forráshasználat szempontjából*: felhasználja a latin világi és keresztény költészet, valamint a klasszikus epika örökségét;

5) *túlvilági találkozás megnevezett közszereplőkkel*;

6) *a korabeli egyház javító szándékú, de szigorú kritikája*;

7) *politikai kritika*;

8) *a tisztuló lelkek az utazón keresztül kérnek imákat a büntetésük enyhítéséért*;

9) *Wettinus látomása* nak legismertebb jelenete a már említett Nagy Károly császár túlvilági büntetése: a regnáló uralkodó, I. (Jámbor) Lajos apjának „rút kéjvágya” miatt „fenevad szagátja le férfit-részt”.¹³³

Nagy Károly büntetését a kritika az első egyértelmű *contrapassónak* tekinti a Dante előtti irodalomban¹³⁴ – valóban markáns példa, de nem nevezhetjük elsőnek. Ahogy

¹²⁸ STELLA 2009: 5.

¹²⁹ LE GOFF 1984: 116.

¹³⁰ Ezeket már részben felsorolta: CICCARESE 1987: 402 (és az ő nyomán STELLA 2009), két megállapítást azonban szükséges árnyalni és néhány további kiegészíteni.

¹³¹ STELLA 2009: 15.

¹³² STELLA 2009: 17.

¹³³ 449, 461. sor. Walahfrid részéről – a prózaváltozatban a bűnös még névtelenül szerepelt – ez egyrészt nagy merészség, bár kevéssel korábban egy másik látomás (*A szegény asszony víziója*) már örökké tartó kínok között ábrázolta Károlyt. Walahfrid pedig csupán tisztulásnak veti alá az egykori királyt, ami után: [...] Fölveszi őt mégiscsak a kincses öröklét, / És örvendő belép amaz Úrtól adott becsülésbe” (464–465. sor).

¹³⁴ Így CICCARESE 1987: 402; KNITTEL 2004; STELLA 2009: 7.

láthattuk,¹³⁵ a keresztény apokaliptikus hagyományban már következetesen kapcsolódtak össze a bűnök és túlvilági büntetések, találunk ellenbüntetést már a *Szent Pál apostol látomása* ban is, amely latinul és különböző népnyelvi fordításokban ismert és elterjedt volt a korabeli Európában. De Walahfrid Strabo valóban az első a műfaj középkori szerzői közül, aki konzekvensen állítja párba a vétkeket és a kínokat: a hat bemutatott esetből négynél egyértelmű az ellenbüntetés.¹³⁶ A bűnös szervet éri a büntetés Nagy Károly példája mellett a buja papok esetében is, akiket tűzfolyamban cölöpökre kötöznek, és nemzőszerveiket ördögök ütlegetik (316–326. sor). A kincshalmozó szerzetesek a túlvilágon ólomládába szorulva maguk kerültek rejtegetett kincsek helyére (364–390. sor). A nagyurak pedig, akik rabolt javakat gyűjtöttek kapzsin, most cipelhetik mindazt, amit jogtalanul szereztek (475–508. sor).

10) Még egy szempontból tartja a szakirodalom Dante egyik legfontosabb előzményének *Wettinus látomását*: Maria Pia Ciccicarese (később többek által átvett) kijelentése szerint ez az első látomás, ahol pokol-purgatórium-paradicsom hármas felosztásban ábrázolják a túlvilágot.¹³⁷ Ezt a megállapítást is árnyalnunk kell: Wettinus másvilágának topográfiája nem különösebben kidolgozott, leginkább egy kezdetleges színházi díszletet idéz. A pokol és paradicsom elkülönül egymástól (mint az összes többi látomásban), azonban purgatóriumról nem beszélhetünk. A poklon belül található egy várszerű tákolmány,¹³⁸ ahol nem kárhozott, hanem tisztuló lelkek találhatók: „S hallá: szerzetesek csapatát ez tartja bezárva; / *Tisztulnak*, sokféle hazából s helyről eredtek” (367–368. sor). A lelkek végítélet utáni sorsa nincs minden esetben eldöntve: Nagy Károlyról tudható, hogy a tisztulás után a paradicsomba kerül; Waldo apát a rendtársait kéri, hogy imáikkal segítsék; a kapzsi, kincset gyűjtögető barátokról nem tudni, hogy az ólomláda, mely az ítéletnapig szorítja, „kihányja-e végül” őket (372–373. sor).

11) *A kételkedő utazó és a korholó vezető*: Strabo *Visio Wettinijének* harmincsoros részlete (672–701. sor) két dantei kulcsjelenet egyik forrásának is tekinthető.¹³⁹ Miután elhangzik Wettinus jóvátételi feladata – össze kell hívnia mindazokat, akiket tanításaival vagy tetteivel tévútra vezetett, és bocsánatukat kérni – és az angyal beszéde a szodómia ellen, Wettinus még egy feladatot kap: hirdesse, hogy a szodómia kárhozatra vezet.

¹³⁵ Ld. a „*Nem vagyok sem Aeneas, sem Pál*” II.: Dante, *Szent Pál és a Visio Pauli* c. fejezetet.

¹³⁶ Ld. a Függelékben.

¹³⁷ CICCARESE 1987: 402, és a nyomán többek között: STELLA 2009: 7. Ugyanígy ADAMIK 2017: 312.

¹³⁸ „Látott borzalmas, fából és kő anyagából / Összerovott munkát – várformán lett odahordva / Összekuszált rendben – fölszálló gőzbe takartan” (363–365. sor).

¹³⁹ Ld. már MORGAN 2012: 122–124, aki néhol téves hivatkozással és a szöveghelyeket kontextusuk nélkül, így olykor félrevezető párhuzamokba állítva idézi.

A pokol tüzeréről szólva így példálózik Wettinus vezetője: „Lám, ha csak ujjadat is kérnék gyertya tűzébe / Tartani, bár alig ég, kétségkívül viszakoznál”.¹⁴⁰ Wettinusnak nem kell valóban megtapasztalnia a tűz erejét – az angyal megjegyzése szerint „úgysem bírná ki” – míg Dante számára próba, hogy tűzbe kell nyúlnia, és nem kap felmentést, át kell haladnia a tisztítótűzön. A dantei purgatórium utolsó párkányán Vergilius Dantét arra biztatja, hogy tapasztalja meg a földi paradicsomot körülvevő és azt a bujaságra hajlamosaktól elválasztó, gyötrő tüzet, először csak „saját kezével” a ruhája szegélyén:

Ha azt hiszed talán, hogy rászédlek,
lépj csak közelebb, és *tégy próbát*
saját kezeddél a ruhád szegélyén!¹⁴¹

Dante esetében a próba célja az, hogy kiderüljön, nem okoz maradandó sérülést a tűz, vagyis áthaladhat – ez épp az ellenkezője Wettinus példájának, hiszen az azt bizonyítja, hogy az örök tűznek már az érintése is elviselhetetlen.

Wettinus megretten a megbízástól, és nem tartja magát alkalmasnak (*hitványnak* érzi magát), hogy felfedje az emberek előtt, amit a szodómia bűnének súlyosságáról megtudott:

Uram, remegek mindezt kibeszélni;
Hitvány rang az enyém, és több annál ez ítélet,
Hogy dadogó szavam által az emberi fülre bizassék.¹⁴²

Dantét – ehhez a rémült megtorpanáshoz hasonlóan – az utazás kezdetén fogja el félelem: nem tartja magát méltónak erre az útra, és úgy hiszi, mások sem,¹⁴³ attól tart, hogy örült vállalkozás elindulnia.¹⁴⁴ Wettinus már túl van az alvilági túrán, amitől az utazó Dante egyelőre retteg; a szerzetes félelmét a szégyen táplálja, az, hogy nyíltan kell szólnia a saját és sokak rejtegetett bűnéről, és egykori vétkesként figyelmeztetni a veszélyeire – kettőjük helyzete korántsem egyforma tehát, azonban egy központi eleme, a kishitűségből fakadó ellenkezés a vezető parancsával, egyezik.

Az angyal reakciója Wettinus kételyeire azonban nem Vergilius válaszában fog visszhangozni, hanem a *Komédia* egy sokkal későbbi pontján, az utazó Dante és második

¹⁴⁰ 667–668. sor: „Quaeso probare velis *digitum*, si ferre per ignem. / Hunc facilem possis; certe sufferre recusas”.

¹⁴¹ *Pur* XXVII 28–30 (ford. és kiemelés tőlem – D. E.).

¹⁴² 672–674. sor: „Domine, haec proferre *pavesco*, / *Vilis enim persona mihi est*, nec congruit isti. / Indicio quod ad humanas transmittimus aures” (kiemelés tőlem – D. E.).

¹⁴³ *Inf* II 33: „*me degno a ciò né io né altri 'l crede*”.

¹⁴⁴ *Inf* II 35: „*temo che la venuta non sia folle*”.

vezetője, Beatrice találkozásakor. Az angyal Wettinus szemére hányja, hogyan követte-
őrizte születése óta,¹⁴⁵ és mennyire elkeserítette, amikor önfejlően kezdett élni:

Tiszta amíg voltál, kedvem telt benned is ifjan,
Ám mikor önfejlően kezdetted az életed élni,
Nem tetszett, helyes ösvényről hogy messze letértél.¹⁴⁶

Ez a gondolatmenet párhuzamba állítható a Dantét megrovó Beatrice szavaival –
gyermekkoruktól igyekezett barátját vezetni a jó úton, ám a hölgy halála után, Dante
nem követte tovább:

Egy ideig vezette őt az arcom:
beletekintett fiatal szemembe,
s vittem magammal a helyes irányban.
De amint én a második koromnak
küszöbén állva életet cseréltem,
ő elhagyott s másnak adta magát.
[...]
lépteit tévutakra fordította,
hamis boldogság képeit követte,
melyek nem adják meg, amit ígérnek. (*Pur* 121–126, 130–132)¹⁴⁷

Vezetőik szemrehányása után mindkét utazó túlvilágjárása tetőponthoz ér, személyes
bűneik belátásához és őszinte megbánásához. Ez Wettinus történetében az út vége,
amelyet már csak egy esemény követ, a halál előtti visszatérés a testébe még egy utolsó
napra, hogy maradéktalanul teljesítse megbízását; Dante esetében pedig az út kéthar-
madának és a tisztulási folyamatnak a vége, amely egyben lehetőséget ad a magasabb
rendű folytatásra.

12. SZÁZAD: A LÁTOMÁSOK VIRÁGKORA

Az első fontos 12. századi vízió: Albericus látomása

Egy hosszú vita kezdete

A *Visio Alberici* újrafelfedezése indította be több mint kétszáz éve azt a szakirodalmi
vitát, amely azóta is a korábbi látomások és a *Komédia* kapcsolatának feltárásáról folyik,
és – ennek a hagyománynak a viszonylatában – vizsgálja és igyekszik meghatározni a
dantei mű eredetiségét. A vélemények széles skálán mozognak: a *Visio Alberici* újrafelfe-

¹⁴⁵ 679–680. sor: „Én vagyok az – hozzáfűzvé –, kit az isteni szándék / Őrző angyalodul, té-
ged megtartani rendelt”.

¹⁴⁶ 690–692. sor: „Ergo puer bene castus eras; mihi quippe placebas. / Sed postquam propriis
coepisti vivere votis, / Displicuit tua vita mihi, nam pravus abisti”.

¹⁴⁷ Nádasy Ádám ford.

dezői közül egy 18. századi Monte Cassinó-i szerzetes, Pier Maria Giustiniani és kortársa, Alessio Simmaco Mazzocchi nápolyi filológus Dante fő forrásának tekintette az *Albericus látomását*,¹⁴⁸ míg néhány évtizeddel később Ugo Foscolo második Dante-tanulmányában – bár nem tagadva, hogy Dante meríthetett ötleteket a látomások hagyományából – arra a következtetésre jutott, hogy Alighieri „éppúgy ismerhette az összes víziót, mint egyiket sem”.¹⁴⁹ A témában folyó kutatások – amelyhez jelen könyv is hozzájárul – azóta sem találtak döntő bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy szándékos-e a *Komédia* és a látomások intertextualitása, de ma már mind a hagyományról, mind az egyes szövegekről és Dante korának műveltségéről sokkal több adat áll a rendelkezésünkre.

Albericus látomása: újításai és a hagyományban betöltött szerepe

A 12. század a vizionárius irodalom fénykora: ekkor keletkezik a legtöbb látomás, és válik elsősorban politikai és pusztán didaktikus műből irodalmi alkotássá. A korszak másik jelentős változása, hogy habár továbbra is egyházi személyek jegyzik le ezeket a szövegeket, a látomások megtapasztalói már javarészt nem a klérus tagjai.¹⁵⁰

Az Albericus-vízió több szempontból is mérföldkő a Dante előtti látomások sorában:

- 1) Ez az első irodalmi igényű vízió, ahol a főhős (a látomás idején) laikus.
- 2) Itt jelenik meg először egyfajta „gyermek limbusa”, ahol azonban nem az áteredő bűntől, hanem apró emberi gyarlóságoktól tisztulnak a gyerekek (II. fej.).
- 3) Albericus purgatóriumát már a szerző is így nevezi, és a tisztulásnak már több helyszíne és módja van: a) az átkelők lelki tisztasága alapján szélességét változtató vashíd; b) alatta szurokfolyó; c) egy tövises mező (XIX. fej.), ahol egy sárkányt lovagoló ördög, kezében kígyóval, üldözi az itt tisztuló lelket.
- 4) Az összeinte bűnbánatból fakadó könny megtisztít a bűntől (XVIII. fej.). A *Komédiá*ban erre két példát látunk: Bonconte da Montefeltro esetében a halála pillanatában hullajtott egyetlen könnycsepp elég a kárhozat elkerüléséhez (*Pur* V 104–108), és a szereplő Dante eltévelyedését a vétkével azonos mértékű fájdalomból ejtett könny teszi megbocsáthatóvá (*Pur* XXX 97–108, 142–145).

5) Az ellenbüntetések következetesebb és változatosabb megalkotása a megelőző évszázadokhoz képest, ami az elkövetkező kétszáz évben nemcsak a *Komédia* rendszerét készíti elő, de néhány más szövegben is megvalósul majd. Egyes bűn-büntetés párok csak itt jelennek meg Dante előtt: a vérszínű, tüzes tóban kínozott gyilkosok, valamint a lángoló gödörbe szorított simoniákusok ihlethették a *Pokol* megoldásait.

¹⁴⁸ Erről a vitáról és a főbb érvekről ld. GIZZI 2008: 48 és MARCOZZI 2012: 10–14.

¹⁴⁹ FOSCOLO 1979 (eredeti megjelenés: 1818), idézi: MARCOZZI 2012: 12–13.

¹⁵⁰ MORGAN 2012: 30.

A bestseller: Tundalus látomása

Túlvilági topográfia

A 12. század közepén keletkezett *Tundalus látomása* rendkívüli népszerűségnek örvendett a középkorban, tizenöt nyelvre fordították le a 15. századig, és Dante korából egy toszkán változat is fennmaradt. Tundalus pokla szerkezeti szempontból fontos előzménye a danteinak: mindkét pokolban kilenc szintéren bűnhődnek a kárhozottak különböző fajtái, és mindkettő két nagy részre oszlik: felső és alsó pokolra. *Tundalus látomása*ban a felső poklot a büntetéshelyszínek rendkívüli mérete jellemzi: mély völgyek, nagyon magas hegy, hatalmas ház. Az alsó pokolban – mely egy nagy szakadék mélyén helyezkedik el – található a sötétség ura, a legszörnyűsegebb lény, akivel Tundalus útja során találkozik. A fő különbség a felső és alsó pokol között az, hogy a pokol mélyén lévő lelkek „már megítéltettek” (XI. fej.).

A pokol és a paradicsom között olyan különálló terület található (XV. fej. *A nem nagyon rosszak mérsékelt büntetéséről*), amely ugyan még nem viseli a purgatórium nevet, de betölti a funkcióját. Ezen a köztes helyen a lelkek meghatározott ideig tisztulnak: szelket és esőt tűrnek, éheznek-szomjaznak, és nagyon szomorúak, de csak néhány évig, majd „a nyugodt békébe vezettetnek”.

A nem eléggé jók (XVI. fej.) pedig egy kies mezőn, az élet forrása körül ujjonganak, de arra nem méltók még, hogy a szentek közösségéhez csatlakozzanak. Itt bűneikért a nap meghatározott, kis részében szenvednek, a többit nyugalomban, örömben töltik: egy kortárs alak, az 1138-ban meggyilkolt Cormac király mindennap három órán át szenved, huszonegy órán keresztül pedig királyi bánásmódban részesül, aranypalotában aranytrónuson ülve. Nem az eredeti szolgálói serénykednek azonban körülötte, hanem azok a szegények, akiket uralkodása során támogatott. Két bűne miatt kell kínlódnia: „a köldökéig azért áll lángokban, mert a törvényes házasság szentségét beszenneyzte [...], és köldöktől fölfelé azért viseli a vezeklőövet, mert egy gróft megöletett Szent Patrik temploma mellett, és megszegte esküjét” (XVIII. fej.). Ezt a helyszínt a dantei előpurgatórium idézi majd fel, ahol a fiatalon meghalt, kiváló Manfréd herceg árnyéka is várakozik, hogy beléphessen a purgatóriumba (*Pur* III 46–145).

A paradicsom legbelső körét hármas fal veszi körül: egy ezüsből, egy aranyból, egy pedig a János jelenéseiből ismert drágakövekből áll (XXIII. fej.). Az ezüst- és az aranyfalak között dicsőítik a Szentháromságot az egymáshoz hűséges házastársak (XIX. fej.), az arany- és a drágaköves fal közötti részen a boldogok három csoportja található: csodálatosan díszes székeken ülnek a mártírok és az önmegtartóztatók (XX. fej.); mellettük sátrakban az engedelmes szerzetesek kórusa a legédesebb zenét teremti meg (XXI. fej.); az egyház védelmezői és építői pedig aranykoronában, aranyjoggal a kezükben dicsőítik Istent a szent egyházat jelképező, hatalmas, zöldellő és virágzó fa körül. A hármas falon belül Tundalus és vezetője a szüzek dicsőségét látja, az angyalok kilenc rendjét, a kiválasztott író püspökök között pedig Szent Patrikot. vagyis annak tanúja, „amit kétségkívül nem látott még szem, amit emberi szív még fel nem fogott, amit Isten annak készített, akit szeret” (vö. 1 Kor 2, 9).

A bűnök és büntetések kapcsolata a *Tundalus látomásában*

A Tundalus-látomás büntetései felvonultatják a műfaj toposzkészletének jelentős részét: a jól ismert topográfiai elemeket (a hidakat, a konyhát, a kovácsműhelyt, a forró vérfolyót, a minden e világit felülmúló nagyságú hegyeket) és az ördögök és az utazó között lezajló miniepipizódokat. A vízió értékét nem a morális rendszer átgondoltsága, hanem irodalmi-stilisztikai megformáltsága adja, egyedinek pedig jóformán csak a hibrid szörnyalakokat tekinthetjük.

A bűnösök első csoportja – az apagyilkosok és a testvérgyilkosok – égő szénrel teli sötét völgy fölötti vaslapon sülnek, „amíg teljesen szét nem olvadtak, és úgy csöpögtek át a vaslapon, ahogy a rongyon átszűrt viasz, amitől a tűz még nagyobb lánggal ég” (IV. fej.). Ugyanígy forró viasszá válnak a kígyóméreg hatása alatt viaszként egybeolvadó rablólélek az *Infernó* ban: „mintha forró viaszból / lettek volna” (*Inf* XXV 61–62). A gyilkosok és a cselvetők büntetése, hogy a kénbűzös, sötét tűzben égnek, majd jeges hidegben fagyoskodnak: ez *Dricthelmus látomása* óta toposz a pokolbeli büntetések sorában (V. fej.). A gőgösök egy völgy mélyén kénesek folyóban kínlódnak, mely fölött keskeny palló vezet át (VI. fej.). Egy hegyeknél is nagyobb szörny kitért, tüzes száját (tipikus pokolkapu-ábrázolás) két, egymással ellentétes irányban álló óriás bontja három kapura, ahonnan kiolthatatlan tűz és rettentő bűz tör elő. Odabenn több ezer férfi és nő bűnhődik rettenetes kínokat elszenvedve: ők a fősvények (VII. fej.).

Innentől válnak egyre halmozottabbá és túlzóvá a büntetések, és jelennek meg a *contrapasso* példái is a látomásban. A bűnösök ötödik csoportja a tolvajoké és rablóké, akiknek tenyérnyi keskeny és éles vasszögekkel kirakott hídon kell a lopott holmit (valójában annak valamiféle árnyképét) mezítláb átvinniük. Alattuk pedig viharos tó van, amelyben „rengeteg szörnyű állat lakozik, üvöltnek, és semmi egyéb céljuk nincs, csak lelkeket szétépni”. Tundalus egy – egykor „kölcsonvett” – vad tehenet hajt át nagy vesződségek és fájdalom árán a híd közepéig (VIII. fej.).

Két, a kora középkortól leggyakrabban előforduló ellenbüntetés a torkosoké és a bujáké. Phristinus (egy büntető szörnyalak) hajléka (IX. fej.) egy hegynagyságú, kerek, nyitott épület, amely azokhoz a kemencékhez hasonlít, amelyekben kenyeret szoktak sütni. Láng csap ki belőle, és az ördögök csatabárdokkal, késekkel vannak felszerelve, amelyekkel fel tudják darabolni az ajtó előtt, a lángok közepén álló lelkeket. Kívül lassú tűz, belül roppant tűzvész emészt, valamint leküzdhetetlen éhség sújtja a pokoli konyhában feldolgozott és kemencében megsütött torkosokat. A falánkságot (vagy a böjt megszegését) büntető örökös éhség már a *Péter-apokalipszis* ben is ellenbüntetésként van jelen (39. fej.), és Dante purgatóriumában is csonttá-bőrré fogyva, éhezve tisztulnak az egykor mértéktelenül zabálók (*Pur* XXIII 61–69).

Ugyanitt, Phristinus hajlékában a buják ágyéka rothad, férgekkel hemzseg, és borzasztó lények másznak beléjük. A paráznák büntetése szinte minden vízióban a nemi szerveket sújtja: általában ágyékuknál, kampókkal vannak felakasztva. Az egyháziak bujasága még súlyosabb büntetést kap a Tundalus-látomásban: a fagyott tavon ülő, lelkeket fo-

gyasztó és tojó, madárfejű szörny ihlette Hieronymus Bosch híres pokolfiguráját is. A madárszörny „addig emésztí őket, amíg semmivé válnak, a jeges tóba szüli meg őket, ahol ismét összeállva megújulnak, hogy újra kínokat szenvedjenek el”. A megsemmisülés és újjraéledés körforgásában végtelenített pokolbeli büntetést (*renovabantur iterum ad tormentum*) látjuk majd a *Liber Scale Machometi* ben is (LV § 140), és valószínűleg Vanni Fucci porrá omlása és újraalakulása (*Inf* XXIV 100–105) sem csak egyszer történik meg a dantei *Inferno* ban.

Egy kovácműhely, Vulcanus műhelye a következő pokolbéli helyszín (XI. fej.), ahol izzó fogókkal felszerelkezett hóhérok ragadják meg a pénzhalmazó lelkeket, tüzes kohóba hajítják, és megolvasztják őket, ahogy a vasat szokás, majd „az üllőre helyezve addig ütik, amíg a lelkeket [...] egyetlen masszává dolgozzák össze”. Az ellenbüntetés egyértelmű, hiszen a középkorban a pénzverés kézi kovácsolási eljárás volt (olvasztással, kalapácsveréssel): tehát a pénzhalmazók lelkei legkedvesebb földi javuk elkészítési folyamatába kerülnek a túlvilágon.

A Vulcanus-műhely toposza antik eredetű: a mítosz szerint ugyanis Vulcanus műhelye az Etnában található; egyes középkori legendák ennek a vulkánnak a kráterébe helyezték a pokol bejáratát.¹⁵¹ A kovácsok szigete a *Máeldúin utazása* tól kezdve a kelta mitológiában is jelen van,¹⁵² és a *Szent Brendan apát tengeri utazása* című ír látomásban is pokoli helyszín. A Kovácsok szigete mellett elhajózva Brendan és társai borzalmas zenebonát hallanak: „a fújtatók mennydörgő robaját, valamint a kalapácsok döngését a vason és az üllőkön”. Egy szigetlakó – akinek „rettentően borzas feje volt, lényéből tűz és sötétség áradt” – utánuk hajít egy izzó salakdarabot.¹⁵³

A pokol legmélyén lekötözött Lucifer – elhelyezkedésében, tehetetlenségében, funkciójában egyaránt előlegezve a dantei sátánt – kínozza azokat a bűnösöket, akik „Krisztust egészen megtagadják, vagy cselekedeteikkel tagadják meg, vagyis házasságtörők, gyilkosok, tolvajok, rablók, kevélyek lesznek, és nem gyakorolnak megfelelő bünbánatot” (XIV. fej.). Az ellenbüntetés logikája itt is sejthető: Krisztus megtagadói a lázadó, bukott angyal martalékává, leheletében szállingózó szikrákká válnak.

A 12-13. század fordulója: Thurkillus látomása

Thurkillus látomása t a szakirodalom¹⁵⁴ úgy tartja számon, mint a vizionárius hagyomány utolsó olyan darabját, amely hatást gyakorolt Dante *Komédiá* jára. Ez a feltételezett hatás a két mű között első pillantásra nemigen látszik: az elbeszélő – a jámbor angol paraszt, aki „azelőtt mindig nehéz beszédűnek és félszegnek tűnt felettebb egyszerű mivolta miatt”, így elsőre nem is tud összefüggően és részletesen beszámolni a látottakról, és aki-

¹⁵¹ Ld. GRAF 1984: 321–338.

¹⁵² Ld. MAJOROSSY 2001: 70.

¹⁵³ XXIII. fej., MAJOROSSY 2001: 70–71 (Majorossy Judit ford.).

¹⁵⁴ Így LE GOFF 1988: 81.

nek egyetlen bűne a pontatlan dézsmafizetés –, Dantétól igencsak különböző karakter. Azonban mégiscsak van néhány olyan jellegzetessége a *Thurkillus látomásá* nak, amely nincs jelen a vizionárius hagyomány korábbi szövegeiben, és így fontos kapoccsá válik a *Komédia* és a korábbi víziók között.

Újításai:

- 1) a túlvilági büntetéseknek a korábbiaknál individuálisabb jellege;
- 2) törekvés a minél változatosabb és következetesebb bűn-ellenbüntetés kapcsolódásokra;
- 3) a purgatóriumot különálló területként, és nem a pokol részeként ábrázolja;
- 4) az utazó a túlvilágjárás során számos személyes ismerőssel, rokonnal, földivel találkozik, és Thurkillus beszámolója megváltoztat túlvilági és e világi sorsokat.

Thurkillus és a túlvilág lakóinak kapcsolata is a *Komédia* előzményének tekinthető a vizionárius hagyományban. Ahogy később Dante, Thurkillus is nagyszámú ismerőssel, rokonnal találkozik útja során, és – ahogy a még pápai trónon ülő VIII. Bonifácnak már megvan a helye a dantei simoniákusok között (*Inf* XIX 53–57) – Thurkillus tanúja lesz annak is, ahogyan a még élők gonosztetteikkel ácsolják maguknak pokoli kínszéküket. Velük kapcsolatban Thurkillus rendkívül diszkréten jár el: sem nevüket, sem bűnüket nem tárja a nyilvánosság elé, azonban egyenként megkeresi őket, és így a bűnösök lehetőséget kapnak sorsuk megváltoztatására. A már elhunytak tisztuló lelkeinek viszont éppen arra van szükségük, hogy hozzátartozóik, ismerőseik megismerjék a helyzetüket, és misemondatással vagy egyéb közbenjárással segítsék tisztulásukat.

A LÁTOMÁSMŰFAJ SZABÁLYAINAK RÖGZÜLÉSE NAGY SZENT GERGELYNÉL

A látomás a középkorban pontos narratív sémával, visszatérő tematikával és állandó fordulatokkal rendelkező, koherens és stabil műfajt jelentett. Habár a 6. században már számos, túlvilági élményt felvillantó álom, beszámoló létezett, a másvilág vízió formájában történő bemutatásának szerkezeti és narratív jellegzetességeit Nagy Szent Gergely rögzítette.¹⁵⁵

A *DIALÓGUSOK*

Gergely korának egyik legrokonszenvesebb és legmeghatározóbb alakja volt: a művelt patrícius harmincévesen a város legmagasabb közigazgatási hivatalát viselte, Róma prefektusa lett. Majd az elmélyült vallásos életet választotta, szicíliai birtokain kolostorokat alapított, és amíg tehetette, visszavonultan alkotott. Azonban az aszkéta eszmény, a kontemplatív élet elkötelezett híveként is vállalta a legválságosabb időkben – a népvándorlás kíméletlen hódításai, az áradás, a járványok és az éhínség csapásai között – Róma egyházi irányításának feladatát.¹⁵⁶

Gergely pápasága (590–604) idején írta meg a röviden *Dialógusok*¹⁵⁷ címen emlegetett művét (593–594), amely az elkövetkező évszázadokban a latin nyelvű világ monasztikus köreinek egyik legkedveltebb olvasmányává vált. A mű párbeszédes formájú (a pápával tanítványa és barátja, Petrus diakónus beszélget), tartalmát tekintve csodák tárháza, szentekről, ördögökről, élőkről és holtakról szóló anekdoták gyűjteménye. A túlvilági élet, az egyéni ítélet, a tisztulás lehetőségének témái különösen aktuálissá váltak az 590-es pestisjárvány pusztítása után, amelyben Gergely elődje, II. Pelagius pápa (579–590) is életét vesztette.

A *Dialógusok* azonnali és évszázadokon át töretlen népszerűségét egyaránt köszönheti – szerzőjének nagyhatású személyisége és pápai tekintélye mellett – élénk, friss stílusának, vonzó, változatos tartalmának és könnyen érthető üzenetének.¹⁵⁸ Ugyan rendkívüli műveltséganyagot mozgat meg és használ fel, a lélek túlvilági sorsát és az alapvető doktrínákat példázó tanulságos történeteket Gergely úgy találja, hogy a szerényebb műveltségű olvasó is örömet lelje benne.

¹⁵⁵ MARCOZZI 2012: 7.

¹⁵⁶ Gergely munkássáról magyarul ld. MARKUS 2004.

¹⁵⁷ A teljes cím *Dialogi de vita et miraculis patrum Itallicorum* ('Beszélgetések az itáliai atyák életéről és csodáiról'); ADAMIK 2014: 135.

¹⁵⁸ CICCARESE 1989: 435.

TÚLVILÁGLÁTÓK A *DIALÓGUSOK* BAN

A *Dialógusok* ban több feléledő halott másvilági beszámolóját is olvashatjuk. A *Dial.* I 12¹⁵⁹ története szerint a csodálatra méltó életet élő Severus papot egy családapá halálos ágyához hívják, azonban Severus, egyéb dolga miatt késlekedvén, már csak a férfi halála után érkezik meg a házhoz. Severus keservesen sírva fakad a holttest mellett, és kétségbeesésében fejét a földhöz verve magát okolja a férfi haláláért (elkárkozásáért). Ekkor azonban az elhunyt hirtelen életre kel, és így számol be a tapasztaltakról:

Szörnyen rút emberek vezettek el engem, és orrukból-szájukból olyan lángot lövelltek, amelyet nem bírtam elviselni. Miközben sötét helyeken vezettek keresztül, egyszer csak [...] egy szép megjelenésű ifjú lépett elénk, és így szólt az engem vonzólkóhoz: „Vigyétek vissza ezt a férfit, mert Severus pap siratja, és könnyeiért az Úr elbocsátja őt.”¹⁶⁰

Ezután „Severus felkelt a földről, és közbenjárásával segített a bűnbánatot gyakorló férfinak. Hét napon keresztül vezekelt elkövetett bűneiért a feléledt beteg, a nyolcadikon pedig boldogan hagyta el a testét”.¹⁶¹

Az epizód forrása Sulpicius Severus *Szent Márton élete* c. művében (4. század) olvasható, mely szerint a Pictavium (Poitiers) melletti remetelakban élő Mártonhoz csatlakozik egy katekumen, aki Márton háromnapos távolléte alatt, még a keresztség felvétele előtt megbetegszik – „bágyadtság lepi és heves láz gyötri”, ahogy a későbbi túlviláglátók nagy részét –, majd meghal. Márton, amikor visszatérve holtan találja, „sírva és jajgatva” küldi ki a gászoló testvéreket a cellából, melyben a holttest fekszik.

Majd az ajtókat bezárva, a halott testvér tagjaira borult. Egy időre imádságba merült, [majd] türelmesen várta imádsága és mindenekelőtt az Irgalmas Úr csodás tettét. Alig telt el két óra, mikor azt látta, hogy a halott minden tagja mozdulni kezd, és felnyílt szemeit a látáshoz szoktatja. [...] Az életbe visszatérve rögtön elnyerte a keresztséget, még sok évet élt.¹⁶²

A túlvilágról pedig gyakran mesélte ezután Márton első feltámasztottja, hogy

[...] a testtől megszabadulva a bíró trónjához vezették és sötét helyre száműzték, majd sokkal egyetemben szomorú ítéletet hallott. De ekkor két angyal megemlítette a bírónak, hogy ő az, akiért Márton imádkozik. Ekkor a bíró megparancsolta ugyanezen két angyalnak, hogy hozzák vissza, és hogy Mártonnak visszaadva, térjen vissza az előző életébe.¹⁶³

¹⁵⁹ PRICOCO–SIMONETTI 2005–2006: I, 98–102.

¹⁶⁰ *Dial.* I 12, 2–3, PRICOCO–SIMONETTI 2005–2006: I, 98–100.

¹⁶¹ Uo.

¹⁶² SEVERUS, *Szent Márton élete*, 7, SZITA 1998: 36–37 (Borián Elréd ford.).

¹⁶³ Uo. 37–38.

A két csoda párhuzamai mellett egy jelentős különbséget is találunk: míg Sulpiciusnál a könnyekkel-imával feltámasztás az akkor még ismeretlen pap szentségének bizonyítéka, és az életre kelt halott még sok évet él, addig Gergely leírásában egy konkrét lélek megmentése a cél: a férfi csak annyi időre éled fel, hogy megbánhassa a bűneit.¹⁶⁴

A *Dial.* IV 32-ben leírt mikroepizód egy „vízióembrió”, még nem igazi látomás, de néhány tartalmi elemében már előlegezi azt. (A vízióműfaj három első, igazi példája nem sokkal később következik a *Dialógusok* IV. könyvében.) Reparatus családja halottnak hiszi, de a tetszhalálból rövid időre magához tér, hogy elmesélhesse, elvezették, és a (részeleiben körül nem írt) másvilágon látta a Triburtius nevű, rossz életű papot, akit egy pokoli máglyán égettek. A történet igazságtartalmát bizonyítja, hogy elküldenek egy szolgát a nevezett pap lakhelyére, és az beszámol arról, hogy Triburtiust holtan találta. Reparatus, miután elbeszélte a látottakat, meghal.

A *Dialógusok* IV. könyvének 37. fejezetében olvasható három hasonló, ugyanakkor egymást ki is egészítő istenicsoda-történet három feléledt halotról – egy szerzetesről, egy nemesemberről és egy katonáról –, akik visszatérhetnek a földre, hogy felfedjék másvilági tapasztalataikat. (Ettől kezdve számos szerző nem elégszik meg egyetlen példával, hanem rögtön három egymást követőt mutat meg; így tesz Bierzói Valerius és Beda is.)

A dialógus fikciójának szabálya szerint Gergely (Gregorius) beszélgetőtársa, Petrus diakónus teszi fel az első kérdést.¹⁶⁵ Mi a helyzet azokkal, akiket, úgy tűnik, „mintha tévedésből ragadnának ki a testükből?” Akik, „miután meghaltak, visszatérnek” és beszámolnak arról, hogy azt hallották, nem őket, hanem valaki mást szólítottak el (*Dial.* IV 37, 1)? Gergely rögtön magyarázatot ad: ezekben az esetekben nem valódi tévedésről van szó, hanem az isteni kegyelem figyelmeztet így egyeseket, hogy a „halál után hirtelen visszatérjenek a testbe, és a pokol kínjaitól – amelyekben hallomás alapján nem hittek – legalább akkor rettegjenek, ha saját szemükkel látták” (*Dial.* IV 37, 2).

Petrus szerzetes figyelmeztető látomása (Dial. IV 37, 3-4)

A *Dialógusok* IV. könyvének 37. fejezetében az első látomás Petrusé, az ibériai szerzetesé, és mindössze néhány mondatot foglal el: Petrus megbetegedett, meghalt,

ám nyomban ezután visszatért a testébe, és állította, hogy látta a pokol büntetéseit és megszámlálhatatlan tüzes helyet. Elmondta, hogy a lángokban felakasztva ennek a világnak a hatalmasait is látta.

A figyelmeztetés tehát nem csupán a szerzetesnek szól, hanem kifejtetlen politikai-társadalmi kritika is. Petrust már vezetik a lángok felé, amikor

¹⁶⁴ CICCARESE 1987: 119.

¹⁶⁵ CICCARESE 1989: 436.

hirtelen egy ragyogó külsejű angyal jelent meg, és megakadályozta, hogy belemerítsék a tűzbe. És így szólt hozzá: „Most távozhatsz innen, de ezután igencsak ügyelj arra, hogyan kell élned!”

A szerzetes esetében a figyelmeztetés hatásos is, hiszen „azután olyan sokat böjtölt és virasztott, hogy bár nyelve hallgatott, az életmódja elárulta, hogy látta, és rettegéssel töltötték el a pokol kínjai”.

Stephanus, a nemesember „téves” elszólítása (Dial. IV 37, 5–6)

Stephanust, az ismert nemesembert tévesen szólították el testéből azonos nevű szomszédja helyett. Az éppen Konstantinápolyban időző férfi megbetegedett és meghalt, a halált követő éjjel pedig a test temetetlenül feküdt.

Mindeközben elvezették őt a pokol helyeire, és sok mindent látott, amiről korábban hallott ugyan, de nem hitt el. Ekkor az ott jelen lévő bíró elé vitték, aki azonban azzal az indoklással nem fogadta, hogy nem őt rendelte ide, hanem a kovács Stephanust. Tüstént visszavezették a testébe, és az a kovács, aki mellette lakott, ugyanabban az órában meghalt. Így bizonyítást nyert, hogy igaz volt az a kijelentés, amit ott hallott: [a másik] Stephanus halála ezt támasztotta alá.

A foglalkozás választása (*faber ferrarius*) a szöveg fontos forrására irányítja a figyelmet: a téves elszólítás epizódjának prototípusa Szent Ágostonnál olvasható. Curma, egy Hippo melletti kisváros tisztségviselője, egy szegény, egyszerű földműves megbetegedett, és napokig élettelenül feküdt: csak enyhe levegőáramlást lehetett érezni az orránál, ezért nem merték eltemetni. Ez idő alatt sok mindent látott, mintegy álomban. Amikor magához tért, első dolga volt, hogy a kovács Curma iránt érdeklődjön. Mikor elmentek ahhoz, kiderült, hogy pontosan abban a pillanatban halt meg, amikor a városi tanácsos Curma felébredt. A köré összegyűlteknak elmondta: hallotta, hogy „nem a városi tanácsos Curmát, hanem a kovács Curmát parancsolták a holtak birodalmába”.¹⁶⁶

A *Dialógusok* története két fontos pontban tér el az ágostoni forrásától:

a) A másik Stephanus halála (a narráció szempontjából) csak bizonyítékként szolgál a túlvilági látomás hitelességére.

b) Gergely elméleti magyarázatot ad arra, hogy ami téves elszólításnak tűnt, valójában figyelmeztetés (ld. fent, *Dial.* IV 37, 1–2). Azonban, ahogy a harmadik látomásból, a katonából kiderül, Stephanus esetében a pokoli kínok látása nem volt elegendő ahhoz, hogy „tökéletesre javítsa életét”.

¹⁶⁶ *De cura pro mortuis gerenda* 12, 15 (PL 40, coll. 602–603); a szövegrész kiadását és fordítását ld. CICCARESE 1987: 108–110.

A katona látomása (Dial. IV 37, 7-14)

A katona – ahogy a szerzetes és a nemesember – megbetegszik és meghal, ám Petrus szerzeteshez hasonlóan csak rövid ideig fekszik élettelenül, és utána rögtön magához tér, hogy elmesélje a látottakat. A keresztény látomásos irodalomban ez az egyik első megjelenése a híd mint túlvilági ítélet toposzának:

[volt ott] egy híd, alatta fekete és füstpárás folyó folyt, amelyből elviselhetetlen bűzfelhő áradt. A híd túloldalán gyönyörűséges és viruló rétek terültek el [...]. Az előbb említett híd próbaként szolgált: ha egy gonosz akart átkelni rajta, beleesett a sötét és bűzlő habokba, míg az igazak – mivel semmilyen bűn nem akadályozta őket – biztos és szabad léptekkel jutottak át rajta a gyönyörűséges helyek felé. (*Dial. IV 37, 8-10*)

A másik, ezzel sok pontban egyező leírás a serény és lusta papokat szétválasztó túlvilági hídról a kortárs Tours-i Gergelynél olvasható Sunniulfus apát látomásában:

[Az apátot] valamiféle tűzfolyamhoz vezették, amelynek egyik partján emberek gyűltek össze, ahogy a méhek rajzanak a kaptárnál. Néhányan derekukig, mások vállukig, sokan az állukig elmerültek, sírva és kiáltozva, hogy el fognak égni.¹⁶⁷ *Volt a folyó felett egy híd, annyira keskeny, hogy alig volt egy lépés széles.* A part másik részén feltűnt egy nagy fehér ház. Sunniulfus megkérdezte az ott lévőktől, hogy mi fog történni. Ők pedig ezt felelték: „*Erről a hídról fogják letaszítani azt, akit lustának találnak, és akinek nyája, amit rábíztak, emiatt szétszéled; az viszont, aki serénynek bizonyul, kockázat nélkül átkelhet, és boldogan vezetetik be abba a házba, amit a túloldalon látsz.*” (*Korunk története VI 33*)¹⁶⁸

Nagy Szent Gergely látomásában, akik átjutnak a hídon, a – *Perpetua szenvedése* becsalójából (13, 8) ihletett – paradicsomba jutnak, ahol

gyönyörűséges és viruló rétek terültek el, amelyeket balzsamos illatú virágok díszítettek, és ahol fehér ruhás emberek csoportjait lehetett látni. Annyira édes illatot árasztott ez a hely, hogy az oda sétálókat és az ott tartózkodókat ez az aroma tökéletesen boldoggá tette. (*Dial. IV 37, 8*)

Ezután kiderül még, hogy a paradicsom minden lakójának van „egy fénytől ragyogó hajléka” (*Dial. IV 37, 9*). Az elképzelés alapja János evangéliumából származik: „Atyám házában sok hajlék van” (Jn 14, 2), azonban a vizionárius irodalomban Gergelynél jelenik meg először.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Ennek a résznek egyértelmű forrása *Szent Pál apostol látomásának* 31. fejezete (ADAMIK 1997: 88).

¹⁶⁸ ADAMIK–MEZEI 2010: 296–297. Kiemelések tőlem – D. E.

¹⁶⁹ Ld. CICCARESE 1987: 121.

A katona betekintést nyer a pokolba is, és látja az „egyházi közösség előjáróját – aki négy évvel korábban halt meg – odalent, a legsötétebb helyek egyikén, megkötözve, egy nagy vassúly terhe alatt”. Mint kiderül, a büntetés oka, hogy „amikor megparancsolták neki, hogy valakit büntessen meg, akkor az ütlegeteket sokkal inkább a kegyetlenség iránti vágyától, mint engedelmességtől hajtva osztotta ki”. (*Dial.* IV 37, 11).

Ezután látott még két áthaladót az ítélet hídján: egyikük, egy ismeretlen pap, könnyedén haladt át rajta, majd a fent említett katona Stephanus következett, aki szintén megpróbált átkelni a hídon, ám

a lába megcsúszott, és amikor a fél teste lelógott a hídról, a folyóból rettenetes férfiak emelkedtek ki, és a combjánál megragadva lefelé rángatták, miközben a karjánál fogva gyönyörű, fehér ruhás férfiak felfelé kezdték el őt húzni. Mialatt folyt ez a küzdelem, hogy őt a jó lelkek felfelé, a rossz lelkek lefelé cibálták, a katona – aki a jelenet tanúja volt – visszatért testébe, és így nem volt módja megtudni, miként végződött. (*Dial.* IV 37, 12)

Dante is felhasználja majd a lélekért folyó vetélkedés toposzát a pokol nyolcadik körének nyolcadik bugyrában, ahol Szent Ferenc és egy fekete kerub csapnak össze Guido da Montefeltro lelkéért (*Inf* XXVII 112–136).

Deusdedit túlvilági háza (Dial. IV 38)

A három összefüggő látomás után a 38. fejezet ismét egy víziót mutat be és magyaráz, amely azonban az előbbiektől annyiban tér el, hogy hiányzik a történet kerete, és a vízió megtapasztalójáról sem tudunk meg semmit. Deusdedit (‘Isten adománya’) Gergelyék szomszédságában lakó jámbor cipész, akiről látomásában megtudja, hogy túlvilági háza szombatonként épül: a mesterember az adakozó keresztény eszményképe, aki a szegényeknek adja minden bevételét, és ezzel nem a földi, hanem az égi házat építi.

NAGY SZENT GERGELY DANTE MŰVEIBEN¹⁷⁰

Dante Gergely művei közül a *Dialogusok* at, a *Homiliae in Evangelia*t (és az *in Ezechielem* t), valamint a *Moralia*t ismerte, de irodalmi-teológiai jelentőségén kívül jámborságának, erkölcsi nagyságának hírért is megörököltette. A XI. episztolában a pápát azok közé a nagy lelkek közé sorolja, akik „Istent keresték, mint legjobb céljukat”.¹⁷¹ A *Vendégségben* még az angyali rendek gergelyi felosztását követi,¹⁷² míg a *Paradicsom* ban már Dionysios Areopagitaét (*Par* XXVIII 133–135).¹⁷³

¹⁷⁰ Ld. SAFFIOTTI BERNARDI 1971.

¹⁷¹ *Ep* XI 16, KARDOS 1965: 503 (Mezey László ford.).

¹⁷² *Conv* II v 5–11, KARDOS 1965: 194 (Szabó Mihály ford.).

¹⁷³ Részletesen ld. MELLONE 1971: 122–124.

A *Purgat6rium* ban Dante felid6z egy elterjedt k6z6pkori legend6t,¹⁷⁴ mely szerint Traianus cs6sz6r er6nyess6g6n Szent Gergely annyira meghat6dik, hogy im6ival lehet6v6 teszi, hogy a pog6ny Traianus r6vid id6re felt6madjon, 6s 6 megkeresztelje, a cs6sz6r pedig 6gy 6dv6z6lhesen.¹⁷⁵ A legenda alapj6t m6r Cassius Di6n6l is megtal6ljuk (XIX 5), de az els6, aki Gergely k6zrem6k6d6s6nek tekinti, a 9. sz6zadi J6nos diak6nus (*Vita S. Gregorii* IV 44). Dante forr6sa ehhez a sz6vegr6szhez tal6n a 12. sz6zadi *Policraticus* lehetett.¹⁷⁶

A legkor6bbi komment6rok, k6zt6k Dante fiai is a *Purgat6rium* XXIX. 6nek6nek allegorikus menet6ben a n6gy, szer6nyen vonul6 alak k6z6l az egyiket Gergely p6pak6nt azonos6tott6k.¹⁷⁷ Ugyan a k6s6bbi, 6ltal6nosan elfogadott interpret6ci6 szerint az 6jsz6vets6g kisebb leveleit jelk6pezi ez a n6gy alak, a Dant6t m6g szem6lyesen is ismer6 komment6rszerz6k magy6r6zata Gergely alakj6nak 6s m6veinek fontoss6g6r6l tan6skodik a *Kom6di6* ban.

¹⁷⁴ A legend6r6l ld. GRAF 1882: 374–406. Petrarca egyik verses level6ben is felbukkan az epiz6d: *Epystole* II 5, 150–164. Ez6ton k6sz6n6m meg Ertl P6ternek, hogy erre a t6nyre felh6vta a figyelmemet.

¹⁷⁵ „Itt R6ma ur6nak nagyszer6 tette / volt l6that6: ez ind6totta Gergelyt, / hogy k6s6bb f6nyes gy6zelmet arasson” (*Pur* X 73–75, N6dasdy 6d6m ford.), ahol a gy6zelem utal arra, hogy „6rte oltott k6nyyeivel eloltotta a pokol t6z6t” (*Policraticus* V 8, SOMFAI 1999: 138, Somfai Anna ford.), vagyis a pokolb6l kihozta, megkeresztelte, 6gy biztos6vta neki az 6dv6ss6get. Ld. KELEMEN (k6zirat): *A Purgat6rium X. 6neke* (Komment6r). Traianus 6dv6z6l6s6nek t6rt6net6r6l a *Paradicsomban* is olvashatunk (*Par* XX 106–117).

¹⁷⁶ *Policraticus* V 8, SOMFAI 1999: 136–138.

¹⁷⁷ *Com. ad Pur* XXIX 142: Jacopo della Lana, Anonymus Lombardus 6s Pietro Alighieri.

37. fejezet

Azokról, akiket látszólag tévedésből ragadnak ki a testükből. Petrus szerzetes elhívásáról és visszahívásáról. Stephanus haláláról és feltámasztásáról. Egy katona látomásáról

1. PETRUS. [...] De miért van az, kérdem tőled, hogy némelyeket mintha tévedésből ragdnának ki a testükből: ugyanis miután meghaltak, visszatérnek, és mindegyikük arról számol be, hogy azt hallotta, valójában nem őt akarták elszólítani a testéből.

2. GREGORIUS. Ha alaposan megfontoljuk, Petrusom, nem tévedés, amikor ez történik, hanem figyelmeztetés. A mennyei kegyesség ugyanis bőkezű irgalmában úgy intézkedik, hogy néhányan a halál után hirtelen visszatérjenek a testbe, és a pokol kínjaitól, amelyekben hallomás alapján nem hittek, legalább akkor rettegjenek, ha a saját szemükkel látták.

3. Egy illíriai szerzetes, aki ebben a városban¹⁷⁹ a kolostorban lakott velem, többször elmesélte nekem, amit akkor hallott, amikor még remeteségben élt. Egy bizonyos Petrus, Ibéria területéről származó szerzetes (aki az Evasa¹⁸⁰ nevű pusztaságban csatlakozott hozzá) mesélte, hogy mielőtt remeteségbe vonult volna, egy betegség következtében meghalt, ám nyomban ezután visszatért a testébe, és bizonygatta, hogy látta a pokolbeli büntetéseket és megszámlálhatatlan tüzes helyet.¹⁸¹ Elmondta, hogy e világi hatalmasokat is látott felakasztva a lángokban.¹⁸²

4. Miközben már őt magát is vezették, hogy elmerüljön a lángokban, állítása szerint hirtelen egy ragyogó külsejű angyal jelent meg, és megakadályozta, hogy belemerítsék a tűzbe. Így szólt hozzá: „Most távozhatsz innen, de ezután nagyon ügyelj arra, hogyan kell élned!” Miután ez elhangzott, az élet melege kezdett visszatérni a tagjaiba, és az örök halál álmából felébredve előadta mindazt, ami történt vele. S azután olyan sokat böjtölt és virrasztott, hogy bár nyelve hallgatott, az életmódja elárulta, hogy látta, és rettegéssel töltötték el a pokol kínjai. Hiszen a mindenható Isten csodás nagylelkűsége küldte a halálba, hogy ne kelljen meghalnia.

5. De az emberi szív olyan kemény és csökönyös, hogy még az örök büntetések megmutatása sem egyformán hasznos mindenkinek. A híres férfi,¹⁸³ Stephanus, akit jól ismersz, szokta nekem mesélni, hogy mikor bizonyos okból Konstantinápolyban időzött, megbetegedett és meghalt. Noha kerestek orvost és kenőcsárust, hogy felnyissák a testét, és bebalzsamozzák, aznap nem találtak, így a halált követő éjjel a test temetetlenül feküdt.

¹⁷⁸ A fordítás a latin eredetiből a következő kiadás alapján készült: PRICOCO – SIMONETTI 2006: II, 277–290. A 2–4. bekezdés már Adamik Tamás fordításában is olvasható: ADAMIK 2014: 139. A szövegrészlet jegyzeteihez Maria Pia Ciccarese és a Pricoco–Simonetti-kiadás kommentárjait használtam fel: CICCARESE 1987:143–147; PRICOCO–SIMONETTI 2006: II, 484–488.

¹⁷⁹ Rómában.

¹⁸⁰ Szinte bizonyosan Ibiza (katalánul: Eivissa) szigetéről van szó.

¹⁸¹ Gergelynél itt még az egyetlen pokoli büntetés a tűz, de később említ alternatívákat is: a bűzös fekete folyót és a súlyos vasláncokat.

¹⁸² A részletes politikai kritikát üzenő víziók majd csak a 9. században fognak elterjedni.

¹⁸³ Az eredetiben „*inlustris uir Stephanus*”: a *uir inlustris* arra utal, hogy Stephanus a legmagasabb szenátori osztályhoz tartozott, akit tehát a pápa is személyesen ismert.

6. Mindeközben elvezették őt a pokol helyeire, és sok mindent látott, amiről korábban hallott ugyan, de nem hitt el. Ekkor az ott jelen lévő bíró¹⁸⁴ elé vitték, aki azonban azzal az indoklással nem fogadta, hogy nem őt rendelte ide, hanem a kovács¹⁸⁵ Stephanust. Tüstént visszavezették a testébe, és az a kovács Stephanus, aki mellette lakott, ugyanabban az órában meghalt. Így bizonyítást nyert, hogy igaz volt az a kijelentés, amit ott hallott: a másik Stephanus halála ezt támasztotta alá.

7. Három évvel ezelőtt abban a pestisjárványban,¹⁸⁶ amely a várost¹⁸⁷ szörnyű csapásával elnéptelenítette, amikor a saját szemünkkel láttuk, hogy egyeseket égi nyilak¹⁸⁸ találnak el, halt meg – mint tudod – ez a Stephanus. Ugyanettől a kórtól sújtva ért városunkban egy katona is az élet és a halál határához. Lelke elhagyta a testét, és élettelenül feküdt, de rövid idő után magához tért, és elmesélte mindazt, ami vele történt.

8. Elmondása szerint – és a történet így vált ismertté – volt ott egy híd, alatta fekete és füstpárás folyó folyt, amelyből elviselhetetlen bűzfelhő¹⁸⁹ áradt. A híd túloldalán pedig gyönyörűsége és viruló rétek terültek el, amelyeket balzsamos illatú virágok díszítettek, és ahol fehér ruhás emberek csoportjait lehetett látni. Annyira édes illatot árasztott ez a hely, hogy az oda sétálókat és az ott tartózkodókat ez az aroma tökéletesen boldoggá tette.¹⁹⁰

9. Mindegyiküknek volt egy fénytől ragyogó hajléka.¹⁹¹ Építettek ott egy csodálatosan fenséges ház is, amelyet ránézésre aranytéglácskákból emeltek, de nem lehetett tudni, kié volt. Az előbb említett folyó partján volt néhány házikó, de míg egyes házakat a folyóból felszálló bűzfelhő áthatotta, másokat ez az orrfacsaró szag teljesen elkerülte.

10. Az előbb említett híd próbaként szolgált: ha egy gonosz akart átkelni rajta, beleesett a sötét és bűzlő habokba, míg az igazak – mivel semmilyen bűn nem akadályozta őket – biztos és szabad léptekkel jutottak át rajta a gyönyörűsége helyek¹⁹² felé.

11. Megvallotta, hogy látta ott Petrust is, a templomi szolgálattevők előljáróját – aki négy évvel ezelőtt halt meg – odalent, a legsötétebb helyek egyikén, nehéz vassal megbéklyózva. Mikor megkérdezte, miért került ilyen állapotba, azokat a tényeket mondta el a katonának, amelyek számunkra, akik a püspöki palotában ismertük őt, már ismeretesek voltak. A következő hangzott el tehát: „Ezeket azért szenvedni el, mert amikor megparancsolták neki, hogy valakit büntessen meg, akkor az ütlegeteket sokkal inkább a kegyetlenség iránti vá-

¹⁸⁴ Az isteni ítélőszék elé.

¹⁸⁵ Az epizód forrása Szent Ágoston *De cura pro mortuis gerenda* című művében olvasható (12, 15, PL 40, coll. 602–603).

¹⁸⁶ Az 590-es pestisjárvány, melynek Gergely a tanúja volt, és amely csaknem fél évszázadig dúlt a Közel-Keleten, a Bizánci Birodalomban, Észak-Afrikában és a Földközi-tenger térségében.

¹⁸⁷ Rómát.

¹⁸⁸ A nyilak a betegség jelképei már az archaikus hiedelemvilágban is, ld. BÁLINT 2004 (1977): „Január 20” (Szent Sebestyén): <http://mek.niif.hu/04600/04656/html/unnepiki0028/unnepiki0028.html>

¹⁸⁹ A bűzfelhő Gergely számára a bujasághoz tartozó büntetés (ld. *Dial.* IV 38, 4 és 39).

¹⁹⁰ A paradicsom leírása a *Passio Perpetuae*-ból (13, 8) származik.

¹⁹¹ Vö. „Atyám házában sok hajlék van” (Jn 14, 2), azonban a vizionárius irodalomban Gergelynél jelenik meg először.

¹⁹² Az eredetiben: „ad loca amoena” – bevett kifejezés a paradicsomra.

gyától, semmint engedelmességtől hajtva osztotta ki”. Ezt a vádat pedig mindenki alátámaszthatja, aki csak ismerte őt.

12. A katona elmondta még, hogy látott ott egy idegen papot is, aki a hídra lépve akkora tekintéllyel haladt át azon, amekkora becsületességgel élt a földön. Ugyanezen a hídon látta azt a Stephanust is, akiről az imént szó esett: át akart kelni rajta, ám a lába megcsúszott, és amikor a fél teste lelógott a hídról, a folyóból rettenetes férfiak emelkedtek ki, és a csípőjénél megragadva lefelé rángatták, miközben a karjánál fogva gyönyörű, fehér ruhás férfiak¹⁹³ felfelé kezdték el őt húzni. Mialatt folyt ez a küzdelem, hogy őt a jó lelkek felfelé, a rossz lelkek lefelé cibálták, a katona – aki a jelenet tanúja volt – visszatért a testébe, és így nem volt módja megtudni, miként végződött a küzdelem.

13. Mindebből Stephanus életét illetően megérthetjük, a test bűnei vetélkedtek benne az alamizsnálkodással. Abból ugyanis, hogy csípőjénél fogva lefelé, a kezénél fogva pedig felfelé vonták, magától értetődő, hogy kedvét lelte a játékonyságban, ám nem tudott tökéletesen ellenállni a test mélybe húzó vétkeinek. Azonban ismeretlen mind előttünk, mind az előtt, aki látta, és visszatért onnan, hogy a láthatatlan bíró ítéletében melyik esett nagyobb súllyal latba.

14. Nyilvánvaló tehát, hogy Stephanus – miután, miként fentebb elbeszéltem, látta az alvilág helyeit, és visszatért a testébe – az életét nem javította tökéletesre, hiszen amikor sok év után elhagyta a testét, az élet és a halál tusakodott érte. Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy az alvilági büntetések bemutatása egyeseknek javára válik, míg másoknak csupán tanúbizonyságként szolgál: az előbbieket meglátták a rosszat, és óvakodnak tőle, utóbbiak pedig még jobban bűnhődnek, mert nem akarták elkerülni a pokoli büntetéseket, noha látták és megismerték azokat.

PETRUS: Miért van az, kérdem tőled, hogy a gyönyörűséges helyeken valakinek a háza aranytégglákból épül? Nevetséges elképzelés, hogy abban az életben ilyen fémekre lenne szükségünk.

GREGORIUS: Milyen épeszű ember gondolhatna erre? De abból, ami ott megmutatkozott, nyilvánvaló, mit tesz földi életében az – bárki legyen is –, akinek az a szállás épül. Köz tudott ugyanis, hogy aki alamizsnának bőkezű osztogatásával méltóvá válik az örök fény jutalmára, aranyból építi égi szállását. Korábban elfelejtettem említeni, hogy az a katona, aki ezeket látta, elmesélte, hogy a ház építéséhez az aranytégglácskákat öregek és fiatalok, lányok és fiúk hordták. Ebből arra következtetünk, hogy azokat láthattuk ott túlvilági munkásként, akiket ezen a világon adománnyal segítettek.

38. fejezet

Deusdeditről, akinek a házát szombaton építették

1. Itt lakott a közelünkben egy bizonyos Deusdedit¹⁹⁴ nevű jámbor férfi is, aki lábbeliket szokott készíteni: róla látták egy vízióban, hogy a házát¹⁹⁵ építik, de úgy tűnt, építői csak a szombati napon dolgoznak. A látomás tanúja alaposan megvizsgálva tehát Deusdedit életét megtudta, hogy Deusdedit abból, amit nap mint nap megkeresett, a saját étkezésére és

¹⁹³ Az angyalokat ábrázolják így Márk evangéliumától kezdve: „egy ifjút láttak ülni hosszú fehér ruhába öltözve” (Mk 16, 5).

¹⁹⁴ A Deusdedit név jelentése: Isten adománya. (Két pápát is így hívtak a 7. században.)

¹⁹⁵ A túlvilági házát.

ruházkodására szükséges összesen túli részt félretette, és azt szombatonként a Szent Péter-templomhoz szokta elvinni és a szűkölködőknek adni. Fontold hát meg ez alapján, hogy nem véletlenül épült éppen szombatonként a háza!

2. PETRUS: Kielégített ez a válasz, de kérek, magyarázd meg, mit jelent az, hogy egyesek házát a bűzfelhő beborította, másokét azonban nem érinthette? És mit jelent a híd és a folyó, amelyeket látott?

3. GREGORIUS: A dolgok képéből indulva tudunk eljutni az erkölcsi jelentéshez, Petrusom. Azért látta, hogy az igazak a hídon át mennek a gyönyörűségekre, mert igen *keskeny az az ösvény, amely az életre vezet.*¹⁹⁶ És azért látta a bűzlő folyót, mert mindennap ide, a mi világunkba folyik le a test bűneinek rothadása.

4. Egyesek házát a bűzfelhő betakarta, másokét azonban nem érinthette: minthogy sokan vannak azok, akik bár számos jót cselekednek, a test bűnei mégis gyönyörködtetik őket gondolatban. Jogos tehát, hogy a bűzfelhő megszállja ott azokat, akiket itt még örömmel tölt el a test bűze. Ugyanezért mondta a szent Jób is a buja és szemérmetlen emberről, látva, hogy a testi gyönyör a bűzbe takarózik: *féreg az ő édes falatja.*¹⁹⁷ Míg azok házát, akik teljesen képesek leválasztani szívükről a test gyönyöreit, bizonyosan nem érinti meg bűzfelhő.

5. Meg kell jegyeznem, hogy azért van a bűz, és azért látni a felhőt, mert a testi gyönyör elsötétíti az elmét, és olyannyira beszennyezi, hogy ne láthassa az igazi fény tisztaságát: ám az, amiben itt lent örömet leli, a fenti világban gőzölgő homályként sanyargatja majd.

6. PETRUS: De vajon igazolható a Szentírás szavaival, hogy a test bűneit bűzzel büntetik?

39. fejezet.

*Szodoma lakóinak büntetéséről*¹⁹⁸

GREGORIUS: Igazolható, mert a Teremtés könyve tanúsítja, hogy Szodoma lakóira az Úr tüzet és kénkövet hullatott, hogy a tűz eleméssze és a kénkö bűze megölje őket. Mivel a romlandó hús tiltott szerelmében égtek, tűzben és bűzben veszteget el, hogy büntetésükkel megtanulják: a bűz élvezete miatt az örök halálnak adták át magukat.

PETRUS: Azt illetően, amiben eddig kételyeim voltak, nem maradt kérdésem.

Draskóczy Eszter és Gyócsi Ádám fordítása

¹⁹⁶ Mt 7, 14: „Milyen szűk a kapu és szoros az út, amely az életre visz, és milyen kevesen vannak, akik megtalálják!”

¹⁹⁷ Jób 24, 20.

¹⁹⁸ Ter 19, 23–25. Ez a rövidke fejezet kiegészítés az előzőekhez: folytatódik a testi szenvedély mint a rothadás és bűz metaforája (vö. *Moralia* XIV 19, 23).

A LÁTOMÁSMŰFAJ TOVÁBBFEJLŐDÉSE BEDA VENERABILIS AZ ANGOL NÉP EGYHÁZTÖRTÉNETE CÍMŰ MŰVÉBEN (731)

VÍZIÓK AZ ANGOL NÉP EGYHÁZTÖRTÉNETÉBEN

Beda Venerabilis northumbriai angol szerzetes, „az egész középkor tanítómestere”¹⁹⁹ (672/673–735) látomástörténeti jelentősége csak egy hajszállal marad el Gergely pápáé mögött: a két autoritást együtt is idézik,²⁰⁰ és a 731-re datált *Az angol nép egyháztörténete*²⁰¹ nem csupán Britanniában terjedt el,²⁰² hanem az egyszerű nyelvezettel, gördülékeny és élénk stílusban előadott esemény- és csodaleírások sorának köszönhetően egész Európában egyháziak és világiak népszerű olvasmánya lett.

Beda főművében – ahogy Nagy Szent Gergely műfajalkotó fejezetében – három vízióleírást találunk:

1) *Furseus látomását*, melyben a közel száz évvel korábban élt Furseus (más néven Fursa, † 650) ír térítő szerzetes látomásait beszéli el (*HE* III 19),²⁰³ aki mint „Isten zárándoka” Kelet-Angliában hirdette az evangéliumot és megalapította Cnobheresburg kolostorát.

Beda elbeszélése szerint Furseus gyermekkorától fogva főként a szent olvasmányokkal foglalkozott, és egy alkalommal megbetegedve „testéből kiragadtatott” (*raptus est e corpore*), estétől hajnalig tartó látomást tapasztalt, amelyben az angyalok seregét láthatta és hallhatta énekelni. Ekkor visszatért testébe, azonban két nappal később ismét megnyílt lelke előtt a túlvilág: magasba vitték fel angyali kísérői, és onnét letekintve egy komor völgyet látott, ahol négy tűz világított: a hazugság, a kapzsiság, a viszálykodás, valamint a becstelenség és igazságtalanság tüze, amelyek Furseus szeme előtt egybeolvadtak és közeledtek felé. Azonban az angyalok megnyugtatták a szerzetest: „Az a tűz nem égethet meg, amelyet nem te gyújtottál”.²⁰⁴

Furseusnak ezután át kellett kelnie egy, a tűz közepén nyílt úton, ám áthaladás közben az ördögök nekilöttek egy tűzben pörkölődő kárhozottat, s miután visszatért testébe, a csupasz lélekként elszenvedett égés nyomai Furseus állán és vállán élete végéig láthatóak maradtak. Habár tetteivel és prédikációval szívesen vezette erényekre az embereket, a vízióról Furseus csak azok előtt beszélt, akik vágytak bűneik megbánására. Egy

¹⁹⁹ KATONA 1907: 500.

²⁰⁰ Így Reimsi Hinkmár püspök, mikor a 9. század vége felé rendtársainak készül elmesélni egy frissen hallott víziót, Bedát fontos forrása, Nagy Szent Gergely mellé helyezve idézi *Bernoldus látomásában* (*De visione Bernoldi presbyteri*: PL 125, coll. 1115–1120; ld. CICCARESE 1987: 302).

²⁰¹ *Historia ecclesiastica gentis anglorum*: rövidítve *HE*, a szövegre COLGRAVE–MYNORS 1981-es kiadása alapján hivatkozom.

²⁰² Bedáról és a *HE*-ről összefoglalóan ld. COLGRAVE–MYNORS bevezetőjét (1981: XVII–XXXVIII), magyarul ADAMIK 2014: 527–549.

²⁰³ COLGRAVE–MYNORS 1981: 268–277.

²⁰⁴ COLGRAVE–MYNORS 1981: 272.

idős szerzetes, aki tőle magától hallotta a beszámolót, elmondta, hogy Furseus a legfagyosabb télen is csupán egy vékony öltözetet viselt, de emlékei hatása alatt (nem tudni, hogy a félelemtől vagy az örömtől) szüntelenül izzadt, mintha nyár közepe lenne.²⁰⁵

A *Furseus látomása* nem Beda eredeti műve, hanem az első Szent Furseus-életrajz (*Vita sancti Fursei*)²⁰⁶ alapján készül, melyet nem sokkal Furseus halála után jegyeztek le Péronne-ban (652). A Furseus-történet különböző változataiban a középkor egyik népszerű másvilági víziója volt, amely – mint Dricthelmusé – önállóan is elterjedt. Egy változata a *Vitae Patrum* (*Szent atyák élete*) című hagiográfiai mű részeként Dante korabeli olasz fordításban is olvasható, Domenico Cavalca pisai domonkos szerző (1270–1342) tollából,²⁰⁷ aki a gergelyi *Dialógusok* at is népnyelvre ültette. Cavalca: *Furseus szerzetes története* Bedához képest dramatizáltabb változat, amelyben a kemenceképű, rút ördögök felhője harcot vív három angyallal, akik közül az egyik egy fehér pajzzsal fogja fel a rájuk irányzott tüzes nyilakat,²⁰⁸ majd ezt hosszas vita követi Furseus lelke ügyében, mely során az ördögök vádolják, az angyalok pedig védelmezik őt. Beda azonban ezekre a részekre csak utal.²⁰⁹

A látomás a középkor végén Magyarországra is eljutott: az óbudai klarisszák számára 1508-ban készült Nádor-kódexben olvasható „Forseus pispék utolsó napja”, amely szintén nem közvetlen *HE*-fordítás, hanem a *Legenda aurea* (144. fej.) közvetítésével került a kódexbe.²¹⁰

2) *Az angol nép egyháztörténeté*ben szereplő második víziót, *A katona történetét*, akit *látomása a kárhozat felé vezetett* (*HE* V 13),²¹¹ a szakirodalom elrettentő példának tekinti, mely funkciójában részben követi a Gergely-látomások közül Stephanusét, aki hiába látta az alvilág helyeit, mert amikor visszatért a testébe, „az életét nem javította tökéletesre”. Ebbe a tanúbizonyság-csoportba tartozik Beda katonája, aki mindig későbbre halasztotta a bűnbánatot, még akkor is, amikor figyelmeztették. Egyszer betegségbe esett, és súlyos fájdalmakat élt át, ám továbbra is csak azt hajtogatta, hogy csak akkor akarja megbánni bűneit, ha felgyógyult a kórságból. Ahogy súlyosbodott állapota, a király többször meglátogatta, igyekezvén a lelkére beszélni, ám a katona azt állította, már senki sem tud rajta segíteni, mert ismeri és látta legrosszabbat. A király kérdezősködésére beszámolt a látomásáról:

²⁰⁵ A Furseus-látomás forrásairól, hagyományba illeszkedéséről ld. SMYTH 2003: 91–132. Marina Smyth kimutatja, hogy a látomás lejegyzője néhány elemet a *Szent Pál apostol látomásából* emelt át.

²⁰⁶ A *Vita sancti Fursei* kritikai kiadásáról, szöveghagyományáról ld. CICCARESE 1985: 231–303.

²⁰⁷ DELCORNIO 2009: 1488–1497.

²⁰⁸ A népnyelvi fordításban DELCORNIO 2009: 1492.

²⁰⁹ COLGRAVE–MYNORS 1981: 271.

²¹⁰ Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 1, ff. 335r–341r. Ld. BELIA – V. KOVÁCS 1985: 263–266.

²¹¹ COLGRAVE–MYNORS 1981: 499–503.

Nem sokkal ezelőtt két szépséges ifjú jött el a házamba, és leültek mellém: egyik a fejemhez, a másik a lábamhoz. Egyikük gyönyörű, de igen apró könyvecskét vett elő, és odaadta nekem olvasásra: ebben találtam meg az összes, valaha megtett – meglehetősen kevés és szerény – jó cselekedetemet. Az ifjak visszavették a könyvet, majd szó nélkül eltűntek. Ezután hirtelen rettenetes arcú gonosz lelkek egész hadserege vette körül a házat, szinte teljesen betöltötték a ház belsejét, majd ők is leültek. Akkor az, amelyik – sötét és nyomasztó arcából és abból ítélve, hogy a legnagyobb széket foglalta el – a vezető lehetett közöttük, egy rémisztő külsejű, hatalmas és szinte felemelhetetlen súlyú könyvet vett elő, majd megparancsolta egyik csatlósának, hogy vigye oda hozzám, hogy elolvassam. Ezt olvasva megtaláltam minden bűnömet – nem csupán a tettben vagy szóban elkövetetteket, hanem azokat is, amelyek éppen csak átfutottak a fejemben! – sötét betűkkel, ám igen világosan leírva.²¹² Ekkor így szólt az ördög a két dicsőséges külsejű, fehér ruhás ifjúhoz: „Miért ültök itt, ha tudjátok, hogy ez itt már bizonyosan a miénk?” Így felelték: „Igazat beszéltek, fogjátok és vessétek a kárhozottak közé!” Miután elmondták ezt, eltűntek, és két rendkívül gonosz lélek emelkedett fel, és a kezükben tartott töröket belém vágták: egyiket a fejembe, másikat a lábamba. Ezek a török pedig most a bensőm felé fúródnak óriási kínokat okozva, és tudom, hogy amikor egymáshoz érnek majd, akkor meghalok. Meg fogok halni tehát, és az ördögök már várnak, hogy megragadjanak és a pokol tömlöcébe hurcoljanak. (HE V 13)²¹³

A látomás ezen a ponton, a kárhozat jóslatával ért tehát véget, amitől a férfi kétségbeesett, és azt a következtetést vonta le, hogy számára elveszett az isteni kegyelem reménye. Sőt, mivel a kétségbeesés a teológia szerint bűn, az *acedia*, vagyis a jóra való restség egyik esete, Beda szövege alapján a katona éppen a látomás téves értelmezése miatt veszítette el a bűnbocsánat esélyét (és mint ilyen, egyedi a vizionárius irodalomban):

Ezt beszélte el a nyomorult férfi kétségbeesésében, és nem sokkal később meghalt. Most pedig az örökkévalóságig terméketlen büntetésnek vetik alá, míg rövid idő alatt a bűnbocsánat gyümölcsét kaphatta volna meg, ha bűnbánatot gyakorol. (HE V 13)²¹⁴

Hogyan lehetséges, hogy Beda katonáját látomása nem az üdvösségre segíti, hanem a kárhozat felé vezeti? Félreérthető lehet-e egy isteni látomás? Beda maga nem lát teológiai problémát a történetben, tanulásként Gergelyt idézi: „Mindebből egyértelmű – ahogy Szent Gergely pápa írja²¹⁵ –, hogy *nem a saját, hanem mások javát szolgálta az, amit látott*” (HE V 13).²¹⁶ Az ágostoni Teremtés-kommentár²¹⁷ látással és látomással kapcsolatos tipológiai és magyarázatai alapján kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy a látomás angyali vagy isteni eredetű, tehát figyelmeztetésnek volt szánva, ám a tanúja félreértette, és

²¹² Ez a Jelenések könyvéből (5, 1) ismert erények és bűnök két könyve.

²¹³ COLGRAVE–MYNORS 1981: 500.

²¹⁴ Uo.

²¹⁵ *Dial.* IV 40.

²¹⁶ COLGRAVE–MYNORS 1981: 502.

²¹⁷ Ld. e kötet *A látomás mint irodalmi műfaj* c. fejezetének *Látás, látomás és utazás* c. alfejezetét.

a lehetséges elkárhozást biztos jövőnek tekintve veszítette el reményét az isteni kegyelemben, mivel „az értelmi látás során nem csalatkozik a lélek”.

A Teremtés-kommentár érvelését követve, Beda példáját kétféleképpen értelmezhetjük:

a) ez nem egy isteni eredetű / angyali látomás volt, hanem egy direkt félrevezető *démoni sugallat*;²¹⁸

b) nem egy *valódi látomás*ról, egy felsőbb eredetű, jelentést hordozó szellemi látásról volt szó, hanem csupán a testi betegség „összezavarta az érzékelés belső pályáit”.²¹⁹

A katona víziója csonka, részleges: csupán a saját lelkének ítéletét látja, a túlvilági biródmakokat nem, ráadásul megtévesztő is, mert a lehető legrosszabb forgatókönyvet mutatja, amelyet azonban a lélek éppen a látottak miatt követ végig. Ez a példa a kifejtetlenségében, el nem ért céljában egyaránt a vizionárius irodalom antidarabjaként működik.

3) Beda harmadik túlvilági története *Dricthelmus látomása*:²²⁰ ez a legeredetibb és a legelterjedtebb a három közül. Ez a vízióleírás egy sor olyan újítást tartalmaz, amelyek a műfaj toposzaivá válnak a későbbiekben.

A látomásból egy rövid részlet a Nádor-kódexben is olvasható,²²¹ miszerint egy meg nem nevezett vitéz a halála és a feltámadása közötti időben

oly igön megijedött vala az pokolnak kénjától, hogy legottan e velág közül kifuta a kietlen pusztába, és ott magának csinála egy folyóvíz mellett cellát és őbenne meg kemencét, és téli időn a kemencét jól megfűti vala. És ennek utána mind ruhástul magát a vízbe mártja vala, és kiáll vala a nagy hidegre, és a vizes ruhát magára hagyja vala fagynia. És, hogy megfagy vala, bejön a nagy hévségbe. És ez ilyen dolgot [...] szünetlen tenné [...].

A skandinávsauna-jellegű önkínzásnak az az oka, hogy a vitéz jeges-tüzes pokoli büntetést tapasztalt a túlvilágon, és mindenképpen szeretne megtisztulni bűneitől, hogy elkerülhesse azt:

[...] egy fényösségös ember vin engömet napkelet felé egy igen nagy, szélösségös völgybe, kinek egyik oldala teljes vala tüzzel és a másik nagy hidegségös havas faggyal, és mind e két-féle teljes vala kárhozott lélökkel. És mikoron egyfelől megunná valamelyik szenvednie a tűznek égetését, meggy vala másfelé a nagy hidegségbe, és mikoron megunnák vala a nagy hidegségnek szenvedését, mennek vala esmég a nagy sebességös tűzbe. És mind ezenképpen változtatják vala az ő kénjokat.²²²

²¹⁸ *De gen.* XII xvii 28, 34, HEIDL 2004: 70, 78.

²¹⁹ *De gen.* XII xxiii 49, HEIDL 2004: 94.

²²⁰ A *Dricthelmus látomásával* kapcsolatos bibliográfiát ld. RABIN 2009: 375.

²²¹ Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 1, ff. 42r–44v. A szövegrész modern kiadása olvasható a következő szöveggyűjteményben (mely azonban tévesen Sándor-kódexként nevezi meg a forrást): BELIA – V. KOVÁCS 1985: 286–287. A Nádor- és a Sándor-kódex lehetséges közös forrásáról, és a Legenda aureához kapcsolódásukról ld. LÁZS 2016: 300, 306.

²²² BELIA – V. KOVÁCS 1985: 286–287.

A Nádor-kódex írója *Beda doctorként* utal a történet szerzőjére, ám ez a szabad és kivonatos átvétel *Dricthelmus látomásá*ból arra enged következtetni, hogy nem egyenesen a *HEV* 12-ből készülhetett a fordítás, hanem az egész fejezet „egy XIV. századnál semmi esetre sem régiebb latin eredetű alapul”,²²³ amelyet még nem azonosítottak.

DRICTHELMUS LÁTOMÁSAHAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÖZÖTT

1) Beda történeteiben szerencsésen keveredik a már meglévő minták és sémák felhasználása a túlvilágleírást gazdagító új és eredeti ötletekkel. A vízió továbbra is a tanúbizonyosság, a bűnbánat és a csoda kapcsolatát kutatja, és – ahogy Nagy Szent Gergely mondja a *Lelkipásztor kézikönyvé*ben – a megtapasztalója számára belső vizsgálatot jelent, ahol Isten mint minden dolog *Örök Tanúja* és bírója van jelen.²²⁴ A szüzsé a már rögzült elemekből épül fel: a főhős megbetegszik, egyre rosszabbodik az állapota, mígnem egy este („az éj kezdetén”) meghal. Ám „hajnalban” – követve a hagyományos, egy éjszakát felölelő kirándulást a halál birodalmában – „feléled”, és miután a virrasztók megrettenve szétfutnak, egyedül a szobában maradó feleségéhez szól:

Ne félj, valóban feltámadtam a halálból, mely elragadott engem, és engedélyt kaptam, hogy ismét az emberek között éljek! *Ám innentől kezdve nem úgy kell élnem, mint korábban, hanem attól gyökeresen eltérően.*²²⁵

A látomás hatására Dricthelmus morális metamorfózison megy keresztül, illeszkedve a Szent Páltól és Ágostontól ismert megtéréstörténetek sorába, ahol „a tanú nem csupán az eseményekről ad hírt, hanem tulajdon átváltozásáról is”:²²⁶ ugyanebbe a sorba lép be a dantei *Komédia* is. Beda Dricthelmus esetében a megtérésnarratívák közül azt a típust választja,²²⁷ amikor a főszereplő, egy ájtatos keresztény a látomás hatására aszketikus életű szerzetes lesz.

A családapa, a közösség megbecsült tagja, víziójának tartalmát fel sem fedve szerető felesége, gyermekei vagy a falu lakói előtt, vagyonát három részre osztja (egy-egy részt

²²³ KATONA 1907.

²²⁴ QUASTEN–PLUMPE 1950: 222–223, 228. Idézi: RABIN 2009: 381–382.

²²⁵ *HEV* V, 12, az elemzést és a fordítást ld. lent.

²²⁶ RABIN 2009: 380.

²²⁷ Dejcsics Konrád (DEJCSICS 2013: 109–119) a megtérésnarratívák három fő típusát különbözteti meg a korai keresztény szerzetesbeszélésekben: (1) pogányból keresztény, (2) keresztényből szerzetes, (3) pogányból szerzetes lesz. A középkori látomások átélői között a megtérések alap-típusai: a) egy bűnös életet élő keresztény a látomás hatására bűneit megbánja, és istenfélő, jótekonny életet kezd élni; b) egy ájtatos keresztény a látomás hatására aszketikus életű szerzetes lesz; c) egy bűnös életet élő keresztény szerzetes lesz a vízió után; d) egy szerzetes a látomás hatására korábbi bűneit megbánja. De a látomások nem csupán a megtérésnarratívával együtt működnek: a tanúk egy része kiválasztottként, érdemei miatt tapasztalhatja meg a túlvilágot: így például Mohamed próféta (ld. *A Liber Scale Machometi leírása az alvilági hét területről* c. fejezetet).

ad feleségének és gyermekeinek, míg a saját részét a szegények között osztja szét), majd teljesen visszavonul a „világ gondjaitól”, és szerzetesi magányban sanyargatja testét. Így túlvilági élményeiről elsősorban életmódja árulkodik, mint a gergelyi *Dialogusok* ban Petrus szerzetes esetében. Dricthelmus nem is akarja elbeszélni a látottakat (pedig a túlvilágítás kiválasztottjainak ez szinte mindig kötelessége, így például a másfél évtizeddel korábbi *Wenlocki szerzetes látomása* ban),²²⁸ sőt, amikor szigorú bünbánati gyakorlatának miértjéről kérdezik, a kívülállók számára dekódolhatatlan válaszokat ad, mint „láttam ennél fagyosabbakat”, vagy „láttam szigorúbbat is”.

2) A műfajt megújító – és részben a *Komédia* t is előlegező – jegyek Dricthelmus látomásában:

1. *A tanú személyes* – „*testi*”, *lelki, szellemi* – *tapasztalatára fókuszáló beszámoló*. Dricthelmus az első túlvilágjáró, aki a saját élményeire, az érzékelés és a megértés tapasztalatára koncentrálnak mutatja be a látottakat: a rémület, a látvány és a szagok hatása, a benyomások kapnak elsősorban nyelvi megjelenítést.

2. *A főhős és narrátor szempontjainak, hangjának kettéválása*. *Dricthelmus látomása* nak középpontjában olvasható Dricthelmus én-elbeszélése, az egyetlen olyan szövegrész *Az angol nép egyháztörténeté* ben, amely egyes szám első személyben beszél el a túlvilági élményeket. Az elbeszéltek hitelességében nem kételkedhetünk, hiszen már a mű bevezetése hangsúlyozza, hogy az *Az angol nép egyháztörténeté* ben elmondottak nagy része közvetlen tanúktól származik, és csak az utolsó előtti bekezdésben háromszor is szerepel a megbízható tanú²²⁹ kifejezés. A megbízható tanú én-elbeszélését keretezi a „megbízható narrátor”²³⁰ szövege: egy hiteles és részrehajlás nélküli nézőpont megszólaltatója. De a főhős (Dricthelmus) és a narrátor interpretációja néhány tekintetben eltér, ami „rákényszeríti az olvasót, hogy részt vállaljon az értelmezési folyamatban, és navigáljon a két perspektíva között”.²³¹ Az én-elbeszélés és a narrátor–szereplő-különbségtétel a dantei *Komédia* utazásnarratíváját is alapvetően meghatározza majd.²³²

3. *A látomás kettős célja*. Míg Gergely a víziók céljának vagy tanújának épülését, vagy a hallgatóság hasznát tekinti (*Dial.* IV 40, 1), *Dricthelmus látomás* ában ez a két cél együtt, bár nem koherens módon van jelen. A narrátor rögtön a fejezet elején – közvetlenül az eset időbeli („ebben az időben”: a legutóbbi dátum az előző fejezet végén: 696) és földrajzi (Britannia) behatárolása után – a csoda célját határozza meg: „hogy a lelki halálból felrázza az élőket”. Ám Dricthelmus számára a látomás alapvetően személyes

²²⁸ A szövegrészlet megtalálható: CICCARESE 1987: 350–352.

²²⁹ COLGRAVE–MYNORS 1981: 6: „aliorum *fideliū virorum* viva voce didicimus” (‘más megbízható emberek elbeszéléséből tudtuk meg’); „*fideli innumerorum testium*” (‘megszámlálhatatlan tanú megbízható [elbeszélése]’); „certissima *fideliū virorum* adtestatione” (‘megbízható emberek hiteles tanúsága’).

²³⁰ FRY 1979: 63–82.

²³¹ A részletes elemzést ld. RABIN 2009: 375–383.

²³² Kelemen János monográfiája járja körül ezt a témát: KELEMEN 2015: 49–90.

tapasztalat, amely nem von maga után térítői felelősséget.²³³ A főhős hozzáállása azonban nem egyértelmű az elbeszélés alapján: először arról értesülünk, hogy mindössze két emberrel osztotta meg víziójának részleteit, és azt is csak „kitartó kérdezgetéssel” lehetett kihúzni belőle, majd a narrátor mégis azzal zárja a fejezetet, hogy Dricthelmus „sokakat vezetett üdvösségre szavaival”.

4. *A gondolatolvasó angyali vezető.* Az angyali vezető, aki elkíséri útján a túlvilági látogatót és magyarázatokat fűz a látottakhoz, szintén konvencionális elem. A 8–11. század között a víziókban a vezető alakja jelentős fejlődésen megy keresztül, s habár a leggyakrabban továbbra is egy névtelen angyal kalauzolja a lelket, egyre összetettebb szerepet tölt be.²³⁴ Ennek a fejlődési folyamatnak az első állomása a *Dricthelmus látomása*, ahol a látomásírodalomban elsőként látunk arra példát, hogy a vezető olvas a lélek ki nem mondott gondolataiban, és rögvest ki is javítja őket. Így először a jeges-tüzes kínokkal kapcsolatban felfedi, hogy: „Rosszul hiszed: ez nem a pokol!”, a fehér ruhás, örvendező csapatok fénylő mezejéről pedig hogy: „Rosszul hiszed: ez nem a mennyek országa!”²³⁵ Továbbá, Plutarkhos Thespesios-mítosza óta most először hagyja egyedül a vezető a lelket az alvilágban.²³⁶

5. *Kortárs szereplők.* Az *exemplum* ok főhősei most először „ismerős”, kortárs alakok, míg Nagy Szent Gergely és Tours-i Gergely szereplői időben távoli, híres emberek voltak.²³⁷

6. *Megválogatott hallgatóság.* Dricthelmus alaposan megválogatja hallgatóit: csupán egy jó cselekedeteiben kiemelkedő szerzetest és Ealdfrith királyt, vagyis a szentet és az uralkodót találja méltónak arra, hogy felfedje számukra a látottakat. Hasonlóképpen, a *Paradicsom* elején Dante is kettéosztja olvasóit:

Ti mind, akik kis csónakban eveztek
hajóm után, [...]
[...]
forduljatok az ismert partra vissza,
ne gyertek nyílt vizekre – még a végén
odavesztek, ha nyomom veszítetek!
[...]
Ti pedig, kevesek, kik jó időben
nyújtóztatok az angyali kenyérért
(melyből, bár eszünk itt, jól nem lakunk):
ti kifuthattok a mélyebb vizekre
hajótokkal, barázdámat követve [...] (Par II 1–2, 4–6, 10–14)²³⁸

²³³ RABIN 2009: 377.

²³⁴ MORGAN 2012: 121.

²³⁵ Ld. már uo. Alison Morgan azonban tévesen Heito: *Visio Wettiniként* hivatkozza és elemzi ezeket a szövegrészeket.

²³⁶ *Az isteni büntetés késlekedéséről*, 30. fejj., LELLI–PISANI 2017: 1069; W. SALGÓ 1985: 45.

²³⁷ CICCARESE 1987: 307.

²³⁸ Nádasdy Ádám ford. (kiemelés tőlem – D. E.).

A szerző eddigi olvasói többségének nem javasolja művének harmadik részét, csupán azoknak a keveseknek ajánlja, akik az „angyali kenyérért” (a Szentírásért)²³⁹ „időben nyújtóztak”, azoknak, akik már elmélyedtek a Biblia értelmezésében.

7. *Négyes osztatú túlvilág.* A pokol és paradicsom dichotómiája helyett a látomásban bemutatott túlvilág négy részre oszlik:

1) Egy átmeneti, tisztulást biztosító helyszínen, *purgatóriumkezdemény* ben a későbbi látomásokban is sokszor felhasznált váltakozó fagy és tüzes kínzás várja azokat, akik csak a haláluk pillanatában bánták meg bűneiket:

A perzselő lángoktól és dermesztő fagytól rettenetes völgyben, amelybe betekintettél, azoknak a lelkeknek kell megmérettetniük és bűnhődniük, akik késlekedtek bűneik megvallásával és jóvátételével.

2) A *pokol* homályba borult bűzös gödör, ahonnét tűzgömbök és emberi lelkekkel teli lángnyelvek törnek elő és hullnak vissza.

3) A *paradicsom előszobája* az illatos, fényárban úszó tavaszi mező, ahol vidám seregekben, fehér ruhában sétálnak, édes dalokat énekelve a boldogok. A leírás tartalmazza a paradicsomi rét összes ismertetőjegyét, amely a gergelyi *Dialógusok*tól kezdve minden látomásban jelen van, ez azonban csak az utolsó ítéletig létező helyszín. Itt fogadják azokat,

akik jó cselekedetek közben hagyják el testüket, ám nem olyan tökéletesek, hogy egyből belépést érdemeljenek a mennyek országába. Az ítélet napján azonban mindnyájuknak megadatik Krisztus színélátása, és belépnek az égi királyság örömeibe.

4) A *paradicsom* fényével és szépségével messze felülmúlja az „előszobát”; és csakis az igazi paradicsomban tapasztalható a szinesztéziaélmény, a fényből áradó zene hatása.²⁴⁰ Az utazó Dante a purgatórium tisztuló gőgöseinek párkányán érzékel hasonlót, Isten domborműveit csodálva:

Előtte tömeg, hét kórus vonult:
fülem azt mondta: „Nem!”, de a szemem
azt mondta: „Ott igenis énekelnek!”
Hasonlóképp a tömjénfüsttel is:
úgy vésték ki, hogy orrom és szemem
másképp ítélte meg a jelenlétét. (*Pur* X 58–63)²⁴¹

²³⁹ MÁTYUS 2020: 1–8.

²⁴⁰ Már a Jelenések könyve is ilyen komplex, több érzéket bevonó látomásra utal: „Megfordultam, hogy lássam a hangot” (Jel 1, 12).

²⁴¹ Nádasdy Ádám ford. Ezeket az isteni domborműveket Dante később „látható beszéd”-nek is nevezi (*Pur* X 95).

A pokoli-purgatóriumi és az előparadicsomi-paradicsomi régiók között egy hatalmas fal magasodik, „amelynek hossza és magassága mindenfelől végtelennek tűnik”. Ez a túlvilági válaszfal, amelynek a tetejére „*nem tudni, miképpen*” kerül fel a főhős, toposzként számos későbbi látomásban felbukkan majd, így *Tundalus* és *Thurkillus látomása* ban²⁴² is.

²⁴² *Tundalus látomása* nak XV. fejezetében és *Thurkillus látomása* nak 5. fejezetében.

Beda Venerabilis: *Dricthelmus látomása*²⁴³
(Az angol nép egyháztörténete V, 12)

Ebben az időben egy emlékezetes és a régiekhez hasonló csoda történt Britanniában.²⁴⁴ Ugyanis, hogy a lelki halálból felrázza az élőket, élő testbe feltámadt egy ember, aki egy ideig halott volt, és elmesélte azt a sok emlékezésre méltó dolgot, amit látott. Úgy vélem, ezek közül néhányat érdemes itt megemlíteni. Volt tehát egy, a háznépével ájtatos életet élő családfő²⁴⁵ Northumbria azon vidékén, amelyet Cunninghamnak²⁴⁶ neveznek. Ez a férfi, miután betegség támadta meg, és egyre súlyosbodott, élete végéhez ért, s az éj kezdetén meghalt.²⁴⁷ Am hajnalban feléledt, és mikor hirtelen felült, mindenki, aki a teste mellett sírva virrasztott, szörnyen megrémülve menekülni kezdett; csak a felesége maradt vele, aki szívből szerette, bár ő is remegett a félelemtől. A férfi e szavakkal nyugtatta őt:

– Ne félj, valóban feltámadtam a halálból, mely elragadott engem, és engedélyt kaptam, hogy ismét az emberek között éljek! Am inntől kezdve nem úgy kell élnem, mint korábban, hanem attól gyökeresen eltérően.

Tüstént felkelt, elment a falucska imaházába, és kitartóan imádkozott, míg fényes nappal nem lett. Majd az egész vagyonát három részre osztotta: egy részét feleségének, másik részét gyermekeinek adta, a harmadik részt pedig magának tartva fenn, nyomban szétosztotta a szegények között. Nem sokkal később, a világi gondoktól megszabadulva, Melrose kolostorába ment, melyet a Tweed folyó egyik kanyarulata szinte teljesen körülölel. Miután felvette a tonzúrát, visszavonult az apát által kijelölt félreeső lakhelyére, és ott tartózkodott egészen a halála napjáig, elméjét és testét oly kemény vezekléssel sanyargatva, hogy még ha a nyelve hallgatott is volna, az életmódja árulkodott volna mindazokról az irtózatossá vagy áhított dolgokról, melyeket látott, és amelyek mások előtt ismeretlenek.²⁴⁸

Így mesélte el mindazt, amit látott: „Az arca fénylett és a ruhája ragyogott az én vezetőmnek. Csendben haladtunk előre, úgy tűnt, hogy a nyári napfordulók feljövő nap irányában, és sétánk során eljutottunk egy rendkívül széles és mély, végtelen hosszú völgyhöz. Ez a völgy balra feküdt tőlünk, az egyik oldalát perzselő lángok tették rettenetessé, és a másik oldal sem volt kevésbé elviselhetetlen a tomboló jégeső és a hó fagyos hidege miatt, amely mindenben átfújt és végigsöpört.”²⁴⁹ Mindkét oldal emberi lelkekkel volt tele, akiket mintha heves vihar

²⁴³ A fordítás a latin eredetiből a következő kiadás alapján készült: COLGRAVE–MYNORS 1981: 488–598. A szövegrészlet jegyzeteihez Maria Pia Ciccacese kommentárjait használok fel (CICCARESE 1987: 332–336), míg a dantei párhuzamok többsége saját megfigyelés.

²⁴⁴ Egyértelmű Beda törekvése, hogy elbeszélését egy már elfogadott hagyományba illessze be. A gergelyi *Dialógusok* hasonló csodái jelentik a hipotextust, amire Beda is felhívja majd a figyelmet.

²⁴⁵ Szó szerinti átvétel a *Dial.* I 12, 1-ből.

²⁴⁶ Cunningham.

²⁴⁷ Meghalt (*defunctus est*): ugyanezt a kifejezést használja Gergely is két helyen (*Dial.* IV 37, 3 és 7). Ezekben az esetekben tehát nem pusztán tetszhalálról, hanem valódi, teljes halálról van szó, amely után a feléledést igazi feltámadásként írják le.

²⁴⁸ Vö. *Dial.* IV 37, 4: „S azután olyan sokat böjtölt és virrasztott, hogy bár nyelve hallgatott, az életmódja elárulta, hogy látta, és rettegéssel töltötték el a pokol kínjai”.

²⁴⁹ A legrégebbi látomásokról kezdve jelen van a túlvilági büntetések között a forró és jéghideg váltakozása, így már *Hénok könyvében* (14, 13) is. Hagyományosan a pokolba helyezik a bünte-

dobált volna ide-oda.²⁵⁰ Amikor ugyanis a hatalmas forráság erejét már nem bírták elviselni, a szerencsétlenek átvetették magukat a szörnyű hideg közepébe, de mivel ott sem letek nyugalmat, visszaugrottak a kiolthatatlan lángok közé, hogy ismét megperzselődjenek.

Miközben a torz lelkek megszámlálhatatlan sokasága szünet nélkül gyötrődött e szerencsétlen váltakozásban a völgy szélétében és hosszában mindenfelé, bármerre néztem is, azon kezdtem töprengeni, hogy talán ez lehet a pokol, amelynek elviselhetetlen kínjairól gyakran hallottam. Gondolataimra²⁵¹ a következőt válaszolta a vezető, aki előttem ment:

– Rosszul hiszed: ez nem a pokol!

Akkor továbbvezetett engem, s a rettenetes látványtól már halálra rémülten láttam, ahogy hirtelen elsötétül előttünk a hely, és lassan mindent homály borít be. Amikor beléptünk ebbe a homályba, az addig sűrűsödött, míg semmi mást nem láttam, csak vezetőm alakját és ruháját. Előre mentünk *az éji sivár árnyékokon át, a sötétben*,²⁵² s hirtelen rengeteg ijesztő tűzgömb jelent meg előttünk, amelyek mintha egy kútból törtek volna fel, és ugyanoda zuhantak vissza.

Miután idevezetett engem, vezetőm egy szempillantás alatt eltűnt,²⁵³ egyedül hagyva engem a homály és a rettenetes látomás közepén. A magasba törő, majd a feneketlen mélységbe visszahulló tűzgömböket figyelve észrevettem, hogy a felemelkedő lángnyelvek telis-tele vannak emberi lelkekkel,²⁵⁴ amelyek úgy szóródtak szét, mint a füsttel felszálló szikrák: először magasba lövelltek, majd mikor a tűz gőzei visszahúzódtak, visszahulltak a mélységbe. A sötét helyszínt leírhatatlan bűz is betöltötte, mely a gőzökkel tört elő.

Míg rémülten álldogáltam ott, bizonytalanul, hogy mit is csináljak, hová menjek, milyen vég várhat rám, hirtelen iszonyú és nyomorúságos sírást hallottam a hátam mögül, egyúttal fülsértő kacagást is, amilyennel a tanulatlan nép szokott csúfot üzni az elfogott ellenségéből. Mikor a hang már tisztán kivehetően ért el hozzám, észrevettem, hogy gonosz lelkek örvendező és hahotázó csapata hurcolt öt bánatos és jajgató emberi lelket a sötétség közepébe. Köztük, amennyire ki tudtam venni, volt egy klerikusi tonzúrárt viselő és egy laikus férfi, valamint egy nő: a gonosz lelkek pedig a lángoló mélységbe vonszolták őket. Aztán ahogy lejjebb ereszkedtek, az emberek sírását a démonok nevetésétől már nem tudtam egyértelműen elkülöníteni, az összemosódott hang²⁵⁵ mégis a fülemben csengett.

téspárt – maga Beda is ezt az elképzelést követi más helyen (*Exp. in Luc IV*; CChL 120, 272, *PL* 94, col. 636; ld. CICCARESE 1987: 333) –, míg itt csak az átmeneti tisztulás eszközei.

²⁵⁰ Vö. *Inf* V 41–45: „úgy hurcolja e vihar is a rossz lelkeket, / hol erre, hol arra, hol lefelé, hol fölfelé; / nincs reményük, ami valaha is vigasztalna őket: / nemhogy szünetre, de még enyhülő kínra sem [számíthatnak]” (Hoffmann Béla ford.).

²⁵¹ Ugyanígy Dante mindentudó vezetője, Beatrice is gyakran megválaszolja majd az Utazó ki nem mondott kételyeit, kérdéseit.

²⁵² Szó szerinti átvétel az *Aeneis* VI. énekéből: Verg. *Aen.* VI 268 (Lakatos István ford.).

²⁵³ Ezt a fordulatot számos vízióban megtaláljuk majd: *Tundalus látomása* XII–XIII. fejj.; *Moh.* XIX § 50; *Inf* VIII 106–117.

²⁵⁴ Vö. *Inf* V 42: „minden láng egy bűnöst rejt magában”, és 47–48: „A lelkek a tűz belsejében vannak; / kit-kit a maga lángja éget, mely pólyája is.” (Hoffmann Béla ford.)

²⁵⁵ Vö. *Inf* III 22–28: „Ott nyöszörgés, sírás és jajveszékelés / visszhangzott mindenfelől a csilagtalán égen át, / hogy rögvest könnyem kicsordult. / Mindenféle nyelvek, káromlások, / fájdalomnak haraggal terhes szavai, / rekedt és visító hangok, kezek csapódásával / [...] kavardást alkotott” (Tóth Tihamér ford.).

Mindeközben a sötét lelkek közül néhányan feljöttek a tűzokádó mélységből, hozzám rohanna körbevettek, és lángoló szemmel, a szájukból és az orrukából bűzös tüzet fújva²⁵⁶ szorongattak engem. A kezükben tartott tüzes fogókkal fenyegettek, hogy megragadnak, de nem mertek megérinteni, jóllehet elhatározták, hogy megrémítenek. Miközben ellenség és vak sötétség vett körbe mindenfelől, én ide-oda nézelődtem, hogy jön-e valahonnan segítség a megmentésekre; ekkor hátul az úton, amelyen érkeztem, feltűnt valami, mint egy sötétben világító csillag ragyogása, amely lassanként növekedett, és egyre gyorsabban sietett felém.²⁵⁷ Amikor a közelembre ért, az ellenséges lelkek, akik fogókkal próbáltak engem megragadni, elfutottak.

Nem más zavarta el őket érkezésével, mint az én korábbi vezetőm, aki most jobbra fordulva a téli napkelte felé irányított, és megmentve a sötétségtől, késlekedés nélkül egy derűs, világos térbe vezetett. Mikor kiértünk a tiszta fénybe, egy hatalmas falat pillantottam meg magunk előtt, amelynek hossza és magassága mindenfelől végtelennek tűnt.²⁵⁸ Csodálkoztam, hogy miért közeledünk a falhoz, hiszen azon sem ajtót, sem ablakot, de még lépcsőt sem láttam sehol. Amikor azonban odaértünk a falhoz, nem tudom, miképpen, de nyomban annak tetején találtuk magunkat. És íme, egy széles és szépséges rét zöldellt ott,²⁵⁹ melyet nyíló virágok illata töltött be, úgy, hogy a csodálatos aroma édessége nyomban elűzte a sötét kohó minden bűzét, mely az orromat facsarta.

Sugárzó fény árasztotta el a mezőt, mely a nappal minden ragyogásánál, vagy a déli nap sugarainál is fényesebbnek látszott.²⁶⁰ Megszámlálhatatlan, fehér ruhába öltözött ember csoportosult ezen a réten, és rengeteg szék²⁶¹ is volt az örvendező csapatoknak. Ahogy a boldog lakosok csoportjai közé vezetett engem, azon kezdtem töprengeni, hogy talán ez lehet a mennyek országa, amelyről gyakran hallottam. Vezetőm azonban így válaszolt a gondolatmenetemre:

– Rosszul hiszed: ez nem a mennyek országa!

²⁵⁶ A *Dial.* I 12, 2 mintájára.

²⁵⁷ Hasonlóképp a dantei *Komédiá*-ban is: „És egyszer csak, mint mikor kora reggel / a párás ködben vöröslök a Mars / nyugat felől a tengerszín fölött, / úgy láttam én (s bár láthatnám megint!...) / egy fényt a vízen gyorsan közeledni: / semmi sem röpi ilyen sebesen” (*Pur* II 13–18, Nádasdy Ádám ford.); „Felénk jött a szép teremtmény, / fehérbe öltözötten, s úgy tűnt, hogy arcán / vibrál a fény, mint hajnali csillag.” (*Pur* XII 88–90, Kelemen János ford., KELEMEN [kézirata])

²⁵⁸ Vö. *Moh.* XXX § 71.

²⁵⁹ A leírás tartalmazza a paradicsomi rét összes ismertetőjegyét, amely a gergelyi *Dialógusoktól* kezdve minden látomásban jelen van: így a tavaszi mezőn nyíló virágok, az édes illatok, a verőfény, a fehér ruhás boldogok kórusai és a székek. Beda víziójában ez a helyszín azonban nem a valódi paradicsom, hanem annak csupán előszobája.

²⁶⁰ A mennyei fény felülmúlja a természetet, mert az isteni jelenlétből ered, ld. Jel 21, 23: „A városnak nincs szüksége sem a napra, sem a holdra, hogy világítsanak benne, mert Isten dicsősége világítja meg azt, és lámpása a Bárány.”

²⁶¹ Vö. Jel 4, 4: „A trón körül huszonegy szék, és a székeken huszonegy vén ült fehér ruhába öltözve, a fejükön arany korona.”

Majd továbbhaladva, átmentünk a boldog lelkek e lakhelyein²⁶² is, és az eddigieknél sokkal szebb fényt észleltem magunk előtt, amelyből édes énekszó hallatszott.²⁶³ Ráadásul, olyan csodálatos illataroma áradt onnan, hogy a korábban érzett és oly különlegesnek tartott illat most már közepszerűnek tűnt; miként a virágzó rét rendkívüli fénye is, az itteni ragyogással összehasonlítva, egészen gyengének és kicsinynek tűnt. Reméltem, hogy belépünk erre a szépséges helyre, ám vezetőm hirtelen megállt,²⁶⁴ és rögvest visszafordítva léptét, visszavezetett engem ugyanazon az úton, amelyen jöttünk.

Amikor visszatértünk a fehér ruhás lelkek lakhelyére, így szólt hozzám:

– Tudod, micsoda mindaz, amit láttál?

– Nem – válaszoltam.

– A perzselő lángoktól és dermesztő fagytól rettenetes völgyben, amelybe betekintettél, azoknak a lelkeknek kell megmérettetniük és bűnhődniük, akik késlekedtek bűneik megváltásával és jóvátételével: csak a haláluk pillanatában gyakoroltak bűnbánatot, és így hagyták el testüket. Ám mivel meggyónva és vezekelve haltak meg, az ítélet napján mind a mennyek országába jutnak.²⁶⁵ Az élők azonban imádsággal, alamizsnálkodással, böjttel és főként misemondatással sokuknak segítenek, hogy még az ítélet napja előtt feloldozást nyerjenek.²⁶⁶

A tűzokádó és bűzlő kút pedig, amelyet láttál, maga a gyehenna szája: aki oda egyszer bezuhan, soha többé nem szabadul. A virágos réten pedig, ahol a szép ifjakat láttad örvendezni és ragyogni, azok lelkeit fogadják, akik jó cselekedetek közben hagyják el testüket, ám nem olyan tökéletesek, hogy egyből belépést érdemeljenek a mennyek országába. Az ítélet napján azonban mindnyájuknak megadatik Krisztus színelátása, és belépnek az égi királyság örömeibe. Azok viszont, akik minden szavukban, tettükben és gondolatukban tökéletesek, testükből kilépve azonnal az égi királyságba jutnak. Ez a hely annak közelében van, ahol az édes énekszót hallottad kellemes illat és ragyogó fény közepette.

Neked most vissza kell térned a testedbe, és ismét az emberek között kell élned; de ha törekszel rá, hogy tetteidet alaposabban megfontold, szokásaidat és szavaidat tisztességben és becsületben megőrizd, akkor halálod után neked is jut majd egy szálláshely az itt látott boldog lelkek örvendező csoportjai között. Én ugyanis azért távolodtam el tőled egy időre, hogy megtudjam, mi fog történni veled.

Miután ezt elmondta nekem, heves tiltakozásom ellenére – mivel oly nagy örömet leltem a megpillantott hely kellemességében, bájában és az ott élők társaságában – visszatértem a testembe. Nem mertem semmit sem kérdezni a vezetőmtől; s közben, nem tudom, miképpen, egyszer csak az emberek között találtam magamat.”

Isten embere nem akarta ezeket és más látottakat felfedni mindazoknak, akik jóra resten és életükkel nem törődve élnek, hanem csak azoknak, akik a kínoktól rettegetve vagy az örök boldogság reményétől csábítva, szavai segítségével fejlődni akartak az istenfélelemben.

²⁶² Bár Beda nem ábrázolja a paradicsomot házként vagy palotaként, ez a szóválasztása (*mansiones*) explicit utalás Nagy Szent Gergely paradicsomára (*Dial.* IV 37, 9).

²⁶³ Vö. *Pur* X 58–63.

²⁶⁴ Barontus szintén nem léphet be a paradicsom szívébe.

²⁶⁵ Ugyanígy a dantei Elő-Purgatóriumban várakozók is csak a haláluk pillanatában tértek meg: Bonconte da Montefeltro egyetlen könnycseppjével kerül el a poklot a lelkiért érkező örök nagy bosszúságára (*Pur* III 85–129).

²⁶⁶ Ld. már *Dial.* IV 57, 2.

Cellája közelében lakott egy Haemgils nevű szerzetes, aki papi méltóságához illő jó cselekedeteivel is kiemelkedett, s aki még mindig életben van, magányosan, fekete kenyéren és hideg vízen tengetve életének utolsó éveit Írország szigetén. Ő gyakran felkereste ezt a férfit, és kitartóan kérdezgetve őt, hallotta tőle, mik és milyen dolgok azok, amelyeket testét elhagyva látott: az ő előadása folytán jutott a mi tudomásunkra is az a kevés, amelyet röviden összefoglaltunk. Elmesélte továbbá látomásait Ealdfrith királynak,²⁶⁷ e minden téren művelt férfiúnak is, aki szívesen és nagy érdeklődéssel hallgatta. A király kérésére fogadták be a fent említett kolostorba, és nyerte el a szerzetesi tonzúrát; és amikor Ealdfrith a környéken járt, gyakran meglátogatta, hogy hallhassa őt. A kolostor élén abban az időben Ediluald, e jámbor és józan életű apát és pap állt, aki most Lindisfarne²⁶⁸ püspöki székét őrzi tiszttségéhez méltó cselekedetekkel.

A kolostorban pedig egy félreeső szálláshelyet kapott, hogy ott folyamatosan imádkozva szabadabban tudjon foglalkozni Teremtője iránti kötelezettségével. Mivel visszavonultságának helye a folyó partján volt található, rendszeresen belegázolt a folyóba, mert sóvárgott rá, hogy büntesse a testét; gyakran megmerítkezett, miközben csapkodták a hullámok, és ott maradt, ameddig csak bírta, zsoltárokat és imákat mondva, s tapodtat sem mozdult, miközben a folyó vize az ágyékáig, olykor pedig egészen a nyakáig emelkedett. A folyóból a szárazföldre kilépve sohasem vetette le a vizes és hideg ruháit, amíg azok a testétől meg nem melegedtek és meg nem száradtak. Amikor pedig télen az összetört jégkéreg darabjai úszkáltak körülötte, melyet néha magának kellett széttörnie, hogy bejuthasson és bemelegedjen a folyóba, így szóltak hozzá, akik látták:

– Csodálatos dolog, Dricthelmus – ez volt ugyanis a férfi neve – testvér, hogy ilyen zord fagyot képes vagy kényszer nélkül elviselni!

Egyszerűen válaszolt erre (ugyanis egyszerű és visszafogott természetű ember volt):

– Láttam ennél fagyosabbakat.

Máskor így szóltak neki:

– Csodálatos dolog, hogy ilyen szigorú önmegtartóztatást gyakorolsz!

Mire azt felelte:

– Láttam szigorúbbat is.

Így egészen az elhívása napjáig fáradhatatlanul sóvárogva az égi javakra, mindennapos böjttel zabolázta meg agg testét, és sokakat vezetett üdvösségre szavaival és életmódjával.

Draskóczy Eszter és Gyócsi Ádám fordítása

²⁶⁷ Northumbria királya 685–704 között, Beda Venerabilis kortársa, az írásbeliség pártfogója.

²⁶⁸ Lindisfarne (más néven Szent Sziget) sziget Angliában, Northumberland megye északkeleti partjainál. A 6. században ír szerzetesek kolostort alapítottak rajta, és innen kiindulva térítették kereszténységre Észak-Angliát.

WALAHFRID STRABO: *WETTINUS LÁTOMÁSA* (826) – AZ ELSŐ TÚLVILÁGILÁTOMÁS-KÖLTEMÉNY DANTE ELŐTT

JELENTŐSÉGE

A reichenai bencés apátság tanító szerzetesének, Wettinek / Wettinusnak (Wettinus Augiensis, 775–824) a halál előtti látomásait először 824-ben jegyezte le Heito (más névváltozatokban: Hetto / Hatto), a kolostor apátja latin prózában.²⁶⁹ Két évvel később ezt az anyagot öntötte verses formába Wettinus egyik tanítványa, a mindössze tizennyolc éves Walahfrid Strabo (808–849), aki később az egyik legfontosabb Karoling-kori szerzővé vált.²⁷⁰ Ez a 945 hexameterből álló költemény a Dante előtti első verses túlvilági látomás, így műfajtörténeti jelentősége kiemelkedő. Újításai és poétikai érdemei ellenére Strabo költeményét mindössze hét (9–12. századi) kódex őrizte meg,²⁷¹ míg Heito rövidebb prózaverziója sokkal népszerűbb maradt, amiről hatvanhárom²⁷² fennmaradt kézirat árulkodik.

WETTINUS LÁTOMÁSAI

Az Ajánlás: miért írta újra Wettinus látomásait Walahfrid Strabo?

Walahfrid Strabo költeményét az *Ajánlás Grimaldus káplán atyához*²⁷³ című ajánlólevél vezeti be: a címzett I. (Jámbor) Lajos frank király és római császár udvari káplánja volt, majd II. (Német) Lajos kancellárja és 841-től Sankt Gallen apátja, nem mellékesen Wettinus rokona. Grimaldus kora egyik legműveltebb alakja volt, aki egyengette Walahfrid (udvari és egyházi) pályáját.²⁷⁴ Az *Ajánlás* utalásaiból kiderül, hogy az ifjú Strabót kevesen támogatták költői vállalkozásában: a kolostoron belül csak Adalgisus atya, egy idősebb szerzetes, aki jelen volt Wettinus látomásaikor, és Reginbertus, a könyvtáros. Ahogy az utalások sejtetik, Erleboldus apát és Tattus mester egyenesen ellenezte ennek a verses verzióknak az elkészítését,²⁷⁵ ugyanis annak ellenére, hogy „éppen olyan jól elsajátították ezt a művészetet [a költészetet], mint a többit, [...] kevésbé kedvelik”²⁷⁶.

²⁶⁹ Heito *Visio Wettinijét* DÜMLER 1884: 267–275 alapján CICCARESE 1987: 406–439 is közli latin–olasz kétnyelvű kiadásban.

²⁷⁰ Walahfrid Strabóról magyarul ld. ADAMIK 2017: 282–314.

²⁷¹ Melyek közül a legkorábbi, 9. századi, ma is a keletkezés helyszínétől nem messze, Sankt Gallenben található (St. Gallen, Stiftsbibl., cod. 869). Az első kritikai kiadás 1884-es: DÜMLER 1884. A kéziratos hagyományról és a kiadásokról ld. STELLA 2009: 23–25.

²⁷² POLLARD 2010: 243–294. Ebből hat datálható a 9. századra, és kettő maradt fenn a reichenai kolostorban (amely Strabo verzióját nem őrizte meg).

²⁷³ A latin szöveg kiadását és olasz fordítását ld. STELLA 2009: 33–35.

²⁷⁴ Strabo neki ajánlotta főművét, a *Hortulust* (*Kertecskét*) is.

²⁷⁵ STELLA 2009: 15–16.

²⁷⁶ „Optime enim hac arte, sicut et alii, imbuti sunt, sed minus diligunt.” – írja Strabo az *Ajánlás*-ban (STELLA 2009: 34–35).

Felmerül a kérdés: miért érezte Walahfrid szükségét annak, hogy költői formába öntse Wettinus látomásait két évvel az után, hogy a korábbi apát, Heito lejegyezte azokat? Az ajánlásban két okot nevez meg: egyrészt szerénykedve jelenti ki, hogy pusztán engedelmeskedik mások parancsának, óhajának: itt Grimaldusra, Wettinus rokonára és Adalgisus atyára, vagy akár magára Wettinusra utal. Másrészt hivatkozik arra, hogy „egyesegek csak hamis álmoknak hiszik” a látomást, amit azonban nem támaszt alá Heito leírásának népszerűsége. Két másik, meggyőzőbb okra magából a műből következtethetünk.²⁷⁷

1) Egyrészt költői képességeit akarta bemutatni. A mű témájában, tartalmában első pillantásra kevés eltérést mutat Heitóétól – így a korban elterjedt *opus geminatum* (‘iker-mű’, amikor ugyanaz az alkotás prózai és verses változatban is létezett)²⁷⁸ példájának is tekinthetjük:²⁷⁹ ezt támasztja alá egy mára elveszett reichenau-i kézirat, mely Heito és Walahfrid verzióját is tartalmazta.²⁸⁰ Azonban Walahfrid újítása nemcsak metrikai, hanem poétikai szempontból is jelentős: ő volt az, aki a látomást „dokumentumból, politikai könyvecskéből vagy vallásos elbeszélésből szépirodalmi alkotássá emelte”.²⁸¹ Strabo *Visio Wettini* je így nemcsak illeszkedik a Nagy Szent Gergelytől induló víziók sorába, hanem az időmértékes verselés választásával és a reminiscenciákon keresztül felhasználja a latin világi költészet tárházát, és dialógusba lép a nyugat-európai kultúrával: a klasszikus epika és a keresztény költészet örökségével – erre eddig a vizionárius hagyományban Beda Venerabilis Vergilius-utalásain kívül nem találtunk példát! – „a túlvilági utazásnak új kulturális mélységet” ad.²⁸²

2) A költői feladat mellett a másik fő motivációt a megírásra Wettinus alakja, megítélése jelenthette, aki a kolostori iskolában Walahfrid tanára volt. Míg Heito prózaverziója Wettinus bűnét az egész közösség problémájaként láttatja, Strabo sokoldalúbb képet rajzol mesteréről.

A bevezető részek

Az epikus költemény szabályait követve a mű invokációival indul (1–21. sor: *Invokáció Krisztushoz*),²⁸³ melyet egy rövidebb (22–37. sor: *A reichenau-i kolostor*) és két nagyobb egység követ: az első Heito (38–103. sor), a másik az aktuális apát, Erlealdus dicséretét zengi (104–172. sor). Heitóról, „az aranyló csillagfényről” (38–39. sor), aki 16 évig Reichenau apátja volt (806–822), konkrét érdemeket keveset tudunk meg azon túl, hogy jámbor, szent tudományokban járatos és pásztori feladataiban buzgó volt, ami egy apát-

²⁷⁷ Ld. Albrecht Diem meggyőző cikkét: DIEM 2016: 385–401.

²⁷⁸ A műfajról FRIESEN 2011: 123–144.

²⁷⁹ DIEM 2016: 394.

²⁸⁰ Egy 935 és 941 között készült reichenau-i katalógus sorolja fel, POLLARD 2010: 256.

²⁸¹ STELLA 2009: 7.

²⁸² Uo.

²⁸³ Az invokáció rövid elemzését (és fordítását) ld. ADAMIK 2017: 297–298.

tól – bár ő hangsúlyozottan húzódozott ettől a hivataltól²⁸⁴ –, mondhatni, elvárható. A legrészletesebben bemutatott teljesítménye (sikertelen) konstantinápolyi küldetése, amely során kis híján vízbe fulladt (71–77. sor). Ehhez a szerény bemutatáshoz hozzájárul, hogy Heitóra mint a saját műve alapját képző prózaszöveg szerzőjére Walahfrid mindössze egy-két sort veszteget:

Végül Adalgisus, az Úrban tisztelendő atya parancsára, kénytelen voltam titkon hexameteres versformába ültetni Wettinusnak, a rokonotoknak a látomását, amelyet *a városi ékesszólás mézes szóvirágaival díszítve, a boldog Heito atya prózai szövegben igen tudós módon megfogalmazott*.²⁸⁵

Wettinus bűne

A *Visio Wettini* Dante fontos előzményének tekinthető abból a szempontból is, hogy szigorú ítéletet mond a papság elvilágiasodásáról és a hatalmasságok korrupciójáról: korabeli (főként) egyházi szereplőket állít művében pellengérre azért, hogy erkölcsi megújulást idézzon elő. Habár több kutató inkább Walahfrid költeményének tulajdonítja ezt az újítást, valójában Heitónál – legalábbis „Szodoma bűnével” (*scelus Sodomiticum*) kapcsolatban – még merevebb morális struktúrát találunk.

Heito prózaváltozatában a tanítványok tévútra vezetésének, sőt megrontásának implicit vádjairól árulkodik, hogy Wettinus akkor nyeri el a bűnbocsánatot, „ha megjavítja és az igazság útjára visszatéríti azokat, akiket rossz tanítással és saját ferdeségének példájával elcsábított, és megrontva az igaz útról tévútra vezette őket”.²⁸⁶

Walahfrid Strabo, aki Wettinus tanítványa volt, és így személyesen érintett, nyilvánvalóan fontosnak tartotta, hogy mestere történetét és alakját saját maga is megörökítse.²⁸⁷ Egy második, ezúttal a *Szentlélekhez szóló invokáció* után (173–175. sor) Strabo Wettinust elsősorban mint jó hírű és kiváló tanárt mutatja be, és egy vitatott, de nem egyértelműen elítélő megjegyzést tesz középszerű erkölcséről (*Moribus in castis vitam mediocriter egit*):

²⁸⁴ Ez szentéletrajzi toposz már Tours-i Gergelynél is (*Korunk története* VII 1; ADAMIK–MEZEI 2010: 437).

²⁸⁵ „Denique iussu Adalgisi venerandi Patris in Domino, visionem Wettini propinqui vestri, quam beatus pater Hetto urbanae facundiae mellifluis floribus adornans, prosaïcis verbis doctissime composuit, versibus hexametris furtim exemplare coactus sum”. *Ajánlólevél*, STELLA 2009: 32 (fordítás, kiemelés tőlem – D. E.).

²⁸⁶ „Si eos, quos male docendo exemplo suae pravitatis inlexerat et a via veritatis in viam erroris depravando eos deduxerat, correxerit et ad viam veritatis reduxerit, remissa sunt.”, 17. fej., CICCARESE 1987: 424–425. Idézi: DIEM 2016: 391. Strabo verziójában kicsit enyhébb a fogalmazás és a vád, ld. az 587–592. sorokat.

²⁸⁷ Erről részletesen ld. DIEM 2016: 391–399.

Wettinus volt amaz *ünnepi hírű magiszter*.
Tudta a hét tudományt eleink erkölcsé alapján,
S így kapcsolta a sors kötelével az iskola mellé,
Melynek örülni szokott a csinos, pajzán fiatalság.
Mégis, amennyire külsőről módunk van itélni,
Élete erkölcsét közepes-tisztára növelte [...]. (176–181. sor)²⁸⁸

A későbbiekben Heito másik vádja, a „rossz tanítás” mint megrontás, szándékos tévútra vezetés alól tisztázza Wettinust, ami ebben a változatban pusztán lustaságból fakadó mulasztás, a helyes útra vezetés hiányát jelenti:

Sok testvért példájával föl kellett volna tüzeljen,
Mégse viselte a fáradozást, ernyedtre puhultan. (559–560. sor)

Wettinus betegsége és a két látomás

A kiváló tanár rövid bemutatása után kezdődik maga a történet: Wettinus 824. október 30-án, szombaton súlyosan megbetegszik. Harmadnapon elveszíti az eszméletét, és látomása támad (*Első látomás*: 206–234. sor), amelyben egy papi ruhába öltözött démon, a „Hazugság Lelke” lép be a cellájába, kízóeszközöket tartva a kezében, és fenyegetve őt. Mögüle ördögök undok serege tódul a szobába. Az elkárhozástól való félelem tetőpontján – ahogy majd Dante esetében is – isteni segítség érkezik: „fénylő szerzetesek” és egy bíborvörös ruhába²⁸⁹ öltözött angyal kergeti el a sötét lelkeket (235–259. sor).

Wettinus felébred, és kéri, hogy testvérei könyörögjenek érte, majd a zsoltárok után a korban legelterjedtebb vizionárius irodalmi alkotást, Nagy Szent Gergely *Dialógusait* hallgatja. Mikor kimerülten az ágyra hever, ugyanaz az angyal érkezik hozzá – ám most fehér ruhában²⁹⁰ –, és ezzel kezdetét veszi a *Második látomás*, amely során túlvilági helyszíneket látogat meg az angyal vezetésével.

²⁸⁸ Kiemelések tőlem – D. E.

²⁸⁹ Az *Új élet* elbeszélése szerint Beatrice is ebben a színben tűnik fel legelőször Dante előtt: „A legnemesebb színű ruhában jelent meg, alázatosan és illedelmesen, *vérpirosban*”, Vn II (Gorni 1), KARDOS 1965: 9 (Jékely Zoltán ford.).

²⁹⁰ 292–309. sor. Ugyancsak fehérben mutatkozik Beatrice Dante előtt az *Új élet* elbeszélése szerinti második találkozáson: „ez a csudálatos hölgy megjelent előttem hófehér ruhában”, Vn III (Gorni 1), KARDOS 1965: 10 (Jékely Zoltán ford.).

Boldog Vince illusztrációja a *Wettinus látomásaihoz*.

A klerikusok bűnei

Az erőtlen lélek először egy csillagokig felnyúló hegyi tájon találja magát, amelyet „oltatlan-tüzesen” hömpölyögve övez körbe „egy tűzfolyam árja” (310–314. sor). A kép a vergiliusi Phlegethónt idézi:

Ott van a Tartarus és a sebes Phlegethón körülömlő
Láng-hullámaival, sziszegő sziklákat okádva.²⁹¹

A tűzfolyóban pedig – amely a *Visio sancti Pauli* óta a pokolleírások toposza – a „vádlottak nagy sokasága” bűnhődik, csupa pap, és közülük többeket ismert is Wettinus. Egy részüket – ők a buják – cölöpökre kötözték, és szemben velük áll a nő, akivel vétkeztek. Egyértelmű ellenbüntetésként háromnaponta ütlegelik a nemzőszerveiket (316–326. sor). Ugyanebben a tűzben kínlódnak továbbá a világi örömeket hajszoló papok, akik az udvarban ékes ruhákban pompáztak, gazdag fogásokat és a szajhák nyújtotta gyönyöröket élveztek (327–338. sor).

²⁹¹ Verg. *Aen.* VI 550–551: „quae rapidus flammis *ambit* torrentibus *amnis*, / Tartareus Phlegethon, torquetque sonantia saxa”, vö. *Visio Wettini*, 314–315: „Quaeque in circuitu praecingens igneus *amnis* / *Ambit* inexhaustos tribuens intrantibus ignes.” (Kiemelés tőlem – D. E.)

Az angyal papoknak címzett figyelmeztetése (339–362. sor) után folytatódik ennek a klerikusok bűneit egybegyűjtő túlvilágnak a leírása egy (pre)purgatóriumi helyszínnel: egy fa- és kődarabokból kaotikusan összehordott várszerűségben szerzetesek csapata tisztul (363–390. sor). Közülük egynek különös helye van:

[...] ez a testvér
Tiltott bűnbe esett, birtoklás vágya vezette:
Súlyos-jogtalanul titkolt kincset gyarapított.
Tölgyládát bitorolt, most ólomláda szorítja
Ítéletnapig őt, s nem tudni, kihányja-e végül.²⁹²

A következő tisztuló egy tíz éve meghalt reichenau apát, aki egy „égbemagasló hegy” csúcsán vad szelek és viharok erejét kénytelen tűrni hanyag mulasztása miatt (392–399. sor): ő az akrosztichonban megnevezett Waldo apát, aki húsz évig vezette Reichenau kolostorát. Waldo már egy Adam nevű szerzetes álmában is megjelent (410–445. sor), arra kérve (a 400–409. sorfőkben megnevezett) Adalhelmus püspököt, hogy könyöröggön Waldo lelkéért. Adalhelmus azonban „egyszerű álomnak, üres hazudásnak” vélte a segítségkérést, és „fásultszívű, lomha” volt segíteni, ezért osztoznia kell a segítséget kérő szenvedésében.

Az eddig megnevezett és bemutatott kárhozottak és tisztulók mind klerikusok voltak, és a rajtuk példázott bűnök a korabeli egyház feltételei. Wettinus legfontosabb üzenetének címmzettjei tehát a szerzetesi közösségek, azonban azzal, hogy a vétkek – a rendtársak segítségével, szeretetével, a halottakra emlékezéssel – bocsánatot nyerhetnek, egy, a korábbi vallásos látomásoknál sokkal reménytelibb képet fest a földi és túlvilági lét kapcsolatáról.

Az uralkodó és az uralkodó réteg bűnei

Az egyházkritika után politikai kritikát jeleznek a következő – az (egykori) uralkodó és az uralkodó réteg által elkövetett – bűnök. I. (Nagy) Károly frank királyt és római császárt (768–814), Ausonia, azaz Itália egykori urát a versfők nevezik meg (*Carolus imperator*). Bűne a bujaság, büntetése pedig, hogy vadállat marcangolja a hímvesszőjét. A parázsnaság és önhitt bűnben maradása („az a hit, hogy egyéb érdemei mellett neki meg van engedve, hogy a bujaságnak hódoljon”) ²⁹³ szennyezi be számos jócselekedetét: az igazságos kormányzást, az egyház és alattvalói védelmét (446–474. sor).

Ezután a lélek díszes felvonulásnak lesz tanúja: grófok, főurak cipelnek szakadatlan köntösöket, ládákat arannyal-ezüsttel töltve, mindenféle, életükben felhalmozott javakat az ördög elé. Ők azok, akik „jogtalanul törvény-jogokat gyakorolnak”, „rabolással gyűjtöttek”, „kapzsi pofával habzsoltak” (475–519. sor). Nem tudni, hogy e „bírviszél lángjától” égők, akik alattvalóik jólétével nem törődve gyűjtöttek hatalmas vagyont, csak az utolsó ítélet napjáig cipelik-e terheiket, vagy ez a végleges kárhozatuk.

²⁹² 369–373. sor. (Kiemelés tőlem – D. E.)

²⁹³ Ld. ADAMIK 2017: 302.

A paradicsomi város és Wettinus történetének vége

Még egy túlvilági helyszínt lát meg Wettinus: a költemény paradicsoma – mint jóformán valamennyi középkori leírás²⁹⁴ – János jelenéseit (21) követi: Walahfrid újítása Heitóhoz képest a természetes anyagból, sziklából készült városfalak és vár (525–539. sor). A „sugaras ragyogás”, az aranydíszek és az ezüstéptmény a hagyományos elképzelés része.

Miután bepillantatható a paradicsomba, az angyal bejelenti Wettinusnak másnapi halálát (540–544. sor): a hátralévő időben elrepülnek a boldogokhoz, és kéri, hogy járjanak közben Wettinus lelki üdvéért (545–605. sor). Itt tudja meg Wettinus, hogyan kell vétkét eltörölni:

Hívja gyűlésbe együtt, akik elméjét hiu tannal
Megzavará, vagy akár cselekedvén bármikor ártott,
És kiknek szava-tette adott példát, amely által
Életük és erkölcsüket megrontani tudták.
S vessen a földre magát, kijelentse, helyükbe' hogy őt kell
Érje a vád, gonoszát művelőt, szégyen-tanításút. (587–592. sor)

A szentek és mártírok fénylő székei között tett út csúcspontja a boldog szüzek seregével való találkozás és Krisztus megjelenése. A boldog szüzek – akik már *Barontus látomásá*-ban fontos, közbenjáró szerepet töltenek be²⁹⁵ – Wettinus bűneinek eltörléséért könyörögnek Krisztushoz, eredményesen: ha „igaz-tanító példával jót cselekedvén” vissza tudja téríteni a mennyei város falaihoz azokat, akiket rossz útra vezetett tanításával, akkor teljes megbocsátást nyer (621–624. sor).

A szodómia bűne ellen kétszer is hosszas kirohanást intéz az angyal:²⁹⁶ a „sátán igájának” nevezve ezt a *szennyes bünt*, „melytől az Úr-templom torzul kígyó feketéllő, / Borzas odújává” (644–645. sor). Ez a bűn nem kizárólag a szerzetesközösség metelye,²⁹⁷ hanem egy a kerülendő, természet ellen forduló gyakorlatok közül, mely

[...] gyalázza sokat nászágyát hitvesi párnak
Mocskával, buja sóvárgást ha szokása amannak
Ördögi ösztönzés erejétől hajtva követni:
Kéjteli fullánktól hanyagolják azt, amit enged
Nékik a természet, s a szabad hevülést kicserélik
Tiltottá [...]. (650–655. sor)

²⁹⁴ Ld. pl. Giacomino da Verona paradicsomáról a *Túlvilág-ábrázolás a Dante előtti népnyelvű irodalomban* c. fejezetet.

²⁹⁵ STELLA 2009: 135.

²⁹⁶ 633–661. és 779–801. sor.

²⁹⁷ És nem egyenlő a homoszexualitással, ld. „fertőjét nemcsak olyankor / Szórja, mikor köze-lít, és férfiak összevegyülnek”, 647–648. sor, vö. Heito, *Visio Wettini*, 19. fej, CICCARESE 1987: 426–429.

Wettinus feladata halála előtt hirdetni ennek kockázatát, ugyanis: „[...] az időig, amíg piszkos csúfság köti őket, / Nem nyernek boldog bejutást életre a mennyben!” (660–661. sor).

Wettinus azonban megretten a rárótt feladattól, és nem tartja magát alkalmasnak (673–674. sor), hogy ezt felfedje az emberek előtt. Az angyal mélyen felháborodva tohonya hanyagsággal vádolja meg, majd részletesen felsorolja (702–742. sor), hogy mily bűnöket kell a szerzeteseknek elkerülniük, hogy „Gyomlálják [...] a bűnt gyökerestül, / Hadd szökkenjen szárba erények szép veteménye!” (700–701. sor). Majd kifakad uralkodója ellen – merész kritika a 18 éves Walahfridtól! –, amiért támogatja azt a gyakorlatot, hogy özvegyek vezessék a női közösségeket, és ezzel a halott (vagyis a bűnökben már elmerült) nőt többre értékeli az *élő*nél, vagyis szűznél.²⁹⁸

Wettinus felébredését, vallomását és halálát beszéli el a költemény utolsó közel 120 sora (827–945. sor). A keretes szerkezet – melyet az invokáció és a reichenauai kolostor története nyitott – lezárul Wettinus utolsó kérésével, amellyel magához Walahfridhez fordul, hogy rövid búcsúüzeneteit írja le (912–920. sor), melyben tíz atyát, kedves barátait kéri, hogy lelki üdvének szenteljenek száz misényi és száz zsoltároskönyvnyi imát. Wettinus üzeneteit Walahfrid szeretett tanára halálos ágyánál „ugyanazzal a kézzel írja meg, amellyel ezt a [történetet] jegyezte le” (911. sor).

A költeményt még egy rövid – minden valószínűség szerint Grimaldusnak szóló – *Befejezés* zárja le, melyben elbúcsúzik a „tiszteletre méltó atyától”, és elismétli a szerénység toposzait, fiatal korával mentegetve a költemény hibáit, melyet mint „idő előtt repülni kényszerülő madárka” készített.

A *Visio Wettini* jelentős része (magyarul először) Földváry Miklós műfordításában olvasható alább.

²⁹⁸ 747–750. sor. A lélek halálára utal, vö.: „Mert halála egyszer s mindenkorra való halál volt a bűnnek; az élete azonban élet az Istennek” (Róm 6, 10); „Az az özvegy pedig, aki igazán özvegy és elhagyatott, bízzék Istenben, s tartson ki éjjel-nappal az imádságban és a könyörgésben, mert az, aki kicsapongó, élő halott” (1 Tim 5, 6).

Walahfrid Strabo: Wettinus látomásairól²⁹⁹
(részlet)

*Invokáció Krisztushoz*³⁰⁰

1. Krisztusom, új bárányt aki nem tiltasz bemutatnom,
Vedd ima-áldozatom s dícséreteink adományát,
Üdvöközöt, és többre becsüld szándékom a múlté!
Tudnom amennyit hagysz, én kész vagyok annyit akarni,
5. Mert a Te fölséged buzdít akarásra-bírársra.
Gondviselőm, oszlasd hát gyermeki játszadozásom,³⁰¹
S béke-tanodnak hintsd szívembe kovászait! Így lesz
Édes, símogató Nemzöd ítélete nékem.
Őt követem: bős korbáccsal hátam sose kezdje
10. Gyötreni s énekemet rosszallani trónja előtt majd.
Énekemet sem más okból terveztem először
Költeni, mint – tartván eleinknek szent hagyományát –
Istennek zsenget hogy hozzak a szívbeli oltár
Zsíratakart, dicstől szent illatu áldozatához.
15. Jézusom, add Szent Fád tápláló érdeme által,
S föltámadtáért az Oroszlánnak, kinek itt van
Ez nap tiszteletérdemlő, magas ünnepe, minden
Förtelmes vétkem hogy megtisztítani méltasd,
Mit számmal tanítok, tettekkkel hogy ne tagadjam.
20. Mit szaporítsam a szót? Irgalmazz, mind e világnak
Megváltója, segítni siess szent, hármass erőddel!

A reichenau kolostor

Ott, hol a Rajna leömlik Itália ormairól, egy
Tóba zuhog, szétáradván nyugaton, s ezen árban
Egy óriási sziget függ legközepében a habnak.
25. Augia:³⁰² így hívják, környül Germánia fekszik,
S termi kiváló hadsorait hős szerzeteseknek.
Elsőként ennek falakat nagy szent magasztott:
Pirminius,³⁰³ s nyáját őrizte a harmadik évig.

²⁹⁹ A fordítás a Walafridus Strabo, *De visionibus Wettini*, PL 114, coll. 1065–1082 alapján készült.

³⁰⁰ A szöveget a könnyebb áttekintés kedvéért tagoltuk és láttuk el címekkel, részben STELLA 2009-es *Visio Wettini*-kiadásának mintáját követve.

³⁰¹ 1 Kor 13, 11: „amikor pedig férfivá lettem, felhagytam azokkal a dolgokkal, amelyek gyermekhez valók”.

³⁰² Augia: Reichenau latin neve. Itt kezdődik a reichenau apátok rövid története, ami hiányzik Heito prózaváltozatából.

³⁰³ Pirminius: Szent Pirmin apát, missziós püspök, Reichenau kolostorának alapítója (724 k.). Ibériai vizigót származású volt, az arab hódítás elől menekült Franciaországba, ahonnan pedig Martell Károly küldte misszióra az akkor még igencsak pogány alemann vidékre. Számos kolostort alapított, köztük Hornbachot, Gengenbachot, Schwarzachot, az elzászi Murbachot.

Hogyha az ő éltét valamely szent tudni kívánja,
 30. Sírjához menjen, mert tetszik majd neki Hornbach.³⁰⁴
 Míg Étó³⁰⁵ vezetett, hét év röppent tova addig;
 Őt kétfőre követte erényes Géba,³⁰⁶ a főpap,
 S kétszer öt év Ermenfrédust³⁰⁷ tudhatta az élen.
 Sýdoniusszal³⁰⁸ tíz és még három szaladott el,
 35. János apáté³⁰⁹ lett a huszonkét őt követő év,
 Tiszteletérdemlő Péterre³¹⁰ jutott ugyanígy őt,
 Majd húsz esztendő Waldónak³¹¹ látta hatalmát.

Heito dicsérete

Ekkoriban támadt egy ifju, akár az aranyló
 Csillagfény, mely az árnybaborult földet betéríti:
 40. Vágyta ötévesen ő klostromfalait szigetünknek.³¹²
 Nem rejtőzhet a város, amely meredek hegyen épült,
 S mécses véka alatt sosem ég.³¹³ Vándor-röpüléssel
 Messze, királyi fülekbe jutott eme férfiú híre.
 És, noha kelleetlen, kedves cellát³¹⁴ odahagyva,
 45. Ő, ki szabad volt régen, immár, veszvén a szabadság

³⁰⁴ Pirmint az általa alapított hornbach-i kolostorban temették el (754 k.).

³⁰⁵ Étó: 727 és 734 között Reichenau apátja, majd Strasbourg püspöke.

³⁰⁶ Géba: 734-től 736-ig Reichenau apátja. Vízigót eredetű neve arra enged következtetni, hogy Pirminnel együtt érkezhetett.

³⁰⁷ Ermenfrédus: 736 és 746 között Reichenau apátja, majd Strasbourg és később Konstanz püspöke.

³⁰⁸ Sýdonius: 746-tól 759-ig Reichenau apátja, aki komoly konfliktusba került a Sankt Gallen-i apáttal, Otmárral.

³⁰⁹ János apát: 759-től 781-ig Reichenau apátja; a kinevezés ekkor a Sankt Gallen feletti illetékességet is magában foglalta.

³¹⁰ Tiszteletérdemlő Péter: 781-től 786-ig Reichenau apátja. Valószínűleg Ildegarde császárné testvére.

³¹¹ Waldo: 786-tól 806-ig Reichenau apátja, a kolostori iskola alapítója. Korábban Sankt Gallen szerzetese, később apátja volt, 781-től Nagy Károly fiának, Pipinnek a nevelője Paviában, és ott-tartózkodása alatt a város püspöke. 806-tól 814-ben bekövetkezett haláláig Saint-Denis-ben a királyi apátságot vezette. Itáliai és frank kapcsolatai révén folyamatosan bővítette a reichenau-i könyvtárat. (STELLA 2009: 121–122).

³¹² I. Heito (Hetto / Heito / Hatto) apátról van szó, aki 768-ban, ötévesen került a reichenau-i iskolába. Majd Bázeli püspöke és Reichenau (806–822 között) apátja lett, később a császár követe Konstantinápolyban. Ő jegyezte le Wettinus látomásait prózában, amely 63 kéziratban maradt fenn.

³¹³ Mt 5, 14–15: „Nem lehet elrejtteni a hegyre épült várost. Lámpát sem azért gyújtanak, hogy aztán a véka alá tegyék, hanem a lámpatartóra, hogy világítson mindenkinek, aki a házban van.”

³¹⁴ Szerzetesi cellájának.

Lett akol-őr, pásztor, kire sok bízott,³¹⁵ ki világi
 Bajlódásba merült, s Krisztus völgyéből elindult.
 Gondviselőnk bölcs terve szerint eztán oly atyává
 Lett, mindent aki szent törvény oltalma alatt véd,
 50. S újraemelve a földig omolt, kettős düledéket,
 Alkot az Istennek pompázatos épületet, mint
 Orvosa belsőnek, s külsőnek megjavítója.
 Semmi beszéd nékem nem elég, méltán hogy ez elmét
 Dícsérjem: hogy tündöklött nagy fénnel a földön,
 55. S szent magvat mint szórt szántatlan földbe tanítván;
 Bökezü megsegítő, kegyeseltü, szeretni sosem rest,
 Őre igazságnak, művelteszü, tettre kiváló...
 Mért dalolom mindezt? Hisz elég tán mondani annyit,
 Hogy sose láttam mást, aki hozzá volna hasonló.
 60. Szerzetesek közt pásztor ezért lett, kényszerűségből,³¹⁶
 S mestere is soknak, noha tegnap még tanuló volt.
 Mint cellájának fogoly-őre, gyakorta kívánta:
 Jönne a végső nap, s akkor – győzvén a halálon –
 Nyerne örök koszorút majd Krisztustól jutalomként.
 65. Tudna akár hét hangon szólni egynek a nyelve,
 Az sem volna elég, mindent elmondani sorra:
 Hogy minemű és mennyi ügyön végzett csoda-munkát.
 Bármi ha kormányzásra szorult nyájában az Úrnak,
 Ő vezetett, s örökös békében az üdvre nevelte
 70. Krisztus imádóit. Megbízva király-föladattal
 Őt küldik széles síkján mély tengeri árnak
 Grécia hercegihez.³¹⁷ Sziklához csapva a bárka
 Hányja a férfiakat s terhét, de magát s az övét
 Megmentette a szent, Isten segítő keze által.
 75. Nem szenvedte veszett tenger mérgét ezután már,
 Sőt, egyenes pályán inkább, szárnyán a szeleknek
 Válaszait rendben hazahozta az argosiaknak.
 Ám csömörét miután hordozta soká, menekülve
 Lelke homályában már várta a visszahuzódást
 80. Ekkora tisztaságból, nehogy arra ragadja a bírvágy,
 Hogy hanyagolja sosemfeledett, örökéletű bérét.
 Így amikor tizedik trón-évét ülte Lajos,³¹⁸ s már
 Kétszer tűnt le kilenc esztendeje néki e rendben:
 Év-idejét élte nek a hatvanadik betetőzte,

³¹⁵ Heito Bazel püspöke volt 803-tól vagy 805-től.

³¹⁶ A tisztiséget nem saját akaratából fogadta el.

³¹⁷ 811-ben Nagy Károly követként Konstantinápolyba küldte, hogy elérje a császári kinevezés elismerését, ami 812-ben Aachenben következett be.

³¹⁸ Vagyis 823-ban.

85. S rút kórság³¹⁹ az atyát vészterhes végbe ragadta.
 Ám kedvelte a kint, kedves volt néki a láz is
 És sosefélt a halál: a menekvés útja kitárult.
 Eljött így az idő, vágyott barlangba³²⁰ vonulni
 Vissza, figyelni, ha más utasít, szólván ajakával,
 90. Mit csak elébb rendelt, hogy már vigye teljesedésbe.³²¹
 Terhétől szabadul, s szétküldi a szolgahadat mind,
 Csöndben örül, boldog nyugodalmát élvezi eztán.
 Bárki, ha megbecsülést keresel, mondd hát, mire várhatsz!
 Mily jutalomra vajon, ha a hírnév vágya eszed már
 95. Összeavarta, s a hírt súlyos kín bünteti később?
 Láthatod: ő, akiről szólék édes szavaimmal,
 Semmibe vette hiú s tovaszálló megbecsülésnek
 Könnyü diszét, mely még az igazra is oly veszedelmes.
 Jaj, hogy a végső nap ne becsülje le megbecsüléstek
 100. Vessétek csak meg: példája riasszon e szentnek!
 Néhány verssorban kurtán bemutatam az éltét
 Hettónak, de mivel röviden, tudhattok ezeknél
 Többet is, elmétek míg nem nehezíti irigység.

*Erlealdus dicsérete*³²²

Múzsa, beszélj csodadolgokról, szállj gyors röpüléssel,
 105. Dics-fáklyáról zengj és rejtekiról ama nemnek,
 Melynek törzsökiből sarjadt Hettónak utódja!
 Nagyhirű a család, amely úgy ismerte a törvényt,
 Hogy méltóvá érdemesült a szenátori székre,
 És hogy ítélve igazságban hirdesse a törvényt.
 110. Ennek a nemzetségnek kelt közepéből az ifjú,
 Erbaldus, bátor férfit tesz e név ama nyelven.
 Tíz majd hét esztendő múlt, s ő vágyta csodásan
 Már szigetünk földjét: testvérivel egybevegyült ott,
 S lett gondos Hetto tanításának követője.
 115. Ő vezetett, s nem kis részében a szent iratoknak
 Megmerítette, de int a sokarcú gond: ne tanítsa
 Néki a hét tudományt,³²³ füleikbe mit oltnak az ősök
 Hercegi ifjaknak. Mert hirdeti János írása:

³¹⁹ Az *Annales Einhardi* is beszámol egy 823-as, a császárságban dúló járványról.

³²⁰ Barlang: 'szerzetesi cella' jelentésben.

³²¹ Vagyis a más parancsainak való engedelmeskedést választotta (és nem az egyházi vezető szerepét).

³²² Erlealdusról, aki 823–836-ig volt Reichenau apátja, nem maradtak fenn dokumentumok, és saját műveit sem ismerjük.

³²³ A hét szabad művészet (kettéosztva: trivium: [latin] nyelvtan, retorika, dialektika; quadrivium: csillagászat, számtan, mértan, zene), amely a középkori iskolai oktatás alapja volt, azonban a nem keresztény szerzők miatt az oktatás „pogány” részének tekintették.

„Hátul-elöl szemmel beborított volt ama négy lény.”³²⁴

120. Értsd: a tanult ember lát így kétféle tudástól
Égit elől, hátul földit, míg óvakodik, hogy
Hunyva szemét vakká ne legyen soha erről a részről.
Elküldték innét, egy társa³²⁵ kísérte, a híres,
Bölcseszü Scottushoz,³²⁶ ki a Tant ismerte kiválón.

125. Kit társnak mondtam, bőven szól arról az ének,
Mert éltén s erején a halálban győz a határkő;³²⁷

Még mást énekelek, de fogok majd zengeni róla.

Fölfénylett hazatérte után, szentté alakultan,

Láng-erkölcsre ragyog, szava telve igaz szeretettel,

130. Jelleme sziklaszilárd, dolgos, hű, tiszta a szíve,

Hitben erős, mértéke a Jó, él szent szeretetben,

S tündöklök sok erénytől, amelyet sorra követni

Nem tudnék röviden: hallgatni hogy el sose lankadj.

Hettónak mindez miután füleit megütötte,

135. És bizonyossá vált, hogy igaz, maga is megítélte

Kellőképp, elvitte magával a nedves utaknak

Hátán, szelni az árt, eljutni az argosi földre,

Mint föltebb mondám, s barlangjukat újra elérik.

Így, amikor Hetto hallgat, bár volna hatalma

140. Másra ruházni jogát, s nem hajlítják meg az érvek,

Enged a kérésnek mégis, s már szárnyal ajakról ajakra:

Erbaldus vegye át bástyáját várfalaiknak.

Isten rábólint, ő adta, hogy egy akarattal

Mind ezt kívánják, s meghagyja: terelje a pásztor

145. Nyáját oly legelőn, mely bő termésnek örülhet.

Most, hogy az Úr szolgálja legyen, még jobb akarattal

Töltekezik, s erejét gyarapítják szent fogadalmak.

Rejtve a lelkében hogy mily vágy élt nemesedni,

Meglátod, ha az azt követő jóságra tekintesz.

150. Elmondom, melyik az, mivel Isten az egykori példák

Közt órájuk utalt, ha a prófétákat idézem.

Érdemes ifjú volt, Illésnek járt a nyomában

Élizeus, s így kért, mikor azt híg légbre ragadták:

„Lelked kétszereződjék meg rajtam!” S felelé ő:

³²⁴ Jel 4, 6: „a trón közepén, és a trón körül négy élőlény, elől és hátul tele szemekkel”, amit a patrisztikai exegézis a jelenre és múltra vonatkoztat.

³²⁵ Később kiderül, hogy magáról Wettinusról van szó.

³²⁶ Valószínűleg (II.) Clemens Scottus (Írországi Kelemen), az egyik ír tudós, akit Nagy Károly udvarába hívtak. Rechenauban és Sankt Gallenben is számos ír mester volt jelen.

³²⁷ Utalás a halál küszöbén megtapasztalt látomásra.

155. „Nagy dolog az, mit kérsz, teljék mégis be a vágyad!”³²⁸

Tettei Hettónak beragyogták szerte a földet,

Ám, ha lehetséges, túlszárnyalt rajta utódja,

Ő, ki erényes régtől volt, jósága hasonló,

Védelmeszte a jót, a hibát üldözte haragvón

160. Gyermeki éveitől folyvást, míg vénkora eljött.

Mily szépen s méltón, mily fénylőn bontja virágát

Mint örökös, mily boldog e két atya élete, tisztje!

Ő atya volt, lett gyermek, igyekvőn, engedelemmel,

S bár atya, szívből akar vezetést önnön fia által,

165. Ő, a fiú, vállalja parancsra az atya-vezérlést,

Ám megszívleli azt, ha a bölcs intelme irányít,

Mint az idősebbé, s szándékuk a béke kíséri

Bősséggel, nyáját terel össze e pásztori egység

Jósajként, senkit nem zaklat a düh, sem az ármány.

170. Bentszületett békét dícsérjünk mestereikben:

Ő, aki mindenén Úr, élet-, fény-, béketeremtő,

Mindkettő éltét gyarapítsa örökkön-örökké!³²⁹

Wettinus bemutatása és betegsége

Gondviselő Lélek, Múzsánknak légy segítője:

Kezdem egy életnek kimagasló végü meséjét;

175. Rajta, Caména,³³⁰ kit elhagytam, vedd újra a férfit,³³¹

Mert Wettinus volt amaz ünnepi hírű mágiszter.

Tudta a hét tudományt³³² eleink erkölcsé³³³ alapján,³³⁴

S így kapcsolta a sors kötelével az iskola mellé,

Melynek örülni szokott a csinos, pajzán fiatalság.

180. Mégis, amennyire külsőről módunk van itélni,

Élete erkölcsét közepes-tisztára³³⁵ növelte,

³²⁸ A 152–155. sor egy bibliai történetet idéz fel (2 Kir 2, 9–10): „Amikor aztán átmentek, azt mondta Illés Elizeusnak: »Kívánj valamit, amit akarsz, hogy megtegyek neked, mielőtt elvesznek engem tőled.« Azt mondta erre Elizeus: »Kérlek, legyen a lelkedből kétszeres osztályrész rajtam.« Ő azt felelte: »Nehéz dolgot kértél: mindazonáltal, ha majd látsz engem, amikor elvesznek engem tőled, meglesz neked, amit kértél; ha azonban nem látsz, nem lesz meg.» Illés és Elizeus a két apát figurájaként jelenik meg. Az ótestamentumi idézet végére Walahfrid egy híres evangéliumi passzust illeszt: „fiat [...] ipsa voluntas!”, vagyis „legyen meg a te akaratod!” (Mt 6, 10).

³²⁹ Ezzel a sorral fejeződik be a hosszúra nyúlt intézménytörténeti bevezető, mely mintaként Alcuin *De sanctis Euboricensis ecclesiáját* követi.

³³⁰ Caména: a források nimfája, akit gyakran azonosítanak a költészettel.

³³¹ 173–175. sor: második invokáció a Szentlélekhez.

³³² Ld. a 117. sorhoz írt jegyzetet.

³³³ *erkölcsé*: ‘szokása’.

³³⁴ Heito biztatta Wettinust Erlealdusszal együtt a hét szabad művészet tanulmányozására.

³³⁵ *közepes (mediocris)*: ‘mértékletes’.

Mint kit az emberi dícséret magas égbe magasztalt.
 Így hát ő, azután, hogy Urunk a magasból alászállt,
 S testben lett vendég, hatszor négy év tovatűnván,
 185. S nyolcszáz esztendő múltán el gyors rohanással,
 Épp tizenegyedik évében Jámbor Lajos úrnak
 Hatszor ötödnapiján október amint lehanyatlott³³⁶
 – Szombat volt akkor, hetedik nap az isteni rendben –,
 Régi szokása szerint testét kissé fölűdíteni
 190. Némi italt meritett, s éppen nem tette magában:
 Társai kísérik, s kortyuk míg üdvös azoknak,
 Rá új kín nehezül, rettentő fájdalom éri,
 S hányik emésztetlent, testét táplálni evéssel
 Undorodik. Virrad keleten, már eljön az első
 195. Vásárnap: kissé ellankad a kín szoritása.
 Bár megkönnyebbül, nem hagyja a tegnapi undort,
 Ám a halálos vést, immár úgy hitte, magától
 Elhárítja, midőn eleség életre lehellte.
 Keddre derül, s éjjel-kereket hoz az esteli csillag,
 200. Gyűlik a férficsapat, vacsorájához letelepszik,
 S ő így szól: „Testvér, nem hasznos az asztal, az étel,
 Elhagyom ezt a helyet, vad gyötrés kényszerít újra
 Látnom fekhelyemet, s ágyam más árnyra vitetnem.”
 Ágyát megfogják, áthordják más helyiségbe,
 205. Szomszédosba a cellával, hol imént vacsoráltak.³³⁷

Az első látomás

Bágyadt tagjai hát, mikor ágyán enyhre találtak,
 Várta csukott szemmel, s még nem volt képes aludni,
 Ím', a Hazugság Lelke bejött a nyitott kapuszárnyon
 Képében klerikusnak, az arcnak rése³³⁸ se tárult,
 210. Úgyhogy még nyoma sem látszott szeme csöppnyi helyének.
 Hoz kínzószereket keziben, s odalép a fejéhez,
 Nagy gyönyörűséggel tellik, föllobban a szíve.
 „Holnap megszenvedsz – úgymond – kifizetve, mi méltó.”
 Árvaeszü ember, mit vársz, hova juttat a vakság³³⁹
 215. Téged, amíg attól, hét bolygókat ki kezében
 Megtart,³⁴⁰ elfordulsz, keserűn érezve iránta.
 Fényt míg nélkülözöl, feketén ölel át a sötétség,
 S vad vereségbe vivőn, veszedelmes végre vezérlőn

³³⁶ 824. október 30-án, szombaton. (Valójában a szombat október 29-ére esett.)

³³⁷ Sankt Gallen térképe alapján a refektórium melletti fűtött helyiségről van szó.

³³⁸ *Arcnak rése*: vagyis a szem. A metafora forrása Cicero *Tusculumi eszmecsere* című művében található (Cic. *Tusc.* I 20, 46).

³³⁹ Utalás Mt 15, 14-re: „vakoknak vak vezetői”.

³⁴⁰ Jel 1, 16: „Jobbjában hét csillagot tartott”: a keresztény értelmezési hagyomány szerint Krisztus.

Ő les rád, s lemerít az Avernus³⁴¹ mély fenekére.
 220. Ám ha vezéred az Úr, az Olympusig átmenekíthet.”
 Védtelen így fenyegette tehát, s míg illyeket ígér,
 Szurkos mester után csapatonként egyre özönlik
 Nagy tömeg, és megtölti a helyt undok seregével.³⁴²
 Fegyveresen mint háboruban berohanja a termet,
 225. Kínzóketrecnek szűk odvat emelni tülekszik,
 Semmi menekvésnek félsztől nem hagyva meg útját.
 Mint Jeruzsálemhez Jézus szólt, olyan e térség:
 „Íme, napok jönnek, s leromolsz te egészen a földig,
 Sánccal övezkedsz bár, kardélre hanyatlik a gyermek,
 230. S nem tud majd maradékaidon kő kőre tapadni.”³⁴³
 Város a léleknek, kő gondolatoknak a képe,
 Sánc a szorultságot példázza helyébe helyezve,
 Ördög a romlasztó, a halál lesz végül a romlás:
 Ez jut részéül, ha ki ismeri s elveti Jézust.

A szerzetesek és a vörös angyal érkezése

235. Arcán rettenet ült ezután, tagját lenyügözve:
 Nem volt semmi remény a sötét csapatot kikerülni.
 Ám sebesen futván Istentől jött a segítség,
 S fénylő szerzetesek körülülték – látta – a cellát,
 Kiknek alakja sugár, fegyvert hord furcsa csuháján.
 240. Egyik szólt, kit a sors a középső székre vezérelt:
 „Jogtalan ügyködtök, latrok, takarodjatok innét,
 Emberetek most még megtartja ez élet előnyét!”
 Ezt mondván mint hogyha a víz fenyegetve lezúdul
 Völgybe, tekintetétől seregük rögvést menekülve
 245. Szerterohant, vele tűnt a veszély, míg végre egy ékes
 Angyal lép a terembe vöröslő fényű ruhában,³⁴⁴
 Lábához közelít, szólítja baráti beszéddel:
 „Ó, szeretett lélek, hozzád érkeztem e percben!”
 Néki, midőn ígymond, latinul szólalva a fekvő
 250. Válaszol: „Ő, aki mindenén Úr, elnézni hibáink
 Hogyha kegyes, kegyelem-művét vigye teljesedésbe;
 Ám ha nem – öklével mindünk ő tartja bezárva –,

³⁴¹ *Avernus*: Tó Campaniában, Cumae mellett, amelyet az antik világban az alvilág bejáratának tartottak, és innen metonímiaként a poklot is jelenti.

³⁴² Az ördögi sereg tipikus eleme a látomásnak Alexandriai Szent Atanáz: *Remete Szent Antal életétől kezdve* (4. század), *Barontus látomásá*ban (1, 3) és *Dricthelmus látomásá*ban is.

³⁴³ Lk 19, 43–44: „Mert jönnek napok, amikor ellenségeid *körülvesznek sáncokkal*, bekerítenek és szorongatnak mindenfelől. Földre tipornak téged és gyermekeidet, akik benned laknak; *nem hagynak benned követ követ*, mert nem ismerted fel látogatásod idejét”.

³⁴⁴ A vatikáni kódexben szerepel egy értelmező bejegyzés, mely szerint „[az angyal] vörös ruhája azt jelenti, hogy haragos volt, amiért ott találta az ördögöt” (STELLA 2009: 126).

Sújtson, ahogy csak akar: tetszését vágyva követjük.
Mert legelőbb állván a seregben szent patriarkák,
255. Nyomban utánuk a próféták szent, ősi gyűlése,
Legvégül az apostoli rendnek szent köre, mindük
Sok fáradsággal segítette az emberi fajtát.
Ám most még magasabb vígaszt kíván a jelenkor,
Mert e törékeny test súlyát csak nyögve viseljük.”

Wettinus felébred és a Dialógusokat olvassa

260. Mindkettő jelenés eloszolt közepén a szavaknak,
Nem szűnt még a beszéd, végződött mégis a látvány.
Ébred, s körbetekint, vajh ott van-e bárki, keresvén;
Látja, van ott kettő, miután mások lehevertek,
Ők jöttek hozzá, kik közt azidőben az egyik
265. Éppen klastromelöljáró, aki mesterem is volt:³⁴⁵
Jóságtól magasan ragyogott, erkölcse fölülmúlt
Mindenkit, rejtőzni akart, de kísérté a hírnév.
Ezt leli ott s egy más testvért, ki a házban időzött,
S szólítván őket görbült füleikbe vetette,
270. Mit csak e szűkös idő folyamán rettegve tapasztalt.
Sápadozott, megijedt, testének kínja odébbállt,
Fölkel a fekhelyről arcával a földre borulva,
És a kereszt terebélyes alakján tárja ki karját:
„Immár minden erőtekből, kérlelve könyörgök
275. Esdve az irgalomért – úgymond – könyörögjetelek értem,
Buzgón mondván imát: Miurunk irgalma tömérdek!”
Így látták, míg nagy riadalmát nyögve viselte.
Kezdi az énekeket, karjuk föltárva az égre,³⁴⁶
Könnyfacsaró zsoltárt hetet elzengnek, s azokontúl
280. Mondanak ők erősen még sok szépdallamu zsoltárt,
Millyet az ily nyomorú helyzet folytatni kívánhat.
Földről erre föláll, lihegőn ágyába hanyatlik,
S kéri, fölolvassák Szent Gergelynek legutolsó
Írását, *Dialógus* amelynek tudvalevőleg
285. Címe, s amelyben a szent jó szolgáltnak sorol egybe
Sok példát, és állapotát tárgyalja halálnak.
Testvérüknek hosszú szakaszt olvastak e könyvből;
Szólt akkor: „Megkérlek, atyák, hogy földre heverve
Oszlassátok a fáradozást békés nyugalommal,
290. És ami hátramaradt, nékem hagyjátok az éjből,
Könnyű álommal hogy erőtlen testem üdüljön!”

³⁴⁵ Tattus.

³⁴⁶ Walahfrid ezt a jelenetelemet Verg. *Aen.* I 93 és V 256 alapján illeszti be a történetbe (Heitónál nem szerepel hasonló).

Fehérbe öltözött angyal érkezik

Fáradt tagjaikat miután ők háncsra terítik,
S ő kinnalteli munkáit vágyik kipiheni
Testnek-léleknek, küldözve az égi oromról
295. Angyal jön hozzá hősínü ruhába takartan,³⁴⁷
És a fejéhez lép (az volt, kit a múltkori látás
Bíborban mutatott, akkor még lábfelől állott),
És szeliden szólott, jószívvel kezdte beszédét.
Megdicsérte igyekeését, hogy a Gondviselőhöz
300. Mondva imát menekült, s hogy tetszett néki a lecke,
Rettentő szükség amidőn szoritotta keményen.
„Így szolgálj ezután, buzgalmadban sose lankadj,
S – létezik egy zsoltár,³⁴⁸ mely a többi közül kimagaslik,
Erkölcnek javait foglalja magába, mögötte
305. Hét dal s még százöt – elmélkedj róla gyakorta,
Hogyha fölolvassak, s őszintén zengik a zsoltárt,
Nyílt hittel: szívesen látják az ilyen följánlást;
Hasznosan illatozik füst áldozatod föl az Úrhoz,
S megbékült küzdelme után engeszteli Krisztust.

Belépés a túlvilágra: a pokol

310. Mindezeket mondván elvitte magával az angyal,
Élenjárt az erőtlen előtt, kies útra vezette.
Látnak, míg mennek, csillagbaszókő hegyi tájat:
Külleme márványos, szépen pompázik a színe;
Körbeövezve emezt egy tűzfolyam³⁴⁹ árja előtt
315. Hömpölyög oltatlan-tüzesen várván a belépőt.

Buja és világi örömöket hajszoló szerzetesek büntetése

Benne elébe került vádlottak nagy sokasága,
És többféle helyen más és más tetteket érő
Bűnhődésre figyelt, sok volt, kiket annakelőtte
Ismert ő maga is. Hullámok közt³⁵⁰ papi rendnek
320. Nagyja feküdt s kisebbje leverte cölöpökre kötözve;
Hátulról szoritotta kötél, dolyf-gondja a húsna
Szemközt állt mindegyik előtt: asszony, buja bűnért,
Kéjvágyuk gyutacsa, s most társuk avernusi kínban.
Harmadjára az ég mindig, ha kiküldi sugárát,
325. Nemzórészeit – mint mondják – ütlegek érik.

³⁴⁷ Az angyal funkciója megváltozik, így öltözéke is.

³⁴⁸ A 118. zsoltár, a Zsoltárok könyvének leghosszabb darabja; különösen ajánlott volt a napközi kishórákban ennek a zsoltárnak a szakaszait imádkozni.

³⁴⁹ Hipotextus: Verg. *Aen.* VI 550–551.

³⁵⁰ Már a *Visio Pauli*-ban is jelenlévő büntetés. Heito prózaszövege szerint a kárhozottak ágyé-kukig merülnek a tűzfolyóban (így egyértelmű az ellenbüntetés).

Némelyeket közülük – úgy tetszett néki – fölismert.
 „Nagy számmal van a papság közt – mondotta az angyal –
 Földi javat ki kíván, áhítják, s rájatatapadnak,
 S érte az udvarnál múló jutalomra vadásznak.”³⁵¹
 330. Szolgálnak, s ékes ruha jobban díszíti őket
 Éltük fényénél; dicsekednek az asztali pompa
 Tarka fogásaival, s feledik lelküknek a hasznát.
 Szajhákhoz bukván gyönyörök közt vészbe rohannak,
 S nem tudják magukat, sem mást megvédeni, ámbár
 335. Dögvésztől nyomorult, éhes föld vígasza lenni
 Tudnának, erejük s hasznuk ha az Úrba helyeznék.
 Ily fizetést kapnak végül, kik ilyesmire törnek:
 Így lesz végük után részük soseszűnő haragban.”

Papoknak szóló figyelmeztetés

Ó, ti atyák, ha kicsit megtoldom, jóra vegyétek!
 340. Mit tesz a pap? Farkas szabadul jászlába, az ajtót
 Senki se zárja, hever részegségtől betemetve.
 Pásztor, az Úr jegyesét bűnnel szennyezni paráznán...
 Hogy mered ezt? A király nászterméig bevezetned
 Illene őt,³⁵² s nem félsz te előbb fölhágni az ágyra?
 345. Ámulok én, szentelt szívet mint száll meg a bírvány!
 Kit szolgálsz? Térj észre, könnyörgők, nincsen öröklőd!
 Mit gyarapítsz? Nincs semmi saját jogod arra, mit Isten
 Neked adott, s hogy sáfárgodj vele, adta parancsát!
 Senki sem állja utad, ha törekszel jóra, igazra.
 350. Mit lopsz és árulsz jeruzsálemi módra galambot?³⁵³
 Őrizkedj a kiűzéstől, hogy az Úr ne sodorjon
 Éj-ostort, s kincsed ne ítélje avernusi búra!
 Mért magadat véled nagynak, ha eszedbe idézed,
 Hogy juhaid számát erős Úrnak tartja pecsétje?
 355. Kebled belseiben rejtess el sok sűrű sóhajt
 Hogyha a kár nem bánt, szégyen mentsen meg a tűztől,
 És amikor juhokat jobbról látsz, s balfelől állnak
 Majd, akiket régen te vezettél, s hátra se fordulsz:
 Mindegyikért³⁵⁴ szenvedsz kízó tűzvészbe taszítva.

³⁵¹ A Karoling-korban az udvarokban betöltött kápláni szolgálatot gyakran jutalmazták fontos apátságok élére kinevezéssel: így történt Grimaldusszal, Waldóval és később Walahfriddel is.

³⁵² Hipotextus: Énekek éneke.

³⁵³ Vö. Jn 2, 14–15: „A templomban ökor-, juh- és galambkereskedőket talált, s az odatelepített pénzváltókat. Akkor kötelekből ostort font, és mindnyájukat kizavarta a templomból a juhokkal és az ökrökkel együtt, a pénzváltók pénzét szétszórta, az asztalaikat fölforgatta.”

³⁵⁴ A papnak minden rábízott lélekről számot kell adnia, vö. Zsid 13, 17: „Engedelmeskedjete elöljáróitoknak, és vessétek magatokat alá nekik, hiszen úgy örködnek ők fölöttetek, mint akik számot fognak adni lelketekért [...]”

360. Bár ne neked zengné, megszentelt fő, a proféta:
„Ostoba népséghez lesz a pap vétkezve hasonló.”³⁵⁵
Nyáj dicse lenni kívánj, és érdemed égi királyság!

Kincshalmozó szerzetesek tisztulása

Látott borzalmas, fából és kő anyagából
Összerovott munkát – várformán lett odahordva
365. Összekuszált rendben³⁵⁶ – fölszálló gőzbe takartan.
Megrettenve: „Mi hajlék ez?” – tudakolta a testvér,
S hallá: szerzetesek csapatát ez tartja bezárva;
Tisztulnak, sokféle hazából s helyről eredtek.
Köztük az egyiknek különös helye volt, ez a testvér
370. Tiltott bűnbe esett, birtoklás vágya³⁵⁷ vezette:
Súlyos-jogtalanul titkolt kincset gyarapított.
Tölgyládát bitorolt, most ólomláda³⁵⁸ szorítja
Ítéletnapig őt, s nem tudni, kihányja-e végül.
Elsőként eme cselt két hitves övezte magára:
375. Sápíra s Ánaniás,³⁵⁹ veszedelmünknek köz-edénye.
Erről a testvérről régen, míg gyötri a kórság,
Már tíz évvel előbb végórán elragadottan
Más is eféle ítélest lát, ám mára felejtés
Födte be emlékét, mígnem földézte ez ismét:
380. Most akinek megnyílt, sose hallá annakelőtte.
Ezt a hibát gyakran jegyzik, helye hirdeti fennen:
Tőle a szerzetesek gyakrabban hogy maguk óvják,
S irtani is könnyebb, ami ekkora terhet okozhat.
Szerzetes, ó, már lenni akarsz, mire vágyni tagadtál:
385. Bő-kincsű? Neked erre atyák példát sose adtak,
Ám a szegénységre, s Krisztus lesz részed, ígérték;
Ha Krisztust eladod, meglásd, vár rád a gyehenna.
Közjót elhagytál, a különvagyon összelopását
Választod: részed sose lesz a közös koszorúból.
390. Ámde Te, mindenén Űr, vezetőnk, csemetéid irányítsd.

³⁵⁵ Iz 24, 2: „Mint a nép, olyan lesz a pap, mint a szolga, olyan az ura, mint a szolgáló, olyan az úrnője, mint a vásárló, olyan az eladó, mint a kölcsönadó, olyan a kölcsönvevő, mint a hitelező, olyan az adósa.”

³⁵⁶ Itt jelenik meg először a purgatórium kastélyként, majd hegyként ábrázolva. Hasonló építmény bukkan fel *Rotcharius látomásában* is, ahol „egy minden csúfsággal teli házban” ülnek együtt papok és a nép fiai.

³⁵⁷ A bencés regula tiltotta a szerzeteseknek a személyes tulajdont.

³⁵⁸ Az ólom már a *Visio Pauli*-ban is a büntetés eleme, és a *Barontus látomásában* ólomládákon ülnek a kárhozottak.

³⁵⁹ Ld. ApCsel 5, 1–11, főleg 1–2: „Ananiás nevű férfi is a feleségével, Szafirával együtt földet adott el, de a felesége tudtával csalárdul megtartott valamit a föld árából, s csak egy részt hozott el és tett az apostolok lábához”. A közösség elvárásával szemben eladott tulajdonuk árának egy részét titokban megtartották maguknak, halállal bűnhődtek.

Mulasztása miatt tíz éve tisztuló apát (Waldo)

Ezt látván közelebb ránéznek egy égbemagasló
Hegyre, s szól a vezér: „Ennek csucsá tartja bezárva
Azt az apátot, akit tíz éve hagyott el a teste.
Vad szelek és viharok bősültharagú rohanása,
395. Válságos helyzet, zivatarnak erője
Azt takarítja, amit hanyagul cselekedve mulasztott,
Lakja hogy egykor örülve lakát örököltü királynak,
Dísztrónos gyönyörűségét szenteknek elérje
Ott, hol nemmúlón kíséri a kintalan élet.”³⁶⁰

A jóra rest Adalhelmus

400. Angyala így folytatta a szót: „Ezeket megelőzőn
Dússzámú nappal, tettekkel s jámbor imával
– Azt kívánta a főpaptól – könyörögni siessen.
Látta az álmában követe, s rögvest nekibuzdult,
Hogy szavait vigye atyjához, de a püspök e látást
405. Egyszerű álomnak, gyanította üres hazudásnak:
Lódított a barát – gondolta, lenézve szerelmét.
Mákonys elméjű, fásultszivű, lomha segítni:
Verve a kínoktól már képes volna szeretni,
S önnön bűne szerint jut részéül fenyítése.”³⁶¹

Adam szerzetes beszámolója

410. Majd a barát kérdez: „Mely börtön foglya, kit említsz?”
Válaszol: „Őt eme hegy más részről tartja bezárva.
Ám amiről néhány szóval már szoltam, az álmod
Adjuk elő, aki látta: a férfinak³⁶² szava révén!”
„Épp elaludtam, amint egy gennyedző helyiségben
415. Láttam jólfalazott helyen ülni amaszt az apátot,
Kit mondtunk, s vértől lábikra-csontja csurogni.
Szóra hajol: ‘Fiu, menj, vidd meg gyámunknak a hírem!
Nézd e lakot: kötelességünk gondjára ügyelni
Társammal, noha elrútult, úszván amióta

³⁶⁰ Az akrosztichon Waldo apátot fedi fel a bűnösben, aki Sankt Gallen (782–783), Reichenau (786–806), majd Saint-Denis (806–813/814) apátja volt, továbbá Pavia és Bazel püspökségének vezetője, legfőképp pedig Nagy Károly káplánja.

³⁶¹ Az akrosztichonban megnevezett Adalhelmus püspök – akit nem sikerült kétséget kizáróan azonosítani – nem hitt az Adam nevű szerzetesnek, aki látomása alapján kérte, hogy imádkozzon a túlvilágon nagy kínokat átélő Waldóért. Adalhelmus így elmulasztott segítséget nyújtani pap-társának.

³⁶² Vagyis a latin szöveg akrosztichonjában megnevezett Adam: ilyen néven egy diakónust je-gyeztek fel a 825-ös reichenau-i regiszterben.

420. Két utas³⁶³ itt fürdött thermáink forгатagában,
 És a halálos kór búzével szórta be házunk,
 Mely nyomorultul elűzte e hajlék gondviselőit.
 Kérd, küldessen a helyre, ahol szent férfiak élnek
 Tőlük várva vigaszt, melyet ők ingyen meg is adnak,
 425. Hogy záruljon a fal, szűnjék meg a senkise lakta
 Megmérhet'len búzü³⁶⁴ teher, s könnyítse a fájást!
 Ezt, kedves fiam, el ne feledd, kérlek könyörögve!
 Mindezeket hírnökszájból miután ama főpap
 Meghallgatta, felelt: 'Képzeltetésnek hiszem én ezt,
 430. Ennekokán hitelét nem adom költött szavaidnak.'
 Hinni amit tagadott, ugyanazt angyal bizonyítja,
 Mert ki hitetlennek bizonyult, intésre süketnek,
 Késlekedett kérésre segíteni rászorulóknak:
 Ő ezekért önnön bűnhődését nyeri meddón."
 435. S tudnivaló, hogy e néhány dalba szedett jelenésről
 Nem hallott azelőtt, aki most fölujtva beszél,
 S mint örvénymélyből fölhozza a fönti világra.
 Bízta e hely, hogy sokra becsüld a kegyes fölajánlást,
 Ám ne reméld, hogy más szava majd elhordja a máglyát
 440. Életidődön túl, amelyet temagadnak emeltél
 Gyarló tettekből. Tisztítja sokaknak a bűnét
 Bár közbenjárás, ettől még senki sem élhet
 Gondtalanul: nem tudja, milyen súlyt nyomnak a latban
 Tettei. Ennekokán mondom: hasznos, ha a vétkem
 445. Én levezeklem előbb – kit-kit követ az, mi sajátja!

Nagy Károly császár büntetése

Később meglátott valakit szeme fénysugarával,
 Ausoniát³⁶⁵ ki uralta királyin a fennkölt
 Római nemzettel, s most jól megvetve a lábát
 Ott állott, fenevad szaggatta le férfiu-részét.
 450. Látta emezt, s hogy a többi tag ép, nem részes e vészben.
 Végre eképpen megszólalt ámulva a félsztől:
 „Sorsa amíg éltét neki emberi testbe helyezte,
 Ígazságra ügyelt, gondozta, e mostani korban
 Munkált nagy-viruló emléket emelve az Úrnak,
 455. Pásztori gondja figyelt kegyesen nyájára, a szentre,

³⁶³ Két további név található a latin szöveg akrosztichonjában: a 414–420. sorok Odalric, Nagy Károly feleségének, Hildegardének a testvére lehet; a másik talán Roderick gróf, aki Chur kolostorait fosztotta ki 823-ban.

³⁶⁴ A bűz a látomások szimbolikája szerint a „hús bűne” miatt elkárhozottakat szokta jelölni (vö. Nagy Szent Gergely, *Dial.* IV 37).

³⁶⁵ Ausonia: Itália (Dél-Itália görög neve, amellyel azonban a költők egész Itáliára szoktak utalni).

És a világban már kimagasló csúcsra jutott föl:
 Röppent jogszeretõn, édes tetszésben a híre.
 Ám mi okozza, hogy itt e kegyetlen helyzet a része:
 Tartani ily szigorú foltját szomorú nyavalyának?”
 460. „Osztályrésze maradt – úgymond a vezér – ez a gyötres,
 Rút kéjvágyával mert egykori jócselekedtét³⁶⁶
 Megszennyezte hívén: elenyésznek a jók tömegétõl
 Csábításai, és a szokásos szennyben akarta
 Végzeni. Fölveszi õt mégiscsak a kincses öröklét,
 465. És örvendve belép amaz Úrtól adott becsülésbe.
 Intelem õ, méltó erkölccsel hogy kik ez órát
 Órzeni kívánják, mindent ne veszejtsenek egyért,
 S bûnükkel derekasságuk ne temesse be romlás.
 Vízmerítõ az ilyen, ki lyukas korsóba folytatja,
 470. Mit beletölt hosszan, s elveszti falánk hasadékon.³⁶⁷
 Súlyos e munka, gonosz, nyomorult és olyan, amelybõl
 Semmi becses jutalom nem ered, csak károk örökké.
 Éltét mindenben fékezze e földi mezõkön
 Az, ki a mennyekben sosemúló trónra törekszik!”

Romlott nagyurak

475. Lát ezután sok ajándékot diadalvonulásban,
 Ördögi kézben, amott, készülve a fölmutatásra
 Köntösöket, s ércét ládákban ezüstnek-aranyak,
 És paripák követik lenvászon szála fehérjét,
 Dísziti bőséges, ragyogó szerszám faja õket.
 480. Kérdezi hát: „Honnét, melyik embertõl jöve mindez,
 S mily dolgot példáz?” Efféle beszéddel okítja
 Angyala: „Fõuraké, kik a föld országain élnek
 Szerte, s jogtalanul törvény-jogokat gyakorolnak,
 Ez, hogy meglássák idejutva, amit rabolással

³⁶⁶ Az akrosztichon megnevezi (*Carolus imperator*): I. Nagy Károly frank császár (742–814) látható itt szörnyû, de nem örökké tartó kínok között, akit már a *Wettinus látomását* kevéssel megelőző két másik vízió is megjelenített. A *Visio cuiusdam pauperculae* a pokolban ábrázolta, a *Visio Rotcharii* pedig – a hívek imáinak köszönhetően – a paradicsomban. A szövegbõl egyértelmûen kiderül Károly büntetése és a bûne, a „rút kéjvágy”. Einhard *Nagy Károly élete* címû krónikája (18. fej.) szerint a királynak legalább hat ágyasa volt, négy felesége mellett. LE GOFF (1984: 118) említi a legendát, mely szerint a király vérfertõzõ viszonyt folytatott húgával, mint a súlyos büntetés alapját. Az epizódot a latin eredetiben meghatározza a vergiliusi *Aeneis* I. és VI. énekének szókinccse. Walahfrid még egyszer részletesen foglalkozni fog Nagy Károly alakjával Einhard *Nagy Károly életének* elõszavában, amelyet 840 körül átdolgozott: itt dicséri a császár kultúrateremtõ szerepét (STELLA 2009: 131–132).

³⁶⁷ Utalás a Danaidák mítoszára, akik a túlvilágon férjeik megöléséért bûnhõdnek lyukas kancsókkal vizet merve. Már Platón *Gorgias*ában a vágyaikban telhetetlen, féktelen emberek alvilági büntetése, hogy áttört szitán hordanak vizet feneketlen hordóba (493b–c).

485. Gyűjtöttek, s kisebbje behabzsolt kapzsi pofával.”

Némelyiket közülük nyilván illette nevével,
S mondta, ajándékuk pusztulni sosem fog, amíg át
Nem veszi önnön ölébe halálát szembetalálván,
Mit ki-ki átküldött az örök vendégfogadóba.

490. Ám ami borzalmú szóval szentségtelen éltét

Szidta e grófoknak, nem elég azt senki idézni!

„Nem Sátán vétkét torolók, de – kimondta – közöttük

Jónéhány nagyszámu veszéllyel sújtja sebezve

Embereit, bűnöst fölment, elítéli a vádolt,

495. Tisztaszivű férfit megvetve szokásból a törvényt.

Társa a tolvajnak, bornál mindenki barátja,

Foglyul esett a vagyonnak, olyan, ki jövőbeli bérért

Nem fárad, de amíg törvénybe szorítja, mit elvár

Tőle a jogszerűség, őrzöng s nincs benne szemérem.

500. Lángja a bírvágnak soha meghátrálni nem enged,

Sőt, mindent kicsavar, mindent mély Tartarosig küld,

S földuzzasztja dühét, órája ha itt a haragnak.³⁶⁸

Nem fordít az igazságra, s nem vágyja a boldog

Éltet elérni, akár lássék önzetlenül adni

505. Áruba szánja amazt, s boltján önlelke a zálog.

Némelyiket már most utolérte ítélete – mondá –

Mint megmondta az Úr egykor hit nélküliekről:

‘Ítéletre kerül mindaz, ki hitetlenül élő.’³⁶⁹

Már eleget mondtam, boldog, ki bevési szívébe:

510. Mennyei hajléknál pénz vágya nagyobb sose légyen!

Ínség hirtelenül lepi majd meg a dúslakodókat.³⁷⁰

Ó, urak, el ne feledjétek, melyik Úr a tiétek!

Krisztus szól: ‘Mennyibolt magasára ki hágni törekszik,

Úgy illik, léptét szűk utcácskára³⁷¹ szögezzé’;

515. Ám széles nyomokat követő szolgája halálnak

Tűzre ereszkedik így, nyomorultul sírni örökké.

Elmúlják minden: szomorúak öröme kerülnek,

S kik most örvendnek, szomorúan ütődnek az árnyra.

Vedd amelyik tetszik: jobb lesz az öröme kerülni!”

Túlvilági sorsok

520. Lát számlálatlan s eltérő sorsu phalanxot:

Szerzetesit, más rangjabelit meg népi szenátort

Más és más helyről, a hazától messzi vidékről,

³⁶⁸ Róm 2, 5: „Pedig konokságod és megátalkodott szíved által haragot halmozol magadra, a harag napjára, amikor Isten igazságot ítélete megnyilvánul [...]”

³⁶⁹ Jn 3, 18: „Aki hisz benne, az nem esik ítélet alá, de aki nem hisz, az már ítélet alá esett.”

³⁷⁰ Vö. Lk 6, 24: „De jaj nektek, gazdagok, mert megkaptátok vigasztalástokat!”

³⁷¹ Mt 7, 13: „Intrate per angustam portam” („A szűk kapun át menjete be”).

Ezt örvendni üdén, azokat meg nyögve csikorgni:
Tépi a Tartaros azt, ennek Paradicsom a háza.

Paradicsomi város

525. Ezt látván és másokat is, mit hosszú leírni,
S mit szaladó nádam szigorú-röviden hagy,
Érkezik egy bizonyos gyönyörű térség fala mellé,³⁷²
Mely természettől eredőn nyerhette alakját.
Mérhet'len tündöklök e mű sugaras ragyogású
530. Ívekké, villózik rajta a tarka aranydís,
S hordja az építmény fémjét bőségben ezüstnek.
Műgonddal faragott véset hívogatja a lelket:
Lakjék jól; széltén-hosszán húzódva a falnak
Mérete akkora volt, csudaszépre csinálva-emelve,
535. S orma olyan magasan tárult szárnyas szelek ellen,
Hogy vele nem tudhat nézésre feszülten az elme
Szemlélődve betelni, beszéddel szólani róla,
Vagy kívánni igazmondón ily termetű munkát,
S ily kimagasló dísz rajzolni igaz szavak útján.

Az angyal bejelenti Wettinusnak a halálát

540. Ezt nézik, s szent angyala szól ilyképp a baráthoz:
„Holnap költözöl el, mezsgyéit a földi világnak
Elhagyod, ám addig ketten szállunk viadalra
Krisztus szentjeinek kegyesen kiterítve imáink:
Tetteidért legyen engedmény, ha csekély is, ezáltal.”

Könyörgés a boldogokhoz, hogy járjanak közben Wettinusért

545. Innét eljutnak páros röpüléssel a boldog
Papság székhelyeig. De miféle e rend, mely a terhet
Kapja az érdemekért, mely igát hord megbecsülésül?
Angyal szól: „Ezeket Vezetőjük³⁷³ gazdagította
Kincses erénnyel, ezért megmondani senki se tudja:
550. Mint fénylik koszorúja, amely Krisztusra homálylik.
Földszített oltárt akiket szolgálni kívántok,
Őket az Úrnál kérd, hogy közbenjárjanak³⁷⁴ érted!”
Akkor mindkettő a magasztos lábak elé hullt,

³⁷² Walahfrid paradicsomi városa a Jelenések könyve 21. fejezetének égi Jeruzsálemén alapszik.

³⁷³ Walahfrid verses változatából kimaradt egy fontos részlet, amely Isten, „a királyok királya” érkezését írja le. Heitónál: „Ekkor előlépett a királyok királya, a vezetők vezetője, együtt a szentek tömegével, dicsőségében és fenségességében olyannyira ragyogva, hogy testi szemével az ember nem bírta elviselni a roppant erős fény sugárzást és a szentek dicsőséges méltóságát” (idézi STELLA 2009: 134).

³⁷⁴ A boldogok közbenjárása viszonylag új elem a látomásos hagyományban, eddig csak *Barontus látomása*-ban kívánták a boldogok, hogy Krisztus fogadja a látnok lelkét.

S egyikükért³⁷⁵ jóindulatot könyörögve kívántak.
 555. Késlekedés nélkül fölkelt egyszerre a gyűlés,
 Trónhoz járulván Krisztust kérték leborulva:
 Inkább engedjen, mintsem méltót követeljen.
 Akkor a szent teknő hanggal bőg vissza kimondván:
 „Sok testvért példájával föl kellett volna tüzeljen,
 560. Mégse viselte a fáradozást, ernyedtre puhultan.”
 Majd elhallgat a hang, megszűnik szólni a válasz.
 Oldalt állt a barát ezalatt és angyala messzebb
 Tőlük, majd békén helyeikre vonultak a szentek.
 Állította: amott Szent Dénest³⁷⁶ Hilariusszal,³⁷⁷
 565. Mártont³⁷⁸ s Ánianust³⁷⁹ pillantá meg szeme résén.
 Mint ismerte fel ő, akiket testben sose látott?³⁸⁰
 Úgy adatik hinnünk, hogy szent vezetője beszéde
 Föltára ezeket, vagy amely kegyelem neki mindent
 Megmutatott, csöndben tanította ki ismeretükre.
 570. Buzdítván a vezér lépésük visszacsavarják,
 S lábuk friss utakat taposott ama fényteli lakhoz,
 Melyben dúslakodik kincses mártíri dicsőség.
 Látványuk, s hogy számuk mekkora, el se hihetnéd!
 „Ők nyerték el ez országot győztes diadalban,
 575. Ők mennybéli dicsőségben részülnek a földön,
 Ők majd, vétkedid tőlük ha föloldani kérjük,
 – Úgymond – esdeklőn leborulván lábuk elébe,
 Megteszik.” Erre a szent ülés fölserken azonnal
 Innét, és aranyudvarokon leomolnak az Úrhoz.
 580. Kéri a büntörlést, hang szólal a trónról:
 „Kikbe csalárd tanításától csepegett epe bűnre
 Csábítón, igaz útról akit meredélyre vezérelt,
 Vissza ha hívja amazt, nem terheli többet adósság.”
 Megkérdik módját, vétkét letörölni mi tudja,

³⁷⁵ Wettinusért.

³⁷⁶ Dénes: Párizsi Szent Dénes, Gallia térítője és Párizs püspöke, aki a 3. század végén halt mártírhalált. Mártírsága helyén neki szentelt királyi apátság épült.

³⁷⁷ Hilarius: Poitiers-i Szent Hilarius (315 k. – 367), Poitiers püspöke, Márton mestere, az arianizmus legyőzője.

³⁷⁸ Márton: Tours-i Szent Márton (317 k. – 397), Pannonia provinciában született tours-i püspök, Sulpicius Severus hagiográfiájának hőse, Karoling-kor fő szentje.

³⁷⁹ Szent Ányos: Orléans püspöke 388–453 között. 451-ben, amikor a hunok Attila vezetésével a Nyugat-Római Birodalomra támadtak, Ányos püspök híveinek imádságával és Aetius római hadvezér segítségével megvédte a várost. A Tihanyi Apátság védőszentje.

³⁸⁰ Nagy Szent Gergely magyarázta a *Dialogus*-ban (IV 33–34), hogy a paradicsom kiválasztottjai akkor is megismerik egymást, ha életükben nem találkoztak.

585. Másokból nyomorult mérgét a csalárd tanításnak
Mint vegye ki? S mindjárt közelít hozzájuk a hangzás:
„Hívja gyűlésbe együtt, akik elméjét hiu tannal
Megzavará, vagy akár cselekedvén bármikor ártott,
És kiknek szava-tette adott példát, amely által
590. Életük és erkölceiket megrontani tudták.
S vesse a földre magát, kijelentse, helyükbe' hogy őt kell
Érje a vád, gonoszat művelőt, szégyen-tanításút.
Kérje bocsánatukat, s ezeket mindjárt tegye hozzá:
'Istennek, fiaim, nagy fölségére könyörgök,
595. És szent férfiakért...' – hozzátegyen égilakókat,
S boldog lelkeket említsen, közülük hogy e vétkek
Senki egyébre ne szálljanak át megtéve-tanítva.
Bárki, ha más tettét szennyezte (emígy kiviláglik)
Esztelenül, rossz példa szerint, ha csalárd tanítással:
600. Hogyha gonosz, sokakat meghív tévelygni magával,
Bűneikért mégis maga fog jóatllni örökké:
El sem bírja saját terhét, de nagyobbra törekszik!"
Oldalt állt ezalatt mindkettő messzire tőlük.
S íme, Sebastianust³⁸¹ csillámlani nagy ragyogásban
605. S véle Valentínust³⁸² színről ismerte közöttük.

A boldog szüzek. Krisztus megjelenése és a megbocsátás feltételei

Innét is fordult a vezér, szüzek csapatához
Járulnak, kik villódzó fényű ragyogásban
Díszlettek fennkölt székeknek tündöklésén.
„Szentek ezek – mondá – Isten-szolgalatuk által
610. Tisztelitek neveit mennydörgő Krisztus Urunknak:
Hosszú életedért őket kérleld folyamodni!”
Így szólott, s már küzdenek is lábukhoz omolni.
Tüstént fölkelnek, sebesen mozdulnak az égi
Trón küszöbéhez a testvérért buzgón könyörögni.
615. Ám mielőtt hosszú éltért leborulni tudának,
Mérhetlen hatalom, Krisztus fölsége előttük
Meghajlót fölemel ragyogón csoda-tündökléstől,
Ismerni s láthatni amillyent emberalakban

³⁸¹ Sebastianus: Szent Sebestyén, híres szent és mártír, aki Diocletianus uralkodása alatt halt vértanúhalált. Kétszer is halálra ítélték hite miatt (először nyilakkal próbálták kivégezni, de ekkor még életben maradt – képi ábrázolásain ez a jelenet látható). A Karoling-korban kultusza nagyon népszerű lett, miután Hiduin párizsi püspök 826-ban az ereklyéit az általa vezetett monostorban helyeztette el. Reichenau Szent György-templomának freskóin is megjelenik Sebestyén alakja.

³⁸² Valentinus: Terni Szent Bálint (3. század) püspök és vértanú, akinek február 14-én van ünnepnapja.

Meg nem adott sohasem, hit-harcok³⁸³ küzdenek érte,

620. S szól körülálló lányaihoz Krisztus szava enyhén:

„Hogyha igaz-tanító példával jót cselekedvén

Szolgál mindüknek, s élet-falakig hazahívja,

Kit kiadott hazugul tanítón: 'Lángoljon örökké!'

Tisztességetekért akkor mindent eleresztek.”³⁸⁴

625. Ó, a te érdemedért, legfőbb, szentséges Örökszűz

És Anyaság, tisztán ki az ég magasában uralkodsz

S földeken is, Krisztushoz, az Úrhoz legközelebbi,

Csillagos otthonban lakozol sértetlen-örökké!

Ily nevezet csak férjetlen juthat ki a nőnek,

630. Bűne után méltón mégis, legalább ha romoltan

Visszaszalad, megtört lélekkel térve az Úrhoz,

Biztos díja marad, bár vissza nevét sose kapja.

*A szodómia ellen*³⁸⁵

Megcselekedvén ezt könnyült lépésben elindult

Onnét, s útvonalát ily szókkal övezte az angyal,

635. Mondván: „Ó, hogy mennyi hibák hányják-vetik ember-

Fajtádat, megmondani azt képes ki lehetne?

Mert, noha elpártol dögvészbe' gyötörtén az Úrtól

Sokszor az emberi nem, Formálóját odahagyva,

S nyakszirtjét sátáni igával terheli folyvást,

640. Mégsem sújtja e bűnt a Teremtő akkora dühhel,

Mintha olyan sértette, mi nyilván ellene fordul

Természetnek, amelyet mindenki kerülni siessen.

Ennekokán szükség: ne legyen mértéke a harcnak,

Anyja a bűnöknek, vesszen Sodomának a vágya,

645. Melytől az Úr-templom torzul kígyó³⁸⁶ feketéllő,

Borzas odújává, s az fészkel benne örömmel.

Mérgez e szennyes kór, fertőjét nemcsak olyankor

³⁸³ Utalás a Krisztus és Isten ábrázolásával kapcsolatos hitvitákra: a képrombolás első időszaka után (mely III. Leó 726-os rendeletétől kezdődött) a 787-es niceai zsinat engedélyezte a képek tisztetét. Azonban Walahfrid korában is fellángolt ez a vita: nemcsak az V. Leó vezette Bizánci Birodalomban, hanem Nagy Károly és Jámor Lajos frank császárokat is erősen foglalkoztatta a kérdés.

³⁸⁴ Krisztus a Wettinusért közbenjáró szüzekhez szól így: ha Wettinus a továbbiakban jó példával jár elől, és sikerül azokat a tanítványait is visszatéríteni az igaz útra, akiket korábbi rossz tanításával a pokol tüze felé vezetett, akkor a közbenjárók tisztességéért bocsánatot nyerne Wettinus bűnei.

³⁸⁵ A (nemcsak homoszexuálisok, hanem házastársak közötti) szodómia elítélése Walahfrid számára kiemelkedő fontosságú volt, de a Karoling törvények is büntetendőnek tekintették (ld. STELLA 2009: 136). A szövegrész a következő irodalmi mintákra támaszkodik: a Teremtés könyvének Szodomával kapcsolatos passzusai (12, 13; 18, 20; 37, 2), Pál levelei (Róm 1, 26–27) és Prudentius *Psychomachia*-ja (40–97. sor).

³⁸⁶ A Teremtés könyvétől kezdve a sátán elsődleges jelképe.

Szórja, mikor közelít, és férfiak összevegyülnek,
 S lelket szeplősít izzón a parázna kívánság,
 650. Ámde gyalázza sokat nászágyát hitvesi párnak
 Mocskával, buja sóvárgást ha szokása amannak
 Ördögi ösztönzés erejétől hajtva követni:
 Kéjteli fullánktól hanyagolják azt, amit enged
 Nékik a természet, s a szabad hevülést kicserélik
 655. Tiltottá – Sátánhoz emígy bordélyba szegődnek.
 Így utasítlak ezért mindünk Szerzője nevében:³⁸⁷
 Fennhangon hirdesd ezeket, föltárd kiterítve,
 És, mily kockázat fenyeget, titkolni ne kívánd,
 El nem vett asszonyseretőt élvezni sokaknak,
 660. Mert az időig, amíg piszkos csúfság köti őket,
 Nem nyernek boldog bejutást életre a mennyben!”

Az örök tűz fenyegetése

Mindnyájan, kikben vágy kél vetemedni idáig,
 Jussion előbb a jövőendő gyötres kínja eszünkbe!
 Édes a testi gyönyör, s balgán ingerli a lelket,
 665. Ám keserűbb, ó, jaj, nyomorultul veszni a tűzbe,
 Mely fölgyl, amidőn mindnyájunk vége közelget.
 Lám, ha csak ujjadat is kérnélek gyertya tűzébe
 Tartani, bár alig ég, kétségkívül viszakoznál:
 Tested egész súlyát hogy vetnéd akkor örökké
 670. Oly hevülésre, ahol sose lankad a láng, sem a féreg
 Nem pusztul,³⁸⁸ hanem osztályrészét adja bűnöknek?

Wettinus megretten a megbízástól.³⁸⁹ Az angyal haragja

Szólt Wettinus: „Uram, remegek mindezt kibeszélni;
 Hitvány rang az enyém, és több annál ez ítélet,
 Hogy dadogó szavam által az emberi föltre bizassék.”
 675. Gyúlva haragra eképp vádolja viszontag az angyal:
 „Rád mit a legfelsőbb döntés Ura rótt, ne merészeld
 Langy kifogásoktól tartóztatván halogatni!”
 Majd szigorún intett: erkölcsét megneemesítse,
 És éltét sugaras szent-példa szerint igazítsa.
 680. „Én vagyok az – hozzáfűzvén –, kit az isteni szándék
 Őrző angyalodul, téged megtartani rendelt.
 Kit Sámson néven tart számon a Régi Szövetség,³⁹⁰

³⁸⁷ Tipikus elem a látomásokban a prófétává felkenés, ami narratív szinten egy tekintélyes személy utasításaként jelenik meg.

³⁸⁸ Idézet: Mk 9, 48: „a férgek el nem pusztul, és a tűzük ki nem alszik”.

³⁸⁹ A húzódozás a prófétai feladattól bibliai toposz, vö. Kiv 3, 11; 4, 10; Bír 6, 15; Iz 6, 5; Jer 1, 6.

³⁹⁰ Az Ószövetség.

Egykor szüntelenül annak voltam segedelme,
 S műveltünk ketten csodadolgokat isteni kegyből.
 685. Őt születésétől rendelte követnem az Isten,
 Míg föl nem gerjedt vele szemben az Úr Deliláért,³⁹¹
 Mert kurvára cserélte a Krisztus szent adományát,
 És, elhagyva Urát, bűnös fertőbe merült el.
 Akkor, vétkeiktől sértvén, őt én odahagytam.
 690. Tiszta amíg voltál, kedvem telt benned is ifjan,
 Ám mikor önfejlően kezdetted az életed élni,³⁹²
 Nem tetszett, helyes ösvényről hogy messze letértél.
 Most hát végre megint szeliden, szeretettel öllelek,
 Megtért szívvel amint bűnbánat könnyeit ontod.”
 695. Szentírás úgy tartja:³⁹³ erős oltalma kíséri
 Égilakóknak az embereket, Úr Jézus is úgymond:
 Atyja színét látván mindenkor a híveket őrzik,
 És bizonyítja e tényt Hermasnak könyve, a Pásztor.³⁹⁴

Beszéd a szerzetesek bűnei ellen

„Szerzetesek, s a monostorok is feddésre szorulnak,
 700. Gyomlálják – folytatta az angyal – a bűnt gyökerestül,
 Hadd szökkenjen szárba erények szép veteménye!
 Mert többen vannak, kik a földi ügyekbe merülnek,
 Mint kiket isteni útmutatás és égi sugallat
 Hű életre vezet, s eljuttat végül e honba.
 705. Lelki javát ugyanis nem tudja a testies ember.³⁹⁵
 Nem lankadhat a harc,³⁹⁶ folyják hát teljes erőből,
 Szent élet-tanítást hogy e testi sereg ki ne oltson,
 vétkek súlya alatt ki ne hűljön örök szeretetnek³⁹⁷
 Záloga és a remény, kebelét mely fűti sokaknak!
 710. Bírvágytól ejtett sebeket szent ír behegesszen,
 Mert csak alázattal juthat mennyekbe az ember,
 Ám aki kapzsi, sosem lesz méltó krisztusi névre.

³⁹¹ Bír 13, 3–20.

³⁹² A monasztikus kultúrában bűnnek számít a saját akaratot és nem a feljebbvalóét követni.

³⁹³ Mt 18, 10: „Vigyázzatok, ne vessetek meg egyet sem e kicsik közül. Mert mondom nektek: angyalaik a mennyekben mindig látják Atyám arcát, aki a mennyekben van”.

³⁹⁴ Hermasz: *A Pásztor*: 2. századi újszövetségi apokrif irat. Egy példányát Sankt Gallenben őrizték Walahfrid korában.

³⁹⁵ 1 Kor 2, 14: „Az érzéki ember azonban nem fogja fel, ami az Isten Lelkéé, mert oktalanság az számára, és nem tudja megérteni, hiszen lelki módon kell azt megítélni”.

³⁹⁶ A Biblia és a patrisztikai irodalom gyakori képe, mely a keresztyén életet harcként láttatja (Jel 20, 9; 2 Kor 10, 4; Ef 6, 10–17)

³⁹⁷ Vö. Mt 24, 12: „Mivel megsokasodik a gonoszság, sokak szeretete kihűl majd”.

Intünk: étel-italban a dúskálást kikerüljük,³⁹⁸
 Mert ami szükséges, ha keveslik is, épp elegendő!
 715. Legjobb inni a víz: természet ajándoka nekik.
 Öltözetül sem kell cifrább, csak védjen a fagytól;³⁹⁹
 Több sem kell, semmint ami tagjaikat betakarja.
 Áltudományba magát az alázatos elme ne ártsa,
 Tartsa magát távol mindentől, gőgre mi sarkall,
 720. Mert van számos olyan, ki nyakát meghajtja szerényen,
 Míg szive elbizott: hazugoknak ezért bizonyulnak!
 Önmaga torzképévé lesz az apostoli élet,
 Hogyha erény jogait bitorolja alattomos ártás:
 Jámborság álöltözetét míg ölti a vétek,
 725. Szinte szokássá válva zavartalan egyre növekszik,
 S lassan igaz tettek törvénye helyét bitorolja.
 Így utasítjuk ezért ama férfiakat, kik e rendnek
 Tagjai napnyugaton, laknak bár Gallia földjén,
 Vagy mifelénk Germania tája nevelte fel őket:
 730. Őszintén mind lelki szegénységet tanusítson,
 Hogy nekik be ne zárulhasson a mennyei ajtó,
 S onnan elűzetvén tűz torka eméssze el őket!
 Megváltó Szerzője az emberi nemnek eképpen
 Szól mindjükhöz az én rettentő szózatom által.”
 735. Nincs több mondandóm, szükség sincs többre azoknak,
 Életük érdemivel kik mások elé törekednek,
 Kiknek mind e világ – mondják – a keresztre feszítve,
 S ők maguk is – fogadást így tettünk – mind e világnak.⁴⁰⁰
 Mert az atyák tanusága előttünk, élete módja
 740. Jól ismert, könyvek sora zeng füleinkbe felőlük.
 Ostrom alatt állunk: aki ellene mond e világnak,
 Boldog, hogyha szemét többé sohasem veti hátra.⁴⁰¹
 Káros az intézmény, sarjadzik mégis a nők közt,
 Szerzetesek módjára akik szolgálnak az Úrnak.
 745. „Bő termést takarít be az ördög – mondta az angyal –,
 S Isten termését a közönytől nincs ki arassa.
 Mert nincsen rendjén, hogy a holtat elébe helyezték

³⁹⁸ Szent Benedek regulája szerint (39–40. fejr.) naponta egy font kenyeret és egy hemina (265 ml) bort fogyaszthatnak a szerzetesek.

³⁹⁹ Ld. a bencés regula 55. fejezetét.

⁴⁰⁰ Gal 6, 14: „Tőlem azonban távol legyen másban dicsekedni, mint a mi Urunk, Jézus Krisztus keresztjében, aki által a világ meg van feszítve számomra, és én a világnak”.

⁴⁰¹ A hátrafordulás a meghozott döntésekkel kapcsolatos elbizonytalanodás metaforája a Biblia több pontján (Lk 9, 62; Ter 19, 17; 19, 26).

élőnek,⁴⁰² pedig ez történik, ahányszor egy özvegy,
 Házassöröm múltán kincsét bitorolja szüzeknek,
 750. S néki alávetvén, aki él, közelít a halálhoz,
 Tetteinek ha fonák példát választ követésre.
 Tűnik a gazdagság, mit fölhalmoztak a hívek
 Régi kiváltságát őrizve a szűzi erénynek.
 Átveszi őket amaz, vágyván illékony öröme,
 755. S józan ajándékát förtelmes kéjbe vezérli:
 Mert csak a szűz, aki él igazán, elpusztul a bűnös.
 Így ahol özvegyi kézbe került immár a vezérség,
 Balgán ténykedvén fölforgatják a fegyelmet,
 És a szokássá vált szennytől szabadulni se tudnak,
 760. Sőt, van olyan, ki a férfiúval közöszlőni se szűnik,
 S félrevezetve a nők követik csapatostul a mestert.”
 Ily romlást szabadítottál ránk, ó, fejedelmünk!
 Tisztáknak tisztát, özvegynek más hivatalt adj,
 Mert mit sem használ erkölcsét rontni sokaknak!

Földváry Miklós fordítása

⁴⁰² A lélek halálára utal, vö. Róm 6, 10: „Mert halála egyszer s mindenkorra való halál volt a bűnnek; az élete azonban élet az Istennek”; 1 Tim 5, 6: „Az az özvegy pedig, aki igazán özvegy és elhagyatott, bízzék Istenben, s tartson ki éjjel-nappal az imádságban és a könyörgésben, mert az, aki kicsapongó, élő halott”.

ALBERICUS LÁTOMÁSA (1130 K.): VÍZIÓ KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT

A TÚLVILÁG ALBERICUS SZERINT

A látomás keletkezése és a leírás szükségessége

A 12. század jelentős víziói közül a legkorábbi *Albericus látomása* (*Visio Alberici*), melynek egyik különlegessége, hogy egy mindössze kilencéves fiú, Albericus (Settefrati, 1101 – Monte Cassino, 1154 k.) túlvilági útját beszéli el, aki egy betegség során tetszhalottként hever kilenc napon és éjen át.

Lelkét egy fehér galamb emeli ki a testéből a száján keresztül, majd Szent Péter apostol és két angyal vezeti körbe egy sor büntető-tisztító helyszínen, ahonnan a földi paradicsomba érkezik. Itt Albericus lelkét ismét felragadja a hófehér galamb, és így láthatja a hét eget is, amelyek közül a hetedikben található Isten trónja.

A fiú a látomás hatására a Monte Cassinó-i monostor szerzetese lesz (1115-ben), ahol az akkori apát, Gerardo rendeli el a vízió lejegyzését, mivel ekkor Albericus még írástudatlan. Évtizedekkel később, Senioretto apát idején (1127–1137) azonban a látomás megtapasztalója szembesül azzal, hogy története hamis részletekkel dúsított változatokban terjedt el. (Ezekről a kötelező, minden leírásban ismétlődő elemektől, a sztereotip formától vált hitelessé, valóságossá a korabeli hallgató számára egy látomás.)⁴⁰³ Albericus a szándéka ellenére végrehajtott szövegváltoztatásokkal indokolja bevezető levelében az újraírás szükségességét:

Mivel egyeseknek szokása hazugsággal homályosítani el az igazságot, mások műveihez hozzátéve vagy elvéve belőlük, ezért én, Albericus [...] szükségesnek tartottam, hogy megvéddjem *Látomásomat* az ilyen változtatásoktól, különösen miután megtudtam, hogy többen is meghamisították.⁴⁰⁴

Az újbóli, immár a szerző szerint hiteles lejegyzésben Albericus segítségére volt Petrus Diaconus, a monostor könyvtárosa és a *Monte Cassinó-i krónikák* egyik szerzője; ez a fennmaradt szövegváltozat 1130 körül készült el. Habár a levél alapján azt feltételezhetjük, hogy a korban elterjedt volt a szöveg, ennek ellentmondani látszik, hogy mindössze egy kézirat őrizte meg, mely a Monte Cassinó-i Apátság Levéltárában található.⁴⁰⁵ A szöveg ismertségét mutatja – legalábbis a renden belül – a Santa Maria in Piano-templom (Loreto Aprutino, Pescara) *Utolsó Ítélet*-freskóján (Marino Angeli, 1429) – többek között – a hídjelenet.⁴⁰⁶

⁴⁰³ Ld. GUREVICS 1987: 224–225.

⁴⁰⁴ SCHMIDT 1997: 160.

⁴⁰⁵ Cod. Cassinese n. 257, ff. 356v–367v. Faksimile kiadás: GIZZI 2008: 69–92.

⁴⁰⁶ *Albericus látomása* nak hatásáról a freskón ld. GIZZI 2008: 53–68.

Albericus látomásának prológa a vízió keletkezésének körülményeiről, valamint a fiú származásáról és koráról számol be, vagyis elhelyezi a főhőst a társadalmi koordinátarendszerben. A túlvilági út során tapasztaltakat azonban végig egyes szám első személyben, társalgási stílusban adja át a szöveg, ami hozzájárul ahhoz, hogy a korábbi látomások nagy részénél élményközpontúbb elbeszélés közvetlenül hasson a befogadóra.

A látomás kezdőpontján az élettelenül heverő Albericushoz egy hófehér galamb száll, és elragadja a lelkét a földi helyszínről:

Egy galambhoz hasonló, hófehér madár repült hozzám, csőrét a számba dugta, és úgy éreztem, valamit – nem tudom, mit – kihúz belőle. Majd hajamat a csőrébe csípte, s a földtől embermagasságig emelve vinni kezdett. (I. fej.)

A *miként* bizonytalansága és az *elragadtatás* élménye *Szent Pál látomása*tól kezdve egyaránt a víziók állandó eleme. Habár Dante más hagyományokhoz (a klasszikus alászálláshoz és az allegorikus utazáshoz) kapcsolódva kezdi elbeszélni a saját túlvilágjárását, a látomások toposztára a *Komédia* írása közben végig a keze ügyében van, és a műfaj bevált megoldásait – mint nyers alap- és adalékanyagokat – fel is használja művéhez. Az Albericus-látomás nyitójelenetét egy purgatóriumi álom idézi fel, amelyben aranytollú sas ragadja el az utazó Dantét:

azt álmodtam, hogy fölöttem az égen
egy sas lebeg, színarany szárnyait
kitárva, mint mikor zuhanni készül,
és én is ott vagyok, hol Ganymedes
elhagyta társait, mikor erővel
az égi társaságba fölragadták.
Álmomban tűnődtem: talán a sas
csak itt vadászhat? Más tájról a prédát
körmébe fognia nem volna méltó?
Fejem fölött keringett egy kicsit,
majd mint egy szörnyű villám, lecsapott
és föl vitt magával a Tűz Övébe. (*Pur* IX 19–30)⁴⁰⁷

Albericus „elragadott” lelke előtt Szent Péter apostol⁴⁰⁸ és két angyal jelent meg (Emmanuel és Heloy), és ők vezetik körbe ezen a – fizikai és morális rendszer szempontjából is több kérdést felvető – túlvilágon.

Az Albericus-vízióban több hagyomány találkozását figyelhetjük meg, forrásai között tartjuk számon a *Szent Pál látomását*, *Perpetua és Felicitas szenvedését*, *Szent Brendan apát tengeri utazását* és *Kövért Károly látomását*, de vitathatatlan egyezések mutathatók

⁴⁰⁷ Nádasdy Ádám ford.

⁴⁰⁸ Ugyancsak Szent Péter volt a vezetője már Barontusnak is.

ki az *Ardá Viráz Námád*⁴⁰⁹ című, 9–10. századi, középperzsa nyelven írt zoroasztriánus apokaliptikus szöveggel is. Ez a lelkek túlvilági sorsát bemutató, nagy ívű körkép hatást gyakorolt a keleti kultúrára, és viszonylag hamar több keleti fordítása készült.⁴¹⁰ A perzsa túlvilági tudósítás – egyedülálló módon – nyolcvan kis fejezeten keresztül csak a bűnök és büntetések kapcsolódását sorolja: a továbbiakban felhívom a figyelmet néhány hasonlóságra és azonosságra a két mű büntetés–ellenbüntetés-rendszere között.

Alvilági büntetések és túlvilági topográfia

A lélek először egy büntető-tisztító helyszínen találja magát, egy a parázsló mezőn tisztuló kisgyermek között. Egyfajta *ante litteram* „gyermek limbusának”⁴¹¹ tűnik ez, amely viszont nem követi a megkereszteletlen gyermekek túlvilági sorsával kapcsolatos egyházi tanokat:⁴¹² egyrészt mivel Albericus poklában csak időlegesen, éveik számának megfelelően szenvednek a kicsik (minden egyes földi évért hét napig), másrészt úgy tűnik, hogy ezek a gyermekek nem is az áteredő büntől tisztulnak,⁴¹³ hanem apró emberi gyarlóságok miatt. Még az egynapos csecsemő sem mentes a büntől – véli Albericus – hiszen „a gyermekek gyakran megszorítják anyjukat, akár arcul is ütik, és ezért, vagy más emberi gyarlóság miatt nem lehetnek teljesen büntetlenek” (II. fej.). A gyermekek tisztulása tehát csak meghatározott ideig tart; a későbbiekben leírt büntetések közül viszont csak néhol találunk utalást (így a VIII. fejezetben leírt büntetés esetén) a kínok idejére. A szakirodalmi szerzők véleménye nem egységes Albericus túlvilágával kapcsolatban,⁴¹⁴ ám a 12. század más szövegeinek ismerete alapján (pl. *Tundalus látomása*, *Szent Patrik purgatóriuma*) arra következtethetünk, hogy a II–XVI. fejezetben leírt büntetések – a XII. fejezetbeli „*locus tartarea*” kivételével, amely az örökös pokol – ideiglenes, azaz az utolsó ítélet napjáig létező pokoli helyszínen zajlanak.

Az alvilág küszöbén szívtépően zokogó „kis csecsemőlelkek”, akiket „anyjuk kebeléről” vitt el a halál, már az *Aeneis*-ben megjelentek.⁴¹⁵ De a *Korán* (7:44–46) is beszámol egy hasonló, a jókat a gonoszoktól elválasztó, El Aarafnak nevezett helyről, amely szintén

⁴⁰⁹ Simon Róbert jegyzetekkel ellátott magyar fordítása olvasható: SIMON 2013b: 173–239.

⁴¹⁰ SIMON 2013b: 173.

⁴¹¹ A szövegben nem szerepel a limbus kifejezés, mely csak a 12. század végétől fog elterjedni; a témáról ld. FRANCESCHINI 2017.

⁴¹² Az egyik hagyomány szerint örök tűz várna a keresztleletlenekre, míg Abélard-tól kezdve és III. Ince episztolája (1201) szerint már csak Isten látásának hiánya (*carantia visionis Dei*, ld. FRANCESCHINI 2017: 55–56): ez a hiánybüntetés fogja a dantei limbust is jellemezni (*Inf* IV).

⁴¹³ ZILIANI 2017–2018: 14.

⁴¹⁴ MORGAN (2012: 260) szerint ez az első helyszín is a felső pokol része, a tartarosi hely a mélypokol, a tuskés mező és a híd pedig a purgatórium. LE GOFF (1988: 211) csak a Tartarost (XII. fej.) tekinti pokolnak, az összes többi purgatóriumi helyszínnek; míg CAROZZI (1994: 466) mind a tizenkilenc büntető-, illetve tisztítóhelyet a pokol részeként értelmezi.

⁴¹⁵ Verg. *Aen.* VI 426–428.

a legelső a túlvilági területek közül: ide számúztak a gyermekek, akik meghaltak, mielőtt értelmük kinyílt volna, és a bölcsek, akiknek tudása nem volt mentes a hiúságtól.⁴¹⁶

A büntetés második helyszíne egy jégkúpokkal teli rettenetes völgy, amely „a szerencsétlenek lelkére oly fagyos hideget áraszt, mint a jég, ugyanakkor égeti is őket, mint a tűz” (III. fej.). A bujaság különböző fajtaiban vétkezők (házasságtörők, vérfertőzők, erőszakolók, ágyast tartók) különböző mértékben merülnek el a jégkúpok között: egyesek a térdükig vagy a combjukig, mások a mellkasukig, megint mások pedig a jégkúpok csúcsán ülnek. Ez a büntetés szokatlan módon, az ellentétes *contrapasso* elve alapján sújtja a paráznakat, vagyis nem a tűz a *libidinis flamma* ellenbüntetése, ahogy a dantei purgatóriumban is⁴¹⁷ – habár a jég „éget, mint a tűz” –, hanem a jégkúpok és a fagy. A dantei Kókytosban hasonlóképpen, különböző magasságig fagnak jégbe „bűnük mértéke szerint” az árulók.⁴¹⁸

A következő pokoli terület egy „nagyon vékony, hatvan öl magas, dárdaszerű fákkal teli völgy”, és e fák csúcsai olyan élesek és hegyesek, mint a karók (IV. fej.). Kétféle bűnös szenved itt: azok az asszonyok, akik nem szoptatták meg az anyátlanul maradt újszülötteket (és így a halálukat okozták), átszúrt mellükön csüngenek a fák hegyéről, és emlőjüket két kígyó szívja – ez esetben az ősi, a „bűnös” testrészt büntető *contrapasso* t figyelhetjük meg. Ugyanezt a büntetést megtaláljuk már az *Ardá Viráz*ban is:

És én láttam egy nő lelkét, aki kebleinél fogva volt a Pokolban felfüggesztve, és csúszómászók marcangolták az egész testét. És én megkérdeztem: „Ez a személy miféle bünt követett el, hogy a lelkének ilyen büntetést (kell) elszenvednie?” És Szrós, a Szent és Ádur isten ekképpen felelt: „Ez egy olyan bűnös nő lelke, aki az anyagi világban elhagyta a férjét, és a testét más férfiaknak adta és paráználkodott”.⁴¹⁹

Az *Ardá Viráz*ban a gyermekeiket nem szoptató nők is szerepelnek a kárhozottak között, akik, ahogy később Albericusnál, a bűnnel kapcsolatos testrész túlvilági kínját szenvedik el:

És én láttam olyan nők lelkét, akik a mellüket saját kezükkel helyezték egy forró serpenyőre és (azt) egyik oldalról a másikra fordították. És én megkérdeztem: „Ezek a nők miféle bünt követett el, hogy ilyen súlyos büntetést (kell) elszenvedniük?” És Szrós, a Szent és Ádur isten ekképpen felelt: „Ez azoknak a nőknek a lelkei, akik nem szoptatták gyermekeiket, legyengítették és elpusztították őket, és világi haszonszerzésből a tejüket mások gyerekének adták”.⁴²⁰

⁴¹⁶ GIZZI 2008: 38.

⁴¹⁷ A bujaságra hajlamosak a purgatórium-hegy utolsó tisztulói, akik a hegy szegélyén „lánggal lobogó úton” hangyasorban menetelnek körbe, és testvéri csókkal üdvözlük a szembejövő csapatot (*Pur* XXVI).

⁴¹⁸ A dantei pokol 9. körében az árulók négy fajtája különböző magasságig és különböző testhelyzetekben merül a Kókytos üvegserű tavába (*Inf* XXXII–XXXIV).

⁴¹⁹ 24. fej., SIMON 2013b: 213.

⁴²⁰ 94. fej., SIMON 2013b: 236.

Az *Albericus-látomás* házasságtörő női hajuknál fogva lógnak e dárdaszerű fákról, és lobogó tűz égeti őket. Ugyanígy, hajuknál felaggatva kínlódtak a *Péter-apokalipszis* csábító asszonyai is, akik „nem az alkotás, hanem a csábítás kedvéért készítettek hajfonatokat” (7. fej.). A két völgy után a következő pokoli tereptárgy egy izzó vaslétra, amelyen azok próbálnak feljutni, akik nem tartózkodtak a testi élvezetektől ünnep- és böjtnapokon. Ha pedig elengedik a lángoló fokokat, belezuhanak a létra alján fortyogó olajjal, szurokkal, gyantával megtöltött edénybe (V. fej.).

A zsarnokok és a szándékosan elvetelő nők – a *Dricthelmus látomása*ból ismert – tűzgömbök és kénes lángok között pörkölődnek (VI. fej.). A zsarnokok lelkét előttük álló alattvalóik sértegetik; a meg nem született gyermekek pedig (illetve az ő alakjukban gonosz szellemek) az anyjukat vádolják, a *Péter-apokalipszis* (8. fej.) mintájára. Mindkét esetben egyértelmű az ellenbüntetés: a megszomorítottak, az élettől elszakítottak képei emlékeztetik folyamatosan a kárhozottakat bűnükre.

Ugyanez a büntetés elve a gyilkosok esetében, akik három évig hordják nyakukba akasztva az áldozatuk alakját felvett gonosz lelket (VII. fej.). A nyakba lógatott „bűncégér” az utolsóítélet-freskókon és domborműveken az uzsorások tipikus büntetése, így például a ferrarai Szent György-katedrális (1300 k.) kapuja felett kialakított orommezőbe faragott domborművön.⁴²¹ (Dante uzsorásai azonban, a hagyományos ikonográfiától eltérve, a családi címerüket viselik nyakukba akasztva a pokolban: *Inf* XVII 55–66). Albericus gyilkosait – miután letehetik végre a bűntudatukat fenntartó és bűnüket hirdető szégyentáblájukat – egy vérszínű, tüzes tóban kínozzák.⁴²² Ez a vérszínű tó az elkövetett erőszak, a kiontott vér jelképe, ahogy az embertársaik ellen erőszakoskodókat, köztük a gyilkosokat büntető dantei „forró vér folyó”, a Phlegethón is (*Inf* XII 117).

Egyedülállóan visszataszító büntetést kapnak azok a hívek, akik nem utasították el buja, esküszegő, szentségtörő papjukat, sőt, még védték is őket. Ezért egy bugyogó ércmasszával teli edényben álló, óriási ló bélrendszerén kell átküzdeniük magukat, és az állat hátsó feléből előbújva belepottyanniuk az olvasztott fémtócsába. Ugyanez a sorsa (hatvan évig) az egyházközség urának, aki szemet hunyt a pap bűnös életmódja felett, illetve a püspöknek (nyolcszáz évig), aki azt is hagyta, hogy megvesztegesse.

Nem mutatható ki kapcsolat bűn és büntetés között a szentségtörők esetében, akik tüzes, olvadt fémek tavában égnék (X. fej.); a meg nem határozott bűnösöket rágó és kiköpő, végtelen nagyságú féregnél (IX. fej.) és a szintén meg nem határozott bűn miatt elkárhozottak büntetésében (XIV. fej.), akiket kutya és oroszlán alakjában két gonosz lélek úgy emel fel a földről tüzes és kénes leheletével, mint egy heves forgószelel.

⁴²¹ MORGAN 2012: 146.

⁴²² A Mohamed éjjeli útját leíró egyik *hadith* (a Próféta életével kapcsolatos elbeszélés) szerint is uzsorások szenvednek a vértóban (ld. ASÌN PALACIOS 2016: 32).

Albericus poklában a simoniákusok lángoló gödörben égnek (XI. fej.): ez hathatott a dantei simoniákusok büntetésére, akik sziklákba vájt, kör formájú, szűk üregbe vannak beszorítva, és „talpukat, mindkettőt tűz égeti mindegyiküknek” (*Inf* XIX 25).⁴²³

Arról, hogyan helyezkednek el egymáshoz képest a büntetések helyszínei, a szöveg nem tár fel sokat, mindössze a simoniákusok gödrét követő helyszínról, a „tartarosi helyekről” (*loca tartarea*) derül ki, hogy mélyebben fekszenek, mint a pokol többi része (XII. fej.). A sötét mélység, a bibliai *sheol* a zsidó-keresztény kultúra legősibb alvilágképzete, amelyet Dante is megőriz azzal, hogy az egész poklot a zuhanó Lucifer teste által kivájt mélységként ábrázolja. Ebben a rémisztő, sötét mélységben töltik túlvilági idejüket, párolgó bűz, pattogó tüzek, kígyók, sárkányok között (egyéb bűnösök mellett) a szerzetességet elhagyók, akik a vonzóbb világi életbe tértek vissza esküjüket megszegve, illetve azok, akik kétségbeestek vétkeik miatt. Az első esetben az ellenbüntetés ellentétes, míg a másodikban analógiás-metaforikus, követve *Szent Pál látomását*, ahol szintén mély gödrökbe vettek azok, akik nem bíztak az Úr irgalmában (32. fej.).

Miután Albericus bepillantott a Tartarosba, a becsmérlők és a hamisan tanúskodók lelkét látja meg, akik kénes vizű tóba merülnek, és arcukat, szájukat, fejüket ördögök csapkodják kígyókkal (XIII. fej.). Maga a büntetés már az *Ardá Viráz*ban is olvasható:

És láttam egy ember lelkét, [akit...] ötven dév ütlegelt viperákkal elől és hátul. És én megkérdeztem: „Ez a személy miféle bűnt követett el, hogy a lelkének ilyen büntetést (kell) elszenviednie?” És Szrós, a Szent és Ádur isten ekképpen felelt: „Ez egy bűnös ember lelke, aki az anyagi világban bűnös módon uralkodott, könyörtelen és pusztító volt az emberekhez, és sebeket és különböző büntetéseket okozott.”⁴²⁴

Albericus *contrapassó* ja azonban a legkorábbi látomások büntetéseivé épül: a beszéddel elkövetett bűn (károklás, becsmérlés, hamis tanúbizonyosság) és a száj, a nyelv pokoli büntetése közötti kapcsolat egyértelmű, és ennek a *contrapassó* nak a variációi a *Péter-apokalipszis* től kezdve (ahol a károklók a nyelvüket harapják, a hamis tanúk ajkát pedig levágják, 9. fej.) számos látomásban megtalálhatóak. *Mohamed lépcsőjé* ben a vizsályszítók büntetése, hogy tüzesen izzó ollóval csonkítják meg az ajkukat, a hamisan tanúskodóknak pedig kivágják a nyelvét (§ 199). *Thurkillus látomása* ban pedig egy tüzes dárda két végét adják a becsmérlők szájába, ezt rágják addig, amíg el nem fogy közülük, akkor egymás arcát szaggatják fogaikkal (11. fej.); Dante *Infernó* jában pedig a rossz tanácsadók bűnhődnek lángnyelvben (*Inf* XXVI).

Az utolsó kárhozott csoport a tolvajoké és rablóké: ők a pokolban nyakukon, kezükön, lábukon láncokat viselnek, és ezekről olyan súlyos, izzó vastömbök lógnak le, hogy sohasem tudnak miatta felegyenesedni (XVI. fej.). Az elv, hogy a lopott dolog vagy a lopás ténye a túlvilágon gyötrő súllyá változik, *Tundalus látomása* ban is szerepel majd,

⁴²³ Hoffmann Béla ford.

⁴²⁴ 28. fej., SIMON 2013b: 214–215.

ahol mindenkinek az ellopott javakkal kell egy tüskés, vékony hídon átvergődnie (VIII. fej.). A súlyos tömbök alatt görnyedező alakok képét a dantei purgatórium gőgöseinek büntetése is felidézi (*Pur* XI).

Boldog Vince illusztrációja *Albericus látomása* hoz.

Albericus purgatóriuma, a földi és égi paradicsom

Albericus túlvilágának egyértelműen purgatóriumi területe (maga a szerző nevezi meg így) két helyszínt foglal magában: az első egy forró szurokfolyón⁴²⁵ átvezető vashíd, amely a rajta átkelők lelki tisztaságának megfelelően változtatja a szélességét:

láttam, hogy egy nagy, forró szurokfolyó bugyog elő a pokolból. Ennek közepén volt egy nagyon széles vashíd, amelyen az igazak lelkei annál könnyebben és gyorsabban kelnek át, minél büntelenebbnek bizonyulnak. Amikor azonban a bűnök súlyától elnehezült lelkek érnek a híd közepére, az olyannyira elkeskenyedek, hogy szélessége nem tűnik többnek egy fonalénál. (XVII. fej.)

Mindkét elem a középkori alvilág-ábrázolások toposza: a forró szurokfolyó előzménye a Szent Pál-vízióban a szurok- és kengődör és a tűzfolyó, amelyben a homoszexuálisok

⁴²⁵ A gyakran visszatérő büntetések egyike a *Péter-apokalipszistól* kezdve, Danténál a sikkasztók büntetése (a pokol nyolcadik körének ötödik bugyra).

leledzenek és sodródni (39. fej.); a dantei pokolban pedig majd a sikkasztók merülnek el a fortyogó szurokban.⁴²⁶ A híd az iráni és indiai mitológiákban is megjelenik mint túlvilági helyszín,⁴²⁷ de a keresztény látomásos irodalom számára Nagy Szent Gergely *Dialógusai* a forrás, ahol a híd először szolgál próbaként (*probatio*), a lelkek fölötti ítéletként: a hídon való átkelés könnyű a jónak, és teljesíthetetlen a rossznak, aki elkerülhetetlenül belezuhan a fekete és füstpárás folyóba „amelyből elviselhetetlen bűzfelhő árad” (*Dial.* IV 37, 8–10).

Ugyanezt a szerepet tölti be az *Ardá Viráz* Csinvad-hídja, mely a későbbi iszlám eszkatológiában *sirat* néven válik toposszá. A Csinvad-híd ezt a világot köti össze a paradicsommal, alatta pedig a pokol szakadéka nyílik. A híd próba és ítélet is egyben: amikor az elhunytak lelkei áthaladnak rajta, kiderül, hogy bűnösként vagy igazként élték-e le az életüket. Míg a bűnösök alázuhannak, az igazak könnyedén jutnak át rajta a paradicsomba. Ennek egy továbbfejlesztett változatát találjuk a *Mohamed lépcsőjé*ben: az ítélet napján a pokol fölött egy Aziratnak nevezett híd lesz, amely többszörös próbának fogja alávetni Mohamed népét a hitükkel és a legfontosabb törvények betartásával kapcsolatban: akiről kiderül, hogy nem volt buzgó hívő, vagy nem teljesítette valamelyik fontos előírást, abba harapófogók és vaskampók vágódnak, és aláhullanak a pokolba (LXIX).

A Szent Bonifác Eadburg(a) apátnőhöz címzett levelében (716–717)⁴²⁸ ábrázolt túlvilági híd még egy funkciót betölt, ugyanis már nem csak próba, hanem a tisztulás eszköze is: minden, a fahídról lehulló lélek tisztábban és fényesebben jön elő a tartarosi szurokfolyóból, mint ahogy beleesett. Ugyanígy, Albericus hídjáról a szurokfolyóba zuhanó lelkek

addig gyötrődnek, míg megfőve, mint egy darab hús, és megtisztulva meg nem szerzik a hídon való átjutás képességét. Az apostol közölte velem, hogy ez a hely a purgatórium nevet viseli.

A második purgatóriumi helyszín bemutatása előtt Szent Péter egy példázattal világítja meg, milyen ereje van az őszinte bűnbánatnak (XVIII. fej.). Egy gazdag, számos bűnben élő férfi hosszú időn át vágyakozott egy férjes asszonyra, aki azonban tisztességét megőrizve ellenállt neki. Mikor azonban az asszony férjét szaracénok foglyul ejtették, és a nő már minden vagyonát elköltötte, hogy a férje helyzetét könnyítse, végül felkereste a gazdag embert, és hogy férjét kiszabadíthassa, a befolyásos ember segítségéért felajánlkozott neki. Ezt hallva

a gazdag ember mélyen megrendült, és korábban elkövetett gátlatlanságaira emlékezve keserűen sírt, majd magához hívatta az asszonyt, felmérte, mi mindenre van annak szüksége férje megváltásához, és nagylelkűen megadta azt, anélkül, hogy alantasságokat művelt volna vele.

⁴²⁶ Nyolcadik kör, ötödik bugyor: *Inf* XXI–XXII.

⁴²⁷ LE GOFF 1988: 25.

⁴²⁸ A szövegrészlet megtalálható: CICCARESE 1987: 350–352.

A mély megbánás könnyei pedig újraírják túlvilági sorsát, és eldöntik a lelke fölött vetélkedő ördög és angyal vitáját:

Az ördög állította, hogy a gazdag sohasem csinált semmi jót, s nyomban az Úr angyala elé tett egy nagy könyvet, amelyben a gazdag ember minden gaztette fel volt jegyezve. Az angyal megparancsolta neki, hogy nyissa ki a könyvet. Mikor az kinyitotta, Isten szolgája, aki távolabb állt, úgy látta, hogy az Úr angyala egy üvegcsében tartja azokat a könnyeket, melyeket a gazdag ember az asszony férjének fogsága és önnön vétkei miatt egykoron ontott, és a könnyek egy részét a könyvre csepegteti. Midőn ezt megtette, az Úr angyala megparancsolta a démonnak, hogy csukja be és nyissa ki újra a könyvet. Mikor a démon a könyvet becsukta és ismét kinyitotta, észrevette, hogy a bűnök harmadrésze ki lett onnan törölve. Ez pedig háromszor történt meg, így minden bűn eltöröltetett, és a gazdag ember az örök életre jutott.

Ugyanennek a jelenetnek egy változata megismétlődik a *Komédiá*ban: Bonconte da Montefeltro a halála pillanatában Máriához fohászkodott, és a bűnbánat könnycseppje lesz a döntő a lelkéért folyó vitában:

Fölvett az Isten angyala, s az ördög
pörlött: „Hé, égi! Minek veszed el?!
Egy könnycsepp miatt elszeded előlem
azt, ami benne örök! De megállj,
a másik résszel én rendelkezem!” (*Pur* V 104–108)⁴²⁹

A szereplő Dante pedig a földi paradicsomban szembesül Beatrice haragjával eltévelyedése miatt,⁴³⁰ amelyet csak őszinte könnyei tesznek megbocsáthatóvá, amelyek vétkével azonos mértékű fájdalomból (*Pur* XXX 108) fakadnak, mert

Istennek magas rendelkezése törne meg,
ha a Léthén úgy kelne át, s italába úgy kóstolna bele,
hogy ne fizetné meg teljesen annak árát
bűnbánatából fakadó könnyeivel. (*Pur* XXX 142–145)⁴³¹

Albericus purgatóriumának másik helyszíne egy szúrós-tövíses mező (XIX. fej.), ahol egy sárkányt lovagló ördög, kezében maró kígyóval üldözi az itt tisztuló lelket. Itt „addig gyötrődik pedig a lélek a hegyes tövíses között rohanva, míg a bűnöktől megtisztulva könnyebbé nem válik a futása, és fürgébben nem menekül ellenséges üldözője elől”.

Ezután a lélek a paradicsomot körülvevő gyönyörű rétet látja meg (XX. fej.), ahol Szent Péter a szerzetesi élet szabályait és dicsőségét ismerteti (XX–XXIX. fej.); a bencés

⁴²⁹ Nádasdy Ádám ford.

⁴³⁰ Az epizódról és értelmezéseiről ld. HOFFMANN (kézirat/b)

⁴³¹ Hoffmann Béla ford.

rend reguláját pedig maga Szent Benedek nyújtja át Albericusnak (XXII. fej.). Ez a nagyon magasan, az éghez közel elterülő mező az éden,⁴³² itt található kerubok által őrizve az élet fája, melyet eredetileg *Neptalim*nak hívtak (XXX. fej.). Egy drágakövekkel kirakott ágyon pihen valaki, akinek a kilétét tilos felfednie Albericusnak. Itt magyarázza el Péter apostol, hogy három bűnből, a torkosságból, a kapzsiságból és a gőgből ered az összes többi (XXXII. fej.). A földi paradicsomban várakoznak az igazak, mivel a korabeli teológiai álláspont szerint Isten látását csak a végítélet napja után élvezhetik.⁴³³

Albericusnak azonban megadatik az égi paradicsom látása is: lelkét az édenből a hófehér galamb ragadja fel, és így járhatja be a hét eget (XXXIII–XXXIX. fej.). Az első a Levegőég, amely a Hold pályája alatt helyezkedik el; a második az Éteri Ég, ahol a Mars bolygó található. A harmadik a Csillagos Ég a Merkúrral; a negyedik az *Orleon* nevet viseli, és a Nap helye. Az ötödik ég neve *Junion*, és itt van a Jupiter; a hatodik *Venustion* a Vénusz bolygóval. A hetedik pedig az *Anapecon*, amelyben a Szaturnusz – mely hő és fényt ad a Napnak – 365 nap alatt járja be pályáját. Ebben az égben található az Úristen trónja, mely előtt hatszárnyú kerubok megállás nélkül énekelik, hogy „Szent vagy, szent vagy, szent vagy...”.

Albericust túlvilági útjának végeztével Péter apostol parancsára a galamb még ötvenegy országon át repíti (XLII. fej.). Majd Szent Péter megetet Albericussal egy óriási lapot, mely apró betűkkel van teleírva, és megparancsolja neki, hogy visszatérte után azonnal, majd minden évben embernagyságú fogadalmi gyertyával díszítse a Péter apostolnak szentelt templom oltárát. Albericus a testébe visszatérve még néhány napig kábultan fekszik, és végül a Szent Péter-templomban tér magához (XLVIII–L. fej.).

⁴³² MIRRA 1932: 67.

⁴³³ Ezt a hiedelmet hivatalosan 1336-ban törölte el XII. Benedek pápa a *Benedictus Deus* bullával; GIZZI 2008: 46; ld. még ERTL 2018a: 30–31.

Albericus látomása⁴³⁴ (részlet)

Campania tartományban van egy hegyi falu, amelyet a szomszédok *Septem Fratres*nek, azaz *Hét Testvérnek*⁴³⁵ neveznek, mert templomát a Hét Szent Testvérnek szentelték. Élt ezen a helyen egy Albericus nevű fiú, akinek az apja nemes katona volt. Ezt a fiút élete tizedik évének elején beteges bágyadtság fogta el, szörnyen legyengült, s kilenc napon és éjen át mozdulatlanul, tudattalanul, szinte holtan feküdt. Ez idő alatt csodálatos látomást látott, amelyet aztán magához térve így adott elő:

I.

Egy galambhoz hasonló, hófehér madár repült hozzám, csőrét a számba dugta, és úgy éreztem, valamit – nem tudom, mit – kihúz belőle. Majd hajamat a csőrébe csípte, s a földtől embermagasságig emelve vinni kezdett. Akkor Szent Péter apostol és két angyal is megjelent nekem – egyiküket Emmanuelnek, a másikat Eloynak⁴³⁶ hívták –, és együtt vezetve engem, elkezdtek megmutatni az alvilági büntetőhelyeket.

II.

Először egy izzó paráztól és perzselő gőztől forró helyet láttam, ahol egyéves kisgyermekek lelkei tisztultak. Akkor Szent Péter apostol, aki utam vezetője és látomásaim magyarázója volt, így szólt hozzám:

– Ne gondold, hogy elsőként a nagyobb gyötrelmeket látod, mert ezek a kisebbek! A büntetések jellege ugyanis az ember életkorával van összhangban, és mindkettőben⁴³⁷ ugyanaz a rendszer kell érvényesülnön. Az ember először apró kisgyermek; növekszik, felerődül, erős ifjává gyarapodik, majd lassan elgyengülve megöregszik, és életének minden egyes szakaszán át bűnei sokasodnak, halmozódnak. Így, a gyermekek enyhébb, a serdülők keményebb, az ifjak még súlyosabb büntetéstől gyötrődnek, mígnem a hosszú vezeklés lassan felemészti a bűnöket, és így a büntetések is, mintegy az öregkorban, erejüket veszítik. Sokan úgy gondolják, hogy a kicsinyeknek és a csecsemőknek nincs semmi bűnük, és ha meghalnak, nem sújtja őket semmiféle büntetés. Ám ez helytelen vélekedés, mert nem mentes a bűntől még

⁴³⁴ Az eredeti kódexből (Cod. Cassinese n. 257) átírt szöveget Mauro Inguañez jelentette meg először (INGUAÑEZ 1932) Antonio Mirra előszavával (MIRRA 1932). Jelen fordítás SCHMIDT (1997: 160–207) kiadása alapján, a latin eredetiből készült. A teljes szöveg olasz fordítása olvasható: GIZZI 2008: 93–126; részleges olasz fordítások: MIRRA 1932; MASOERO–ZACCARIA 1984: 13–41.

⁴³⁵ A *Septem Fratres* az olasz Settefrati községet jelöli, mely Lazio tartományban, Frosinonétól 40 km-re északra található. Szent Felicitas vértanú szintén mártír hét fiáról van szó, ld. *Legenda aurea*, 86. fej.

⁴³⁶ Az Emmanuel és Eloy torzult bibliai nevek és megszólítások lehetnek: az Emmanuelhez ld. Mt 1, 23 („Íme, a szűz méhében fogan és fiút szül, és a nevét Emmánuelnek fogják hívni”); az Eloy pedig az Elohim és annak alakjai, torzulásai hibás fordításából keletkezhetett. Ezúton köszönöm meg Ertl Péternek, hogy erre a lehetőségre felhívta a figyelmemet.

⁴³⁷ Vagyis az életkorral és a büntetéssel kapcsolatban.

az egynapos csecsemő sem:⁴³⁸ a gyermekek gyakran megszorítják anyjukat, akár arcul is ütik, és ezért, vagy más emberi gyarlóság miatt nem lehetnek teljesen büntelenek. Következésképp az egyéves gyermekek hét napig tisztulnak ebben a tűzben, a kétévesek tizennégy napig, és így tovább, sorban. Ezt a büntetést pedig paráznak nevezik.

III.

Így szólva, az apostol egy rettenetes völgyet mutatott nekem, ahol számtalan fagyos jégkúpot pillantottam meg, amelyek olyan magasak voltak, hogy alig láttam fel a csúcsukig. Ez a völgy a szerencsétlenek lelkére oly fagyos hideget áraszt, mint a jég, ugyanakkor égeti is őket, mint a tűz. Sokakat láttam közülük bokáig elmerülni, másokat egészen a térdükig vagy a combjukig, megint másokat a mellkasukig, tudniillik a bűnük mértéke szerint. Egyesek pedig, akik nagyobb bűn miatt bűnhődtek, a kúpok csúcsán ültek.⁴³⁹ Szent Péter azt mondta róluk, hogy ők házasságtörők, fajtalankodók, erőszakolók, vagy olyanok, akik folyton ágyasokkal bujálkodtak, és mélyen a paráznaság bűnébe süllyedtek.

IV.

Innen egy másik, még rettenetesebb, nagyon vékony, hatvan öl⁴⁴⁰ magas, dárdaszerű fákkal teli völgybe érkeztem. Ezek csúcsai, mint a karók, igen élesek és hegyesek voltak. Mellükön átszúrt asszonyokat láttam lógni róluk, és mindegyikük emlőjét két kígyó szívta. Szent Péter elmondta, hogy ezek olyan asszonyok, akik nem akarták megszoztatni az árvaikat és az anyátlanokat, vagy csak színlelték, hogy megszoztatják őket, de igazából nem tették. Sokszor megtörténik ugyanis, hogy egy újszülött, akit elhagyott az anyja, valamely rokonhoz kerül, aki meg akarván őt menteni, a szomszédasszonyra vagy más asszonyokra bízta, hogy táplálják. Egyesek azonban könyörtelenségükben megtagadják, hogy tejet adjanak neki, mások pedig – mint mondtam – megígérik ugyan, hogy adnak, de csalárd módon halálra éheztetik a csecsemőt. S mivel a baba csak sírással tudja kifejezni elégedetlenségét, a rokonok pedig úgy hiszik, hogy elég tejet kap, halálának okát nem tudják meg. E nők azt remélik, hogy ártatlanok a dologban, így a papnak sem gyónják meg tettüket: ezért sújtja őket ez az ítélet.

Ugyanebben a völgyben más asszonyokat is láttam, akiket a hajuknál fogva aggattak fel, és lobogó tűz égette őket. Megtudtam róluk, hogy azért szenvedik el ezt a büntetést, mert nászágyukat beszennyezve és a hitvesi hűséget megsértve házasságtörést követtek el.

V.

Ezek után láttam egy 365 könyök⁴⁴¹ hosszú vaslétrát, mely úgy izzott és szórt a szikrákat, mint a vas, amikor kihúzzák a kemencéből. Ennek aljánál, egy nagy edényben szerfelett rotyogva olaj, szurok és gyanta forrt. A létrán fel- és lemenők lábát megperzselték a tüzes grá-

⁴³⁸ Csaknem szó szerinti átvétel Szent Ágoston *Vallomásaiból* (I vii 11: „Ezen a földön senki sem tiszta színed előtt a büntől, még az egynapos csecsemő sem.” – VÁROSI 1982: 32, Városi István ford.), aki pedig Jób könyvéből (14, 4) merít a *Vetus Latina*-fordítás szerint. A teológiai vitáról ld. még TAFURO 2014: 246–252; és a limbus egész történetéről: FRANCESCHINI 2017.

⁴³⁹ Valószínűleg felszúródva azokra.

⁴⁴⁰ Egy öl két kiterjesztett kar távolsága, kb. 180–190 cm, vagyis kb. 110 méteres fákat kell elképzelnünk.

⁴⁴¹ 1 könyök 45–55 cm, vagyis a vaslétra kb. 18 km hosszú.

dicsók, és amikor a tüzet okádó edénybe beleestek, még jobban megégtek. Akkor Szent Péter apostol így szól:

– Akiket így látsz szenvedni, azért gyötrődnek ily módon, mert vasárnaponként és a szentek ünnepnapjain s főképp böjtidőben még csak nem is törekedtek arra, hogy feleségüktől és a testi élvezetektől tartózkodjanak. Egyesek ugyanis bizton hiszik, hogy minden időben szabadon és büntetlenül bujálkodhatnak a feleségükkel. De az ilyen napokon tartózkodni kell az asszonyoktól, nehogy, ellenkező esetben, a lóhoz és az öszvérhez váljanak hasonlóvá azok, akik kereszténynek mondják magukat. Az igazak azonban, akik ezeken a napokon megtartóztatták magukat, alamizsnát adtak, a foglyok és a szenvedők iránt könyörületet éreztek, vagy eltemették a halottakat, ezt a kínt nem fogják látni és érezni; ugyanakkor más bűnök miatt más büntetéseket szenvednek el. Hiszen mindazok, akiket igaznak mondanak, nem tökéletesen igazak, hanem csak néhány bűntől mentesek. S bár különbözőek és változatosak a büntetések fajtái, az egyes bűnösök nem tapasztalják vagy látják meg mindet, hanem csak azokat, amelyeket bűnük jellege szerint megérdemelnek. Minden vétek ugyanis egyedi büntetést von maga után.

VI.

E szavak után tűzgömböket⁴⁴² és kénes lángokat láttam, mintha egy kemencéből jöttek volna elő. Ezekről az alábbiakat hallottam az apostoltól:

– E tüzekben azok az urak bűnhődnek, akik alattvalóikat nem úrként kormányozták, hanem kegyetlen zsarnok módjára sok igazságtalansággal és rengeteg sérelemmel nyomorgatták. Ezek pedig előttük állnak, és sértegetik őket, mondván:

– Ti nekünk oly nagy és oly sok bajt okoztatok!

De ugyanezekben a tüzekben égnék a magzataikat meggyilkoló elvetemült asszonyok is, akik bűnös praktikákkal vagy mérgekkel ölik meg gyermekeiket, mielőtt még azok megszületnének, vagy valamilyen úton-módon elhajtják őket. Ezek anyjuk előtt állva mondják:

– Ti gatzetteitekkel elragadtátok tőlünk az életet és az üdvösséget, s nem engedtetek, hogy a keresztségben részesüljünk!⁴⁴³

Jóllehet ők az asszonyok gyermekeinek tűnnek, valójában mégsem azok, hanem az ő alakjukban mutatkozó gonosz szellemek. Az ördögök ugyanis különböző formájú és alakú emberekké, állatokká vagy egyéb dolgokká változnak át, hogy különböző módokon gyötrjék az emberek lelkét.

VII.

Azután egy nagy tavat láttam, amely – úgy tűnt nekem – színültig telt vérrel. Ám az apostol elmondta, hogy az nem vér, hanem a gyilkosok és gyűlölködők megégetésére szolgáló tűz; mindazonáltal a vérontás miatt tényleg hasonlít a vérhez.

– Ha egy gyilkos bűnbánat nélkül halt meg – mondta –, akkor három éven át a nyakába akasztva hordoz egy gonosz lelket, aki az általa meggyilkolt ember alakját viseli. Miután pedig megszabadult tőle, ebbe a tóba merül, hogy gyötrődjön.

⁴⁴² Ugyanílyen a tűzgömböket (*globi ignium*) látott már Dricthelmus is a látomásában.

⁴⁴³ Hasonlóképpen a *Péter-apokalipszis* hatodik büntetésében: a magzatukat elhajtó nők és férjeik a túlvilágon egy nagy gödörben vannak, ahová az egész kínzásból odafolyik a szörnyűség és ürülék. A nők nyakig merülnek benne, az élettől visszatartott gyermekeik szemben ülnek velük, és villámot hajítanak nemzőik szemébe (8. fejt.).

VIII.

Láttam egy másik, súlyosabb bűnök után járó büntetést is, amelyet – úgy hallottam – *con-coviniumnak*⁴⁴⁴ neveznek. Egy mérhetetlen hosszúságú és szélességű edénynek tűnt, tele folyékony ércel, ónnal, ólommal, kénnel és gyantával, melyek oly forróak voltak, mint a tűz fölé helyezett serpenyőben rotyogó olaj. Az edény egyik oldalának csúcsát egy hatvan láb hosszúságú, harminc láb magasságú, húsz láb szélességű,⁴⁴⁵ teljesen lángba borult ló foglalta el, a másik oldalán pedig egy nyíláson át azok a lelkek léptek be, akiknek ott kell győtrődniük. Mivel igencsak megrettenve figyeltem ezt az edényt, Szent Péter apostol a következőt mondta nekem:

– Ez a kínszenvedés jut osztályrészül mindazon templomok híveinek, akik bár tudják, hogy papjuk parázna, hitszegő és kiközösített, mégis csendben fedezik vagy akár meg is védik őt aljasságaiban, s gátlottságával egyetértve hallgatják miséit. Ha egyedül a parázna vétkeiben lenne bűnös, plébániája talán nem lenne kitéve akkora veszedelemnek, de a parázna rendszerint hitszegésbe esik, és kiközösítést von magára, s így beteljesedik, ami írva van: *aki szennyes, legyen még szennyesebb*.⁴⁴⁶ A hívei tehát, mint mondtam, ezzel a kínszenvedéssel bűnhődnek három évig, ám nem mindegyikük, hiszen nem mindegyikük volt cinkos. Az egyházközség ura vagy patrónusa pedig – noha jogtalanul birtokolja azt, mivel nem illeti meg, hogy jogot gyakoroljon felette –, ha pártolta papja bűneit, hatvan évig fog itt győtrődni. A püspök pedig, aki tudja, hogy papja efféle bűnökbe merült, de nem téríti őt jó útra, sőt, még valamiféle jutalmat vagy ajándékot is elfogad tőle, nyolcszáz évig van e kínszenvedésre ítélve.

A városokban ugyanis két templom van, az egyikben a pap jó, igaz, tiszta, erkölcsös, istenfélő, törődik a lelkével, a rábízott híveket pedig tanítja, inti, korholja, kiközösíti, és a vétkezőknek a bűn mértéke szerint szabja ki a vezeklést. Ám azok, akik nem törődnek a lelkükkel, undorodva elutasítják azt, amit a pap az ő üdvösségük érdekében prédikál, a kiszabott vezeklést pedig nem végzik el. A másik pap pedig, mivel maga is parázna, hitszegő és szentségtörő, a rábízott híveket nem korholja, nem közösíti ki, és nem szabja ki a vétkezőknek a bűnük mértéke szerinti vezeklést, hanem a súlyos bűnöket is könnyűként kezeli, azért, hogy a saját bűneit elfedje és könnyűnek tüntesse fel. A gonosz emberek ezért elhagyják papjukat, és hozzá mennek, az ő miséjét hallgatják. A jó papot azért hagyják el, mert az korholja őket, és súlyos vezeklést szab ki rájuk, a rosszhoz pedig azért mennek, mert az nem szidalmazza őket, és súlyos vezeklést sem szab ki rájuk. Ők nem a prófétát fogadják be, mert próféta,⁴⁴⁷ hanem a bűnöst, mert bűnös. Egyes hívek pedig azért védelmezik a gonosz papot, hogy maguk is szabadon elkövethessék bűneiket; az ő miséje azonban, amelyet hallgatnak, és a vezeklés, amelyet tőle kaptak, nem az üdvükre szolgál, hanem az elkárhozásukra. Mások pedig azért védelmezik a gonosz papot, nehogy vétkeiket és gátlottságaikat felrója nekik. Akik azonban Isten kedvéért hallgatják a miséjét, és istenfélelemből tisztelik

⁴⁴⁴ Valószínűleg a *concoquere* ('összefőzni') igéből képzett *concoquini* főnév (kb. 'összefőző edény') torzult alakjáról van szó, ld. CAROZZI 1994: 590.

⁴⁴⁵ Egy láb körülbelül 30 cm, tehát 18 méter hosszúságú, 9 méter magasságú, 6 méter szélességű a ló.

⁴⁴⁶ Jel 22, 11: „Aki árt, ám csak ártson továbbra is, és aki szennyes, legyen még szennyesebb, de aki igaz, legyen még igazabb, és a szent legyen még szentebb!”

⁴⁴⁷ Vö. Mt 10, 41: „Aki befogad egy prófétát, mert próféta, az a próféta jutalmát kapja. Aki befogad egy igazat, mert igaz, az az igaz jutalmát kapja.”

őt, nem jutnak erre a kínra, hiszen azért fogadják be ezt a prófétát, mert próféta. Végül sokan azért keresik fel a bűnös papot, amikor vezekelniük kell, hogy az ne szabjon ki rájuk súlyos vezeklést, mert ha kiszabja, a pap szemére hányják az ő tetteit. Akik azonban a jó paptól elfogadják a vezeklést, megmenekülnek. Nem csoda, ha mind ugyanazt a büntetést kapják. Írva van ugyanis:⁴⁴⁸ *a bűn elkövetőit és a velük egyetértőket ugyanolyan büntetés sújtsa*. Mindazok pedig, aki ide kerültek, csak úgy jutnak ki, ha áthaladnak a ló bendőjén és kibújnak a farán.

IX.

Mindezek után a Tartaroshoz és a pokol mélyének⁴⁴⁹ bejáratához vezettek engem, amely egy kúthoz volt hasonlatos. E helyek rettenetes sötétséget és bűzt árasztottak, és csikorgó zajok és hangos jajsikolyok⁴⁵⁰ töltötték be őket. A pokol közvetlen közelében volt egy végtelenül nagy féreg, hatalmas láncsal megkötözve; a lánc másik vége, úgy tűnt, a pokolban van megkötve. A féreg szája előtt lelkek megszámlálhatatlan sokasága állt, akiket egyszerre falt fel, mint a legyeket: amikor levegőt vett, egyszerre mindet lenyelte, amikor pedig kifújta a levegőt, mindet elhamvasztva kivetette magából, mint a pernyét.⁴⁵¹ S ez addig megy így, míg meg nem tisztulnak a bűntől, mely ezt a büntetést eredményezte; így válnak valóra a próféta szavai: *férgük nem pusztul el, és tűzük nem alszik ki*.⁴⁵²

A poklot körüljárva láttam azokat a kínokat, amelyek a bűnösöknek lettek előkészítve. Mondta is nekem az apostol:

– Abban a sötétségben, ahol a pokol van, ott van Júdás, Annás, Kajafás és Heródes.⁴⁵³

Nem tudom azonban, vajon azt mondta-e, hogy a sötétségbe, vagy azt, hogy a pokolba jutottak. Olyan tömött és sűrű volt a sötétség, hogy lehetetlen ott bármiképp is kivenni valamit,⁴⁵⁴ mindazonáltal csikorgó zajt és jajveszékelt hallottam. Az apostol pedig azt mondta nekem, hogy az ott lévő bűnösöket nem fogják megítélni, hanem ítélet nélkül vesznek el.

⁴⁴⁸ Róm 1, 32: „Jóllehet megismerték Istennek azt az elhatározását, hogy akik ilyeneket tesznek, méltók a halálra, mégis, nemcsak megteszik, hanem az így cselekvőkkel egyet is értenek”.

⁴⁴⁹ Ez tehát a végleges, az utolsó ítélet után is fennmaradó pokol bejárata.

⁴⁵⁰ A *stridor* (csikorgás) egyszerre bibliai (pl. Mt 8, 12: „Lesz majd ott sírás és fogcsikorgatás”) és vergiliusi áthallás (Verg. *Aen.* VI 557–558), de az *Aeneis*-ben a lánccsörgés hangját jelöli a szó.

⁴⁵¹ Vö. *Tundalus látomásában* „Lucifer [...] zihálásával szétfújja a gyeheña minden szögletébe a lelkeket, amitől a már említett kút azonnal bűzös lángot bocsát ki; és amikor az iszonyú szörny beszívja a levegőt, visszazippantja vele az imént szétfújt lelkeket”.

⁴⁵² Iz 66, 24: „És amikor kimennek, látják majd azoknak az embereknek a holttestét, akik elpártoltak tőlem; mert férgük nem pusztul el, és tűzük nem alszik ki, s iszonyattá lesznek minden ember számára.”

⁴⁵³ Ugyanígy *Szent Brendan apát tengeri utazásában* (XXV. fej.): „Az ünnepnapok előtt és után Heródessele, Pilátussal, Annással és Kaifással együtt a Pokol mélyén senyved” Júdás (MAJOROSSY 2001: 74).

⁴⁵⁴ „Ita autem *tenebre* dense erant et *spisse*, ut nulla ratione ibi *cerni* aliquid possit”, vö. *Inf* XXXIV 2–4: „[...] però dinanzi mira», / disse 'l maestro mio, »se tu 'l *discerni*«. / Come quando una *grossa nebbia* spira”.

X.

Ezután láttam egy völgyet, benne egy nagy tóval, mely egészen vörös volt, mintha olvadt fémről lett volna, hullámai zajosan háborogtak, és lángokat lövellt fel s alá. Szentségtörők égtek benne.

XI.

Láttam egy kút öblös száját is, melyből hol magasra, hol alacsonyabbra lövelltek ki a lángok. Ezekről a következőt mondta az apostol:

– E tüzekben égnek a simoniákusok, akik Isten adományát adják-veszik.

XII.

Majd egy rémisztő, sötét helyet láttam, melyet párolgó bűz, pattogó tüzek, kígyók, sárkányok, valamint csikorgó zajok és rettenetes jajsikolyok töltöttek be. Az apostol elmondta, hogy ez azoknak készült, akik kiléptek az egyházi rendből, vagy felhagytak a szerzetesi regula követésével, és visszatértek a világi életbe, a múlt élet gyönyöreit az öröklét örömei elé helyezve; akik vétkeik miatt kétségbe estek, hamisan esküdtek, paráznaságot vagy szentségtörést követtek el, hamis tanúságot tettek, és egyéb bűnökben vétkeztek, és noha penitenciát róttak rájuk, nem teremték a bűnbánat gyümölcsét.⁴⁵⁵ A bűnük mértéke szerint tisztulnak, úgy, hogy aki több bűnt követett el, többet fog gyöttrődni, aki pedig keveset vétkezett, annak megfelelően kevesebbet fog szenvedni. Addig kínlódnak ott, míg meg nem tisztulnak a bűnöktől, melyekkel ezt a büntetést kiérdemelték. Úgy tisztulnak pedig, mint az arany a kohóban.⁴⁵⁶ Ha ugyanis az aranyba egy kis ón, ólom, érc vagy bármi más anyag vegyült, tisztítás közben addig forralják, míg a szenny ki nem ürül belőle. S így beteljesül az írás: *a tűz kipróbálta, hogy kinek-kinek milyen a munkája.*⁴⁵⁷

XIII.

Ezután az apostol egy kénes vízzel, kígyókkal és skorpiókkal teli, nagy, sötét tavat mutatott nekem, amelybe lelkek sokasága merült. Ördögök is álltak ott kígyókat tartva, melyekkel az emberek arcát, száját és fejét csapkodták. Az apostol elmondta, hogy azok az emberek becsmérők és hamisan tanúskodók.

XIV.

Láttam két gonosz lelket is kutya és oroszlán alakjában. Szájukból tüzes és kénes lehelet áradt, s úgy tűnt, onnan származik és támad minden gyöttelelem,⁴⁵⁸ mely a poklon kívül van. Az előttük álló lelkeket pedig leheletükkel tetszőleges büntetésbe taszították, mint ahogy a heves forgósél⁴⁵⁹ kapja fel a port a föld felszínéről.

⁴⁵⁵ Vö. Mt 3, 8: „Teremjétek hát a megtérés méltó gyümölcsét”.

⁴⁵⁶ Vö. Péld 27, 21: „Az ezüstöt a tégely, az aranyat a kemence teszi próbára”; Bölcs 3, 6: „Megvizsgálta őket, mint az aranyat a kohóban, és elfogadta őket egészen eléggő áldozatul”.

⁴⁵⁷ 1 Kor 3, 13.

⁴⁵⁸ Vö. Luciferről *Inf* XXXIV 36: „érthető, hogy tőle ered minden gyöttelelem”.

⁴⁵⁹ Vö. a Lucifer szárnyai által keltett széllal: *Inf* XXXIV 8–9 és 49–51.

XV.

Miközben ott álltam a pokol kapuinál, és nem láttam a galambot, mely a hajamnál fogva hordozott engem, nagy félelmemben igencsak reszkettem. Hirtelen felnézve megpillantottam egy igen nagy és szép madarat, mely felülről érkezett, és egy öreg szerzetest vitt a szárnyai alatt, akit aprócska termetűnek láttam. Amikor a madár ama tűzokádó és nyomorúságos sötétség fölé érkezett, eleresztette őt, és a tűzbe ejtette. A gonosz lelkek pedig azonnal körbevettek, és biztatták egymást, hogy gyötörjék meg. De a madár hirtelen odarepült, kiragadta őt a kezek közül, és ismét felvitte. Miközben ezt szemléltem, Szent Péter apostol így szólt hozzám:

– Várj meg engem ezen a helyen, hogy odamenjek és ajtót nyissak Isten ama szolgájának.

Miközben az angyalokra bízva, reszketve álltam, odasietett hozzám az alvilág egyik szolgája, aki ijesztő, bozontos és magas termetű volt, és megpróbált megütni vagy valamilyen módon ártani nekem. Az apostol azonban gyorsan odafutott, késlekedés nélkül megragadott és egy fenséges látványú helyre vitt engem. Én rémülten kiabáltam, hogy rögvest meghalok, de Szent Péter apostol így szólt hozzám:

– Ne félj, nem most fogsz meghalni! Térj vissza előbb a földre, és tedd, amit meg kell tenned, s akkor majd ide fogsz kerülni.

De hogy mit kell tennem, nem adta tudtomra.

XVI.

Láttam mezítelen férfiakat is, akik nyakukon, kezükön és lábukon láncokat viseltek, melyek izzottak és szikráztak, mint a vas, amikor kihúzzák a kemencéből. A nyakukon levő láncokról olyannyira súlyos, izzó vastömbök lógtak, hogy sohasem tudtak miattuk felegyenesedni. Az apostol elmondta, hogy azok tolvajok és rablók voltak.

XVII.

Ugyanott állva láttam, hogy egy nagy, forró szurokfolyó bugyog elő a poklából. Ennek közepén volt egy nagyon széles vashíd, amelyen az igazak lelkei annál könnyebben és gyorsabban kelnek át, minél büntelenebbnek bizonyulnak. Amikor azonban a bűnök súlyától elnehezült lelkek érnek a híd közepére, az olyannyira elkeskenyednek, hogy szélessége nem tűnik többnek egy fonálénál. A lelkek e nehézségtől akadályoztatva a folyóba zuhannak, majd újra és újra felemelkedve és visszasüllyedve addig gyötrődnek, míg megfőve, mint egy darab hús, és megtisztulva meg nem szerzik a hídon való átjutás képességét. Az apostol közölte velem, hogy ez a hely a purgatórium nevet viseli.

XVIII.

Hozzátette még az apostol:

– Senki se essen kétségbe bűneinek nagysága miatt, mert a vezeklésben mind bocsánatot nyer!

Az alábbi példát hozta fel nekem az apostol:

– Volt egy igen befolyásos férfi, akit mindenféle bűn mocska szennyezett tetőtől talpig. Szerfelett kéjsóvár lévén, hosszú időn át vágyott egy férfi feleségére, de vágyát nem tudta kielégíteni, mert az asszony ellenállt. Elhatározta ugyanis, hogy tisztaságát megőrzi a mindenható Istennek és a férjének.

Valójában sokan szüzek testileg, de lélekben nem azok, miképp az evangélium mondja: *aki asszonyra néz azért, hogy megkívánja őt, már paráználkodott vele a szívében.*⁴⁶⁰ Mit ér a szüzességet testileg megőrizni, a szívben azonban elveszíteni? De vannak olyanok is, akik testileg nem szüzek, mégis megőrzik tisztaságukat.

Történt tehát, hogy a fent említett nő férjét foglyul ejtették a szaracénok. A feleség pedig, hogy férjének némi nyugalma legyen a börtönben, minden vagyonát pénzzé tette. És amikor már nem volt mit adnia férje érdekében, elment a gazdaghoz, aki őt fonák szerelemmel szerette, és mondta neki:

– Én bizony, hatalmas úr, úgy döntöttem, hogy tisztaságomat a mindenható Istennek megőrzöm, ezért a te kívánságaidnak eddig nem akartam eleget tenni. De mivel képtelen vagyok kiszabadítani férjemet a fogságból, és nincs semmim, amit érte adhatnék, most a te jóindulatodhoz folyamodom, és férjem kiszabadítása érdekében hatalmadba adom magam, hogy kielégíthesd vágyaidat, és kérek, ha már istenszeretetből nem akartál semmit se adni, legalább értem add meg azt a pénzt, amelyet férjem szabadulásáért meg kell fizetnem.

Ezt hallván a gazdag ember mélyen megrendült, és korábban elkövetett gaztetteire emlékezve keserűen sírt, majd magához hívatta az asszonyt, felmérte, mi mindenre van annak szüksége férje megváltásához, és nagylelkűen megadta azt, anélkül, hogy alantasságokat művelt volna vele. S attól a naptól fogva lemondott minden gyönyöréről és bűnről, alattvalói legnagyobb csodálatára.

Történt eközben, hogy Istennek egy magányos remeteségben élő szolgálja arra kérte a mindenható Istent, kegyeskedjen megmutatni neki, kihez lesz hasonlatos az eljövendő életben. Isteni sugallatból jött is a válasz: „Ha tudni szeretnéd, ki lesz hozzád hasonló, tudd meg: az a gazdag ember lesz.” Ezt hallván a remete elsomorodott, és tépelődni kezdett magában:

– Én, ki már annyi éve szolgálom Krisztust, egy gazdaghoz váltam hasonlónak?

Így szólván, remetelakából lejött a városba és odament a gazdag emberhez. Mikor meglátta, hogy nagy dicsőségben, udvaroncok és szolgák népes tömegének pompájában él, igen elcsodálkozott. Végül egy félreeső helyet keresve, megkérdezte a gazdag embertől, mi jót cselekedett. Az azt felelte, hogy vétkek sokaságában bűnös, és nem cselekedett semmi jót, mire a remete még nyugtalanabbá válva tovább faggatta, mondván, ha valami jót tett, ne habozzon beszámolni róla. Akkor a gazdag ember felidézte és rendben előadta, micsoda vágyat érzett egykoron az asszony iránt, és hogy mit tett utána. A beszámoló végeztével a remete visszatért lakába.

Történt pedig, hogy kis idő múltán a gazdag ember életének végéhez ért, és le kellett rója a halál adóját.⁴⁶¹ Meghallván ezt a remete, eljött hozzá. Miután pedig a gazdag ember bevégezte életét, Isten szolgálja látta, hogy egy ördög és egy angyal áll a lelkenél, és mindkettő igyekszik magához ragadni azt.⁴⁶² Az ördög állította, hogy a gazdag sohasem csinált semmi jót, s nyomban az Úr angyala elé tett egy nagy könyvet, amelyben a gazdag ember minden gaztette fel volt jegyezve. Az angyal megparancsolta neki, hogy nyissa ki a könyvet. Mikor az kinyitotta, Isten szolgálja, aki távolabb állt, úgy látta, hogy az Úr angyala egy üvegcsében tartja azokat a könnyeket, melyeket a gazdag ember az asszony férjének fogsága és önnön vétkei miatt egykoron ontott, és a könnyek egy részét a könyvre csepegteti. Midőn ezt meg-

⁴⁶⁰ Mt 5, 28.

⁴⁶¹ Vagyis haldoklott.

⁴⁶² Nagy Szent Gergely *Dialógusaitól* kezdve visszatérő epizód a túlviláglátásokban. A dantei *Pokol* XXVII. énekében is megismétlődik.

tette, az Úr angyala megparancsolta a démonnak, hogy csukja be és nyissa ki újra a könyvet. Mikor a démon a könyvet becsukta és ismét kinyitotta, észrevette, hogy a bűnök harmadrésze ki lett onnan törölve. Ez pedig háromszor történt meg, így minden bűn eltöröltetett, és a gazdag ember az örök életre jutott. Ennek alapján kétségtelen, hogy vezekelt, mártíromságot vállalt és alamizsnálkodott: vezekelt, mivel rossz cselekedeteit megbánta és további hasonlókat nem követett el, mártíromságot vállalt, mert a szenvedélyeknek és a testi kísértéseknek erős lélekkel ellenállt, és alamizsnálkodott, amikor pénzt adott az asszonynak, hogy az kiváltsa a férjét. Valóban üdvhozó vezeklés ez: szívből bűnbánatot tartani, az elkövetett vétkeket megsíratni, és nem hajlani többé a rosszra.

XIX.

Elbeszélése végeztével Szent Péter apostol mutatott Albericusnak egy hatalmas mezőt, amelyet elmondása szerint három nap és három éjjel lehetett bejárni, s amelyet olyan sűrűn borított a tövis és a királydinnye, hogy lépni sem lehetett anélkül, hogy meg ne szúrták volna az ember talpát. Volt azon a mezőn egy rettenetes sárkány, nyereggel és zablával felszerelve, melyen egy ördög lovagolt katona módjára, kezében egy nagy kígyót tartva. Amint egy lélek a mezőre tévedt, az ördög azonnal üldözni kezdte, és utolérve, a kígyóval ütötte, ahol érte.⁴⁶³ Addig gyötrődik pedig a lélek a hegyes tövisek között rohanva,⁴⁶⁴ míg a bűnöktől megtisztulva könnyebbé nem válik a futása, és fürgébben nem menekül ellenséges üldözője elől.

XX.

Amikor üldözője már nem tudja utolérni, a lélek egy másik, gyönyörű mezőre jut át. Miközben ezen halad, tagjai és ruhái, melyek a korábbi, zord mezőn cafatokra szakadtak, helyreállnak és megújulnak. Amikor pedig a lélek közéjük ér, az igazak lelkei, akik itt pihennek, felkelnek és udvariasan meghajolnak előtte, kezüket és tekintetüket Istenhez emelik, és köszönetet mondanak, hogy azt a lelket kegyesen kiragadta az ellenség hatalmából és üdvösségre vezette. Maga a mező pedig ragyogó, kies és fenséges; nincs nyelv, sem szó, mely nagyságát, dicsőségét és szépségét ki tudná fejezni. Ugyanis csupa gyönyörűséggel, örömmel és vidámsággal van tele. Itt liliomok és rózsák illata, ott fűszerek aromája terjeng, amott pedig manna és mindenféle örökkévaló finomság árad bőséggel. Ennek a mezőnek a közepén van a paradicsom, ahova az igazak lelkei egészen az ítélet napjáig nem tudnak belépni, hanem körülötte, a mezőn pihennek.

XXI.

A szent angyalok és a többi szentek kara, akik a hatodik égben vannak, nem fognak megítélni. Azok ellenben, akik a paradicsom körül vannak, meg fognak ítélni.

⁴⁶³ Dante Cacus, a kígyóktól hemzseggő és hátán sárkányt hordó kentaurja (*Inf* XXV 16–33) és a *Pur* XXXII. énekének jelenete (a hétfejű, tízszarvú állat hátán lovagoló kéjő) is felidézi ezt az epizódot.

⁴⁶⁴ A vagyonukat elherdálókát a dantei tövises erdőben is ehhez hasonlóan üldözik (*Inf* XIII 109–132).

XXII.

Péter apostol azt mondta, hogy Szent Benedek a hitvallók között van, de nagyobb a dicsősége, mint a többieké. Akik pedig az ő szabályait szakadatlan követték, vele együtt vannak. Az a dicsőség azonban – mondta az apostol – nem olyan, mint az emberi dicsőség. Az emberi dicsőség ugyanis előbb csömört, majd undort kelt. Ám Isten dicsőségét az igazak lelkei annál jobban szomjazzák, minél bővebben részesülnek belőle. A lelkek pedig az életük során szerzett érdemeik szerint voltak elrendezve azon a mezőn, éppen úgy, ahogy a dicsőségben az apostolok, aztán a mártírok, végül a hitvallók és egyéb szentek karai.

XXIII.

Ugyanazon a mezőn az apostol megmutatta nekem a szerzetesek karát is, mely másokét felülmúló, rendkívüli dicsőségben ragyogott. Szent Péter azt mondta róluk, hogy alázatosságuk miatt részesültek abban a dicsőségben. Aztán így kezdett beszélni a szerzetesek engedelmességéről, életmódjáról és a szerzeteséletre való megtérésükről:

– Akik a szerzeteséletre térnek, mondjanak le önös akaratukról, utasítsák el az ördögöt és csapatait, hagyják maguk mögött a testi élvezeteket, a családtagjaik iránt érzett szeretetet és a világ mulandóságait, s főleg azokat a rokonokat hagyják hátra, akik akadályozzák őket abban, hogy Krisztus szolgálatába siessenek. Miután beléptek a kolostorba, Krisztus és az apostolok példáját kell követniük, lelkük titkos rejtekében szüntelen azt forgassák, mert Krisztus azért jött e világra, hogy út,⁴⁶⁵ segítő és példa legyen szolgálai számára. Nélküle nem juthatunk a mennyek országába. Ő ugyanis miérettünk engedelmeskedett az Atyaistennek a halálig.⁴⁶⁶

XXIV.

Miként tehát Krisztus eltúrta a zsidóktól a sérelmeket és az üldözést, úgy azok is, akik a szent hit ruházatát öltik magukra,⁴⁶⁷ az örök boldogság reményében viseljék türelemmel, ha bárkitől sérelmeket szenvednek el. Az engedelmisséget pedig, melyet apátjuk megkövetel tőlük, fogadják alázattal, s a gőgtől óvakodjanak. Miképpen ugyanis az ördög a gőg miatt hullott alá az égből, úgy a szerzeteseknek az alázat révén kell oda felemelkedniük. Azzal az örömmel fogadják hát apátjuktól az engedelmisség parancsát, amellyel a vándor fogad el egy ruhát valakitől. S ahogy a birtokára visszatérő ember örvendezik, aki búslakodott, mikor ura elűzte, úgy örvendezzen a szerzetes is, amikor engedelmisséget vállal. Hiszen ha amaz örvendezik egy mulandó dolog miatt, akkor a szerzeteseknek is örülniük kell, mivel az engedelmisség révén az örök boldogságra jutnak, melynek nem lesz soha vége.

Draskóczy Eszter, Ertl Péter és Gyócsi Ádám fordítása

⁴⁶⁵ Vö. Jn 14, 6.

⁴⁶⁶ Vö. Fil 2, 8.

⁴⁶⁷ Vagyis szerzetesnek állva csuhát öltenek.

TUNDALUS LÁTOMÁSA: A 12. SZÁZADI „BESTSELLER”

A SZÖVEG KELETKEZÉSE

A 12. századi fontos ír látomások közül az első és mind közül a legnépszerűbb, a *Visio Tugdali* latin nyelven keletkezett 1149 és 1153 között,⁴⁶⁸ és egy Tnugd(us) vagy Tungdal(us) nevű (a továbbiakban Tundalus) ír lovag túlvilági utazását beszéli el. A latin szöveg szerzője a közelebbiről meg nem határozott Marcus, egy ír szerzetes, aki miután magától Tundalustól hallotta népnyelven (minden valószínűség szerint ír nyelven) a látomást, Regensburgba utazik, és G. apátnő kérésére és az olvasó hasznára (XXVI) leírja, vagyis latinra fordítja „az igazsághoz híven mindazt”, amit neki „elbeszélt és feljegyzett az, aki ezt a látomást látta” (*Előszó*). Útja közben találkozik Clairvaux-i Bernáttal, aki éppen Malachias downi püspök életét írja. Malachias 1148. november 2-án, „mikor Írország legátusaként Rómába tartott, Clairvaux-ban hunyt el” (*Előszó*), Bernát pedig 1153. augusztus 11-én⁴⁶⁹ halt meg: e két dátum közötti időszakban keletkezett tehát a szöveg.

FORRÁSAI ÉS NÉPSZERŰSÉGE

A *Visio Tugdali* egyszerre illeszkedik az írországi túlvilágleírások hagyományába (*Adam-nán látomása*, *Furseus látomása*, *Szent Brendan apát tengeri utazása*) és szándékát illetően a politikai víziókéba (ld. a királyokról és püspökökről szóló XVII–XVIII. és XXV. fejezeteket). Forrásai között szerepelnek a műfaj klasszikusai, *Szent Pál látomása*, Nagy Szent Gergely és Beda túlvilági „anekdotái”, Albericus víziója. A látomás felhasználja a műfaj már kialakult toposzkészletét, de az átgondoltabb szerkezet, a nyelvi megformáltság és az intertextualitás terén meghaladja előzményeit.

A szöveg a középkorban különösen elterjedt volt (csak a közel egykorú *Szent Patrik purgatóriumá*hoz hasonlítható a népszerűsége): több mint kétszáz kéziratban maradt fenn, melyek közül ötvennégy szolgált az Albrecht Wagner-féle kiadás alapjául. A 13. század óta minden nevezetesebb középkori krónikás, enciklopédia- vagy történetíró (így Albéric de Trois-Fontaines, Vincent de Beauvais, Heinrich von Erfurt) megemlékezik róla, vagy kivonatossan közli a tartalmát is. Korának abszolút *bestsellere* volt, a 15. századig tizenöt nyelvre fordították le, így a 14. század elején toszkánra is, mely fordítást a firenzei Biblioteca Riccardianában őrzött Ricc. 2404 kódex tartalmazza.⁴⁷⁰

⁴⁶⁸ A kéziratok többsége 1149-et adja meg a látomás idejéül és a leírás, vagyis a latinra fordítás dátumaként is, ám az ír egyház területi felépítésére tett utalásokból J. C. Douglas Marshall arra a következtetésre jutott, hogy a latin szöveg az 1152. évi kelli zsinat változtatásai után keletkezett (MARSHALL 1975: 15).

⁴⁶⁹ MARSHALL 1975: 16.

⁴⁷⁰ Francesco Corazzini adta közre (CORAZZINI 1872), ennek modern, jegyzetekkel ellátott kiadása: TARDIOLA 1993: 179–212.

A *Visio Tungdali* a középkor végén Magyarországra is eljutott: a 16. század elején készült Sándor-kódexben⁴⁷¹ található egy másfél oldalas részlet magyar fordítása, amely az egyik pokoli büntetést írja le, pontosan azt, hogy „mi nemő kényyok volna az testi bönnel élő egyházi emböröknek, jelösben azoknak, kik ön magokkal fajtalankodnak” (f. 20r).⁴⁷²

A TÖRTÉNET ÉS PÁRHUZAMAI A *KOMÉDIA* VAL

A főhős Tundalus, egy előkelő származású, szép külsejű, vidám, erős és vitézségben kiváló, barátságos és rokonszenves nemesifjú, aki azonban lelki üdvösségével és a szegények támogatásával nem törődik, hanem komédiások és tréfacsinálók között tékozolja el a vagyonát. Egy alkalommal Tundalus egy barátjához megy a nekiadott kölcsönt behajtani, de mivel nem jár sikerrel, dührohamot kap, és tetszhalott állapotba kerül. Három teljes napig fekszik minden életjel nélkül, leszámítva a mellkasa bal oldalán egy kis melegséget, mígnem a temetésére összegyűltek gyűrűjében magához tér, áldozni akar, és dicsőíteni kezdi az Urat. Minden javáról végrendeletben lemond, és a szegényeknek adományozza azokat, és megfogadja, hogy örökre felhagy korábbi életmódjával. Ezután elmondja, milyen túlvilági utat tett meg a lelke egy angyal vezetésével, míg a teste élettelenül feküdt (I. fej.).

A szerző-fordító előszava és a kerettörténetet bemutató I. fejezet után kezdődik tehát a huszonöt fejezetre tagolt, nagyjából két ív terjedelmű túlvilági beszámoló. A testből távozó lelket ördögök csapata veszi körül, riogatják-gúnyolják, egészen addig, míg a segítségére nem siet egy angyal, aki – mint Tundalus megtudja – születése óta mindig követte és tanácsokkal látta el őt, csak az ifjú egészen eddig semmibe vette azokat (II–III. fej.) A műfaj kötelező toposza, hogy a pokol tornácán a lelket megtámadják a démonok: így történik a *Visio Baronti* ban, a *Visio Bonelli* ben és a leghíresebb Nagy Károly-látomásban is, ahol az ördögök kénes kútba akarják dobni a királyt.⁴⁷³ Hasonlóképp, a halottból kilépő lélekért démon(ok) és angyal(ok) harcolnak-vitáznak a *Wenlocki szerzetes látomásában*,⁴⁷⁴ a dantei *Pokol* XXVII. énekében pedig Guido da Montefeltro lelkéért Szent Ferenc és egy „fekete kerub”.⁴⁷⁵

⁴⁷¹ Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 6.

⁴⁷² A szövegrész modern kiadása olvasható a következő szöveggyűjteményben: BELIA – V. KOVÁCS 1985: 288–289.

⁴⁷³ LOT 1894: 145–146, idézi: TARDIOLA 1993: 182.

⁴⁷⁴ Szent Bonifác Eadburg(a) apátnőhöz címzett, 717-ben keletkezett levelében (a levél szövege olvasható: CICCARESE 1987: 342–361).

⁴⁷⁵ *Inf* XXVII 112–120: „Mikor meghaltam, Ferenc jött is értem; / de egy fekete kerub így szólt hozzám: / »Ne vidd magaddal, ne tégy velem jogtalanságot. / Velem kell jönnie az én gazembereim közé, / mivel megadta az álnok tanácsot, amiért azóta is / lesben állok, hogy üstökénél fogva elragadjam. / Mert feloldozni nem lehet azt, ki bűnét / meg nem bánta, s megbánni is, megakarni is a bűnt / egyidejűleg nem lehetséges, hisz az ellentmondás volna.«” (Hoffmann Béla ford.).

Ezután a felső poklot járják körbe az utazók nyolc fejezeten keresztül, amelyek a műfaj tipikus büntetőhelyeit vonultatják fel: így a Bedától kezdve ismert tűz és jég közötti hányattatást, a kovácműhelyt, a már Nagy Szent Gergelynél szereplő, rettenetes folyó fölötti hidat (ebből Tundalusnál kettőt is találunk), az ábrázolásokon is nagyon gyakori, óriásira tátott szörnyszáját és a pokoli konyhát. Ugyanakkor megjelennek olyan újító elemek is – így a büntető funkciót betöltő hibrid szörnyalakok –, amelyek nem szerepeltek a korábbi ismert látomásokban, és rajta hagyják nyomukat a későbbi irodalmi és képzőművészeti pokolábrázolásokon Dantétól Hieronymus Boschig.

A mű a vezető angyal és Tundalus kapcsolatának családi jellegében,⁴⁷⁶ valamint számos párbeszédben (amelyeket végre nem körülményes függő beszéddel közvetít a szöveg!) és epizódban előlegezi a *Komédia* Vergilius–Dante-párosát. Az angyal éppúgy sürgeti a bámészkodó lovag lelkét (IV. fej.), ahogy Dantét is több ízben figyelmezteti Vergilius, hogy a túlvilági útra fordítható idő véges, ne időzzön sokáig egy-egy helyszínen, jelenet szemlélésével.⁴⁷⁷ Korábbi tetteiért az angyal atyaián feddi meg és vigasztalja Tundalust (XI. fej.): a meghittségnek ez a foka semelyik más látomásban nem jelenik meg. Az angyal nem csupán megmagyarázza a látott helyszíneket és büntetéseket, hanem kézen fogva vezeti, sőt, érintésével is gyógyítja a büntetésektől sérült lelket (VIII. fej.). Az utazó és vezető kapcsolata tehát mindkét műben történetsszállá alakul, és a pokoli-purgatóriumi kalauz több lesz, mint szolgálatot teljesítő idegenvezető.

Több esetben – torkossága, bujasága és egy tehén ellopása miatt – Tundalus lelkének is el kell szenvednie egy darabig a szemügyre vett büntetéseket (IV–XI. fej.). A kínok megtisztítják a lelket, és az kegyelmet nyer, így Tundalus útja a lelki fejlődés útjává válik, ahogy a másik híres 12. századi túlvilági író utazó, Owein lovag esetében is. A nyomdokon pedig a *Komédia* is „az egyetlen főszereplővé előlépett költő lelki gyötrelmeinek és persze fejlődésének leírása”⁴⁷⁸ lesz. Továbbá, mind Tundalus, mind Dante egy nép, közösség tagjaként, annak problémáit magukkal hordozva mennek a túlvilágra.

A legtöbb párhuzamot a látomás és a dantei *Pokol* között az alvilág mélyéhez közeledve találjuk. Mindkét szövegben óriások és hatalmas hibrid szörnyek jelzik előre Lucifer alakját, fokozva az utazó és az olvasó rémületét. A *Visio Tundali* óriásai a kelta mitológiából származnak, míg Dante óriásai eredetileg a Biblia – bár Nimródöt csak a középkorban gondolták óriásnak – és a görög–római mondák hősei. Az óriások elhelyezkedése a hegyeknél is nagyobb szörny szájában (VII. fej.) ihletője lehetett a dantei Lucifer szájában vergődő Júdás, Brutus és Cassius csoportjának, akik közül Júdásnak a lába lóg ki Lucifer szájából, Brutusnak és Cassiusnak pedig a feje.⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ MORGAN 2012: 138–139.

⁴⁷⁷ *Inf* XVII 76–77; XXIX 10–12.

⁴⁷⁸ MÁTYUS 2015: 90.

⁴⁷⁹ Ld. MAGNANI 1996: 103.

A pokol mélyén elviselhetetlen hideg és „minden korábbival összehasonlíthatatlan sötétség” uralkodik, és Tundalust nyomorúságos szorongás fogja el (XII. fej.). Ugyanígy hideg és sötétség jellemzi majd a dantei Lucifer lakhelyét, és az utazóban rettegés kél a sátánhoz közeledve (*Inf* XXXIV 1–33). A sátán jelenléte ugyanis a középkori elképzelés szerint káros, sőt halálos az emberre. Tundalus lelke így fordul vezetőjéhez: „Jaj, uram, miért tudok a szokottnál kevésbé uralkodni magamon? Olyan zaklatott vagyok, hogy alig bírok megszólalni.” Az utazó Dante pedig sem élőnek, sem holtinak érzi magát Lucifer közelében:

Ne kérdezd, olvasó, hogy fagytam át és
gyengültem el akkor: nem írom le,
hiszen akárhány szó keveset mondana.
Nem haltam meg, de nem voltam élő sem,
gondold csak el, ha van egy csepp eszed,
milyen lehettem én, élettől s haláltól megfosztva. (*Inf* XXXIV 22–27)

Ahogy Tundalus a vezető angyal mögé húzódva mer csak a sátánhoz közeledni (XIV. fej.), pontosan így közeledik majd Vergilius háta mögött Dante is Luciferhez: „a szél elől vezetőm mögé / húzódtam, más menedéket nem levén” (*Inf* XXXIV 8–9).

Ráadásul, a pokol mélyéhez tartva az angyal rövid időre magára hagyja és ekkor az ördögök csapata veszi körül Tundalust (XII–XIII. fej.). Ez is a túlvilági utazások visszatérő epizódja: a dantei *Pokol*ban is előfordul. Dis városa előtt Vergilius előremegy, hogy tárgyaljon a bebocsátatásról, és ugyan megnyugtatta az Utazót, hogy nem fogja elhagyni az alvilágban, Dantét mégis elfogja a kételkedés és az aggodalom.⁴⁸⁰ Tundalust fekete, lámpásszemű (mint a dantei Charón!)⁴⁸¹ és skorpiófarkú (mint a dantei Geryón!)⁴⁸² ördögök az örök kárhozattal fenyegetik, míg végül kimentti az angyal, és megmutatja neki a „sötétség fejedelmét”, aki egy rengeteg kezű és lábú, hollófekete, ember formájú szörny.

Lucifer egy rostélyon fekszik lekötözve, alatta fűjtatókkal szított parázs (XIV. fej.). A sátán markában mint szőlőszemek nyomódnak össze a lelkek, végtagjaikat letépi, és zihálásával szétfújja őket a gyehenna minden szögletébe. Lucifer látásával fejeződik be *Tundalus látomása*ban is „Isten ellenségeinek a börtöne”, vagyis a pokol bemutatása, pontosan úgy, ahogy a *Komédiá*ban is történni fog. Dante Lucifere több hagyomány elemeit is magába olvasztja, de a vizionárius irodalom sátánjai közül a legtöbbet *Tundalus látomása*nak két fő szörnyalakjából merít: a buja egyháziakat jeges tóba szülő szörnyből (X. fej.) és a pokol legmélyén roston sülő Luciferből. Dante sátánja és a *Visio Tundali* hibrid monstrumai nem csupán nagyságukban, a Lucifer névben, az isteni te-

⁴⁸⁰ *Inf* VIII 106–117.

⁴⁸¹ *Inf* III 109: „Charón, a démon, parázsló szemével” (Tóth Tihamér ford.).

⁴⁸² *Inf* XVII 25–27: „[Geryón] farka tekergett a semmiben, / fölfele görbült a villás hegye, / mely, mint a skorpióé, mérgező” (Nádasdy Ádám ford.).

remtésükben hasonlítanak,⁴⁸³ hanem helyzetükben, állapotukban és funkciójukban is. A *Pokol* Lucifere a pokol legmélyére szögezett helyzetét, tehetetlenségét és tehetetlen haragját Tundalus sátánjától örökli, a jeges tóba fagyottságát és a bűnösök falását pedig a Hieronymus Boscht is megihlető antropofág, madárfejű szörnytől, amely „egy teljesen befagyott tavon ül” (X. fej.).

A következő két, egymáshoz kapcsolódó terület egyértelműen purgatóriumi funkciót tölt be: mérsékelt büntetésként szelet, esőt és éhséget, szomjúságot tűrnek azok, „akik igyekeztek becsületesek maradni, de a mulandó javakból nem adakoztak úgy a szegényeknek, ahogy kellett volna” (XV. fej.). Két, korábban ellenségeskedő király pedig, akik haláluk előtt megbánták viszályukat, virágos mezőn töltik együtt idejüket, mint a „nem eléggé jók” képviselői. A legenda ír király, Cormac is itt kap kiemelt helyet, fényes aranypalotát (XVII–XVIII. fej.).

A paradicsomot – *Szent Pál apostol látomása* nak mintájára – ragyogó falak veszik körül: az első, ezüsthalon túl napfényben fürdenek a gyönyörű fehér ruhás lelkek, akik házastársi hűségüknek köszönhetik mennybéli dicsőségüket (XIX. fejezet.). A következő, aranyfalon túl a mártírok és önmegtartóztatók lelkei ülnek drágaköves aranszékeken, selyembe öltözve és megkoronázva. Aranybetűs könyveket helyeztek eléjük, és ők halleluját énekelnek Istennek (XX. fej.). Díszes gyolcsokból készült sátrakban csodálatosan édes összhangzatú zenét játszanak a szerzetesek boldog lelkei, „a fejük fölött lévő boltozat” pedig „tündöklően ragyog[...], és szintiszta aranyból készült láncok lógnak róla” (XXI. fejezet). Az egyház védelmezői és építői egy mindenféle gyümölcsöt és virágot termő óriási fa alatt tartózkodnak, elefántcsont kamrácskákban. A hatalmas fa, a terjedelmes lombjában daloló madárhaddal más paradicsomi látomásokban is megjelenik – így a *Legenda a három szent szerzetes útjáról* című vízióban is⁴⁸⁴ –, de az olyan egyértelmű jelképmagyarázat, mint Marcusé, ritka: a Tundalust vezető angyal ugyanis megmagyarázza, hogy a fa a szent egyház jelképe (*typus*).

A következő fal ugyanazokból a drágakövekből épül fel, amelyekből a Jelenések könyve szerint az égi Jeruzsálem fala.⁴⁸⁵ Itt Tundalus láthatja az angyalok kilenc rendjét, és meghallhatja az „elmondhatatlan igéket, amelyeket embernek nem lehet és nem szabad kimondania”. A kilenc angyalrend az 5. századi Pseudo-Dionysios óta változatlan, és Dante *Paradicsom* a⁴⁸⁶ is ezt a felosztást követi majd. Itt a szüzek, hitvallók, mártírok, szentek, ősatyák, próféták és angyalok seregébe vegyül Tundalus, ahonnan az egész világot belátja egyetlen napsugárban, és az istenlátás is megadatik neki: „Semmilyen teremtmény nem képes elfordítani a tekintetét, akinek egyszer megengedték, hogy mindenek

⁴⁸³ Pál József tanulmányában amellet érvel, hogy ezek pusztán közhelyes hasonlóságok, és a dantei Lucifer teológiai forrásai, főként Canterburyi Szent Anzelm tanai nagyobb figyelmet érdemelnek (PÁL 2016: 26–27 és PÁL 2020: 133–147).

⁴⁸⁴ II. fej., TARDIOLA 1993: 96.

⁴⁸⁵ XXIII. fej., vö. Jel 21, 18–20.

⁴⁸⁶ *Par* XXVIII 98–105, 121–126.

Teremtőjét csodálja”. Dante *visio Dei*-jében ugyancsak leírja, hogy Isten fényéről lehetetlen elfordítani a tekintetet:

Attól a fénytől olyan lesz az ember,
hogy ekkor már ha akarná, se tudná
más tárgy felé fordítani szemét. (*Par* XXXIII 100–102)⁴⁸⁷

És „nem csak a látvány, hanem szokatlan tudás is adatott a léleknek, akkora, hogy nem kellett tovább kérdezősködni, hanem mindent tudott teljesen és megfelelően, amit csak akart”. A csodálatos értelmi képességek szerzése az istenlátás során toposz: a boldogok birodalmába utazók a látomásokban rendszerint csodálatos értelmi képességet szereznek, még egyszerű, írástudatlan asszonyok is képesek ott elolvasni rejtélyes feliratokat. A dantei *Paradysom* két zárótercinája is az Utazó hasonló élményéről, vagyis az emberi elme képességeit meghaladó, szavakba önthetetlen megértés, megvilágosodás tapasztalatáról számol be:

Ehhez már nem volt elég jó a szárnyam;
de ekkor elmémbe beléhasított
egy villám – és a vágyam teljesült.
Itt elhagyott a képzelőerő;
de már forgatta, kimért lendülettel,
elmémet s szívemet a Szeretet,
melytől mozog a Nap s a csillagok. (*Par* XXXIII 140–145)⁴⁸⁸

Tundalus útja azonban nem zárul le az istenlátással: még néhány fontos találkozás vár rá, mielőtt – kellenlenül – visszatérne a testébe. A 6. századi ír szent, Ruadán „nagy örömmel üdvözli őt, [és] bensőséges, mély szeretettel megöleli” (XXIV. fej.).⁴⁸⁹

Ezután Szent Patrikkal és négy ismert ír püspökkel találkozik az utazó (XXV. fej.), és mellettük egy üres széket pillant meg, amelyről kiderül, hogy egy még élő társukat várja. Hasonlóképp várják VII. Henrik császár lelkét a dantei Empyreum rózsájába egy még üres székre:

Nézd székeinket: szinte mind betöltve,
már kevés embert várunk ide föl.
A nagy székbe (amelyre felfigyeltél
a fölébe tett korona miatt),
előbb, mintsem te ennél lakománkon,
a nemes Henrik császár lelke ül [...]. (*Par* XXX 131–136)⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ Nádasdy Ádám ford.

⁴⁸⁸ Nádasdy Ádám ford.

⁴⁸⁹ MARSHALL 1975: 19 szerint ez a fogadtatás arra utalhat, hogy Tundalus alakja összeolvad Marcuséval, hiszen miért üdvözlözne kedves ismerősként egy püspök egy gyilkos, buja és tehéntolvaj bűnöst?

⁴⁹⁰ Nádasdy Ádám ford. Ld. PALGEN 1969: 129. A toposz első megjelenése a *Szent Pál apostol látomásában* található.

Tundalus nem akar visszatérni testébe (ahogy, Dante kivételével, a paradicsom többi utazója sem a többi látomásleírásban), de az angyal parancsa és biztatása után hirtelen megérzi, hogy „a test súlya nehezedik rá” (XXVI. fej.). Miután pedig felébred, életét a túlvilági utazás során megismert igazság terjesztésének szenteli, hogy nem csupán saját lelkét, hanem másokét is megmenthesse.

Boldog Vince illusztrációja *Tundalus látomásához*.

Tundalus látomása⁴⁹¹

Kezdődik Marcus előszava Tundalus⁴⁹² látomásához

A tiszteletreméltó és istenfélő G. úrnőnek,⁴⁹³ aki Isten adományából apátnő, az ő alázatos szolgálója, Marcus testvér szolgálatát ajánlja: bárcsak oly értékes volna, mint amilyen készséges! Mivel *sokan vannak a meghívottak, de kevesen a választottak*,⁴⁹⁴ nem elégséges érv egy kétes vélekedés igaznak nyilvánítására, hogy az a dicséretre méltó, amit sokan dicsérnek. Ugyanis, ahogy az a próféta bölcs mondásából kiderül, az emberi nem kezdettől fogva igen hajlamos a bűnre,⁴⁹⁵ ezért tartottuk megfontolt és illő döntésnek, hogy annak engedelmeskedjünk, aki a jó hírnév kis virágait megőrizve mindig feddhetetlennek fog bizonyulni, és akiről az apostollal együtt elmondhatjuk, hogy *jó illat vagyunk az Istenért*.⁴⁹⁶ Ezért, szent és szűz G. úrnő, szeretetteli és alázatos kis kéréseket, melyet jó szándék vezérel, semmiképpen nem tagadhatjuk meg, jóllehet hozzátok méltó ajándékkal nem tudunk eleget tenni neki. Ahogy egy igen művelt egyházatya mondta: „azokat az erőfeszítéseket, melyeket a tapasztalatlanság hátráltat, a szeretet segíti”.⁴⁹⁷ Mi tehát az ő nyomdokaiba lépve és a ti szent imáitokban bízva félre tesszük a szégyenkezést, és nem pirulunk el, miközben feltárjuk előttek oktalanságunkat. *Többet ér az engedelmesség, mint a véresáldozat*,⁴⁹⁸ legfőképpen mikor feljebbvalóink javára fordíthatjuk azt. Bízunk abban, hogy bölcsességek inkább szánakozik majd tapasztalatlanságunkon, mintsem gúnyolódik rajta.

Úgy tetszett ugyanis bölcsességeknek, hogy a titkot, mely egy bizonyos, írországi születésű Tundalus előtt tárult fel, a mi – bár műveletlen – tollunk fordítsa barbár nyelvről ékes-szólo latinra, lemásolását pedig bízuk gondoságtokra. A mű, rövidsége dacára, kétségkívül hasznos, én azonban ügyetlen és csaknem teljesen járatlan vagyok a latin ékesszólásban. Az irántatok érzett odaadó tiszteletből mégsem restellem bemutatni nektek ezt a munkát, ahogyan szerény képességeimhez mérten el tudtam végezni, *mert Isten a jókedvű adakozót szereti*.⁴⁹⁹ Mindazonáltal azt kérem tőletek, hogyha a tartalmat nem elég tömören fogalmaztam meg, leleményességek ne habozzék azt kijavítani és kíméletlen gondossággal alakítani. Fo-

⁴⁹¹ A fordítás SCHADE 1869-as latin kiadása alapján készült. Azóta az eredeti szöveg megjelent a következő kiadásokban is: WAGNER 1882 (amelyre néhány kérdéses esetben támaszkodtam); SPILLING 1975. A magyarítás során szem előtt tartottam a mű modern olasz fordítását: MAGNANI 1996, valamint a XIV. századi toszkán szövegváltozatot.

⁴⁹² A név mindkét változatban (*Tnugdalus*, *Tungdalus*) előfordul a szövegben. A 14. századi toszkán fordításban Tantolo, Theodolo, Tundalo neveken is szerepel a főhős.

⁴⁹³ Marcus testvér egy, csupán nevének G. kezdetűjével jelölt apátnőnek ajánlja művét, aki megbízta, hogy Tundalus látomását írből latinra fordítsa. A kolostor helyét, az apátnő nevét a latin eredetinek egy, még a 12. század végéről való német verses feldolgozásából tudjuk meg, melyet Albrecht Wagner adott ki. Eszerint a regensburgi Szent Pál-apáca kolostor Gisella nevű apátnőjéről van szó.

⁴⁹⁴ Mt 22, 14.

⁴⁹⁵ Vö. Péld 29, 22.

⁴⁹⁶ Vö. 2 Kor 2, 15.

⁴⁹⁷ Gregorius Magnus, *Homiliae in Evangelia*, II 21, 1.

⁴⁹⁸ 1 Sám 15, 22.

⁴⁹⁹ 2 Kor 9, 7.

gadjátok tehát áhítatos imáinkkal együtt ezt az egyszerű stílusú, tanulatlan nyelven írt kicsiny ajándékot: ha hibát találtok benne, tulajdonítsátok bizton a tudatlanságunknak; ha viszont értelmetek valami kedvére valót lel benne, azt az isteni kegynek és a ti imáitoknak tudjátok be! Ne becsüljétek alá a hasznos és igaz tartalmat, noha úgy tűnhet számotokra, hogy a megfogalmazás a legkevésbé sem ér fel hozzá! A toll a miénk, de a mű Krisztusé. Ezért, bölcs és boldog úrnő, emlékezz a mondásra: „ha nem szenvedheted a barátod hibáit, magad is elköveted a sajátodat”.⁵⁰⁰ Így hát ti, akik *örömet elűritek az ostobákat, hiszen bölcsök vagytok*,⁵⁰¹ tűrjétek el tőlem ezt a kis ostobaságot!⁵⁰²

Az igazsághoz híven írtuk le mindezt nektek, úgy, ahogy azt elbeszélte és feljegyezte az, aki ezt a látomást látta. A látomás az Úr megtestesülésének 1149. évében történt, vagyis Konrád, a rómaiak királya⁵⁰³ jeruzsálemi keresztes hadjáratának második évében, II. Jenő pápa⁵⁰⁴ pontifikátusának negyedik évében, amikor visszatért Rómába Franciaországból. Ugyanebben az évben Malachias, Down püspöke,⁵⁰⁵ akinek élete és tanítása az egész nyugati egyházat beragyogta, mikor Írország legátusaként Rómába tartott, Clairvaux-ban hunyt el. Csodákban bővelkedő életét Bernát, Clairvaux apátja írja meg igen pompás stílusban. Erről majd a maga idejében tervezünk szólni, ha Isten is úgy akarja. Ugyanebben az évben távozott az e világi élet küzdelmes harcából az örök élet örömei közé a bölcsességéről, nemességéről és szentségéről híres Nehemias püspök is, e kilencvenöt éves, szent és tiszteletreméltó aggastyán, tulajdon püspöki székében ülve. Életéről és csodatételeiről még szólni fogunk, hiszen tudjuk, hogy szeretnétek épületekre megismerni a szentek példáját.

De mivel most nem célunk fennkölt művet írni, Isten segítségével sietve elkészítjük a művecskét, amelyre megbízást kaptunk.

Egy ír lovag látomása, mely a hívek épülésére jegyeztetett föl

I. Írország elhelyezkedéséről

Írország⁵⁰⁶ egy észak–déli fekvésű sziget, amely az óceán legnyugatibb részén helyezkedik el. Bővelkedik tavakban és folyókban, erdők borítják, gyümölcsösei rendkívül termékenyek, tejben–mézben, mindenféle vadban és halban dúskál, szőlőhegyei nincsenek, borban mégis gazdag. Kígyók, békák, varangyok és más mérges állatok olyannyira ismeretlenek⁵⁰⁷ arra felé, hogy a fát, a saruszíjat, szarvat vagy a port mint minden méreg ellenszerét tartják számon.

⁵⁰⁰ Az „amici uicia si non sufferas, facis tua” egy Publilius Syrus-mondás – *Amici vitia si feras, facias tua* („Ha tűröd, magadéivá teszed barátod hibáit”, Nagyillés János ford., NAGYILLÉS 2001: 70) – torzult alakja.

⁵⁰¹ 2 Kor 11, 19.

⁵⁰² Vö. 2 Kor 11, 1.

⁵⁰³ III. Konrád német király (uralk. 1138–1152).

⁵⁰⁴ Valójában III. Jenő pápa (1145–1153).

⁵⁰⁵ Szent Malachias (Armagh, 1094/95–clairvaux-i apátság, 1148), ír szent.

⁵⁰⁶ Írország számos középkori túlvilági látomás helyszíne, kiindulópontja, így *Szent Brendan apát tengeri utazása* é (magyar fordításban: MAJOROSSY 2001), a kora középkorban élt Fursáé, akinek a túlvilági élményeiről Beda Venerabilis számol be, és Owein lovagé, akinek a történetéről az elterjedt és több szövegváltozatban, több nyelven fennmaradt *Szent Patrik purgatóriuma* ad hírt.

⁵⁰⁷ Az ország védőszentje, Szent Patrik, a legenda szerint egyszer a pásztorbotjával földre csapva kényszerítette az összes kígyót, hogy rejtőzzön a föld alá (TARDIOLA 1993: 179).

Híres szerzeteseiről és apácáiról, fegyvereit tekintve pedig nemcsak nevezetes, hanem rettentő is. Délről Angliával határos, keletről a skótokkal és a britonokkal, akiket egyesek galloknak neveznek, északról a chattusokkal és az Orkney-szigetekiekkel, átellenben, délről pedig a hispánokkal.⁵⁰⁸

Ezen a szigeten harmincnégy fontos város található, amelyek két érseki székváros alá tartoznak: az észak-írek fővárosa Armagh,⁵⁰⁹ a dél-íreké a jeles Cashel.⁵¹⁰ Ez utóbbiból származott a Tundalus nevű nemesember, akinek a kegyetlensége – vagy inkább az, amit az isteni kegyelem tett vele – képezi jelen művecskénk tárgyát. Ez a férfi nemes származású ifjú volt, vidám arcú, csinos, udvari neveltetésű, illendő viseletű, bátor, a fegyverforgatásban egyáltalán nem középszerű, ügyes, barátságos és rokonszenves, ám – és ezt nem tudom fájdalom nélkül említeni – amilyen magabiztos volt külsejével és testi erejével kapcsolatban, oly keveset törődött lelkének örök üdvösségével. Ugyanis (ahogy ezt ő maga is gyakran könnyek között ismeri be) nem szenvedhetett, hogyha valaki akár csak röviden is a lelki üdvről akart neki beszélni. Isten egyházát kevésre becsülte, Krisztus szegényeit látni sem akarta, vagyonát hencegésből komédiások és tréfacsinálók között osztotta szét adományként. Amikor pedig az isteni kegyelemnek úgy tetszett, hogy véget vessen a sok gonoszítottaknak, szólította őt.

Ugyanis, ahogy sokan tanúsítják Cork⁵¹¹ lakosai közül, akik akkor mellette voltak, három napon és három éjszakán át feküdt holtan: ez idő alatt megtanulta szeretni, amit annak előtte oly szívesen hanyagolt el, hiszen mostani élete is bizonyítja, mennyit szenvedett. Elképzeltelhetetlen és elviselhetetlen a kínzások sokfélesége és mennyisége, amelyeket kiállt, és amelyeket megnevezni és felsorolni nincs terhünk, hogy növekedjete a hitben, pontosan úgy, ahogy attól hallottuk, aki látta és elszenvedte őket.

Tundalus sok hűségese barátja között volt egy, aki adósa maradt neki három ló vásárlásakor. Miután Tundalus kivárta a kölcsön visszaadásának megállapított idejét, elment a barátjához, aki őt szívélyesen fogadta; majd miután három éjjel halogatta a kérdést, végül ráért. A barátja azt felelte, hogy a kért összeg nem áll rendelkezésére. Tundalus dühösen vissza akart indulni oda, ahonnan jött. Az adós nagyon szerette volna kiengesztelni barátját, és kérte, hogy legalább egy étkezést költsön el vele. A kérést nem tudván megtagadni, Tundalus leült, és miután letette a nála tartott csatabárdot, a barátjával éppen nekilátott volna az ételnek, ám az isteni kegyelem megakadályozta őt szándékában: valamiféle váratlan erő sújtotta le hirtelen, mert a kezét, amelyet kinyújtott, már nem bírta a szájához emelni. Akkor rettenetesen jajgatni kezdett, és barátja feleségére bízta a csatabárdot, amelyet korábban letett: „Őrizd meg csatabárdomat! Én most meghalok!”

És amint ezt kimondta, az élettelen test a földre zuhant, mintha egy szemernyi lélek sem lakozott volna benne azelőtt. Megjelennek a halál jelei: fűrtjei fehérednek, homloka megkeményedik, tekintete elhomályosodik, orra vonala kiélesedik, ajka elfehéredik, álla leesik, minden tagja merevvé válik. Összeszalad a ház népe, elviszik az ételt, a fegyverhordozók kiáltoznak, a házigazda jajveszékkel, a testet kiterítik, megkondítják a lélekharangot, az egyház képviselői megérkeznek, az emberek csodálkoznak: röviden, az egész várost megrázza a jó lovag hirtelen halála.

⁵⁰⁸ Beda, *HE* I, 1 alapján.

⁵⁰⁹ Latinul Armacha / Ardmacha (Schade kiadásában Ardinacha, Wagnernél Artimacha).

⁵¹⁰ Latinul Cassilia / Casilia.

⁵¹¹ Latinul Corcagia.

De miért is részleteznénk tovább? Nagyjából szerda tíz órától szombatig, ugyaneddig az óráig feküdt holtan, minden életjel nélkül, leszámítva a mellkasa bal oldalán egy kis meleget, amelyet csak azok éreztek, akik óvatosan megérintették a testet. Emiatt nem is akarták eltemetni, mivelhogy ebben az egyetlen porcikájában meleget észleltek.

Mindezek után az egyház emberei és a nép jelenlétében, akik azért gyűltek össze, hogy eltemessék, életre kelt, és nagyjából egy órányi erőtlen szuszogás után lélegezni kezdett. A legbölcsebbek is mind csodálkozva mondták: „Nemde elszálló s visszatérő lehet ez?”⁵¹²

Ő pedig bágyadt tekintettel nézve az őt kérdezőkre, akik tudni akarták, hogy akar-e áldozni, bólintott, hogy hozzák az Úr testét. És miután magához vette, és ivott a borból, elkezdte dicsőíteni az Urat, kinyilvánítva háláját: „Ó, Isten, nagyobb a te irgalmad, mint az én gonoszságom,”⁵¹³ habár az igencsak nagy! *Milyen sok nehéz szorongatást engedtel megérem, de aztán ismét életet adtál nekem, s a föld mélységeiből újra visszahoztál engem.*”⁵¹⁴

És miután ezt mondta, végrendeletben minden javát széosztotta és a szegényeknek adományozta.⁵¹⁵ Elrendelte, hogy az üdvözítő szent kereszt jelével jelöljék meg, és megfogadta, hogy örökre felhagy korábbi életmódjával. Majd elbeszélte nekünk mindazt, amit látott és elszenvedett.

II. A lélek távozik a testből

– Amikor a lelkem levetette testemet – mesélte Tundalus –, majd megértette, hogy a test elpusztult, bűnösségének tudata rettegéssel töltötte el, és nem tudta, mit tegyen. Nagyon félt, de nem tudta, mitől. Vissza akart volna térni a testébe, de már nem volt képes bejutni; el is akart volna távolodni, de a félelme egyre csak erősödött; így vergődött a szerencsétlen lélek, és bűnösségének tudatában semmiben nem bízhatott, csak Isten kegyelmében. Sokáig így sírt és jajveszékelt remegve, s nem tudta, mit kellene tennie, míg végül rengeteg tisztátalan lelket látott, ahogy felé tartanak: annyit, hogy nemcsak az egész házat és a szobát töltötték meg, ahol a halottat kiterítették, hanem az egész városban, az utcákon és a tereken sem akadt egy szöglet, amely ne lett volna tele velük.⁵¹⁶ Körülvették a szerencsétlen lelket, és nemhogy semmivel nem vigasztalták, de arra törekedtek, hogy még jobban elkeserítsék, mondván:

⁵¹² Vö. Zsolt 78 (Vulg. 77), 39.

⁵¹³ Az eredetiben: „[...] major est misericordia tua quam iniquitas mea [...]”; valószínűleg egy gyónáskor mondott imádság részlete, mely minimális eltéréssel felbukkan egy 12. század eleji kódexben is, ld. *Confessio omnium vitiorum per quam homo Deo et confessori suo si vult pleniter confiteri potest*, Roma, Biblioteca Nazionale Centrale, Farfa 4, f. 62v (közli BOYNTON 2008: 300): „Maior est misericordia tua quam miseria mea. Maior est clementia tua quam iniquitas mea.” („Nagyobb a te irgalmad, mint az én nyomorúságom. Nagyobb a te kegyelmed, mint az én gonoszságom.”). A kódex datálásáról ld. BOYNTON 2008: 271. Vö. még Ter 4, 13: „Maior est iniquitas mea quam ut veniam merear.” („Nagyobb az én gonoszságom, hogysen bocsánatot érdemelnék.”)

⁵¹⁴ Zsolt 71 (Vulg. 70), 20.

⁵¹⁵ Vö. Zsolt 112 (Vulg. 111), 9.

⁵¹⁶ Vö. Caesarius Heisterbacensis (1180 k. – 1240 k.) állításával, aki szerint a bűnös haldokló körül több ördög jelenik meg, mint ahány szál szalma fedi be egy pajta tetejét; *Dialogus Miraculorum*, 5, 8, idézi: TARDIOLA 1993: 182.

– Énekeljük el ennek a nyomorultnak azt a temetési éneket, amelyet megérdemel, mivel a halál gyermeke ő, olthatatlan tűz eledele, a sötétség barátja, a fény ellensége!

Azután mindannyian felé fordultak, *fogukat csikorgatták ellene*,⁵¹⁷ és féktelen őrvongásban karmaikkal ocsmány arcukat marcangolták, így szólva hozzá:

– Íme, te szerencsétlen, ez az a nép, amelyet választottál, amellyel az Acherón legmélyére fogsz leszállni, hogy ott égjél! Botrányok dajkája, viszály szeretője, miért nem dölyfösködsz? Miért nem követsz el házasságtörést? Miért nem paráználkods? Hová tűnt hiúságod és hivalkodó vidámságod? Hol van féktelen kacagásod? Hol a merészséged, amellyel oly sokak kárára visszaéltél?⁵¹⁸ Miért nem hunyorgatsz szemekkel, ahogy szoktál? Miért nem sikálsz a lábaddal, adsz jelet az ujjaddal, álnok szívvel miért nem forralsz rosszat?⁵¹⁹

Ezektől és más hasonló szavaktól megrettenve a szerencsétlen lélek nem bírta mást tenni, csak zokogva várni a halált, amellyel minden körülötte álló riogatta. De Ő, aki nem akarja a bűnös halálát,⁵²⁰ az egyetlen, aki képes gyógyírt nyújtani a halál után, a mindenható, szent és könyörületes Úr kifürkészhetetlen ítéletével úgy rendezett el mindent, hogy akaratának megfelelően mérsékelje a szerencsétlenséget.

III. Egy angyal siet a lélek segítségére

Egy angyalt küldött ugyanis az Úr a lélek útítársául: mintha egy ragyogó csillag közeledett volna felé a messzeségből,⁵²¹ Tundalus le sem vette róla a szemét, mivel abban reménykedett, hogy valamiféle útmutatást kaphat tőle. Amikor az angyal hozzá lépett, a nevén szólítva üdvözölte őt:

– Üdvözöllek, Tundalus, mi járatban vagy itt?

Látva a csodálatos szépségű ifjút (valóban gyönyörű volt, valamennyi földi ifjúnál szépségesebb), és hallva, hogy az a nevén szólítja őt, félelmében és örömeiben könnyezve így kiáltott fel szegény:

– Ó jaj, atyám és uram, *körülfogtak az alvilág gyötrelmei, hatalmukba kerítettek a halál tőrei*,⁵²²

Mire így felelt az angyal:

– Csak most hívsz engem atyának és úrnak, noha mindig és mindenhol veled voltam, de még sohasem találtál méltónak ezekre az elnevezésekre.

Erre ő:

– Uram, hol láttalak én téged valaha is? Mikor hallottalak, ahogy édes hangodon szólsz hozzám?

Ezt mondta erre az angyal:

⁵¹⁷ ApCsel 7, 54.

⁵¹⁸ A lélek bűneinek felsorolása is toposz a látomásirodalmi hagyományban; és néhány esetben maguk a megszemélyesült bűnök támadják meg a testét épp csak elhagyó lelket, így *A wenlocki szerzetes látomása* ban (DÜMLER 1892: 252–257).

⁵¹⁹ Vö. Péld 6, 13–14.

⁵²⁰ Vö. Ez 33, 11; Szent Jeromos, *Epist.* LIV 6, 5.

⁵²¹ Az eredetiben: „[...] a longe venientem quasi stellam lucidissimam [...]”, vö. *Pur* XII 88–90: „A noi venia la creatura bella, / biancovestito e ne la faccia quale / par tremolando mattutina stella.” (D’ANCONA 1874: 51).

⁵²² Zsolt 18 (Vulg. 17), 6.

– Én mindig követtelek születésedtől kezdve, akárhová mentél, és sohasem hallgattad meg a tanácsaimat.

És rámutatva egy tisztátalan lélekre, aki mind közül a leghangosabban átkozta Tundalus lelkét, így szólt:

– Íme, itt van az, akinek a tanácsaiban kedvedet lelted, míg az én akaratomat mindenestül semmibe vetted. De mivel Isten szívesebben gyakorol kegyelmet, mint ítélkezik,⁵²³ te is részesülsz belőle, habár nem érdemelted ki. Nyugodj meg, és örvendezz, mert csak keveset fogsz elszenvetni abból a sokból, amit el kellene szenvedned, ha a Megváltó irgalma nem sietett volna a segítségedre. Kövess tehát engem, és vésd mindent jól az eszedbe, amit mutatok neked, mert vissza kell még térned a testedbe.

Akkor a lélek, magánkívül a félelemtől, közelebb ment hozzá, hátrahagyva a testet, amely fölül addig nem mozdult.⁵²⁴

Az ördögök viszont, akik meghallották, hogy nem mérhetik a lélekre azokat a kínokat, amelyekkel megfenyegették, *felnyitották szájukat az ég ellen*,⁵²⁵ és így kiáltottak:

– Ó, milyen igazságtalan és kegyetlen az Isten: halottá teszi, akit akar, és élővé, akit akar,⁵²⁶ nem pedig tettei és érdemei szerint fizet meg kinek-kinek, ahogyan megígérte!⁵²⁷ Megváltja azokat a lelkeket, akik nem érdemlik meg a megváltást, és kárhozatra küldi azokat, akik nem érdemlik meg a kárhozatot.⁵²⁸

Miután ezt elmondták, egymásnak estek, és annyi sebet okoztak egymásnak,⁵²⁹ amennyit csak bírtak, majd nagy szomorúan és méltatlankodva elvonultak, rettentő bűzt hagyva maguk után.

Az angyal azonban előre ment, és így szólt a lélekhez:

– Kövess engem!

Válaszolt erre a lélek:

– Jaj, uram,⁵³⁰ ha te mégysz elől, ezek hátulról megragadnak engem, és az örök lángokra vetnek!

Mire az angyal:

– *Ne félj tőlük, mert többen vannak velünk, mint velük.*⁵³¹ *Ha Isten velünk, ki ellenünk?*⁵³² *Ezren esznek bár el oldalad mellől és tízezren jobbod felől, hozzád semmi sem közeledik. Sőt, saját szemekkel fogod nézni, meglátod a gonoszok bűnhődését.*⁵³³ És ahogy mondtam, keveset fogsz elszenvetni a sokból, amit megérdemelsz.

E szavak után elindultak.

⁵²³ Vö. Jak 2, 13.

⁵²⁴ A lélekről, amely a halál után kétségbeesetten vágyik arra, hogy a testével újra egyesülhessen, ld. Clairvaux-i Szent Bernát, *De diligendo Deo*, 11, 30–31 (TARDIOLA 1993: 181).

⁵²⁵ Zsolt 73 (Vulg. 72), 9.

⁵²⁶ Vö. 1 Sám 2, 6.

⁵²⁷ Vö. Zsolt 61, 13; Péld 24, 29; Sir 16, 15; Mt 16, 27; Róm 2, 6; Jel 2, 23.

⁵²⁸ Az átkozódó és az isteni igazságszolgáltatáson elégedetlenkedő ördögök Szent Brendan túlvilági útja során is felbukkannak Júdás epizódjában (XXV. fejezet).

⁵²⁹ Hasonlóképp a sikkasztók bugyrában a szurokban fővő lelkek és az ördögök (*Inf* XXII).

⁵³⁰ Vö. 2 Kir 6, 15.

⁵³¹ Vö. 2 Kir 6, 16.

⁵³² Róm 8, 31.

⁵³³ Zsolt 91 (Vulg. 90), 7–8.

IV. A gyilkosok első büntetése

Sokáig haladtak előre, és az angyal ragyogásán kívül semmilyen fény nem világította meg útjukat, míg végül elérkeztek egy rettenetes, *sötét és a halál árnyékával borított* völgyhöz.⁵³⁴ Igen mély volt, tele égő széndarabokkal, és egy hat könyök vastagságú vasfedő fedte be, mely vakítóbban fénylett még az égő szénnél is.⁵³⁵ A belőle áradó bűz jobban gyötörte a lelket, mint bármi, amit addig elszenvedett.

Erre a vaslapra ugyanis lelkek tömege ereszkedett le, és ott úgy égtek, mint ahogy a száraz fadarabok a kemencében, amíg teljesen szét nem olvadtak. Még ennél is borzalmasabb volt, hogy úgy csöpögtek át a vaslapon, ahogy a rongyon átszűrt viasz, és a tűz még nagyobb lánggal égett tőlük, hogy még jobban kínozza a bűnösöket.⁵³⁶ Ezt látván a lélek nagy rémülettel szólt az angyalhoz:

– Jaj, uram, kérlek, ha lehetséges, áruld el nekem, mi rosszat tettek ezek a lelkek, hogy ilyen kínokra ítéltettek!

Az angyal így felelt neki:

– Ezek a lelkek gyilkosok: apagyilkosok és testvérgyilkosok. Ez az első büntetése a bűnök elkövetőinek és az ő cinkosainak;⁵³⁷ ezután, ahogy látni fogod, még súlyosabb büntetésekben részesülnek.

– És nekem is el kell ezt szenvednem? – kérdezte a lélek. Mire az angyal:

– Bizony, megérdemelnéd, de most nem kell elszenvedned, hiszen bár nem vagy sem apagyilkos, sem anyagyilkos, sem testvérgyilkos, gyilkoltál már, ám ezért most nem kell bűnhődnöd. Ezután viszont légy óvatos, amikor visszatérsz a testedbe, nehogy ilyen kínokat vagy még nagyobbakat érdemelj ki!

És hozzátette:

– Induljunk, mert nagy út vár ránk!⁵³⁸

V. A gyilkosok és a cselvetők büntetése

Továbbindultak, és eljutottak egy bámulatosan magas, szörnyű és kietlen hegyhez, amely az áthaladók számára igen szűk ösvényt kínált. Az ösvény egyik oldalán kénbűzös, sötét tűz volt, a másikon pedig jeges hó⁵³⁹ és rettenetes, jégesőt hordó szél.⁵⁴⁰ A hegy mindenfelől a

⁵³⁴ Vö. Jób 10, 21.

⁵³⁵ A pokol konyhaként ábrázolása a Dante előtti látomások fontos visszatérő jellemzője, *Szent Pál apostol látomásától* kezdve: pl. asszonyok tüzes nyárson (40).

⁵³⁶ Hasonlóképp az *Inf* XXV 61–62-ben a kígyóméreg hatása alatt viaszként egybeolvadó bűnösök „mintha forró viaszból / lettek volna”.

⁵³⁷ Az elkövetőket és a cinkosokat sújtó azonos büntetésről ld. *Albericus látomásának* VIII. fejezetét és a vonatkozó jegyzetet.

⁵³⁸ Vö. 1 Kir 19, 7; vö. *Inf* XVII 76–77; XXIX 10–12.

⁵³⁹ A tűz és jég együttes jelenléte a legtöbb középkori pokolleírás toposza, mely már a *Szent Pál apostol látomása* ban is megjelenik. A dantei Charón is így írja le a poklot, ahová a bűnös lelkeket szállítja: „Jövök, hogy a túlpartra vigyelek, / örök sötétbe, forróságba, fagyba” (*Inf* III 86–87, Nádasdy Ádám ford.). Ugyanez a büntetés szerepel már *Dricthelmus látomásában*, majd *Thurkillus látomásában* is.

⁵⁴⁰ A dantei pokolban a mocskos hólé és a jégeső a falánkokat bünteti: „Mocskos hólé és sűrű jégeső / zuhog a sötét levegőn keresztül: / bűzlik tőle a föld, mely befogadja” (*Inf* VI 10–12, Nádasdy Ádám ford.).

lelkek büntetésére volt kialakítva, és annyira tömve volt hóhérokkal, hogy úgy tűnt, nincs biztonságos átmjárás az átkelni szándékozókna.

A hóhérok pedig tüzes vasvillákkal és tűhegyes, háromágú szigonyokkal bele-beledöftek a lelkekbe, akik a hegy másik oldalára próbáltak menekülni, és a büntetés helyszínére vonsozták őket. Amikor a szerencsétlenek már hosszasan szenvedtek a kénköves tűzben elmerülve, az előbb említett eszközöket beléjük vágva a jégesőbe lökdösték őket, majd ugyanígy vetették át őket a hóból a tűz lángjai közé.⁵⁴¹

Ezt látván Tundalus lelke rettegve szólt az angyalhoz, aki előtte lépkedett:

– Kérdelek, uram: saját szememmel látom a megsemmisítesemre készen álló csapdákat, hogyan bírom így azt az utat követni?

Ő erre azt felelte:

– Ne félj, hanem kövess engem, vagy haladj előttem!

Az angyal akkor előrelépett, és a lélek követte őt, ahogy korábban.⁵⁴²

VI. A g ögösök völgye és büntetésük

A félelemtől azonban csak óvatosan haladtak előre, míg egy igen mély, sötét és rettentő bűzös völgybe nem értek. A lélek nem látott a völgy mélyére,⁵⁴³ de hallotta egy kénes folyó csobogását és a lent szenvedők jajveszékélését. A kénből és az üregekből olyan bűzös füst tört fel, amely borzasztóbb volt valamennyi korábban látott büntetésnél.

Két hegy között, a völgy fölött hosszú palló feküdt híd gyanánt, mely ezer lépés hosszú és egyetlen láb széles volt. Csupán a kiválasztottak tudtak átkelni rajta:⁵⁴⁴ sokakat látott lezuhanni róla, és csak egy papot látott sértetlenül átkelni, egy zarándokot, aki a kezében pálmaágat vitt, és köpenyt viselt, és félelem nélkül haladt át rajta elsőként, mert *az igazak ösvénye egyenletes lesz.*⁵⁴⁵

A lélek, mikor meglátta a keskeny utat, és megértette, hogy lent az örök pusztulás várja, így szólt az angyalhoz:

– Jaj, én szerencsétlen, *ki szabadít meg e halálnak útjától?*⁵⁴⁶

Az angyal vidám arccal felelt:

– Ne félj! Ettől a büntetéstől is megmenekülsz, de azután mást el kell majd szenvedned.

⁵⁴¹ Ez a toposz már *Dricthelmus látomása* ban megjelenik. A dantei *Pokol* XXI–XXII. énekeiben is szigonnyal és szuronnal bökdösik és emelik ki az ördögök a lelkeket a szurokfolyóból.

⁵⁴² A túlvilági út során az angyal halad rendszerint elől, és a lélek változó érzések között követi, ahogy Dante követi Vergiliust a *Komédiá* ban: pl. *Inf* I 136: „Ő indult, és én mentem a nyomában” (Nádasdy Ádám ford.).

⁵⁴³ A pokol bugyrainak, völgyeinek mélyét gyakran Dante szeme sem bírja kivenni: pl. *Inf* XXIV 80–71: „Jól kihajoltam, de élő szememmel / a sötétségbe nem tudtam lefúrni” (Nádasdy Ádám ford.).

⁵⁴⁴ A híd, amelyen csak az igazak tudnak átkelni (*pons probationis*), visszatérő elem a legkülönbözőbb népek folklórjában, a Távol-Kelettől nyugatig. A kelta hagyományban is megjelenik, pl. az Artúr-regényekben. A középkori látomások jellegzetes eleme a Nagy Szent Gergely-i *Dialógusoktól* kezdve.

⁵⁴⁵ Vö. Péld 4, 18; 15, 19; 16, 17.

⁵⁴⁶ Vö. Róm 7, 24.

Azután előtte haladva kézen fogta és sértetlenül átvezette a hídon. Miután áthaladtak ezen a szűk úton, a lélek majdhogynem biztonságban érezte magát, és megkönnyebbülten szólott az angyalhoz:

– Kérlek, uram, ha lehet, mondd el nekem, mely lelkek bűnhődnek úgy, ahogy az imént láttuk?

Az angyal így felelt:

– Ez a szörnyűsleges völgy a gőgösök gyűjtőhelye, míg a kéntől bűzlő hegy a cselvetőké. Majd hozzátette:

– Menjünk, amíg olyan helyekre nem érünk, amelyek nem is hasonlíthatók ezekhez!

VII. A fősvények és büntetésük

Az angyal ment elől, és így haladtak egy hosszú, kanyargós és nehézségekkel teli úton. Már sokat küszködtek, hogy a sötétségben előre jussanak, amikor a lélek nem messze tőlük meglátott egy hatalmas és elviselhetetlen félelmet keltő szörnyeteget. Ez a bestia nagyobb volt, mint a hegyek, amelyeket korábban látott. A szemei égő dombokra hasonlítottak. Száját szélesre kitérítve tartotta, és a léleknek úgy tűnt, hogy képes lenne elnyelni kilencezer fegyveres férfit.⁵⁴⁷ A szájában két élősködőt tartott, igencsak rendetlenül, ellentétes irányban elhelyezkedve: egyikőjüknek a feje fordult a bestia felső fogai felé, s lábai az alsó fogak irányába, míg a másiknak a feje az alsó fogak felé fordult, a lábai pedig a felsők felé.⁵⁴⁸ Olyanok voltak így, mint két oszlop, amelyek mintegy három kapura osztották a száját.

A bestia szájából kiolthatatlan tűz tört elő, amely a kapuk révén három lángnyelvre oszlott, és a kárhozatra jutott lelkeknek e lángokkal szemben haladva kellett belépniük. Elviselhetetlen bűz is áradt a szájából. A hasából pedig hangos sírás és jajveszékelés hallatszott, ami nem csoda, hiszen odabenn több ezer férfi és nő bűnhődött rettenetes kínokat elszenvedve. A szörny szája előtt pedig rengeteg tisztátalan szellem gyűlt össze, akik a lelkeket arra kényszerítették, hogy belépjenek, de előtte még számos különféle ütleggel és csapással sújtották őket.

A lélek sokáig nézte a szörnyű és félelmetes jelenetet, majd a rettegéstől csaknem elalélt. Végül elcsukló hangon így szólott az angyalhoz:

– Ó, jaj, uram, te is látod mindazt, amit én, és mégis közelebb lépsz hozzájuk?

Az angyal így felelt:

– Másképp nem fejezhetjük be utunkat, csak ha közelebről is megfigyeljük ezt a büntetést. Senki nem kerülheti el ugyanis ezt a kint, csak a kiválasztottak. Ezt a szörnyet Acherónnak hívják, aki minden fősvényt elemészt. Róla mondja az Írás: *folyót is lenyel, és nem csodálkozik; nyugton marad, még ha a Jordán csap is be szájába.*⁵⁴⁹ A férfiak pedig, akik ellentétes irányban a szájában helyezkednek el, óriások, és a maguk idejében nem akadt más, akinek a hűsége felekezete iránt az övékéhez fogható lett volna. A nevüket ismered te is: Fergus és Conall.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ Az egyik leggyakoribb középkori pokolábrázolás az alvilágot a száját óriásira tátó szörnyként jeleníti meg, így pl. az 1220-ra datált angol „Winchester-psalterium”: London, British Library, Cotton MS. Nero C. iv, f. 39.

⁵⁴⁸ Vö. a *Komédia* óriásaival (*Inf* XXX). A Tundalus-látomás óriásainak elhelyezkedése ihletője lehetett a dantei Lucifer szájában vergődő Júdás, Brutus és Cassius csoportjának, akik közül Júdásnak a lába lóg ki Lucifer szájából, Brutusnak és Cassiusnak pedig a feje.

⁵⁴⁹ Jób 40, 18 (Vulg.).

⁵⁵⁰ Fergus Mac Roech és Conall Cermach, a *Tain Bó Cúailnge*, az egyik legfontosabb ír eposz szereplői.

Felelt a lélek:

– Ó jaj, uram, ez nagyon felkavar engem, mert azt mondod, hogy felekezetükhöz hűek voltak, és Isten mégis úgy ítélte, hogy ilyen büntetést érdemelnek.

Erre az angyal:

– Súlyosak a kínok, melyeket eddig láttál, mégis, mielőtt visszatérnél, még sokkal súlyosabbakat fogsz látni.

Miután ezt mondta, közelebb ment a szörnyhöz, és megállt előtte; a lélek, bár húzódozva, de követte. Mikor ott álltak a bestia előtt, az angyal eltűnt,⁵⁵¹ és a szerencsétlen egyedül maradt. A tisztátalan szellemek pedig, látva, hogy magára maradt, köré gyűltek, megkorbácsolták, és mint a veszett kutya, bevonszolták a szörny gyomrába.

A kínokról, amelyeket ott elszenvedett, Tundalus hallgatott, ám az értelmes ember könnyen elképzelheti arcának haloványságáról és arról, hogyan változtak meg aztán erkölcsi. Rövidsége kell törekednünk, így nem írhatjuk le mindazt, ami elhangzott előttünk. Ugyanakkor nem akarunk úgy tűnni, mintha figyelmen kívül hagynánk ezt a témát, ezért a sokból, amit hallottunk, egy keveset előadunk olvasóink épülésére. Elszenvedte ott kutya, medvék, orosz-lánok, kígyók és számtalan más ismeretlen, szörnyű vadállat kegyetlenkedéseit; ördögök ütlegettek, tűz égette, hideg csípte, kén bűzébe merült, a sötétségtől nem látott, égető könnyek csorogtak az arcán; és sokféle nyomorúság volt még ott, és *fogak csikorgatása*.⁵⁵²

Miután ezeket és még hasonlókat tapasztalt meg ott, a szerencsétlen lélek nem tehetett mást, csak önmagát vádolta korábbi tetteiért, és mély szomorúságban és kétségbeesésben tulajdon arcát karmolta.

Bűnösségének tudatában a szerencsétlen attól félt, hogy örökké így kell majd bűnhődnie a szerint, amit érdemel, amikor észrevette, hogy valahogy kikeveredett a szörnyeteg gyomrából.⁵⁵³ És íme, miután sokáig feküdt erőtlenül, szemét kinyitva meglátta maga előtt azt a fényes szellemet, aki idáig vezette. Fájdalmai ellenére nagy örömmel szólt az angyalhoz:

– Ó, egyetlen reménységem, vigaszom, akit Isten méltatlanságom dacára küldött nekem, szemem fénye, támaszom a bajban és a nyomorúságban, miért akartál elhagyni engem?⁵⁵⁴ *Mivel viszonzom az Úrnak*, én szerencsétlen, *mindazt, amit velem cselekedett?*⁵⁵⁵ Ha semmi más jót nem kaptam volna tőle, csak azt, hogy a segítségemre küldött, hogyan viszonzhatnám méltóképpen ezt a kegyelmet?

Felelt az angyal:

– Tudd meg, hogy így van, ahogy mondtad: az isteni irgalom nagyobb, mint a te gonoszságod. Isten kétségkívül tettei és érdemei szerint fizet meg kinek-kinek, de ő lesz minden ember végső sorsának bírója is. Ennélfogva, ahogy korábban is mondtam, nagyon óvatosnak kell lenned, amikor ismét a magad ura leszel, hogy ne érdemeld ki még egyszer ugyanezt.

Majd miután ezeket mondta, hozzátette:

– Haladjunk a többi büntetés felé, amelyek még előttük vannak!

⁵⁵¹ A drámai pillanat, amikor a vezető angyal magára hagyja a túlvilágjáró lelket, már *Dricthelmus látomásában* is jelen van.

⁵⁵² Vö. Mt 8, 12; 13, 42; 13, 50; 22, 13; 24, 51; 25, 30; Lk 13, 28.

⁵⁵³ A középkori képi ábrázolások visszatérő eleme, hogy egy ördög, általában Lucifer, lenyeli, megemészti, majd új kínokra szüli a bűnösöket. Így jelenik meg pl. a veronai San Fermo Maggiore-templom (Barnaba da Morano síremléke, 1411 k.) pokolfreskóján Lucifer (ld. BASCHET 1993: Pl. V/1).

⁵⁵⁴ Vö. Tób 10, 4 (Vulg).

⁵⁵⁵ Zsolt 116, 12 (Vulg. 115, 3).

VIII. A tolvajok és rablók büntetése

A lélek bágyadtan felkelt, és megpróbált néhány bizonytalan lépést tenni, szerfölött igyekezett, hogy kövesse az angyalt, de sehogy sem bírta, olyan súlyosan megsérült. Akkor az angyal ujjának egy érintésével visszaadta az erejét, és erőyes léptekkel haladva előtte, meggyőzte, hogy járja be az utat, amelyről ő korábban szólt.

Sokáig haladtak előre, mígnem megpillantottak egy hatalmas, viharos tavat, mely akkora hullámokat vetett, hogy nem lehetett tőlük látni az eget. Rengeteg szörnyű állat lakozott benne, üvöltöttek, és semmi más céljuk nem volt, csak hogy széttépjék a lelkeket. Keskeny híd ívelt át rajta, nagyjából két mérföld hosszú, ilyen széles volt ugyanis a tó; a híd szélessége azonban csupán egyetlen tenyérnyi volt. Hosszabb és keskenyebb volt, mint a másik híd, amelyről korábban szoltunk. Rettentő hegyes vasszögek álltak ki belőle, amelyek átszúrták a rajtuk áthaladók lábát: aki csak hozzáértette a lábát a hídhöz, nem jutott át rajta sérülés nélkül. Ráadásul az összes szörny a híd köré gyűlt, hogy táplálékot szerezzenek maguknak, tudniillik azokat a lelkeket, akik nem bírnak átjutni a hídon. Akkora lények voltak, hogy bizvást lehet őket tornyokhoz hasonlítani. Ráadásul tüzet is okádtak a szájukból, amittől a tó forni látszott.⁵⁵⁶

Tundalus lelke látott a hídon egy keservesen jajgató lelket, aki sok bűnnel vádolta magát. Gabonakévék roppant terhe nyomta a vállát, és így kellett áthaladnia a hídon; habár nagy kínokat állt ki a lábán átfúródó szögek miatt, jobban félt attól, hogy a tüzes tóba esik, ahol a tátott szájú bestiák várták. Akkor Tundalus lelke, látva ezt a rettentő veszélyt, így szólt az angyalhoz:

– Ó, jaj, uram, szeretném tudni, ha lehet, hogy miért kell ennek a léleknek ilyen teher alatt áthaladnia a hídon, és hogy mely lelkeket sújtja ez a büntetés!

Az angyal így felelt:

– Ez a büntetés különösképpen méltó hozzád és azokhoz, akik hozzád hasonlóan lopást követtek el, akár kisebbet, akár nagyobbat. Ám nem ugyanúgy bűnhődnek azok, akik kicsit vétkeztek és azok, akik nagyot, kivéve azokat, akik bár csak egy kis dolgot loptak, de azzal szentségtörést követtek el.

Erre a lélek:

– Mit értesz szentségtörés alatt?

Felelt az angyal:

– Aki szent dolgot tulajdonít el, vagy szent helyről lop, az szentségtörőnek minősül; különösképpen azok, akik szerzetesi csuhában követik el a bűnt, és ha pénzzel nem teszik jóvá a lopást, akkor vallással szembeni bűnért ítélik el őket.

És hozzátette:

– Igyekezzünk, mert át kell kelniünk ezen a hídon!

Erre a lélek:

– Te az isteni erőnek köszönhetően bizonyosan át tudsz kelni rajta, engem azonban, úgy vélem, sehogy sem tudsz magaddal vinni.

⁵⁵⁶ A bugyborékolva forró / tüzes folyó, tó az alvilágleírások kedvelt helyszíné. Danténál a Phlegethón forró vérfolyó (*Inf* XII–XIV), melynek forrása minden valószínűség szerint egy vergiliusi (*Verg. Aen.* VI 553–556) és egy statiusi szöveghely (*Stat. Theb.* VIII 21), de már Platón *Phaidón*-jában (113a–b) is büntető funkciót tölt be a tüzes Phlegethón: az apa- és anyagilkosok bűnhődnek benne.

– Nem én foglak átkísérni téged – így az angyal –, hanem egyedül haladsz át rajta. És nem csak az átkelés a feladatod: egy vad tehen árnyát kell átvinned és sértetlenül átadnod nekem a híd túlsó oldalán.

Akkor a lélek keserű jajszóval sírva fakadt:

– Ó, én szerencsétlen! Miért teremtett meg engem az Isten, hogy ilyen szenvedést kelljen kiállnom? És hogyan tudnám, én nyomorult, átvezetni a tehenet, mikor magam sem menekedhetnék meg ilyen hatalmas veszedelemből az isteni kegyelem segítségével?

Így az angyal:

– Emlékezz csak arra, hogy mikor a testedben voltál, elloptál egy tehenet egy jó barátodtól.

Erre a lélek:

– De hiszen visszaadtam a tulajdonosának azt a tehenet, amelyről beszélsz!

Felelt az angyal:

– Valóban visszaadtad, de csak akkor, amikor nem bírtad elrejteni; emiatt nem fogod teljesen elszenvedni a büntetést; hiszen kevésbé súlyos akarni a rosszat, mint elkövetni, bár mindkettő bűn Isten előtt.

Így szólván az angyal megfordult, és megmutatta a léleknek egy fékezhetetlen tehen képmását.

– Íme – mondta – a tehen, melyet át kell vezetned.

A lélek, belátva, hogy nem kerülheti el kiérdemelt büntetését, bűnét siratva megfogta a tehenet, és mindenféle fenyegetésekkel próbálta ösztökélni, hogy menjen a hídra. A szörnyek bölgve sereglettek oda, és várták a hídra helyezett táplálékot. A lélek megkezdte az útját, de a tehen nem akarta követni. Miért is időznének tovább ennél? Valahányszor a lélek felállt, a tehen elesett, amikor a tehen lábra állt, a lélek esett el, és így haladtak előre, felváltva hol felálltak, hol elzuhantak, míg a híd közepére nem értek. Amikor odaértek, meglátták a szembejövő lelket, aki gabonakévéket vitt a hátán. Nem olyan volt, mint akikről azt mondják, hogy *megjönnek majd, ujjongva jönnek meg, és hozzák kévéiket*,⁵⁵⁷ hanem olyan, mint akikről máshol fenyegetve szól az Írás: *Jaj nektek, akik most nevettek, mert majd jajgatok és sírtok!*⁵⁵⁸

Így találkoztak ezek, jajgatva és sírva, nem úgy, mint az irgalom és az igazság, vagy mint az igazságosság és a béke, melyek csókot váltanak.⁵⁵⁹ A kévékkel érkező lélek kérte a másikat, hogy ne foglalja el előle a hidat. A másik pedig éppen ellenkezőleg, minden létező könyörgéssel kérte amant, hogy ne zárja el előle az utat, melyet annyi fáradsággal, kinnal tett meg. De mivel sem egyik, sem másik nem tudott nemhogy visszamenni, de megfordulni sem, mindkettő nagy fájdalmak között állt egyhelyben a hídon, melyet még álltukban is megfestett a lábuk vére.

Sokáig maradtak ebben a helyzetben, siratva bűneiket, mígnem, anélkül, hogy tudták volna hogyan, egyszer csak az egyik átjutott a másik mögé. Rögtön ezután Tundalus lelke meglátta az angyalát, akit a háta mögött hagyott, és az így szólt hozzá nyájas szavakkal:

– Gyere csak ide! Ne törődj többé a tehénnel, most már nem tartozol neki semmivel!

De amikor a lélek megmutatta neki a lábait, és elpanaszolta, hogy nem bír továbbmenni, az angyal így felelt:

⁵⁵⁷ Zsolt 125, 6 (Vulg.).

⁵⁵⁸ Lk 6, 25.

⁵⁵⁹ Vö. Zsolt 85 (Vulg. 84), 11.

– Emlékezz, mily gyors volt *lábad a vérontásra*,⁵⁶⁰ ezért megérdemelten lenne *csapás és szerencsétlenség útjaidon*,⁵⁶¹ ha a Megváltó könnyőrietessége nem sietett volna segítségedre.

Miután ezt mondta, érintésével meggyógyította, majd elindult. A lélek megkérdezte:

– Hová megyünk most?

Az angyal így válaszolt:

– Egy Phrisztinus nevű, rettenetes hóhér várja érkezésünket, akinek a vendéglátását semmiképp sem utasíthatjuk vissza. Habár hajléka mindig tele van vendégekkel, a ház ura mindig újabb vendégeket vágyik kínozni.

IX. A torkosok és a buják büntetése

Miközben sötét és száraz helyeken mentek keresztül, feltűnt előttük egy kerek, nyitott épület, mely olyan hatalmas volt, mint egy roppant magas, meredek hegy, és azokhoz a kemencékhez hasonlított, amelyekben kenyeret szoktak sütni.⁵⁶² Láng is jött ki belőle, mely ezer lépés távolságban minden lelket megperzselt, akit csak ért. Tundalus lelke, aki már tapasztalt hasonló gyötrelmet, semmiképp sem bírt közelebb menni.⁵⁶³

– Mit tegyek, én szerencsétlen? *A halál kapuihoz közeledünk, ki szabadít meg engem?*⁵⁶⁴

Felelt erre az angyal:

– Attól a kinti lángtól megmenekülsz, de az épületbe, ahonnan az ered, be kell lépned.

Közeledve hóhérokat láttak, csatabárdokkal, késekkel, nyársakkal, kétélű bárdokkal, csákányokkal, hegyes vasrudakkal, éles kaszákkal, kapákkal, ásókkal és egyéb eszközökkel felszerelve, amelyekkel meg tudták nyúzni, lefejezni, megsebesíteni és feldarabolni az ajtó előtt, a lángok közepén álló lelkeket: kezeik között lelkek sokasága szenvedte el mindazt, amit fentebb mondtunk.

Amikor Tundalus lelke látta, hogy ezek a kínok sokkal súlyosabbak, mint a korábbiak, így szólt az angyalhoz:

– Könyörgök, uram, ha lehetséges, ments meg ettől az egy büntetéstől! Az ezután következőknek alávetem magam.

Felelt az angyal:

– Valóban, ez a büntetés súlyosabb mindazoknál, amelyeket eddig láttál, de fogsz még egyet látni, amely mindenfajta kínt felülmúl, melyet valaha is láttál vagy elképzelhettél. Lépj be – mondta –, és vesd alá magadat ennek a büntetésnek: odabent dühödt kutyák vár-

⁵⁶⁰ Nagyon hasonlóan, szembeállítva a földi és a pokolbeli gyorsaságot, emlékezteti egyik tétközlő a másikat a dantei pokol hetedik körében: „Lano, a toppói ütközetnél / bezzeg nem voltak ilyen fürgék a lábaid!”, *Inf* XIII 119–120.

⁵⁶¹ Vö. Róm 3, 16; Iz 59, 7.

⁵⁶² A büntetés egyrészt a pokol konyhaként való ábrázolásainak kifejtett példája, másrészt ellenbüntetés-jellegű, hiszen a torkosok kínlódnak a kemencében a különböző vágó és trancsírozó konyhai eszközök által (ld. lejjebb). Hasonló jelenet olvasható Marie de France: *Espurgatoire Seint Patriz* 1169–1222. soraiban (LACHIN 2003: 177–181). Vö. *Inf* XXXIV 10–15: „Már ott voltam – félve foglalom rímbe –, / ahol az árnyakat teljesen elfedte a jég, / és úgy tűntek át rajta, mint üvegbe zárt fűszálak. / Néhányan fekszenek, mások állnak, / egyik a fején, másik a lábán, / a harmadik meg íjként hajtja hátra a fejét a lábához.”

⁵⁶³ Vö. *Pur* XXVII 10–18. Danténak a földi paradicsomot körülvevő tűzfalon kell áthaladnia: ő is rettegve torpan meg földi tapasztalataira emlékezve.

⁵⁶⁴ Vö. Zsolt 107 (Vulg. 106), 18; Róm 7, 24.

ják jöttödet.⁵⁶⁵ A lélek egész lényében remegve és az aggodalomtól halálra váltan, minden lehetséges módon könyörgött, ahogy csak tudott, hogy ezt a büntetést elkerülje, mégsem tudta elérni azt, amit akart. Az ördögök pedig látván, hogy a lelket átengedték nekik, körbevették, és nagy bűneit felhánytorgatva, a fent említett eszközökkel darabokra tépték,⁵⁶⁶ és darabjait a tűzre vetették.

Mit mondhatnék arról, ami Phrisinus hajlékában történik? Gyász, szomorúság, *fájdalom, jajgatás*,⁵⁶⁷ *fogak csikorgatása*;⁵⁶⁸ kívül lassú tűz, belül roppant tűzvész emésztí őket, valamint leküzdhetetlen éhség, melyet mértéktelen torkossággal sem lehetett volna csillapítani. Itt a lelkek – micsoda fájdalom tudatnom, hogy nem csak világiak, hanem egyháziak is voltak közöttük! – szeméremtestét a legszörnyűbb kínokkal sújtották: rothadó ágyékuk férgektől⁵⁶⁹ hemzsegett, és borzasztó lények másztak beléjük, és a mindenfelől gyötört és megfáradt lelkek annyi kínt viseltek el, amennyi ezer embernek is sok lett volna. Sem a nemük, sem az öltözetük nem mentesítette őket a kínok alól, és amit féltem elmondani, de az igazság rákényszerít: ezek között a szenvedők között szerzetesi ruhát öltött férfiak és nők is voltak, és ezek, akik életükben szentebb hivatásúnak látszottak, méltán ítéltettek nagyobb büntetésre.⁵⁷⁰

A lélek, miután hosszan tűrte ezeket és más hasonló, hihetetlen kínokat, önmagát megvizsgálva bevallotta bűnösségét, és azt, hogy megérdemelte ezt a büntetést. Amikor pedig az isteni hatalomnak úgy tetszett, észre sem véve, hogyan – amiképp már korábban is mondtuk –, egyszerre kikerült a kínok közül, de továbbra is *sötétségben és a halál árnyékában ült*.⁵⁷¹ Nem maradt ott sokáig, mert fényt pillantott meg, vagyis az élet szellemét, aki korábban vezette őt. Keserűséggel és szomorúsággal telve így szólt hozzá:

– Ó, uram, miért kellett ennyi és ily sokféle gyötrelmet kiállnom szerencsétlenségemben? Mi van azzal, amit a bölcsek mondtak nekünk: *az Úr irgalma betölti a földet*?⁵⁷² Hol van most az irgalom és a könyörületesség?

⁵⁶⁵ Vö. *Inf* XIII 124–129. A dantei pokol hetedik körének második alkörében a tékozlók büntetése, hogy feldühödött fekete kutyák tépik őket darabokra, és szórják szét letépett tagjaikat.

⁵⁶⁶ A darabokra tépés is visszatérő elem a túlvilági látomásokban: vö. *Szent Pál látomása*, 40. fejr.

⁵⁶⁷ Vö. Iz 35, 10 (Vulg.).

⁵⁶⁸ Ld. fent, VII. fejr.

⁵⁶⁹ A férgek a legkorábbi pokolleírások óta a műfaj kötelező elemei. A *Péter-apokalipszis*ben a gyilkosokat és társaikat „tűzbe dobják, amely mérges állatokkal van tele, és gyöttrik őket megállás nélkül [...], és olyan sok a férgek, mintha sötét felhő lenne” (7. fejr., Pesthy Monika ford.); az igazak üldözőinek és árulóinak beleit pedig „soha nem alvó féreg rágja” (9. fejr.). *Szent Pál apostol látomásában* hasonlóképpen többféle bűnöst is kínoznak a férgek: akik árváknak, özvegyeknek és szegényeknek ártottak, és nem reméltek az Úrban, „jeges és havas helyen tartózkodnak, és férgek rágják őket” (39. fejr., Adamik Tamás ford.); aki pedig nem hitt Krisztus és a test feltámadásában, az hidegben, hóban található, és egy kétfejű, egy könyök nagyságú, nyughatatlan féreg is van itt” (42. fejr.). Dante Lucifert nevezi majd meg „vermo reo” (‘gonosz féreg’)ként (*Inf* XXXIV 108).

⁵⁷⁰ Marcus szigorúan vélekedik tehát a test bűnéről, különösen az egyházi személyek esetében. Ezzel egyben a korabeli ír papság közismerten laza erkölceit is elítéli, melyek ellen Clairvaux-i Szent Bernát is kikelt (MAGNANI 1996: 104).

⁵⁷¹ Bibliai kifejezés, vö. Zsolt 107 (106 Vulg.), 10: „Sötétségben, a halál árnyékában ültek, vasra verve, nyomorban”.

⁵⁷² Zsolt 33 (Vulg. 32), 5.

Felelt neki az angyal:

– Jaj, gyermekem, milyen sok ostoba embert vezetett már félre ez a kérdés! Isten valóban könyörületes, de igazságos is. Az igazságosság mindenkinek azt adja, amit érdemel, a könyörületesség pedig számtalan büntetést érdemlő vétket bocsát meg. Te csekély érdemeid szerint igazságosan szenveded el ezeket a büntetéseket, de igencsak hálás leszel, amikor meglátod, hogy kegyelemből mennyi kint engedett el neked. Viszont ha Isten mindent megbocsátana, akkor az ember miért lenne igazságos? Ha a büntetések nem tölténék el rettegéssel a bűnöst, akkor mitől kímélné meg a könyörület? Mi szükség volna rá, hogy gyónjanak és bűnbánatot tartsanak a bűnösök, ha nem félnék Istent? Így Isten mindent jól rendezett el: az igazságosságot könyörületességgel enyhítette, a könyörületességet pedig igazságossággal, úgy, hogy egyik sem lehetséges a másik nélkül. Ugyanis bár testükben megkíméli a bűnbánatot nem tartó bűnösöket, ám kicsapongásaikért itt büntetést kapnak, azoknak pedig, akik élő testüktől helyesen megvonják a mulandó élvezeteket, haláluk után könyörületesen örök életet ajándékozik az angyalok között. Ebből is látszik, hogy Isten könyörülete nagyobb, mint az igazságossága, mert semmilyen jó cselekedetet nem hagy megjutalmazatlanul, miközben sok rossz tettet megbocsát. Hiszen senki sem mentes a bűntől, még az egyetlen éjszakát élt csecsemő sem;⁵⁷³ sokakat mégis felmentenek a büntetés alól, hogy az örök halál árnyéka⁵⁷⁴ se érintse őket.

A lélek, miután visszanyerte erejét az angyal vigasztaló szavaitól, így szólt:

– Uram, ha már az igazakról beszélünk, magyarázd meg nekem, ha lehet, hogy miért vezetik őket a pokolba, ha nem érdemelték meg, hogy belépjenek a halál kapuján?

Így felelt erre az angyal:

– Ha az kavar fel téged, hogy miért mutatják meg az igazaknak a büntetéseket, amelyeket ők nem szenvednek el, tudd meg, azért, mert miután látták a kínokat, amelyektől megmenekülnek az isteni kegyelem által, még jobban lángol bennük a szeretet Teremtőjük iránt, és lelkesebben dicsérik őt. Épp így, velük ellentétben, a bűnösök lelkeinek, akik jogosan ítéltetnek örök szenvedésre, először megengedik, hogy megpillantsák a szentek dicsőségét, azért, hogy jobban szenvedjenek, látva a jutalmat, amelyről önként lemondtak, és fájdalomuk növekedjen, felidézve a dicsőséget, amelyet megszerezhettek volna. Nincsen ugyanis súlyosabb büntetés, mint távol lenni Isten fenségének és a szent angyaloknak a közösségétől. Ezért vezették el a büntetések előtt a papot, akit az előbb láttál épségben átkelni a hídon, hogy a kínokat látva lángolóbban égjen benne a szeretet az iránt, aki a dicsőségre hívta őt; Isten *hű és okos szolgájának találták*,⁵⁷⁵ ezért *elnyeri az élet koronáját, amelyet Isten az őt szeretőknek megígért*.⁵⁷⁶

Ezután e szavakat mondta:

– Mivel nem láttuk még az összes rosszat, siessünk, mert hasznodra válik mindaz, amit eddig nem láttál.

Erre a lélek:

– Ha azután vissza kell térnünk a dicsőségbe, akkor kérlek, mielőbb vezess engem a büntetésekhez!

⁵⁷³ Vö. *Albericus látomása*, II. fej.

⁵⁷⁴ Szintén bibliai fordulat, ld. pl. Zsolt 23 (Vulg. 22), 4: „Járjak bár a halál árnyékában [...]”.

⁵⁷⁵ Vö. Mt 24, 45–46 (Vulg.); Jak 1, 12.

⁵⁷⁶ Jak 1, 12.

X. A szerzetesi ruhát öltött és rendbe tartozó bujálkodók büntetése, és általában azoké, akik ebben vétkeznek

Az angyal elől ment tehát, és megpillantottak egy szörnyet, amely nagyon különbözött mindazoktól, amelyeket eddig láttak: két lába, két szárnya és roppant hosszú nyaka volt, a csőre, sőt, a karmai is vasból voltak, és a szájából kiolthatatlan tüzet okádott.

A szörny egy teljesen befagyott tavon⁵⁷⁷ ült, és felfalta az összes lelket,⁵⁷⁸ akit csak sikerült elkapnia,⁵⁷⁹ és miután büntetesképp addig emésztette őket a hasában, míg semmivé nem lettek,⁵⁸⁰ a jeges tóba szülte meg őket,⁵⁸¹ ahol ismét összeállva megújultak, hogy újra kínokat szenvedjenek el.⁵⁸² Minden lélek, aki alámerült a tóba – férfiak és nők egyaránt – terhesek lettek, és ebben az állapotban várták a szülés idejét. Az így fogant utód pedig belülről viperaként marta a beleiket, így kényszerültek a nyomorultak állandó mozgásra a halálos tó bűzös, jeges hullámai között.

Amikor eljött a szülés órája, kiáltozásukkal megtöltötték az egész poklot, és kígyókat hoztak világra. És mondom, nem csupán a nők szültek, hanem a férfiak is, és nemcsak azokon a részeiken, amelyeket a természet erre a célra alakított ki, hanem a karjukon és a mellkasukon keresztül is: minden tagjuk vetette ki magából a kígyókat.⁵⁸³ Az így született szörnyeknek izzó vasfejük és tűhegyes csőrük volt, mellyel azt a testet szaggatták, amelyikből kijutottak. A farkukon pedig számos horogszerű, hátrahajló fullánk volt,⁵⁸⁴ amelyekkel a testeket döfködték. Amikor a szörnyek ki akartak bújni a testből, ám a farkukat nem tudták kihúzni, nem késlekedtek visszafordulva égő vascsőrukkal addig tépni a testet, amíg csak csupasz csontok és idegek maradtak belőle. És így összekeveredett a jeges hullámok zúgása, a bűnhődő lelkek üvöltése és a megszülető szörnyek bömbölése, és ez a hangzavar felhalaltszott az égig, úgy, hogy még magukat az ördögöket is együttérzésre indította volna, ha lett volna bennük akár csak egy szikrányi részvét is.

Különféle szörnyek feje is volt a lelkek minden tagján és ujján, és ezeket a testrészeket az idegekig és a csontokig lerágták, odáig, ahol az érzések és a lélek ereje rejtőznek. Áspiskígyószerű nyelvükkel falták fel az ínyüket és a légcsövüket egészen a tüdejükig. A lelkek ágyéka

⁵⁷⁷ Vö. a dantei Kókytosszal.

⁵⁷⁸ A pokolbeli büntető szörnyek tipikus tevékenysége, pl. az *Infernó*ban Kerberos, Lucifer.

⁵⁷⁹ *Szent Patrik purgatóriumá*ban is megtalálható a jeges és rohadó-bűzös tó. Marie de France feldolgozásában 1223–1262. sor (LACHIN 2003: 181–183).

⁵⁸⁰ Vö. Judit 13, 22 (Vulg.); Zsolt 72, 20 és 22 (Vulg.); 77, 59 (Vulg.); Jer 10, 24.

⁵⁸¹ Ez a szövegrész ihlette Hieronymus Bosch műve, a *Gyönyörök kertje* pokol-szárnyának ismert részletét.

⁵⁸² Vö. *Moh.* LV § 140; *Inf* XXIV 100–105.

⁵⁸³ Ezek a groteszk születések nem egyedülállóak a népi kultúra alkotásaiban – Gargantua, a népmesék, majd Rabelais pokoli szörnyetege anyja füléből jött világra (I, 6) –, de már a görög-római mitológiában sem: Héraklész születésénél egy menyét bábáskodik, mely állat „a fülén keresztül fogan meg, és a száján keresztül ad életet”; Aelianus, *De natura animalium* 12, 5; idézi: TARDIOLA 1993: 193.

⁵⁸⁴ Vö. Jel 9, 10.

is kígyószerűvé vált, és marcangolta a férfiak és nők alhasát, azon igyekezve, hogy kitepje a beleiket.⁵⁸⁵

Így szólt akkor a lélek:

– Kérlek, mondd meg nekem, hogy miféle gonoszságot követtek el ezek a lelkek, akik számára olyan büntetés készült, amely véleményem szerint még csak nem is hasonlítható azokéhoz, akiket eddig láttunk.

Felelt az angyal:

– Ahogy már fentebb⁵⁸⁶ mondtam neked, akik megszentelt életet élnek, ha bűnt követnek el, súlyosabb büntetésre ítéltetnek, míg ha bűneikkel nem érdemlik ki azt, épp ellenkezőleg, a dicsőségük lesz nagyobb. Ez tehát a büntetése a szerzeteseknek, kanonokoknak, apácáknak és más egyházi rendbe tartozó, Istennek szentelt embereknek,⁵⁸⁷ akikről kiderült, hogy vagy a hajkoronájukkal, vagy a ruhájukkal hazudtak Istennek,⁵⁸⁸ ezért emésztik különböző kínok a tagjaikat, amelyeket nem korlátoztak mindabban, ami számukra tiltott. *Nyelvüket élesítették, mint a kígyók*,⁵⁸⁹ és most el kell szenvedniük a fájdalmat, amelyet izzó nyelvük okoz nekik. Ágyékukat, melyet nem tartóztattak meg a tilalmas buja egyesüléstől, kiszolgáltatják a vad szörnyeknek, sőt, még belőlük is keletkeznek ilyenek, hogy ezáltal is növekedjék a kínjuk.

Majd hozzátette:

– Róluk eleget szóltunk. Habár ez a büntetés különösen azokat sújtja, akik az egyház embereinek *mondják magukat, holott nem azok*,⁵⁹⁰ de mindenkre ez vár, aki mértéktelen bujaságban vétkezik. És ezért te sem kerülheted el ezt, hiszen amíg a testedben voltál, nem áttalottad mértéktelenül beszennyezni magadat ezzel a bűnnel.

Miután ezeket elmondta, azon nyomban ördögök ragadták el a lelket, és átengedték a szörnynek táplálékul.

⁵⁸⁵ A kígyó mint alvilági büntetés egyike a hét alapvető büntetésnek, melyek már *Szent Pál apostol látomásában* is jelen vannak (§ 40: azok, akik „látszatra lemondtak a világról, és a mi ruhánkat öltötték magukra”, de nem aszerint cselekedtek: „nem könyörültek az özvegyeken és az árvákon, az idegeneket és a vándorokat nem fogadták be [...]”, bűnhődnek „szurokkal és kénes tűzzel átitatott rongyokban”, nyakukon, vállukon és lábukon tekergő kígyókkal; ADAMIK 1997: 92, Adamik Tamás ford.), később többek között a *Liber Scale Machometi* és az *Inf XXIV–XXV*. fent említett helyein. A jelen bűn–büntetés forrása egyértelműen *Szent Pál apostol látomása*, másrészt a kígyók és az emberi lelkek összeolvadásában előlegezi a *Pokol XXV*. énekében leírt első átváltozást.

⁵⁸⁶ *Fentebb*: vagyis vagy az angyal gondolkodik élőszóban is szövegben, vagy itt válik nyelvileg is jelöltté, hogy az angyal nézőpontja az elbeszélőéhez közelít. Ezúton köszönöm meg Farkas Flórának, hogy erre felhívta a figyelmemet.

⁵⁸⁷ Egyházi személyeket a *Visio Pauli* óta számos látomásban találunk a kárhozottak között: Pál poklában is láthatunk bűnhődni egy parázna és torkos papot (36. fej.).

⁵⁸⁸ Vö. *Szent Benedek regulája*, 1. fej.: „A szerzetesek harmadik, mégpedig igen rossz fajtája a szarabaitaké. [...] nyilvánvalóan csak hazudnak Istennek a hajkoronájukkal.” (Söveges Dávid ford., SZENNAY 1981: 104).

⁵⁸⁹ Zsolt 140 (Vulg. 139), 4. A hazugok kígyószerűvé fent nyelve egyértelmű ellenbüntetés.

⁵⁹⁰ Vö. Jel 2, 2 és 9.

A felfalt lélek pedig elszenvedte a szörny belsejében és a bűzös tóban mindazt, amit már elmondtunk, tehát fölösleges elismételni. A fent említett kínok után, amikor a viperákat⁵⁹¹ szülte volna meg, a jószág szelleme kedves szavakkal vigasztalta:

– Gyere ide hozzám, drága barátom, ennél többet már nem kell elszenvedned ebből!

Érintésével meggyógyította, és megparancsolta, hogy kövesse őt az út hátralévő részén. Messzire eljutottak így, és a lélek nem tudta, merre járnak; az élet szellemének fényén kívül, ahogy már mondtuk, nem volt semmilyen világosság. Rettenetes és az előzőeknél sokkal zordabb helyekre jutottak. Egy igen magas hegy tetejéről egyre mélyebbre vezető keskeny ösvényen haladtak,⁵⁹² és minél lejjebb járt rajta, a lélek annál kevésbé remélte, hogy visszatérhet még az életbe.

XI. Azoknak a büntetése, akik pénzt pénzre halmoztak fel

Így szólt akkor:

– Miután annyi rosszat láttunk, melyeknél rosszabbat nemhogy látni, de még csak elgondolni sem lehet, kérlek, mondd meg, hová vezet ez az újabb út, amelyik ilyen messze visz a mélybe?

Ezt felelte az angyal:

– Ez az út vezet a halálba.⁵⁹³

Erre a lélek:

– De ha ez az út igen szűk és szinte járhatatlan, és rajtunk kívül senkit nem láttam rajta, akkor miért mondja az evangélium, hogy *tágas és széles az út, amely a halálba vezet, és sokan járnak rajta?*⁵⁹⁴

– Nem erről az útról beszélnek az evangéliumok, hanem arról a tiltott, szemérmetlen és világi útról, amelyek ehhez vezetnek – válaszolta az angyal.

Továbbhaladva ezen az úton, erejüket csaknem meghaladó fáradozások árán egy völgybe jutottak, ahol számos kovácsműhelyt pillantottak meg és fülsiketítő jajveszékeltést hallottak.

A lélek megkérdezte:

– Hallod-e, uram, azt, amit én hallok?

– Hallom és fel is ismerem – felelte az angyal.

– Mi a neve ennek a büntetésnek? – kérdezte a lélek.

⁵⁹¹ A kígyó itt kap először specifikus megnevezést. A büntetés a vipera etimológiájával is összefüggést mutat: „*vipera, ae, nn.* [e helyett *vivipara*, ettől *vivus-pario*] *sajátlag élő szülő*, vipera, *átalán* kígyó [...]” (FINÁLY 1884: col. 2111). A büntetés forrása a *Physiologus* leírásában olvasható: „amikor a vipera hímje egyesül a nősténnyel, szájon keresztül egyesül vele, s a nőstény miközben lenyeli a magot, elharapja a hím heréit. Emez előre tudja, hogy elpusztul, ha a nősténnyel egyesül, ezért többször is megindul a nőstény felé, de mindig visszafordul. Végül már nem tudja tűrtetni magát, egyesül vele, s ebbe belepusztul. Ivadéka, ha megnőnek, anyjuk hasát kirágva bújniak elő: apagyilkosok tehát s anyagyilkosok”; MOHAY 1986: 22 (Mohay András ford.). A viperákról mint a dantei fúriák komponenséről ld. Süli Tünde doktori dolgozatát (SÜLI 2020: 30).

⁵⁹² Vö. a dantei pokol egyre mélyülő formájával.

⁵⁹³ Vö. Péld 12, 28: „Az igazság útján élet van, a tévút pedig halálba vezet.”; Péld 16, 25: „Van út, amely helyesnek látszik az ember előtt, de végül a halálba vezet.”

⁵⁹⁴ Vö. Mt 7, 13: „A szűk kapun át menjete be, mert széles a kapu és tágas az út, amely a pusztulásba vezet, és sokan vannak, akik bemennek rajta.”

– Ezt a hóhért – mondta az angyal – Vulcanusnak hívják, és ravaszságával sokakat tönkretett már, akiket aztán ő maga kínozott meg.⁵⁹⁵

– Vajon nekem is el kell szenvednem az ő büntetését, uram? – kérdezte a lélek.

– Igen – felelte az angyal.

Miután így szólt, előrement, és a lélek sírva követte. Ahogy egyre közelebb jutottak, izzó fogókkal felszerelkezett hóhérok jöttek eléjük, és a mit sem szóló angyal mögül elragadták a lelket, behajították egy *égő tüzes kemencébe*,⁵⁹⁶ majd fújtatókkal⁵⁹⁷ élesztve a tüzet, megvizsgálták az ott égő lelkek sokaságát, mint ahogy a vasat szokták megvizsgálni,⁵⁹⁸ mígnem szinte semmivé lettek. Miután úgy megolvadtak, hogy víznek látszottak, vasszigonyokra tűzték és az üllőre helyezve addig ütötték őket, míg hús, harminc vagy száz, ugyanazt a fajta bünt elkövető lélek egyetlen masszává nem állt össze. Ezért írja az evangélium: *kössétek kénéket, hogy elégessék*.⁵⁹⁹

De még rosszabb volt, hogy ebbe sem haltak bele: *vágyódtak a halál után, de nem találhatták meg*.⁶⁰⁰ Kérdezték egymás között a hóhérok:

– Na, elég lesz már?

És mások feleltek rá egy másik műhelyből:

– Dobjátok át őket hozzánk, hogy lássuk, elég lesz-e!

Ezek áthajították a lelkeket, amazok pedig vasfogóikkal, még mielőtt földet értek volna, elkapták őket, és átadták a tűznek, ahogyan az előbbieket. Így aztán hol ide, hol oda dobálták a szerencsétlen lelkeket, azok pedig mindenhol gyöttrődtek és égtek, míg minden erejük, minden porcikájuk meg nem sínylette a megérdemelt büntetést: a bőrük, a húsuk, az idegeik és a csontjaik is tűzzé és hamuvá lettek.⁶⁰¹

Miután a lélek elég sokáig időzött eme gyötrelmek közepette, odalépett hozzá a segítője, és a szokott módon kiragadva a hamuból, így szólt hozzá:

– Hogy érzed magad? Vajon olyan édes volt a hús csábítása, hogy ily sok és ennyiféle kínt kelljen kiállnod érte?

A lélek nem bírt válaszolni, mert egy ilyen büntetés után semmi ereje nem maradt beszélni. Az Úr angyala pedig, mikor ennyire megviseltnek látta a lelket, nyájasan vigasztalni kezdte:

⁵⁹⁵ A pokol kovácműhelyként és az ördögök kovácsokként való ábrázolása toposz: ld. *Szent Brendan apát tengeri utazásában* is (XXIII. fej). A toposz antik forrásokra vezethető vissza: a mítosz szerint ugyanis Vulcanus műhelye az Etnában található, és egyes középkori legendák pontosan ennek a vulkánnak a kráterébe helyezték a pokol bejáratát (GRAF 1984: 321–338).

⁵⁹⁶ Vö. Dán 3, 17 és 23.

⁵⁹⁷ A fújtatók a karneváli hagyomány részét képezték, működésükkel elsősorban a lelkek újraélesztését ábrázolva (részletesebben ld. CAMPORESI 1987: 26–27).

⁵⁹⁸ Vö. Zsolt 66 (Vulg. 65), 10: „Mert próbára tettél minket, Isten, megvizsgáltál tűzzel, mint ahogy az ezüstöt vizsgálják.”

⁵⁹⁹ Vö. Mt 13, 30: „Hagyjátok együtt felnőni mindkettőt [a búzát és a konkolyt] az aratásig. Aratáskor majd megmondom az aratóknak: »Gyűjtsétek először össze a konkolyt és kössétek kénébe, hogy elégessék. A búzát pedig gyűjtsétek össze a magtáramba.«”

⁶⁰⁰ Vö. Jel 9, 6.

⁶⁰¹ Az előző fejezettel együtt lefedti a dantei Vanni Fucci büntetését.

– *Légy erős,*⁶⁰² mert az Úr visz le az alvilágba, s hoz vissza onnét!⁶⁰³ Légy tehát bátor! Bár nagy fájdalmakat kellett elviselned, mire idáig jutottál, sokkal súlyosabbaktól menekülsz meg Megváltónk akaratából. Ő ugyanis nem óhajtja a bűnös halálát, hanem azt, hogy megtérjen, és éljen!

Majd hozzátette:

– Mindenki, akit eddig láttál, Isten ítéletét várja; de akik még ennél is lejjebb vannak, már megítéltettek: eddig ugyanis nem voltál még a pokol mélyén!⁶⁰⁴

És megragadva őt, a szokásos módon támogatta, és meghagyta neki, hogy igyekezzen megtenni a hátralevő utat.

XII. Alászállás a poklokra

Amint haladtak tovább és beszélgettek, egyszer csak váratlan rettegést, elviselhetetlen hideget és soha nem tapasztalt bűzt érzett, és a sötétséget össze sem lehetett hasonlítani a korábbiakkal: a lelket gyötirelem és szorongás fogta el,⁶⁰⁵ olyannyira, hogy úgy érezte, a földkerekség alapja is beleremeg.⁶⁰⁶ Akkor megszólította az angyalt, aki előtte ment:

– Jaj, uram, miért tudok a szokottnál kevésbé uralkodni magamon? Olyan zaklatott vagyok, hogy alig bírok megszólalni!⁶⁰⁷

Miközben a válaszra várt – ugyanis a rettenetes félelemtől moccanni sem tudott –, az angyal hirtelen eltűnt a szeme elől, és nem látta őt többé. Szerencsétlen lélek, észlelve, mennyivel mélyebbre került, mint az összes bűnös, akiket korábban látott, és hogy vigasztaló fénysugara is magára hagyta, nem csoda, hogy nem bízott többé Isten irgalmasságában! Mert *bölcsesség és tudás nem volt az alvilágban, ahová sietett* – ahogy Salamon mondja⁶⁰⁸ –, ezért nem tudta, mit tegyen, mivel Isten segítsége magára hagyta. Hosszú tétovázás után, egyedül megannyi veszély közepette, óriási tömeg harsány jajveszékélését hallotta meg, és egy olyan rettentő mennydörgést, amelyet mi kicsinységünkben el sem bírunk képzelni, ő pedig, saját bevallása szerint, nem bír elbeszélni.

XIII. A pokol mélye

Körülnézett hát abban a reményben, hogy megpillanthatja, honnan jön mindez, és észrevett egy ciszternaszerű négyszögletű árkot, mely kútból bűzös tűz- és füstoszlop szállt föl szinte az égig.⁶⁰⁹ A lángok között rengeteg lélek és ördög volt összekeveredve, amelyek mint a pernye szálltak fel a felfelé törő lánggal, és amikor a füst semmivé lett, a lelkek az ördögökkel együtt visszazuhanak a kohó mélyére.

⁶⁰² Vö. MTörv 31, 7; 31, 23; Józs 1, 6; 1, 7; 1, 9; 1, 18; 1 Kir 2, 2; 20, 22; stb.

⁶⁰³ Vö. Zsolt 30 (Vulg. 29), 4.

⁶⁰⁴ Az angyal szavaiból egyértelművé válik, hogy *Tundalus látomása* ban a pokol két fő részre oszlik: a felső pokol hegyes-völgyes, tóval, folyóval ellátott vidék, amelyet szörnyek népesítenek be; míg az alsó pokol egyre mélyül, és legmélyén a lekötözött Lucifer található.

⁶⁰⁵ Vö. Zsolt 119 (Vulg. 118), 143; Róm 2, 9.

⁶⁰⁶ Vö. *Inf* XXXIV 1–33.

⁶⁰⁷ Vö. *Inf* XXXIV 22–27.

⁶⁰⁸ Vö. Préd 9, 10.

⁶⁰⁹ Vö. Jel 9, 2; 14, 11.

Miután megbámulta ezt a látványosságot, a lélek hátrálni akart, de nem bírta felemelni a lábát a földről. Rettegéstől hajtva próbálta újra és újra, de mivel nem sikerült megvalósítania azt, amire törekedett, fellobbant benne az önmaga elleni mérhetetlen düh, és arcát a körmeivel szántva így üvöltött:

– Jaj nekem! Miért nem halok meg? Én nyomorult, miért nem akartam hinni a Szentírásnak? Micsoda esztelenség vezetett félre?

Meghallván ezt az ördögök, akik felfelé szálltak a lángokkal, nyomban odasereglettek köré, felfegyverkezve azokkal az eszközökkel, amelyekkel a kárhozottak lelkét hurcolták a kínok közé: körülvették őt, mint a méhek, *fellobbantak, mint a tűz a bozótban*,⁶¹⁰ és mindnyájan együtt mondták:⁶¹¹

– Te szerencsétlen lélek, aki kiérdemelted a büntetést és a gyötrelmet, honnan jössz? Még nem ismered a büntetéseket és nem is tapasztaltad meg azokat, de most tetteidhez méltó kínokat fogsz látni, amelyekből nem menekülhetsz, és nem halhatsz bele, hanem örökké élve fogsz égni gyötrelmek közepette! Semmilyen vigaszt, semmilyen menedéket, semmi fényt nem láthatsz vagy találhatsz, sem segítséget, sem könyörületet immár nem remélhetsz. A halál kapujához érteztél, és késedelem nélkül a pokol fenekére jutsz: az szedett rá, aki idevezetett téged. Szabadítson ki ő a kezeink közül, ha tud! Nem fogod többé látni. Szenvedj, te szerencsétlen! Szenvedj, könyörögj és üvölts! Búsulni fogsz a többi búsulóval, sírni fogsz a többi síróval, és örökké fogsz égni a többivel, aki ég. Nincs, aki ki akarna vagy *ki tudna szabadítani téged a kezeink közül!*⁶¹²

És maguk között így beszéltek:

– Mire várunk még? Hurcoljuk el, és mutassuk meg neki kegyetlenségünket! Adjuk oda Lucifernek, hadd falja fel!

Fegyvereiket rázva örök kárhózzal fenyegették őt. Ezek a szellemek szénfeketék voltak, a szemük azonban izzott, mint a lámpás,⁶¹³ a foguk hónál fehérebb volt, skorpiófarkuk⁶¹⁴ volt, hegyes vaskörmeik és keselyűszárnyaik.⁶¹⁵

Miközben azt hajtogatták, hogy azonnal el fogják hurcolni magukkal, és a síró léleknek a halál dalát énekelték, ott termett a fényes szellem, és miután elkergette a sötétség szellemeit, a szokott szavakkal vigasztalta a lelket:

– *Örvendj és vigadj*,⁶¹⁶ fény gyermeke! Mert kegyelmet és nem ítéletet nyertél. Látni fogsz további büntetéseket is, de ezeket már nem kell elszenvned.

⁶¹⁰ Zsolt 118 (Vulg. 117), 12.

⁶¹¹ Vö. ApCsel 19, 34.

⁶¹² Vö. Dán 3, 17. A marasztaló, fenyegető és az utazóban kárt tenni próbáló ördögök a pokljárások kedvelt toposza (pl. az *Inf* XXIII 34–57 soraiban Danténak és Vergiliusnak menekülnie kell az ördögök elől).

⁶¹³ Az eredetiben: „oculi vero eorum ut lampades ardentis”; vö. Charónnal, *Inf* III 109: „Caron dimonio, con occhi di bragia” („Cháron démon, parázsló szemével”; Nádasdy Ádám ford.).

⁶¹⁴ Vö. Jel 9, 10. A dantei Geryónnak is skorpiószerű farka van, ld. *Inf* XVII 1 és 25–27: „Íme, a hegyes farkú bestia”; „A farka tekergett a semmiben, / fölfele görbült a villás hegye, / mely, mint a skorpióé, mérgező” (Nádasdy Ádám ford.).

⁶¹⁵ A *Tundalus-látomás* hibrid ördögei alapvetően formálták Hieronymus Bosch pokolfestményeit, például a Szénásszekér-triptichon démoncsapatait (1516. k., Madrid, Prado).

⁶¹⁶ Siralm 4, 21.

XIV. A sötétség fejedelme

– Jöjj tehát – szolt a vezető –, és megmutatom neked az emberi nem legnagyobb ellenségét! A lélek előtt haladva⁶¹⁷ ért a pokol kapuihoz,⁶¹⁸ és így szolt:

– Jöjj és láss! Hanem tudd meg, hogy fény egyáltalán nem világít azoknak, akik ide kerültek. Te mégis látni fogod őket, de ők nem látnak majd téged.

Közelebb kerülve a lélek megpillantotta a pokol mélyét; ám ha száz feje lenne is, és mind-egyikben száz nyelv, akkor sem bírná elmondani, mennyi és milyen gyötrelmet, mily halatlan kínokat látott ott.⁶¹⁹ De úgy vélem, azt a keveset, amit nekünk elmondott, nem szabad figyelmen kívül hagyni. Senki se rója fel nekünk, hogy a lelki ellenséget, akit emberi szavak nem írhatnak le, testi hasonlatokkal mutatjuk be.⁶²⁰ Meglátta tehát magát a sötétség fejedelmét, az emberi nem ellenségét, az ördögöt, aki nagyságában minden korábban látott szörnyet felülmúlt.⁶²¹ A lélek, aki e látvány tanúja volt, nem hasonlította semmihez a testének méretét, így mi sem bocsátkozunk feltételezésekbe; mindenesetre nem szabad figyelmen kívül hagynunk, amit hallottunk.

Ez az imént említett szörny hollófekezte volt, és a lábától a fejéig ember formájú, leszámítva, hogy rengeteg keze és egy farka is volt: ennek a rettenetes szörnynek nem kevesebb, mint ezer keze volt, így aztán ezerféleképpen tud cselt vetni.⁶²² Mindegyik kéz száz könyök hosszú és tíz könyök széles; minden kézen húsz-húsz ujj található, amelyek mindegyike száz tenyér hosszú és tíz tenyér széles;⁶²³ a körmei vasból vannak, és jóval hosszabbak, mint egy lándzsa, és ugyanilyenek a lábkörmei is. Hosszú és vastag a csőre, a farka ugyancsak hosszú és nagyon tüskés, tele a leghegyesebb fullánkokkal, hogy azokkal kínozza a lelkeket.⁶²⁴ Ez a szörnyűséges külsejű lény előredőlve fekszik egy rostélyon, alatta izzó parázs, amelyre

⁶¹⁷ Pontosan így közeledik Vergilius háta mögött Dante is Luciferhez: „a szél elől vezetöm mögém / húzódtam, más menedéket nem lelven”. (*Inf* XXXIV 8–9).

⁶¹⁸ Vö. Mt 16, 18.

⁶¹⁹ Az alvilági borzalmak leírhatatlanságának kedvelt toposza, mely már az *Aeneis*-ben is olvasható: „Ámde ha száz torkom, száz nyelvem volna, s a hangom / Vasból lenne, se győzném mind szóval kifejezni, / Hány bűn létezik, és hány megtorlás van ezekre” (Verg. *Aen.* VI 625–627, Lakatos István ford.). A rengeteg nyelv a *Liber Scale Machomet*-ben ellenkezőképp, a mennybéli dicsőítés elemeként jelenik meg a tehéntestű, emberarcú angyalok esetében: „mindegyik fejen hetvenezer arc volt, és minden arcon hetvenezer száj, és minden szájban hetvenezer nyelv, és minden nyelv hetvenezer nyelven beszélt, és hetvenezerszer dicsérte az Urat napjában” (*Moh.* XII § 26).

⁶²⁰ A szellemi lények bemutatása antropomorf hasonlatokkal Dantét (*Par* IV 43–48) és Luciferrel kapcsolatban korai kommentátorait (Jacopo della Lanát, Benvenuto da Imolát és Anonimo Fiorentinót) is foglalkoztatta.

⁶²¹ Csakúgy, mint a dantei Lucifer: *Inf* XXXIV 28–33.

⁶²² A dantei Geryón mind az emberarcban (*Inf* XVII 10), mind a hamisságában (uo. 7) követi Tundalus víziójának hibrid Luciferét.

⁶²³ A középkori látomásirodalom népszerű toposza a túlvilági jelenségek leírása a földi dolgok mennyiségi felülmúlásával, pl. a *Moh.* XVI § 37: „[egy angyalnak] hetvenezer karja volt, minden karján hetvenezer kézzel, és minden kézen hetvenezer ujjal”.

⁶²⁴ Vö. Jel 9, 10 és *Moh.* LV § 139: „[a pokoli skorpiók farka] olyan hosszú, mint egy lándzsa nyele, vagy még nagyobb, és mindegyik farkon van háromszázhatvan csomó, és mindegyik csomóból háromszázhatvan méregtüske nyúlik ki”.

megszámolhatatlanul sok ördög fújja fújtatóval a levegőt. Körülötte ördögök és lelkek olyan nagy tömege látható, hogy nem is hinnénk, hogy a világ ennyit szült belőlük a teremtés óta.

Az emberi nem ellenségének minden egyes tagját és minden ízületét hatalmas, tüzes vas- és rézláncokkal kötözték le.⁶²⁵ Mivel égő széndarabokon fekszik, melyek mindenhonnan égetik, szörnyű dühében⁶²⁶ forog egyik oldaláról a másikra, és összes kezét a lelkek sokasága felé nyújtogatja: valamennyi markát lelkekkel megtömve húzza vissza, és úgy nyomja őket össze, ahogy a szomjazó facsarja a szőlőszemeket.⁶²⁷ Jól vigyáz, hogy egyetlen lélek se távozhasson sértetlenül, anélkül, hogy szétszaggatná, vagy a fejét, a kezét vagy a lábát le ne tépné. Ezenkívül zihálásával szétfújja a gyeheña minden szögletébe a lelkeket,⁶²⁸ amitől a már említett kút azonnal bűzös lángot bocsát ki; és amikor az iszonyú szörny beszívja a levegőt, visszaszippanjtja vele az imént szétfújt lelkeket, és felfalja azokat, akik a füsttel és a kénkövel⁶²⁹ együtt a szájába hullanak. Azokat pedig, akik kiszöknek a keze közül, a farkával sebesíti meg: ez a nyomorult bestia így fog mindig sebesíteni és megsebesülni egyszerre, és a lelkeknek kínokat okozva szenved el maga is kínokat.

Látva ezt, a lélek így szólt az Úr angyalához:

– Kérdem tőled, uram, mi a neve annak a szörnynek?

Így válaszolt erre az angyal:

– Azt a bestiát, akit látsz, Lucifernek hívják, első volt ez az Isten teremtményei között, és a paradicsom gyönyörűségében⁶³⁰ élhetett egykor, és ha szabadon engednék őt, összezavarná az eget, vagyis az égi, lelki embereket, vele együtt pedig a földet is, vagyis a földi, világi embereket, és mindent egészen a poklokig.⁶³¹ Ez a sokaság pedig részint a sötétség angyalaiból, a sátán szolgálóiból áll, részint Ádám fiai közül azokból, akik nem érdemlik meg a kegyelmet. Ők azok, akik nem reméltek könyörületet Istentől, sőt, *nem is hittek Istenben*,⁶³² és ezért megérdemelték, hogy a sötétség fejedelmével vég nélkül tűrjék az ilyen szenvedéseket, mivel Isten dicsőségének nem akartak szavaikkal és tetteikkel részesei lenni, aki pedig nekik örök javak lehetőségét adta meg. Ezek azok – mondta az angyal –, akiket már meghívtak,⁶³³ és sokakat várnak még ide, akik szavaikkal jó cselekedeteket ígérnek, de tetteikkel meghazud-

⁶²⁵ Lucifer a pokol mélyén fekszik megkötözve más látomásokban is, pl. *Albericus látomásában*, amely a sötétség urát féregarccal ábrázolja (vö. Lucifer Danténál, *Inf* XXXIV 108: „a földet fúró gonosz féreg”); vagy a *Mohamed lépcsőjében* (LX § 149).

⁶²⁶ A kommentárok szerint a dantei Lucifer sírásának (*Inf* XXXIV 53) oka is tehetetlen dühe.

⁶²⁷ Ebből a leírásból merítettek ihletet a Limbourg testvérek Berry herceg hóraskönyvének sátánábrázolásához, *Les Très Riches Heures du Duc de Berry*, Chantilly, Musée Condé, ms. 65, f. 108.

⁶²⁸ Vö. első pillantásra az utazó Dante a sátánt egy óriási szélmalomnak véli (*Inf* XXXIV 6), aki a szárnyaival kelti a szelet: „Nem tollasak, hanem denevérszárny- / szerűek voltak; és ezekkel csapkodott, / úgy, hogy három szél kerekedett tőlük: / és ezektől az egész Kókütoz megfagyott” (*Inf* XXXIV 49–52).

⁶²⁹ Vö. Jel 9, 17–18.

⁶³⁰ Vö. Ez 28, 13.

⁶³¹ Vö. Dante a sátán Bibliából eredeztetett zuhanástörténetét a Föld mitikus kozmogóniájává teszi (*Inf* XXXIV 121–126).

⁶³² Vö. Zsolt 78 (Vulg. 77), 22.

⁶³³ Vö. Mt 22, 14: „Mert sokan vannak a meghívottak, de kevesen a választottak”.

tolják ezt. Ilyeneket fognak elszenvetni azok – szólt –, akik nyíltan megtagadják Krisztust, vagy pedig a cselekedeteikkel tagadják meg őt, vagyis házasságtörők, gyilkosok, tolvajok, rablók, kevélyek lesznek, és nem gyakorolnak megfelelő bűnbánatot. Először elszenvedik azokat a kisebb büntetéseket, amelyeket korábban láttál, azután idevezetik őket ezekhez: innen senki nem szabadulhat, aki ide egyszer belép.⁶³⁴ Az egyház előjárói és a világ hatalmasai is vég nélkül szenvednek itt, azok, akik nem azért vágnak az imádságra, hogy mások javát szolgálják, hanem hogy mások szolgáljanak nekik,⁶³⁵ és akik nem ismerik el, hogy Istentől ered a hatalmuk,⁶³⁶ melyet azért kaptak, hogy irányítsák és jobbra tegyék alattvalóikat, ezért nem úgy gyakorolják azt, ahogy kötelesek lennének. Emiatt hirdeti az Írás: *A hatalmasok nagyobb kínokat fognak elszenvetni.*⁶³⁷

Erre a lélek:

– Azt mondd, hogy Istentől nyerték hatalmukat. Akkor miért szenvedik el azt a büntetést?

– Az Istentől eredő hatalom nem rossz, de rossz, ha visszaélnék vele – felelte az angyal.

– Miért nem adja a mindenható Isten a hatalmat mindig a jóknak, hogy alattvalóikat jobbra tegyék, és úgy uralkodjanak rajtuk, ahogy kötelesek? – kérdezte a lélek.

– Olykor alattvalóik bűnei miatt veszik el a hatalmat a jóktól, mivel a rosszak nem érdemlik meg, hogy jó vezetőik legyenek; máskor viszont pontosan a jók miatt, azért, hogy körültekintőbben gondoskodjanak a saját lelki üdvösségükről – válaszolt az angyal.

És a lélek:

– Azt szeretném tudni, miért nevezik ezt a szörnyet a sötétség fejedelmének, mikor senkit sem tud megvédelmezni, és saját magát sem képes megszabadítani?

– Nem a hatalma miatt hívják fejedelmnek, hanem azért, mert övé a legelső hely a sötétségben. Jóllehet már láttál e kínok előtt rengeteg sötétséget, mindaz semmit nem jelent, ha összevetem ezzel a rettenetes büntetéssel – felelt az angyal.

– Kétségtelenül – szólt a lélek –, ugyanis engem ennek a tónak a pusztaság látása jobban felzaklat és csak a bűzének érzete jobban nyomaszt, mint elszenvetni mindazt, amit korábban elviseltem. Ezért kérlek, vigyél el innen, ha lehet, gyorsan, és ne engeddd, hogy tovább kelljen gyötörödnöm! Látom, hogyan szenvednek ettől a büntetéstől a rokonaim, a barátaim és az ismerőseim, akiket a világban örömmel tudtam társaimnak, ám a velük való sorsközösségtől itt módfelett borzadok. Biztosan tudom, hogy hacsak az isteni kegyelem nem siet a segítségemre, a tetteim alapján nem kevesebbet fogok szenvedni náluk.

⁶³⁴ Az eredetiben: „de quibus nullus, qui semel intraverit, exire amplius poterit”. Vö. *Inf* III 9: „Lasciate ogne speranza, voi ch'intrate”; „Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!” (Angyal János ford., ez az a sor, amelyet Babits Mihály és Nádasdy Ádám is átvett a fordításában.)

⁶³⁵ Szójáték: *praesint* – *prosint*; a két ige szembeállítását már Szent Ágostonnál is megtalálható: *Contra Faustum (Manichaeum)* XXII, 56. (Ezúton köszönöm meg Farkas Flórának, a hogy erre a tényre felhívta a figyelmemet.) Ld. még *Szent Benedek regulája*, 64. fejezet: „Tudja meg [a beiktatott apát], hogy inkább használnia kell, semmint uralkodnia.” (Söveges Dávid ford., SZINNYAY 1981: 175). Az eredetiben: „[...] sciatque sibi oportere prodesse magis quam praesse.” (uo. 91).

⁶³⁶ Vö. Bölcs 6, 4 (Vulg.); Róm 13, 1.

⁶³⁷ Vö. Bölcs 6, 7–9 (Vulg.): „A kicsiny ugyanis irgalmat talál, de kemény fenyítés vár a hatalmasokra, mert Isten nem tart senki személyétől, és nem fél senki rangjától, hisz a kicsinyt is, a nagyot is ő alkotta, s egyaránt viseli gondját mindegyiknek. Az erősekre azonban erősebb kín vár!”

– Jöjj, boldog lélek, *térj vissza nyugalmadba, mert az Úr jót tett veled!*⁶³⁸ – mondta ekkor az angyal. – Meg fogod látni, hogy nem szenvedsz többet, hacsak nem érdemled ki újra. Eddig Isten ellenségeinek börtönét láthattad, mostantól viszont az ő barátainak dicsőségét fogod látni.

XV. A nem nagyon rosszak mérsékelt büntetéséről

Az immár megtért lélek követte tehát az előtte járó angyalt, és nem is jutottak messzire, amikor a bűz eltűnt, és fény lépett a sötétség helyére, és miután a félelem elmúlt, a lelket azonnal nyugalom szállta meg. Miután a korábbi szomorúsága megszűnt, öröm és boldogság töltötte el, olyannyira, hogy ő maga is elcsodálkozott gyors megváltozásán, és így szólt:

– Uram, áruld el nekem, kérlek, miért érzem azt, hogy ilyen gyorsan megváltoztam? *Vak voltam* ugyanis, és *most látok*,⁶³⁹ szomorú voltam, és most boldog vagyok,⁶⁴⁰ egész úton idefelé elviselhetetlen bűz gyötört, míg most nem érzek semmilyen rossz szagot, félénk és ijedős voltam, most pedig gondtalan és boldog vagyok.

– Légy áldott! Ne csodálkozz ezen, mert *megváltozott a Fölségesnek jobbjára*.⁶⁴¹ Más úton kell visszatérnünk országunkba.⁶⁴² Áldd tehát Istent, és kövess engem! – felelt az angyal.

Továbbhaladva pedig láttak egy igen magas falat, és abból az irányból, ahonnan jöttek, a fal tövében férfiak és nők hatalmas tömege tűrte a szelet és az esőt. Nagyon szomorúak voltak,⁶⁴³ éheztek és szomjaztak, de világos volt, és nem lehetett bűzt érezni.

– Kik ezek, akik ilyen nyugalomban töltik idejüket? – kérdezte ekkor a lélek.

– Ők azok, akik nem nagyon rosszak – felelt az angyal –, akik igyekeztek becsületesek maradni, de a mulandó javakból nem adakoztak úgy a szegényeknek, ahogy kellett volna, és ezért megérdemlik, hogy néhány éven keresztül tűrjék ezt az esőt, s azután a nyugodt békébe vezettetnek.

XVI. A boldogság mezeje, az élet forrása és a nem eléggé jók megnyugvása

Kissé tovább haladva elértek egy kapuhoz, mely *magától kinyílt előttük*.⁶⁴⁴ Miután ezen beléptek, megláttak egy szép, illatos, virágos, napfényben fürdő kies mezőt,⁶⁴⁵ ahol olyan sok lélek volt, hogy *senki sem volt képes megszámlálni őket*.⁶⁴⁶ Nagyon sok ujjongó férfi és

⁶³⁸ Vö. Zsolt 116, 7 (Vulg. 114, 7).

⁶³⁹ Jn 9, 25.

⁶⁴⁰ Vö. Mt 5, 4: „Boldogok, akik sírnak, mert ők majd vigasztalást nyernek.”

⁶⁴¹ Zsolt 77 (Vulg. 76), 11.

⁶⁴² Tudniillik a földre. Vö. Mt 2, 12.

⁶⁴³ Ugyanígy *Szent Pál apostol látomása* ban (§ 24) a boldogok városából kizárva keservesen sírnak azok, akik „éjjel-nappal buzgón böjtölve a lemondást gyakorolták, de gőgösebb volt a szívük, mint a többi emberé, önmagukat dicsőítették és magasztalták, a felebarátjaikért pedig semmit se tettek” (ADAMIK 1997: 85).

⁶⁴⁴ ApCsel 12, 10.

⁶⁴⁵ A katona, aki Nagy Szent Gergely *Dialogusai* szerint túlvilági utazást tesz, a pokol látása után szintén egy zöldellő, illatos virágokkal díszes, kies réten találta magát (*Dial.* IV 37, 8).

⁶⁴⁶ Jel 7, 9.

nő volt. *Ott nem volt éjszaka*,⁶⁴⁷ nem nyugodott le a nap, és ott volt *az élő víz forrása*.⁶⁴⁸ A lélek pedig, miután annyi keserűséget viselt el korábban, a különös rét gyönyörű édességében ilyen áhítatos szavakban tört ki:

– *Áldott legyen az Úr neve most és mindörökké*,⁶⁴⁹ aki a pokol kapuitól megszabadított, és az ő mérhetetlen kegyelme által szentek osztályrészéül jutott helyre⁶⁵⁰ vezetett engem. Most látom be, milyen igazak a Szentírás szavai: *Amit szem nem látott, fül nem hallott, ami az ember szívébe föl nem hatolt, azt készítette Isten azoknak, akik szeretik őt*.⁶⁵¹

És hozzátette, kérdezőn:

– Mely lelkeknek jár ki ez a béke, és hogy hívják ezt a forrást?
– Itt laknak azok – felelt az angyal –, akik nem eléggé jók, akik a pokol kínjaiból kiragadtak, mégsem érdemlik meg, hogy a szentek közösségéhez csatlakozzanak. A forrást pedig, amelyet látsz, élő forrásnak hívják: ha valaki ebből iszik, örökké él, és nem szomjazik meg soha többé.⁶⁵²

XVII. Donnchad király és Conchobar király⁶⁵³

Kissé tovább haladva számára ismert világi személyeket láttak, köztük Conchobar királyt és Donnchad királyt. Miután megpillantotta őket, igencsak csodálkozva így szólt:

– Hogy lehet, uram, hogy őket együtt látjuk? Ez a két férfi életében nagyon kegyetlen volt, és egymás ellenségei: mi érdemből jutottak ide, és hogyan barátkoztak össze?⁶⁵⁴

– Haláluk előtt megbánták ellenségeskedésüket, ezért ezt nem rótták fel nekik bűnként – felelt az angyal –, hiszen Conchobar király hosszasan gyengélkedett, és fogadalmat tett, hogy ha életben marad, szerzetes lesz; másikkuk pedig sok évet töltött láncra verve, és *minde-nét, amije csak volt, a szegényeknek adta*,⁶⁵⁵ és ezért igazságossága örökre fennmarad. Te ugyanis el fogod mondani mindezt az élőknek.⁶⁵⁶

XVIII. Cormac király⁶⁵⁷

Amikor egy kicsit előrehaladtak, megláttak egy csodálatosan feldíszített házat, amelynek a falai és minden alkotórésze aranyból, ezüsből és mindenféle drágakövből készült; de ablakai nem voltak, sem ajtaja, mégis, aki akart, belépett rajta.

⁶⁴⁷ Vö. Jel 21, 25.

⁶⁴⁸ Vö. Jel 21, 6.

⁶⁴⁹ Zsolt 113 (Vulg. 112), 2.

⁶⁵⁰ Vö. Kol 1, 12.

⁶⁵¹ 1 Kor 2, 9.

⁶⁵² Hagyományosan a földi paradicsom leírásainak visszatérő eleme. Ld. még Jn 6, 35; 6, 54.

⁶⁵³ Két 12. századi ír főúr, akik egymás ellen (is) harcoltak. Donnchad: Donnchad Mac Mure-daig, Cormac fivére (ld. a következő fejezetet), akit Munster trónjára juttatott Conchobarral szemben). Conchobar (Conchobar Ua Briain) a háborúban szerzett sérüléseibe halt bele 1142-ben, Donnchad pedig rabságban 1144-ben (MAGNANI 1996: 105–106).

⁶⁵⁴ Az ellenséges királyok túlvilági barátsága egyértelmű politikai üzenetet hordoz: a látomásos megvilágosodás tekintélyébe burkolózva szólítja fel az ír klánokat békülésre (LE GOFF 1988: 213).

⁶⁵⁵ Vö. Mt 19, 21; Mk 10, 21; Lk 18, 22.

⁶⁵⁶ Minden túlvilági utazónak ez a feladata.

⁶⁵⁷ Cormac király: Cormac Mac Cárthaigh († 1138), ír király, Munster uralkodója.

A ház belseje olyan fényes volt, mintha nem is egy, hanem több nap világítaná meg.⁶⁵⁸ Maga a ház pedig igen tágas volt, kör alakú, oszlopokkal teli, és az előcsarnokot arany és drágakövek borították. Ahogy a lélek gyönyörködött az épületben, körülnézve észrevett egy selyemmel, drágakövekkel és mindenfajta díszekkel ékesített aranytrónust, és rajta Cormac királyt, olyan ruhába öltözve, amelyet sem ő, sem más király földi létében soha nem viselt. Míg a lélek csodálkozva álldogált egy darabig, sokan érkeztek a házba a királyhoz ajándékokkal megrakodva, és sorra, örömmel nyújtották elébe ajándékaikat. És amikor már hosszasan álltak az ő király uruk előtt (aki Tundalus ura is volt, míg mindketten éltek), számos diakónus és világi pap járult elé, mintha misére érkeznének, selyem miseruhában és szép díszöltözetben, és a királyi ház minden szegletét csodálatosan felékesítették. Illatszeres tégléket, arany és ezüst kelyheket és elefántcsont ostyatartó szelencéket helyeztek le az asztalokra, így díszítették fel a házat, úgy, hogy az a dicsőség elegendő lenne akkor is, ha ennél nagyobb nem lenne Isten birodalmában.

Mindazok tehát, akik a király elé járulva szolgáltak neki, térdet hajtottak színe előtt, és ezt mondták: „*Élvezed akkor kezéd munkáját, boldog vagy, és jó dolgod lesz.*”⁶⁵⁹

Így szólt akkor a lélek az angyalhoz:

– Csodálom, uram, hogy honnan van ilyen sok szolgálója az én királyomnak, akik közül egyet sem ismerek fel udvartartásából.

– Ők nem a király háznépéből valók, legalábbis nem a földi háznépéből – felelte az angyal. Ugye hallod, hogy azt kiabálják: „*Élvezed akkor kezéd munkáját, boldog vagy, és jó dolgod lesz.*” Akiket látsz, mindannyian Krisztus szegényei és zarándokok, akiknek ez a király életében földi javakat adott, és az ő kezük által nyeri el itt örök jutalmát, vég nélkül.

– Azt szeretném tudni, hogy az én király uram szenvedett-e el kínokat, amikor elhagyta a testét, és mielőtt a béke birodalmába érkezett – kérdezte a lélek.

– Szenvedett, mindennap szenved és szenvedni is fog – felelt az angyal. Majd hozzátette:

– Előrehaladunk egy kicsit, és meglátjuk, hogyan kínlódik.

Nem sokkal később elsötétült a ház, minden lakója elszomorodott, és elszomorodott a király is, sírva fakadt, felkelt és kiment. Amikor a lélek követte őt, meglátta kint azt a sokaságot, amelyet korábban bent látott, amint karjukat az ég felé tárva alázatosan fohászkodtak Istenhez e szavakkal: „Uram Istenem, miként akarod és tudod, kegyelmezz szolgálodnak!” Odanézve meglátta magát a királyt köldökéig tűzben állva, köldökétől fölfelé pedig vezeklőövet viselve. Így szólt a lélek az angyalhoz:

– Meddig kell ezt elviselnie ennek a léleknek?

– Mindennap három órán át szenved, és huszonegy órán keresztül pihen – válaszolt az angyal.

– Uram – kérdezte a lélek –, miért ilyen és nem másféle büntetésre ítéltetett a király?

– A köldökéig azért áll lángokban, mert a törvényes házasság szentségét beszennyezte – felelt az angyal –, és köldöktől fölfelé azért viseli a vezeklőövet, mert egy gróft megöletett Szent Patrik temploma mellett, és megszegte esküjét. Ezt a két bűnét leszámítva a többi – vétkeit és az értük járó büntetéseket is – elengedték neki.⁶⁶⁰

⁶⁵⁸ Vö. *Pur* I 37–39: „A négy szent égitest sugarai / megszépítették fényükkel az arcát: / úgy állt, mintha a Nap ragyogna rá.” (Nádasdy Ádám ford.)

⁶⁵⁹ Zsolt 128 (Vulg. 127), 2.

⁶⁶⁰ Ez a királynak szóló figyelmeztetés, ami Le Goff megfigyelése szerint a politikai látomások kötelező része Nagy Károly víziójától kezdve (LE GOFF 1988: 213).

Aztán így szólt:

– Menjünk tovább!

S miután előrehaladtak egy kicsit, megláttak egy nagyon magas és igen ragyogó falat.⁶⁶¹

XIX. A házastársak dicsősége

Ez a fal ezüstből készült, ragyogó és nagyon díszes volt. A lélek sehol sem látott rajta ajtót, és nem tudta, hogyan juttatta át rajta az isteni hatalom. Körbenézve, Istennek éneklő szentek karait látta meg, akik ezt énekelték: „Dicsőség neked, Atyaisten! Dicsőség neked, Fiú! Dicsőség neked, Szentlélek!”

A férfiak és nők, akik itt énekeltek, mind hófehér, nagyon értékes ruhát viseltek, gyönyörűek voltak, mindenféle testi hiba és ránc nélkül,⁶⁶² vidámak és derűsek voltak, folyvást örvendeztek és ujjongtak, szüntelenül kitartva az örökkévaló Szentháromság dicséretében. A ruhájuk fényessége pedig olyan volt, mint a friss hó, amelyet napsugár világít meg; a különböző hangok a kórusban összecsengve édes muzsikát teremtettek. A világosságból, vidámságból, derűből, örömből, szépségből, becsületből, egészségből, öröklétből, egyetértésből és szeretetből mind egyformán részesültek. Mit mondhatnék annak a rétnak az illatáról, ahol voltak? Ez a nagyon édes és csábító illat felülmúlt mindenféle balzsamot és illatszert.⁶⁶³

*Nem volt ott éjszaka,*⁶⁶⁴ távol maradt a szomorúság, mindenki örvendezett.

Így szólt a lélek:

– Kérlek, uram, maradjunk itt ebben a nyugalomban!

– Szó sincs róla! – felelt az angyal. – Habár ezek nagy dolgoknak tűnnek, még nagyobb jutalmakat is fogsz látni, amelyeket a szentek kapnak.

– Uram – kérdezte a lélek –, mely lelkeké ez a jutalom?

– A házások közül azoké – válaszolt az angyal –, akik a hitvesi ágyat nem szennyezték be a házasságtörés foltjaival, és megőrizték a törvényes hitvesi hűséget, a családjukat jól igazgatták, és a földi javaikat a szegényeknek, a vándoroknak és Krisztus papjainak osztották szét, akiknek az igazságos bíró az utolsó ítéletkor ezt fogja mondani: *Jöjjetek, Atyám áldottai, vegyétek birtokba az országot, amely nektek készült a világ teremtése óta. Mert éheztem és ennem adtatok, szomjaztam és innom adtatok, idegen voltam és befogadtatok engem.*⁶⁶⁵ Akik várják a boldog reménységet, *a nagy Isten dicsőségének eljövetelét,*⁶⁶⁶ ebben a békében nyernek vigasztalást. Nagy szentség ugyanis a törvényes házasság:⁶⁶⁷ akik a földi életben jól őrzik meg, ebben a nyugalomban vég nélkül fognak örvendezni.

És hozzátette:

– Most erre, fel kell mennünk, és a fentebb lévőket kell megnéznünk.

– Uram, ha szerinted kegyelmet nyertem – kérte a lélek –, tégy arról, hogy ebben a paradicsomban maradhassak! Nem akarnék feljebb menni, ha megengeded, hanem velük időzni

⁶⁶¹ *Szent Pál apostol látomásá*ban is egyre magasabb falak veszik körül Krisztus városának közepét (29. fej., ADAMIK 1997: 86–87)

⁶⁶² Vö. Ef 5, 27.

⁶⁶³ A paradicsom leírásainak visszatérő eleme a *Visio Maximian*útól kezdve (PL 87: col. 431; idézi: TARDIOLA 1993: 206).

⁶⁶⁴ Vö. fent, XVI. fej.

⁶⁶⁵ Mt 25, 34–35.

⁶⁶⁶ Vö. Tit 2, 13.

⁶⁶⁷ Vö. Ef 5, 32.

lenne nekem a legkedvesebb. Nem törekszem másra, nem kérek és nem kívánok többet, mint ezt!

– Jóllehet nem érdemelnéd meg, mégis fogsz ennél jobbakat látni – válaszolta az angyal.

Miután ezeket elmondta, elindultak, de nem sokat fáradoztak, ugyanis nem éreztek semmilyen fáradtságot. S miközben áthaladtak a boldogok seregei között, azok feléjük fordították derűs arcukat, és óriási örömmel siettek a lélek elé, a nevén szólították, és az őt megsza-
badító Istent dicsőítették, mondván:

– Dicsértessél Uram, örök dicsőség királya, aki nem akarod a bűnös halálát, hanem azt, hogy megtérjen és éljen, aki könyörületességében méltóztattál kiragadni ezt a lelket a pokol kínjaiból, és a te szentjeid társává tenni.

XX. A mártírok és az önmegtartóztatók dicsősége

Miután áthaladtak számtalan boldog között, feltűnt előttük egy másik fal, olyan magas, mint az első; a legtisztább aranyból volt és olyan tündöklően fénylett, hogy minden lélek, aki csak látta, nagyobb örömet lelte benne, mint a korábban látott összes dicsőségben együttvéve. Amikor hasonlóképpen áthaladtak rajta, mint az elsőn, számos aranyszék tűnt fel, amelyek ékkövekkel és mindenfajta drágakövel voltak kirakva,⁶⁶⁸ és a legértékesebb selymekkel beborítva. Idős férfiak és nők ültek bennük, selymekbe és fehér stólákba öltözve, tiarákkal és minden más ékességgel feldíszítve,⁶⁶⁹ amilyeneket a lélek korábban még sohasem látott és el sem képzelhetett.

Mindegyiküknek olyan ragyogó volt az arca, mint a déli nap, a hajuk aranyhoz hasonlított, és drágakövekkel díszített aranykoronát viseltek a fejükön.⁶⁷⁰ Nem kisebb értékű fém-
ből készült állványok álltak előttük, amelyekre aranybetűs könyvek voltak helyezve, és ők halleluját énekeltek Istennek *új énekkel*⁶⁷¹ és olyan édes dallammal, hogy az a lélek, aki meghallotta a hangjukat, megfeledkezett mindarról, ami korábban történt.

A lélek csodálatos gyönyörűséggel eltelve állt azon a helyen, ahol az éneklő kart és a székeket látta. Így szólt hozzá az angyal:

– Ők azok, akik Istennek tett tanúságtételként feláldozták a testüket és *a Bárány vérében mosták meg ruhájukat*.⁶⁷² Ők az önmegtartóztatók, akik, miután egy ideig a testnek adóztak,

⁶⁶⁸ *Szent Pál apostol látomásában* Krisztus városának, Jeruzsálemnek a közepét tizenkét, egyre magasodó fal veszi körül, ahol érdemüknek megfelelően helyezkednek el a boldogok seregei. Pontosan, ahogy Dante paradicsomában az első három égben lévő boldogok nem érték el a tökéletességet, úgy Pál égi Jeruzsálemében „mindazoknak a dicsősége, akikben akár a legcsekélyebb megvetés vagy féltékenység vagy gőgösség van, csökken valamivel, még ha Krisztus városában vannak is. *És megfordulva arany trónusokat láttam*, amelyek az egyes kapuknál álltak, és *rajtuk arany diadémok és drágakövek voltak*” (29. fejj., ADAMIK 1997: 86–87, Adamik Tamás ford.; kiemelés tőlem – D. E.). A mennyei trónokra már a Biblia is utal: „Jézus azt felelte nekik: »Bizony, mondom nektek: ti, akik követtetek engem, az újjászületés idején, amikor az Emberfia helyet foglal dicsősége trónján, ti is tizenkét trónon fogtok ülni, és ítélni fogjátok Izrael tizenkét törzsét.«” (Mt 19, 28); „Aki győz, annak megadom, hogy velem üljön trónomon, mint ahogy én is győztem, és Atyámmal ülök az ő trónján” (Jel 3, 21).

⁶⁶⁹ Vö. Jel 4, 4; 7, 9.

⁶⁷⁰ Vö. Jel 4, 4.

⁶⁷¹ Vö. Jel 5, 9; 14, 3.

⁶⁷² Jel 7, 14: „fehérre mosták ruhájukat a Bárány vérében”.

életük hátralevő részét Isten szolgálatában töltötték: vagy Krisztusért mártírhálált szenvedve el, vagy *a vétekkel és kívánságokkal együtt saját magukat feszítve meg*⁶⁷³ *józanul, igazként és istenfélelemmel éltek*,⁶⁷⁴ és így kiérdemelték a diadal koronáját. Ezek a szent férfiak – mondta – Isten barátaivá váltak.

XXI. A szerzetesek és apácák dicsősége

Amikor a lélek kíváncsian körbenézett, rengeteg táborisátor-szerűséget pillantott meg, bíborból és finom gyolcsból, amelyek arannyal, ezüsttel és selyemmel voltak kidolgozva csodálatos változatossággal, s amelyekből a legédesebb zene szűrődött ki: húros hangszerek, orgonák, dobok, citerák, cimbalmok és mindenfajta más hangszerek összhangzata hallatszott.⁶⁷⁵ Ekkor így szólt az angyalhoz:

– Mely lelkeké ezek a sátrak?

– Ez a szerzetesek és apácák boldogsága – válaszolt az angyal –, akik a felettük állóknak ígért engedelmességet derűvel és odaadóan tartják be, és jobban szeretnek engedelmeskedni, mint parancsolni, akik saját akaratukat félretéve idegen akaratnak engedelmeskednek, hogy őszintén mondhassák: *„Engedted, hogy emberek gázoljanak a fejünkön, tűzön és vízen mentünk keresztül, de te kivezettél minket az enyhülésre.”*⁶⁷⁶ Akik az égi javakat már a testben megízlelik, és nyelvüket nemcsak a gonosz szavaktól őrzik meg,⁶⁷⁷ hanem a csendet szeretve a jó szavaktól is visszatartják, s így mondhatják az Úrnak: *„elnémultunk, megalázkodtunk, a boldogságról hallgattunk,”*⁶⁷⁸ *s mihelyt fülüink hallotta, engedelmeskedtünk neked.”*⁶⁷⁹ Az ilyenek birtokolják a trónokat és a sátrakat, amelyekben szünet nélkül zengik a Megváltó dicséretét, aki minden jó bőkezű adományozója.

– Ha nincs ellenedre – szólott a lélek –, szeretnék közelebb menni hozzájuk, és látni azokat, akik bent vannak.

– Egyáltalán nincs ellenemre – felelt az angyal –, hogy lásd és halld őket, de nem fogsz hozzájuk bemenni. Ők ugyanis a Szentháromság jelenlétében élnek, s ha hozzájuk egyszer valaki belépett, minden korábbi emlékét elfelejti, és soha többé nem válik el tőlük, hacsak nem szűz volt, és így kiérdemli, hogy az angyalok kórusához csatlakozhasson.

Közelebb érve szerzeteseket pillantottak meg mindkét nemből, akik nagyon hasonlítottak az angyalokhoz, és úgy tűnt, hogy hangjuk édessége és kellemessége minden hangszerét felülmúlja. Jóllehet fényesen ragyogott minden lélek, akiket korábban más helyeken látott, ezek fényességükkel, kellemes illatukkal és szerfelett édes hangjukkal felülmúltak minden korábban látott dicsőséget. Mindenféle hangszer zengett, anélkül, hogy bárki muzsikált volna rajtuk. De a lelkek hangjai felülmúlták ezek minden édességét, és az éneklés semmilyen fáradságukba nem került, nem látszott, hogy ajkukat mozgatnák, vagy kezükkel a hangszerekhez nyúlának, mégis mindannyiuk kedvére zengett a dal.

⁶⁷³ Vö. Gal 5, 24.

⁶⁷⁴ Vö. Tit 2, 12.

⁶⁷⁵ Vö. Zsolt 150, 3–5.

⁶⁷⁶ Zsolt 66 (Vulg. 65), 12.

⁶⁷⁷ Vö. Zsolt 34 (Vulg. 33), 14.

⁶⁷⁸ Vö. Zsolt 38, 3 (Vulg.).

⁶⁷⁹ Vö. Zsolt 18 (Vulg. 17), 45.

A fejük fölött lévő boltozat tündöklően ragyogott, és szintisza aranyból készült láncok lógtak róla,⁶⁸⁰ amelyekbe gyönyörű változatossággal kidolgozott, ezüstös ágacskákat szőttek, ezekről pedig üvegcsék, harangok, csengettyűk, liliomok és aranygömbök csüggtek. Közöttük aranszárnyú angyalok nagy sokasága forgolódott: könnyű reptük a láncok között nagyon kellemes, édes hangot adott.

XXII. Az egyház védelmezőinek és építőinek dicsősége

Amikor pedig a lélek ebben a látványban örömet lelve ott akart maradni, az angyal így szólt hozzá:

– Nézd!

Odanézve megpillantott egy hatalmas, zöldellő és virágzó fát, terebélyes lombkoronával, amely mindenfajta gyümölcsben bővelkedett. A lombjában sok, különféle színű és különféle hangon éneklő madár időzött, az ágak alatt pedig sok róza, liliom és illatos füvek minden fajtája nyílt. Ugyanezen fa alatt számos férfi és nő volt arany- és elefántcsont kamrácskában, akik szünet nélkül dicsőítették és áldották a mindenható Istent minden jótettéért és adományaért. Mindannyiuk fején csodálatosan díszített aranykorona volt, kezükben aranyjogart tartottak, és olyan ruhákat viseltek, amilyeneket az előbb látott szerzetesek öltöttek magukra.

A lélek odafordult az angyalhoz, és így szólt:

– Milyen fa ez? És azok a lelkek, akik alatta vannak, mi jót tettek, míg a testükben éltek?

– Ez a fa a szent egyház jelképe⁶⁸¹ – felelt az angyal –, és alatta a férfiak és nők olyan világiak, akik adományaikért az egyes egyházak⁶⁸² testvéri közösségeibe vétettek fel, és azok egyházi tagjainak útmutatását követték, akik a világi szokásokat hátrahagyták, *megtartóztatva magukat a testi kívánságoktól, amelyek a lélek ellen harcolnak*,⁶⁸³ *józanul, igazként és istenfélelemmel éltek a világon, és várták a boldog reménységet*,⁶⁸⁴ amelyben, mint látod, nem csalatkoztak.

Majd hozzátette:

– Haladjunk tovább!

XXIII. A szüzek dicsősége és az angyalok kilenc kara

Amikor továbbhaladtak, megpillantottak egy olyan falat, amely szépségében, magasságában és ragyogásában eltért a többitől. Mindenféle drágakőből épült, amelyek különböző színű fémek foglalatában csillogtak: úgy tűnt, mintha habarcs helyett aranyat használtak volna.

⁶⁸⁰ Néhány látomásban az aranyláncokat az elhunyt jótettei alkotják, és ezek teszik lehetővé a léleknek, hogy feljusson a mennyekbe: pl. Æthelburh apátnő esetében, Beda, *HE* IV, 9. Ám ennek az elemnek a paródiái is megjelennek a népi kultúrában: Szent Péter édesanyja egy népi anekdota szerint fia közbenjárására egy vörös- és fokhagymákból font láncon jut fel a paradicsomba (TARDIOLA 1993: 208).

⁶⁸¹ A hatalmas fa toposz az édent és paradicsomot leíró látomásokban (vö. *De tre monachi*... II, TARDIOLA 1993: 96).

⁶⁸² Itt templom, egyházközség értelemben.

⁶⁸³ 1 Pét 2, 11.

⁶⁸⁴ Tit 2, 12–13.

A következő kövekből állt: kristály, krizolit, berill, jáspis, jácint, smaragd, zafír, ónix, topáz, karneol, krizopráz, ametiszt, türkiz és gránát.⁶⁸⁵

Az ilyen és más hasonló kövektől ragyogó fal szeretetet keltett maga iránt azok elméjében, akik nézték.

Eljutva a falhoz, látták azt, amit kétségkívül szem nem látott, fül nem hallott, ami az ember szívébe föl nem hatolt, amit Isten azoknak készített, akik szeretik őt. Meglátták ugyanis a jó szellemek kilenc rendjét: vagyis az Angyalokat, a Főangyalokat, az Erősségeket, a Fejedelemségeket, a Hatalmasságokat, az Uralmakat, a Trónusokat, a Kerubokat és Szeráfokat.⁶⁸⁶ *Hallottak elmondhatatlan igéket, amelyeket embernek nem lehet és nem szabad kimondania.*⁶⁸⁷

Akkor azt mondta az angyal a léleknek:

– *Halljad, leányom, figyelj, hajtsd ide füledet, feledd el népedet és atyád házát. Íme, a király kívánja szépségedet!*⁶⁸⁸

Mit is mondhatnak? Mindenki számára nyilvánvaló, mennyi kellemesség, mennyi vidámság, micsoda méltóság és magasztosság a szentek, angyalok, ősatyák, próféták karai között lenni, és látni a csodálatra méltó mártírok tömegét, látni a tiszta szüzek seregét, hallgatni az új dicsőséges éneket, az apostolok kórusára tekinteni, kiérdemelni a hitvallók társaságát, és ami minden más örömet megelőz, érezni annak kegyelmét és szelídségét, aki az *angyalok kenyere*⁶⁸⁹ és mindenkinek élete. Arról a helyről, ahol akkor álltak, nemcsak mindazt a dicsőséget látták, amit korábban, hanem a még azelőtt említett bűnök büntetéseit is, és, ami még csodálatosabb, képesek voltak látni az egész világot, egyetlen napsugárban.

Semmilyen teremtmény nem képes elfordítani a tekintetét, akinek egyszer megengedték, hogy mindenek Teremtőjét csodálja.⁶⁹⁰ És csodálatos módon, mialatt ugyanott álltak, ahol az előbb, nem fordulván el másfelé, mégis mindenkit láttak, akár előttük, akár mögöttük helyezkedett el. Nem csak a látvány, hanem szokatlan tudás is adatott a léleknek, akkora, hogy nem kellett tovább kérdezősködni, hanem mindent tudott teljesen és megfelelően, amit csak akart.⁶⁹¹

⁶⁸⁵ Lényegében ugyanezekből a kövekből épül fel az égi Jeruzsálem fala a Jelenések könyvében (21, 18–20): „A falának anyaga jáspiskő volt; maga a város pedig színarany, tiszta üveghez hasonló. A város falának alapkövei minden drágakövel ékesek. Az első alapkő jáspis, a második zafír, a harmadik kalcedon, a negyedik smaragd, az ötödik szárdonix, a hatodik karneol, a hetedik krizolit, a nyolcadik berill, a kilencedik topáz, a tizedik krizopráz, a tizenegyedik jácint, a tizenkettedik ametiszt.”

⁶⁸⁶ A kilenc angyalrendet Pseudo-Dionysios határozta meg ekképpen az *Az égi hierarchiákról* című művében.

⁶⁸⁷ Ugyanígy Szent Pál, mikor elragadták a harmadik égig: „titkos igéket hallott, amelyeket embernek nem szabad kimondania” (2 Kor 12, 4).

⁶⁸⁸ Zsolt 45 (Vulg. 44), 11–12.

⁶⁸⁹ Vö. Zsolt 78 (Vulg. 77), 25.

⁶⁹⁰ Vö. *Par XXXIII* 100–102: „Attól a fénytől olyan lesz az ember, / hogy ekkor már ha akar-ná, se tudná / más tárgy felé fordítani szemét” (Nádasdy Ádám ford.).

⁶⁹¹ Toposz; a dantei *Paradicsom* két zárótercinája is az Utazó hasonló élményéről számol be: *Par XXXIII* 140–145.

XXIV. Szent Ruadàn hitvalló

Amikor pedig ez történt a lélekkel, feltűnt előtte Szent Ruadàn⁶⁹² hitvalló, aki nagy örömmel üdvözölte őt, bensőséges, mély szeretettel megölelte, és így szólt:

– *Őrizze meg az Úr jártadat-keltesd most és mindörökké!*⁶⁹³ Én Ruadàn vagyok, a te pártfogód, akit temetésed jog szerint megillet.⁶⁹⁴

És miután ezt elmondta, ott állt semmit se szólva.

XXV. Szent Patrik és négy ismert püspök

A lélek körülnézve meglátta az írek apostolát, Szent Patrikot püspökök nagy sokaságában, akik között látott négy olyan püspököt is, akiket ismert, vagyis Szent Celestinus érseket⁶⁹⁵ és Malachiaszt, ki az előbbi férfit követte az érsekségben, és aki Ince pápa idejében Rómába jött, s Ince ott követte és érsekké nevezte ki, és aki mindazt, amije csak volt, a szerzetesközösségek és a szegények között osztotta szét. Megalapított ötvennégy szerzetesi, kanonoki és apácaközösséget, ezeket minden szükségükben ellátta, és semmit sem tartott meg magának.

Meglátta ott Christian louth-i püspököt is, aki az előbb említett Malachiasnak anyai részről fivére volt, csodálatosan állhatatos férfi, az önkéntes szegénység kedvelője, és Nehe-miaszt, a duani közösség elöljáróját, aki egyszerű és szerény férfi volt, tudásban és tisztaságban ragyogó mindenekfelett.

Ezt a négy püspököt ismerte fel. Mellettük volt egy csodálatosan feldíszített szék, amelyen senki sem ült. Így szólt a lélek:

– Kié ez a szék, és miért üres?

Malachias válaszolt neki:

– Ez a szék egy bizonyos testvérünké, aki még nem hagyta el a testét, de amikor elhagyja azt, ide fog ülni.

De miközben a lélek szerfelett gyönyörködött mindebben, eléje lépett az Úr angyala, aki korábban mindig előtte járt, és nyájasan megszólította.

XXVI. A lélek visszatér a testébe

Megkérdezte:

– Mindent láttál?

Felelt neki a lélek:

– Láttam, uram. Kérlek, hadd maradjak itt!

Mire az angyal:

– Vissza kell térned a testedbe, és felebarátaid javára megőrizned emlékezetedben mindazt, amit láttál!

Amint a lélek meghallotta, hogy vissza kell térnie a testébe, nagy szomorúsággal, sírva felelt: – Uram, mi oly nagy rosszat tettem valaha, hogy ennyi dicsőséget elhagyva vissza kelljen térnem a testembe?⁶⁹⁶

⁶⁹² Szent Ruadàn: 6. századi ír keresztény apát, a lorrhai kolostor alapítója.

⁶⁹³ Vö. Zsolt 121 (Vulg. 120), 8.

⁶⁹⁴ Vagyis Ruadàn egyházmegyéjében kell majd Tundalus testét eltemetni.

⁶⁹⁵ Szent Celestinus: Cellach Uí Sínaig (1080–1129), Armagh érseke, a 12. századi ír egyházi megújulás fontos alakja.

⁶⁹⁶ A túlvilági látomások visszatérő epizódja, hogy a lélek, miután látta a boldogok királyságát, nem akar visszatérni a testébe: Wettinus például a legnagyobb próbatételként nevezi meg ezt a kötelességet.

Így szólt az angyal:

– Ebben a dicsőségben csak a szüzek léphetnek be, akik megőrzik testüket az érzéki vágy érintésétől, akik szívesebben égetnék meg magukat ezért a dicsőségért, minthogy önkéntesen mocskolják be magukat a torz vágyakkal. Te azonban nem akartál hinni az Írás szavának, ezért nem maradhatsz itt. Térj hát vissza a testedbe, ahonnan jöttél, és innentől kezdve tartózkodj azoktól, amiket eddig cselekedtél. Nem fogod nélkülözni a tanácsunkat és a segítségünket, hanem bízást számíthatsz rájuk.

Miután ezeket mondta az angyal, a lélek megfordult, és amikor próbált megmozdulni, hirtelen megérezte, hogy a test súlya nehezedik rá. Nem érezte, hogy idő telt volna el, hanem az időnek ugyanabban a pontjában érezte, hogy az angyallal beszél, és hogy a földön visszatér a testébe. Akkor erőltlenül kinyitotta testi szemeit, és miközben felsóhajtott, de semmit sem szólt, meglátta, hogy egyháziak állnak körülötte. Magához vette az Úr testét, és mindenét, amije csak volt, hálája jeléül szétosztotta a szegények között, és megparancsolta, hogy tegyék a szent kereszt jegyét a ruháira.

Mindazt, amit látott, később elmondta nekünk, és intett minket, hogy jó életet éljünk, és Isten ígését, melyet korábban nem ismert, nagy odaadással, alázattal és tudással terjesszette. Mi pedig, mivel az életét utánózni nem tudjuk, legalább az olvasók hasznára leírtuk. Ezért a legalázatosabb és legodaadóbb kéressel kérjük kegyelmességteket, nagy hírű G., hogy noha méltatlanok vagyunk rá, emlékezzetek meg rólunk imáitokban, míg el nem nyerjük annak tetszését, aki mindazt végbevitte, amit az imént elmondtunk: a mi Urunkét, Jézus Krisztusét, akinek tisztelet és dicsőség mindörökkön örökké. Ámen.

*Draskóczy Eszter fordítása, a jegyzeteket írták: Draskóczy Eszter és Ertl Péter
A fordítást lektorálta: Farkas Flóra*

THURKILLUS LÁTOMÁSA (1206): A NYUGATI KERESZTÉNY VÍZIÓK UTOLSÓ LÁNCSZEME A KOMÉDIA ELŐTT

A SZÖVEG

A látomást az Essexben található Coggeshall cisztercita szerzetese (1207 és 1218 között apátja), Radulphus (Ralph of Coggeshall, † 1227 után) illesztette be *Chronicon Anglicanum* című művébe.⁶⁹⁷ A *Visio Thurkilli* kiadását a négy fennmaradt 13–14. századi kézirat alapján készítette el Paul Gerhard Schmidt.⁶⁹⁸ A nagyjából harminc oldalas vízió huszonöt fejezetre oszlik, amelyek három szerkezeti egységet alkotnak:

- 1) a szerkesztő-lejegyző előszava (1. *Praefatio*);
- 2) a látomás keletkezésének körülményei (2. *Series visionis*);
- 3) maga a vízió (3–25. fej.).

Nem tudjuk, hogy a ciszterci barát, Radulphus a látomás lejegyzője-e, vagy ő csak beillesztette a víziót a krónikájába. Az előszó magyarázatot kínál a látomások keletkezésére, amelyek azért váltak szükségessé, mert a korabeli emberek – talán azok bonyolultsága, távoliséga miatt – elveszítették érdeklődésüket az evangéliumi tanok, az apostolok prédikációi és a korábbi csodák, revelációk iránt, és elmerültek a vétkekben és a világi élvezetekben. Isten ezért, e tanúbizonyságokon keresztül, a lelkek túlvilági állapotáról szóló *rejtett tudást* érthetően és világosan akarja a bűnösök tudtára adni.

A 13. századi szerkesztő megnevezi a látomás előzményeit, így a Nagy Szent Gergely *Dialógusa*iban leírtat, a *Szent Patrik purgatóriumát*, a három napig mozdulatlanul heverő ír katoná (vagyis Tundalus) látomását és *Az eynshami szerzetes* 1196-os vízióját, amely Thurkillus legszorosabb előzménye.⁶⁹⁹ Megjegyzi, hogy ugyan biztosan lesz, aki megkérdőjelezi a beszámoló valóságtartalmát, ahogy az több más látomással kapcsolatban is történni szokott, ám a dokumentum hitelessége bizonyítékának tekinthető Thurkillus egyszerűsége, tisztasága és vallásossága, valamint az általa elért hatás, ugyanis a beszámolót hallva sokan tértek jó útra. Az „egyszerű ember egyszerű nyelven előadott látomását” pedig úgy jegyzi le, „ahogy azt a szájából hallotta”, azonban végig egyes szám harmadik személyben beszélve róla.

⁶⁹⁷ Két további fontos történeti munka is megőrizte a látomást: a Londontól északra található St Albans főapátság bencés szerzetese, Roger de Wendover († 1236) krónikája (*Flores Historiarum*) és Matthew Paris-tól a *Chronica maiora*. Ld. SCHMIDT 1978b: IX–X.

⁶⁹⁸ A kéziratok felsorolásához ld. SCHMIDT 1978b: VII–VIII.

⁶⁹⁹ Az előszóban felsorolt látomások mind fontos forrásai Thurkillusénak, a legtöbb átvétel azonban a *Gunthelmus látomásából* származik, ahonnan egy egész fejezetet (*De primo parente sub arbore quiescente*) kölcsönöz a szerző.

A FŐSZEREPLŐ ÉS A LÁTOMÁS KELETKEZÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

Thurkillus egy keményen dolgozó és igaz szívű, lehetőségeihez mérten nagylelkű földműves, aki az Essexi Stisted faluban él. Mindenszentek hetében (egészen pontosan október 28-án) Irgalmas Szent Julián jelenik meg a földműves birtokán, és beszédbe elegyednek a szomszédok vendégbarátságáról. Thurkillus meghívja magához a szentet, és lelke még aznap éjjel (pénteken) megkezdí túlvilági útját Julián vezetésével, miközben teste mozdulatlanul hever az ágyán. Mindössze a szent által belefűjt „élet lehelete” jelzi, hogy nem halt meg.

A feleség szombat reggel a misére indulva még azt hiszi, hogy az előző napi nagy munka miatt alszik Thurkillus (szokásával ellentétben), azonban amikor még mise után sem mozdul, „méltatlankodva [...] és szentelen asszony módjára lármázva, férje nevét sűrűn ismételve és tagjait egyenként rázogatóva [...] akarta őt felkelteni, de semmit sem tudott elérni”. A híre a család, a szomszédok és az egész gyülekezet összeszalad, és mindnyájan igyekeznek felébreszteni, hasztalanul. Másnap a templomban a pap felszólítja a híveket, hogy imádkozzanak a férfi lelki üdvéért. Vasárnap este a Thurkillus ágya köré gyűltek egy ékkel felnyitják a száját, és szentelt vizet csorgatnak bele. Erre a férfi felébred, és erősen panaszkodik, amiért ilyen hamar felébresztették, mivel még annyi minden feltárult volna előtte, és látomásáról tanúbizonyságot is kellett volna kapnia.

Az ébredését követő napon, félszége és „felettebb egyszerű mivolta miatt” nem tud összefüggően és részletesen beszámolni a látottakról, hiába faggatják a pap és szomszédok. Éjjel azonban Julián megjelenik álmában, és ráparancsol, hogy mindent fedjen fel a gyülekezet előtt, „hiszen azért ragadtatott el, hogy a látottakat közlétegye”.

Thurkillus, engedelmeskedve a szent parancsának, mindenszentek és halottak napján mindent előad, amit látott, ékes angol nyelven a falu ura, valamint az egyházközség minden híve előtt. Hallgatói mind álmélkodnak a férfi szokatlan ékesszólásán, mivel azelőtt mindig nehéz beszédűnek és félszegnek tűnt. Az egész nép előtt megvallja bűnét, hogy terménye begyűjtésekor pontatlanul adózta le a tizedet. Kifejti, hogy „milyen büntetőhelyeket és miféle kínokat látott, milyenek voltak az igazak lakhelyei és mekkora az ott élők öröme”. Feltárja „minden egyes hallgatójának atyja, anyja, fiú- és lánytestvérei és rokonai állapotát [...]: hogy mostanáig büntetésben vagy nyugalomban részesültek-e, és hogy milyen közbenjárás és hány misemondás révén szabadulhatnak ki a büntetőhelyekről, és juthatnak el az örök boldogság nyugalomába”.⁷⁰⁰

A TÚLVILÁGJÁRÁS KÉT VEZETŐJE: IRGALMAS SZENT JULIÁN ÉS SZENT DOMNIUS

A mai olvasó számára két kevésbé ismert szentet választott magának vezetőül a Thurkillus-látomás szerzője. A lélek vezetője Irgalmas Szent Julián (*Julianus Hospitator*), a szál-lásadók és révészek védőszentje, aki a *Legenda aurea* szerint, miután – az Oidipus-történethez hasonlóan – tudtán kívül megölte szüleit, vezeklésül minden vagyonát mene-

⁷⁰⁰ 2. fej.

dékházak és kórházak építésére költötte. Szent Julián, a szállásadók védőszentje nem véletlenül válik Thurkillus vezetőjévé, hiszen a földműves és felesége kivételesen vendégszerető emberek: már akkor is el van szállásolva két szegény asszony náluk, amikor Thurkillus meghívja magához a szentet. Julián a másik hagyományos szerepét is betölti a látomásban: ő lesz a lélek révésze az élet és a halál birodalmai között a túlvilági utazás során. Továbbá, mindössze egy helyen tudunk Julián-tiszteletéről Angliában: éppen Thurkillus lakóhelye közelében, Colchesterben.⁷⁰¹

A korabeli angliai olvasók számára sem biztos, hogy ismert volt a másik vezető, Szent Domnius dalmáciai vértanú,⁷⁰² akinek csak Dél-Franciaországban, Észak-Itáliában és Horvátországban volt kultusza, és akinek sem templomot, sem oltárt nem szenteltek Angliában. Domnius ismeretlenségét mutatja, hogy nevét az első kiadás⁷⁰³ alapjául szolgáló 13. századi kéziratban⁷⁰⁴ egy kortárs kéz következetesen Dominicusra javította. Joseph Bédiernek köszönhető, hogy a *chanson de geste*-ekben a többi szenttel együtt emlegetett, rejtélyes Domniusról kiderítette, hogy a Via Aemilián található Borgo San Donnino⁷⁰⁵ patrónusaként a zarándokok körében közismert szent volt. E városon haladt át mindenki, aki északról, a Nagy Szent Bernát-hágón át érkezett Itáliába, így fontos állomás volt a Rómába (és délebbre) tartó zarándokok számára, akiknek menedékházak épültek itt.⁷⁰⁶ A *Visio Thurkilli* modern kiadója, Paul Gerhard Schmidt ez alapján is feltételezi, hogy Thurkillus látomásának megszövegezője zarándoklatot tehetett, ami nem volt elképzelhetetlen a korban parasztok számára sem: hasonló esetről számol be *Gottschalk látomása* is.⁷⁰⁷

Rajtuk kívül még két angyal kerül vezető szerepbe a purgatóriumi területeken: Szent Mihály az egész purgatórium őre, Uriel pedig a tűz és a jéghideg tó „gondnoka”, aki a gonosz lelkek betörésétől védi ezeket a helyeket.

⁷⁰¹ SCHMIDT 1978a: 57.

⁷⁰² Szent Domnius (Sanctus Dompninus) Salona első püspöke volt 284 és 304 között. A diocletianusi keresztényüldözés idején, 304-ben a város keresztényeivel együtt a helyi amfiteátrumban halt vértanúhalált. Testét a városon kívül, az északi temetőben helyezték örök nyugalomra, ahol sírja fölé az 5. században ókeresztény bazilikát építettek.

⁷⁰³ WARD 1875: 420–459.

⁷⁰⁴ London, British Library, MS Royal 13 Dv.

⁷⁰⁵ Ma Fidenza, amely a kora középkortól 1927-ig viselte ezt a nevet; Parma és Piacenza között található. Egykori gazdagságáról középkori katedrálisa tanúskodik.

⁷⁰⁶ BÉDIER 1917: II, 211.

⁷⁰⁷ A 12. századi *Gottschalk látomása* ban egy Winido nevű paraszt tesz zarándoklatot Jeruzsálembe és utána Santiago de Compostelába (SCHMIDT 1978a: 57–58).

TÚLVILÁGI FÖLDRAJZ

A bazilika: ahol a lelkeket fogadják

Az utazás során Thurkillus lelke és Julián kelet felé indulva a világ közepére utaznak, ahol egy csodálatos, falak nélküli, kerek és boltíves bazilikát találnak (ez a Szűz Mária-bazilika, ahogy később megtudjuk),⁷⁰⁸ melynek közepén, a keresztelomedencében déli nap-fényességű láng világít. Itt Szent Jakab üdvözlí őket, és megkéri Szent Domniust, a hely őrzőjét és Szent Juliánt, hogy mutassák meg a büntetés helyszíneit és az igazak lak-helyét. Szent Domnius elmagyarázza, hogy ez a bazilika azoknak a lelkeknek a helye, akik nemrég váltak el a testüktől. Az igazak lelkei fehérek és fiatal arcúak, és ahogy sétálnak a bazilika füves mezején, a fű nem fonnyad el a lépteik nyomán, hanem megőrzi eredeti zöld színét. Mikor kivezetik Thurkillust az északi falon kívülre, megpillantja a fekete és fehér foltokkal tarkított lelkeket, melyek közül a főként fehér foltosak a falhoz közel állnak, a fekete foltosak távolabb.

A pokol bejárata

A fal mellett található egy árok, a pokol bejárata: rettenetes bűzt áraszt folyamatosan, amely a pontatlanul beszigetelt tized túlvilági büntetése. Thurkillus kétszer is meg-érzi ezt a visszataszító szagot,⁷⁰⁹ amely nehéz köhögést⁷¹⁰ vált ki belőle. Ugyanekkor az ágyon mély álomban fekvő teste is köhögni kezd. Julián megállapítja, hogy Thurkillus nem szolgáltatta be a dézsmát tisztességesen, és amikor a földműves azzal védekezik, hogy akkor nem tudta volna a családját táplálni, Julián letorkollja, hogy a tisztessen fize-tett tized után minden évben jobban termett volna a földje.

A tisztulás, a megméretés és az öröm helyszínei

A bazilika keleti részén (északról és délről két fal közé szorított) hatalmas tisztító-tűz lán-gol, keleten pedig egy rendkívül hideg és sós tó található, amelybe a tűzből kijöve merül-nek a lelkek. Azután pedig egy nagy híd kezdődik, melyet tövises és tűhegyek borítanak, amelyen mindenkinek át kellett mennie, mielőtt feljuthat az öröm hegyére. A hegyen egy csodálatos templom van, akkora, hogy a Föld egész lakossága beleférne (3. fej.).

A Szűz Mária-bazilikában a frissen érkezett lelkeket Szent Domnius szenteltvízzel hinti meg. (Ez a tisztító rítus emlékeztet a dantei purgatórium-szigetre érkezéskor a Cato parancsára történő szertartásra, amikor Dante arcát a sziget fűvén lecsapódó harmattal

⁷⁰⁸ Forrásai: a *Szent Patrik purgatóriumában* lévő kolostor, ahová a földbe vájt üreget keresztül jut el Patrik (*Purg. Patr.* 5. fej., hivatkozott kiadás: EASTING 2018).

⁷⁰⁹ Minden pokoljárás kötelező eleme, pl. *Tundalus látomása* VI., VII. és X. fej.

⁷¹⁰ Más utazók a köhögésnél súlyosabb kínokat is elszenvednek alvilágjárásuk során: Oweinnek és Tundalusnak több pokolbeli büntetést is kell állniuk az út során (többek között tűzbe vetik őket: ld. *Tundalus látomása* IX. fej.; *Purg. Patr.* 5. fej.); Furseus állat és vállát pedig megégetik az ördögök, és ezek a sebhelyei élete végéig meg is maradnak.

tisztítja meg Vergilius.)⁷¹¹ Szombat reggel 6-kor Mihály arkangyal, Péter és Pál apostolok érkeznek a bazilikához, hogy érdemük szerint osszák ki a lelkek helyeit. Szent Mihály a bazilikában összegyűlt fehér lelkeket egy füves és egyenes útra tereli, amelyen sértetlenül haladhatnak át a tűzön, tavon és hídon egészen az Öröm-hegyi templomig. A fehér és fekete foltos lelkeket a purgatóriumi tűz megtisztítja a foltjaiktól, melyeket a bűn festett rájuk.

A teljesen sötét színű lelkeket Szent Pál és az ördög méri meg,⁷¹² mégpedig úgy, hogy Pál a bazilikán belül ül le, az északi falnál, míg a fal másik oldalán az ördög telepedik le, lábánál nyílik egy lángot hányó lyuk, a pokol szája. A falon, kettejük között, tökéletes egyensúlyban egy mérleg található: egyik karja Pál felé, a másik az ördöghöz nyúlik. Mindkettőnek két mérlegsúlya van: az apostolnak két aranyszínű, a démonnak két kormos. Ha a megvizsgált lélek rossztettei húzzák le a mérleget, a pokolba kerül, ha az apostol aranysúlya, akkor a purgatóriumi tűzbe vezetik. Felhasználva a Nagy Szent Gergely óta ismert toposzt, az angyalok és ördögök vetélkedését a lélekért, időnként nézeteltérés támad a két ítélkező között, ugyanis előfordul, hogy az apostol csak a kisebb súlyt helyezi a mérlegre, az mégis nehezebb lesz az ördög mindkét súlyánál. Egy alkalommal pedig egy, a bűnei miatt teljesen elfeketült pap kerül sorra, akit Pál alaposan leszid méltatlan életéért, mégis megszán, és mikor hiába teszi mindkét aranysúlyt a mérlegre, azok könnyebbnek bizonyulnak a pap rossztetteivel szemben, Pál melléjük hajít egy szenteltvíz-tartót, olyan hévvel, hogy a fekete súlyok az ördög lábára zuhannak.

A tisztulás menete és Thurkillus útja a purgatóriumon keresztül

Ez az egyetlen látomás, amely a purgatóriumot már különálló területként, és nem a pokol részeként ábrázolja, ezzel előlegezve a dantei rendszert. A thurkillusi purgatórium három helyszínt foglal magában: (1) a *hatalmas tisztítóüzet*, mely eltünteti a fekete foltokat a lelkekről, és amelyen Szent Julián Thurkillust sértetlenül vezeti át. A lelkek, akik ezekből a lángokból kikerülnek, (2) a *rettentő hideg és sós tóba* merülnek a purgatóriumot felügyelő Szent Mihály parancsára. Van, aki a feje tetejéig, más a nyakáig, megint mások a karjukig és mellkasukig, egyesek a köldökükig, néhányan pedig bokáig merülnek el a vízben. Ennek a különbségnek az az oka, hogy a tó fenekén lépcsőfokok vannak, és a lelkek ezeken állnak. A különböző magasságig ellepett bűnösök képe gyakori a pokolleírásokban: a *Visio Pauli*tól kezdve a dantei Phlegethónig tűzfolyókba süllyednek a lelkek. A dantei pokol 9. körében –Thurkillus látomásához hasonlóan – különböző mértékig merülnek jejes tóba az árulók, de az eltérő magasság fizikai magyarázatával csupán Thurkillusnál találkozunk.

⁷¹¹ *Pur* I 95, 121–129.

⁷¹² A lelkek mérése ősi egyiptomi mítoszról származik, és a zsidó-keresztény hagyományba az *Ábrahám testamentuma* című zsidó apokrif iraton keresztül jutott el, amely az 1. vagy a 2. században keletkezett Egyiptomban, héber vagy arámi nyelven, és görög fordításban maradt fenn. Ábrahám, kevéssel a halála előtt, ellátogat Kelet kapuihoz, melyek a paradicsomba és a pokolba vezetnek: itt mérik és ítélik meg a lelkeket (a szöveg angol nyelven: CRAIGIE 1906).

A lelkek, akik kiérnek a vízből, elkezdhetik útjukat (3) a *tüskékkel-tövisekkel kirakott híd* on, melyet egyesek gyorsan tesznek meg, mások éveket töltenek itt is, mint a tűzben és a vízben – Nagy Szent Gergely *Dialógusai* óta ez a híd is a műfaj visszatérő eleme, de csak *Thurkillus látomása* ban tölt be egyrészt tisztító funkciót, másrészt köt össze két területet: a tisztulás és az öröm helyszíneit. A purgatóriumi helyszíneken töltött idő azon múlik, hogy az élők segítik-e a tisztulót lelki üdvéért mondatott misével vagy adománnyal, illetve hogy ők életükben mennyire igyekeztek feloldozást nyerni bűneik alól azáltal, hogy könnyörülettel fordultak a szegények felé. Thurkillus megszemléli, hogyan igyekszik egy szerencsétlen a tüskéken mezítláb átjutni, majd nem viselvén el a talpába fúródó töviseket, először négykézláb vergődik előre, majd miután a kezét is átdöfik a tüskék, hason csúszik tovább, egész testéből vérezve. Ám amikor megérkezik a templomba, az ott tapasztalt öröm minden fájdalom emlékét eltörli.

Mikor Thurkillus és Julián visszatérnek a bazilikához, ott találják Szent Pált, aki a lelkek fölött érzett nagy könnyörülettől és az igyekezettől, hogy igazságos ítéletet kapjanak, izzadva folytatja a mérleg-mérkőzést az ördöggel.

Pokoli színjáték:⁷¹³ a bűnök és büntetések kapcsolata

A következő nap vecsernyekor egy ördög tűnik fel a bazilika északi részénél, aki egy fekete lovat lovagol meg, keményen sarkantyúzva, tekervényes utakon hajtva, a gonosz lelkek álnok kacagásától és gúnyolódásától kísérve. Szent Domnius kérdésére az ördög elmondja, hogy a fekete ló egy, az előző éjjel, gyónás nélkül meghalt angol nemes volt, aki kegyetlenül bánt embereivel, sokakat szegénységbe taszított jogalap nélküli adókivetéssel, főként gonosz felesége felbujtására. A nemes tehát a pokolban hajsolt lóként azt a kihasználó bánásmódot szenvedte el, amellyel ő gyötörte alattvalóit.⁷¹⁴

A szentek kérésére az ördög elvezeti őket a színjátékhoz, amelyet minden szombat éjjel eljátszatnak a kárhozottakkal, ugyanakkor megtiltja, hogy a földi utazó is láthassa azt, nehogy a beszámolója hallatán jó útra térjenek az emberek, akik bűneikből már életükben elkezdtek összeállítani kínzószéküket (4. fej.). Thurkillus azonban egy fal mögül meglesi az előadást. Pontosan ahogy őt rejti a fal mögé a két szent (5. fej.), úgy fogja Dantét is bújtatni Vergilius.⁷¹⁵

⁷¹³ A szövegrész fordítása olvasható a bevezető után. Az epizód legközvetlenebb forrása tudomásunk szerint *Gunthelmus látomása*, melynek címszereplőjét Szent Bernát vezeti végig a túlvilágon. Gunthelmus poklában a bűnös apácák és szerzetesek kénytelenek újraélni egykori életüket, miután pedig eljártak földi bűnös cselekedeteiket, démonok rohannak oda, hogy megbüntessék őket (SCHMIDT 1978a: 60).

⁷¹⁴ Az epizód forrása Iohannes de Hauvilla 12. századi szatirikus-allegorikus költeményének részlete (*Architrenius* 5, 126 sk., kiadása: WETHERBEE 1994), de hasonló büntetést kap *Az eynshami szerzetes látomása* ban a házasságtörő uralkodó (ld. VIOLANTE 2016–2017: 116).

⁷¹⁵ „Jó mesterem szólt: »Hogy ne lehessen észrevenni, / hogy te itt vagy, bújj le / egy kiszögellés mögé, ami eltakar [...]«” (*Inf XXI* 58–60, Mátyus Norbert ford.).

A pokolbeli büntetések egy részét tehát innen, a fal mögül pillantja meg az utazó: egy színpadot lát, amelyet jókora szögekből és izzó vaskarikákból készült székek vesznek körbe. E székeknek az alkotóelemei egy-egy elkövetett bűn nyomán készülnek, így vétkeikkel a halandók maguknak ácsolják alvilági kínzószéküket. Hetente egyszer pedig gúnyos ördögök kényszerítik arra az itt kínlódókat, hogy mutassák be, játsszák el előttük bűnös cselekedeteiket. A színjáték után a démonok tüzes kampókkal széttépik a szenvedők tagjait, forró olajjal locsolják le azokat, majd izzó vaslapokat szögelnek rájuk, és visszalökkik őket székükbe, ahol a hatalmas szögek átdöfik a húsukat.

A bemutatott bűnök lajstromában sok az egyezés *Thurkillus látomása* és a *Komédia* között: ez azonban nem rendkívüli, a 12–13. századi víziók és a gyónási kézikönyvek által felsorolt vétkek lényegében megfelelnek a dantei *Pokolban* elítéltekkel.⁷¹⁶ A Thurkillus-vízió kitűnik azonban ezek közül a minél változatosabb és következetesebb bűn–ellenbüntetés-kapcsolódásokra törekvésével.

Thurkillus látomása ban a bűnök és a büntetések közötti kapcsolat szinte mindig és két szinten is ellenbüntetés-szerű: a lelkeknek a démoni, hahotázó közönség előtt⁷¹⁷ elő kell adniuk világi bűneiket, elviselve titkon elkövetett cselekedeteik nyilvános szégyenét; és legtöbbször a bűnös szokásuk változik a pokolban kinná. Ezeket a gyötrelmeket a következőképpen csoportosíthatjuk:

Tűzzel büntetés

a) A lopott, illetve mások kárára gyűjtött javak *tűzessé válnak* a túlvilágon: így a ruhájával kérkedő, gögös ember ruhája meggyullad, és megégeti a testét (6. fej.), a lisztlopó molnár kezében felgyullad a liszt, és az egész testén végigfolyik (14. fej.).

b) Hasonlóképp, a korrupt bíró kezében is meggyullad a peres felektől kapott kenőpénz,⁷¹⁸ de itt *az ördögök még fokozzák a büntetést*: kényszerítik az egykori bírót, hogy lenyelje, majd kihányja az égő pénzeket,⁷¹⁹ melyeket aztán összegyűjtenek egy edényben, hogy ez legyen a szerencsétlen következő étele is (9. fej.).

Büntető ördögök

a) *Kínozzák a bűnt elkövető testrészt*: a népét sem szóval, sem példával nem nevelő pap nyelvét átvágott torka közepén kihúzza, tőből lenyesik a démonok.

b) *Metaforikus büntetést* mérnek a becsmérlőkre: egy tüzes dárda két végét adják két becsmérlő szájába, és azok ezt rágják addig, amíg el nem fogy közülük a dárda, és akkor

⁷¹⁶ A bűnök osztályozásáról a *Komédiában* és a forrásokról ld. MORGAN 2012: 142–183; KELEMEN 2016: 9–24.

⁷¹⁷ A *Szent Patrik purgatóriumában* is kinevetik a bűnösöket a démonok (*Purg. Patr.* 7. fej., EASTING 2018: 24–25).

⁷¹⁸ Az *eynshami szerzetes látomásában* a részeses aranyműves bűnhődik ugyanígy (XXI. fej. CREMONESI 2016–2017: 133).

⁷¹⁹ Az *eynshami szerzetes látomásában* pedig a méregkeverők büntetése ez (XXXVIII. fej. CREMONESI 2016–2017: 174).

egymás arcát szaggatják fogaikkal (11. fej.). Az epizódot felidézi majd a dantei Ugolino és Ruggieri büntetése.⁷²⁰

c) *A világi dicsőséget túlvilági kudarcra változtatják*: a gonosz katona páncélban, felfegyverkezve, harci készenlétben ül egy koromfekete lovon, és így ront az ördögökre, de azok kiütik a nyergéből, és széttépik (8. fej.).

A földi bűn alvilági tükre a büntetés

a) *Igazságszolgáltatás az elnyomottaknak*: a rossz földműveseket, akik az ökrökön verék le uruk szidalmait, éhezették, halálra dolgoztatták állataikat, a pokoli színpadon a megvadult ökrök tapossák el (11. fej.). (N. b. Az áldozatok azonban nincsenek jelen a pokolban a bántalmazóik túlvilági büntetésekor, csak az ördögök veszik fel alakjukat.)

b) *A bűn igazi természetét fedi fel a házasságtörők büntetése*, akik számára – mikor a démoni színházban ismétlik buja együttléteiket – e „sekélyes szerelem” gyönyöre egymás elviselhetetlen gyötrésébe-marcangolásába változik (10. fej.).

A büntetés harmadik, korábban már említett fázisa a színjátékban résztvevő minden bűnöst egyformán érint: a bűneikből ácsolt, izzó, hosszú szögekkel kirakott széken kell ülniük, és a bűneiket megjelenítő előadás végeztével az ördögök tüzes kampókkal tagonként szétszaggatják őket, majd a tagjaikat forró olajjal locsolják. Ez a kínzásfajta sújtja a dantei *Pokol*ban a sikkasztókat is, ahol az egyik ördög „úgy megragadta a [lélek] karját a kampósvassal, / hogy kiszaggatott belőle egy húscsacatot” (*Inf* XXII 71–72).⁷²¹

A széttépés után Thurkillus démonai egyenként összerakják a kárhozottak árnytestét, hogy azok újra elszenvedhessék ugyanazokat a kínokat. Majd tüzes vaslapokat szögelnek a testükre – ez a büntetés szerepel már *Szent Patrik purgatóriumá*ban is –, így kerülnek vissza a kínszékéikbe.

A bemutatott bűnösök nagy része a minden közösségben jelenlévő tipikus figura – a gőgös ember, a katona, a korrupt bíró, a lisztlopó molnár, az elvetemült földműves, a házasságtörő pár –, akik így a társadalombíráló látomások visszatérő, jobbára arctalan szereplői. Közülük csak a korrupt bíró leírásában találunk olyan jellemző jegyeket, amelyek egy konkrét történelmi személyre utalhatnak.⁷²² A tisztulók között pedig számos ismerős – köztük Thurkillus apja is – felbukkan majd, akiknek a túlvilági kínjain segíthetnek az élők. A még élőket pedig, akiknek a bűneikből készülő székéről az ördög beszámol, Thurkillus személyesen figyelmezteti a látomásból felébredve, tapintatosan nem nevezve meg őket az olvasóközönség előtt.

⁷²⁰ „[...] egy lyukban két összefagyottat pillantottam meg; / az egyiknek a feje, mintha sapka lett volna a másikon, / és ahogy az éhes ember eszi a kenyeret, / úgy mélyesztette bele fogát a felső a másikonba / ott, ahol az agy összeér a tarkóval. Tydeus sem rágtá másképp / a megvetett Melanippos fejét, / mint emez a koponyát és a többi részeket.” (*Inf* XXXII 125–132, Mátyus Norbert ford.)

⁷²¹ Mátyus Norbert ford. A párhuzamra már Alison Morgan (MORGAN 2012: 48) is felhívta a figyelmet.

⁷²² SCHMIDT 1978a: 54–63, Osbert fitz Hervey, 1206 előtt elhunyt bíróval azonosítja.

A négy udvar büntetésétől a paradicsomig

További pokoli büntetések

A pokoli színpadon és kínszégeken kívül négy udvarban lakolnak a következő bűnösök: a gyilkosok, a rablók, a boszorkányok, az alattvalóikat jogtalan adókvetésekkel szorongató nemesek és a buják. Az első udvarban kemencékben és óriási fazekakban forró szurokban, mint fekete halak úszkálnak a lelkek. A másodikban az edények hóval és jéggel vannak töltve, itt a hideg kínozza a bűnösöket. A harmadikban a fazekak bugyogó, kénes vízzel és más bűzös füvekkel vannak tele: ez főleg a bujákat kínozza, akik „életüket a bujaság bűzében fejezték be”. A negyedik udvarban lévő edények maró, sós és fekete vízzel vannak megtöltve, amely bármiféle belemerített fáról azon nyomban lemarja a kérget. Az első kettő és a harmadik-negyedik büntetés között nyolcnaponta helyet cserélnek a bűnhődők (17. fej.). A forró és a hideg váltakoztatása már *Dricthelmus látomása* óta vissza-visszatér a pokolbeli büntetések sorában.⁷²³

Purgatóriumi találkozások

A tisztuló lelkek – ellentétben a pokolbeliekkel – megnevezést kapnak: így Roger Picoth, Thurkillus egykori ura nem léphet be az Öröm-hegyi templomba, mert nem fizetett meg negyven dénár megszolgált bért a munkásainak, a St Ositha-plébániának pedig az évjáradékkal tartozik. Fiát és örökösét bízta meg a purgatóriumból a tartozások megfizetésére, hogy végre eljuthasson a vágyott nyugalomba (19. fej.). Ezzel a szerző tulajdonképpen megrója az alattvalóinak adós uraságokat, majd fontosnak tartja, hogy tisztázzon egy jámbor szerzetest, akinek hirtelen halála (egy hosszú böjt utáni nem megfelelő étkezéstől halt meg) szóbeszédet indított el, miszerint isteni büntetés sújtott volna le rá (20. fej.). Thurkillus a saját apját is megpillantja, aki terményeinek csalárd eladása miatt a túlvilágon kórósovány lett. Szent Mihály arkangyal, aki a purgatóriumi részen vezeti az utazókat, felfedi Thurkillusnak, hogy apja szenvedését harminc misével és a csalárdul szerzett összeg kétharmadának a megfizetésével tudja megváltani, figyelembe véve Thurkillus szegénységét (21. fej.).

A purgatóriumban minden vasárnap pihenőnap a kínoktól – a toposz először *Szent Pál apostol látomásában* jelenik meg –; szombat délután háromkor Uriel angyal, aki a purgatóriumi helyszínek másik őre, megnyit egy csatornát, leengedve a jéghideg tó vizét, mely csak hétfő hajnalban töltődik újra (23. fej.).

Az öröm helyszínei

A lelkek, akik a purgatóriumi területeken átjutva megtisztultak a bűneiktől, illetve az igazak, akik átsétáltak a tisztítóhelyeken átvezető széles úton (így Thurkillus is, miután a tized miatt elszenvedett egy kis kellemetlen köhögést), mind az Öröm hegyére (*mons gaudii*) érkeznek. Itt található a paradicsom három, egymástól jól elkülöníthető terü-

⁷²³ Így a *Szent Patrik purgatóriumában* és a *Tundalus látomásában* is (X. fej.).

lete:⁷²⁴ a templom, ahová betérnek a paradicsomba érkező lelkek; a *locus amoenus*, ahol Ádám pihen, és az aranytemplom. Az első templom telis-tele van arany fényt árasztó, fehér színű ruhát viselő boldogokkal (22. fej.). A látvány megegyezik a Nagy Szent Gergely által leírtakkal és a *Szent Patrik purgatóriumá* nak földi paradicsomával, de minden középkori leírásban fény övezi a fehér ruhás boldogokat. Égi melódia hallatszik, ami szintén visszatérő elem *Szent Pál látomása* tól kezdve.

A *locus amoenus*, az éden toposzainak megfelelően és szorosan követve a *Gunthelmus látomása* t, egy illatos és gyümölcsfákkal teli, kies mező az Öröm-hegyi templomtól keletre (24. fej.). Egy áttetsző forrásból négy folyó ered,⁷²⁵ és egy hatalmas, gyönyörű, mindenfajta gyümölcsöt bőven termő fa alatt⁷²⁶ kellemes külsejű, óriás termetű férfi pihen, aki mellkasáig csodálatos, sokszínű ruhát visel, és egyik szemével sír, másikkal nevet. Ez az öltözk a halhatatlanság ruhája, melytől (részben) az áteredő bűn fosztotta meg, de a világvégén teljesen felöltheti.⁷²⁷

Thurkillus látomása nak utolsó fejezete a paradicsom harmadik területét mutatja be, egy aranytemplomot, melybe ékkövekkel kirakott kapun keresztül lehet belépni, és ahol három tündöklő szépségű, szent szűz mártír tartózkodik: Szent Katalin, Szent Margit⁷²⁸ és az Essexi Szent Ositha. Őket csodálja az utazó, amikor Szent Julián megkapja a parancsot Szent Mihálytól, hogy vigye vissza Thurkillus lelkét a testébe (másként ugyanis a szájába erőltetett szentelt víztől megfulladna, és nem tudná ellátni a vízió megosztásának feladatát).

A mű zárógondolata a megírás célját jelöli meg, és igazolja a választott nyelvi egyszerűséget:

Ezen az oldalon röviden összefoglalva írtuk le [Thurkillus látomását] egyszerű nyelvezettel, az egyszerű emberek tanítására, akik gyakran jobban növekednek az érényekben az ily módon leírt kinyilatkoztatások által, mint a szövevényes és mély értelmű teológiai disputákat hallgatva.

⁷²⁴ Hasonló *Az eynshami szerzetes látomása* nak felosztása: ott egy virágos mező, egy kert és egy harmadik, be nem mutatott helyszín alkotják a paradicsomot (XLIX–LVI. fej.; ld. CREMONESI 2016–2017: 201–215).

⁷²⁵ A Teremtés könyve és ennek nyomán a hagyomány négy folyót eredeztet a földi paradicsomból: „Folyóvíz jött ki Édenből, hogy öntözze a kertet, utána pedig négy ágra szakadt. Az egyiknek a neve Píson [...]. A második folyó neve Gíhon [...]. A harmadik folyó neve Tigris [...]; a negyedik folyó pedig az Eufrátesz” (Ter 2, 10–14).

⁷²⁶ Vö. *Tundalus látomása*, XXII. fej.: „megpillantott egy hatalmas, zöldellő és virágzó fát, terebélyes lombkoronával, amely mindenfajta gyümölcsben bővelkedett. A lombjában sok, különféle színű és különféle hangon éneklő madár időzött, az ágak alatt pedig sok rózsza, liliom és illatos füvek minden fajtája nyílt”.

⁷²⁷ Ádám leírását szó szerint a *Gunthelmus látomása* ból emeli át a szerző (24. fej.; vö. MONTI 2018/2019: 106–107).

⁷²⁸ *Az eynshami szerzetes látomása* ban is Szent Margit az egyik paradicsomi szent.

Mind a morális-didaktikus cél, mind az egyszerű, szerény stílus a látomásirodalom műfajának sajátossága, melyeket Dante is tudatosan választ majd egy évszázad elteltével. A *Komédia* szerzője a Cangrande della Scalához írt levelében a lelkek halál utáni állapotában határozza meg művének „szó szerinti értelemben vett tárgyát”,⁷²⁹ célja pedig egybeesik a víziók műfajának tipikus vallási-didaktikus céljával: a földi halandókat kívánja üdvösségre vezetni, ugyanakkor a korabeli társadalmat akarja leképezni és bírálni.

Boldog Vince illusztrációja a *Thurkillus látomásá* hoz.

⁷²⁹ *Ep* XIII, 11, KARDOS 1965: 510 (Mezei László ford.).

Thurkillus látomása⁷³⁰ (részletek)

2. A látomás története⁷³¹

A londoni püspökség területén, egy Stisted⁷³² nevű faluban élt egy mezei munkához szokott, egyszerű ember, Thurkillus, aki mérsékelt lehetőségei szerint alamizsnálkodott és vendégeket fogadott.⁷³³

Simon és Júdás apostolok⁷³⁴ ünnepének vigíliáján – mely a hatodik napra⁷³⁵ esett –, vécsernye után, miközben kis csatornákat ásva elvezette aznap bevetett földcsékjéről a felgyülemlett esővizet, szemeit hirtelen a magasba emelve meglátott a távolban egy feléje igyekvő férfit. Alighogy megpillantotta a messzeségben, és belekezdett az Úr imájába, az alak hirtelen, szinte egy pillanat alatt ott termett mellette, és az őt csodálkozva bámuló Thurkillust arra biztatta, fejezze be a megkezdett imát, és csak azután beszéljen vele. Az ima végeztével kölcsönösen üdvözölték egymást, majd a jövevény kérdezősködni kezdett, hogy a szomszédok közül ki tudná őt illően elszállásolni éjszakára. Amikor Thurkillus néhány szomszédjának vendégszállását és lelkes vendégszeretetét méltatta, a jövevény a megnevezett szomszédok némelyikének vendégszeretetét dicsérte, másokéről pedig elítélően nyilatkozott. Thurkillus megértette, hogy a jövevény ismeri a szomszédait, és odaadón felajánlotta neki a saját vendégszállását. Az idegen így válaszolt:

– Hitvesed már két szegény asszonyt befogadott hozzátok, én pedig nem vehetek még szállást, mert Dengie vidékére sietek. De amikor ma éjjel visszatérek onnan, be fogok térni házaomba, hogy uradhoz, Szent Jakabhoz vigyelek téged, akit egyszer már ájtatosan felkerestél.⁷³⁶ Irgalmas Julián vagyok, akit miattad küldtek ide, hogy bizonyos titkok, amelyek a még testben élő emberek előtt ismeretlenek, feltáruljanak előtted. Siess haza, amilyen gyorsan csak tudsz, és iparkodj felkészülni az útra!

Miután ezeket elmondta, a szent nyomban eltűnt. Thurkillus pedig *meggyorsította járását*,⁷³⁷ és hazasietett, fejét és lábát megmosatta (hiába vonakodott a felesége, mivel még csak a hatodik nap volt), és ahogy Szent Julián mondta, ott találta a két befogadott asszonyt. Ezután ledőlt a fekhelyére, amelyet egy hónappal azelőtt önmegtartóztatás céljából a háló-

⁷³⁰ A fordítás a latin eredeti Paul Gerhard Schmidt által gondozott kiadása (SCHMIDT 1978b) alapján készült. Egy rövidített és egyszerűsített angol fordítás olvasható GARDINER (1989: 219–236) könyvében, olasz fordítás pedig egy milánói szakdolgozatban: VIOLANTE 2016–2017: 10–94 (ez a latin eredetivel együttes hossz).

⁷³¹ Schmidt latin kiadásában csak a fejezetcímek szerepelnek, számozás nem. Ez utóbbit a könnyebb kereshetőség kedvéért jelölöm.

⁷³² Colchester mellett, Essex megyében.

⁷³³ Ugyanígy *Az eynshami szerzetes látomása*ban (XXX. fej.; CREMONESI 2016–2017: 160); hasonlóképp *Gottschalk látomása*ban (I. fej.; PULEIO 2017–2018: 70).

⁷³⁴ Simon és Júdás apostolok napja október 28., mindenszentek hetében. A látomások általában fontos egyházi ünnepek idején történnek, leggyakrabban húsvétkor, ahogy Dante esetében is.

⁷³⁵ Péntekre.

⁷³⁶ Dengie temploma Szent Jakabnak volt szentelve.

⁷³⁷ 2 Sám 17, 18.

szobán kívül, a feleségétől távol készített magának, és elaludt anélkül, hogy feleségével vagy gyermekeivel bármit is közölt volna abból, amit hallott és látott. Miután mindenki lefeküdt, és álomra hajtott a fejét, megjelent Szent Julián, és a férfit felkeltette álmából.⁷³⁸

– *Itt vagyok,*⁷³⁹ miként ígértem. Ideje indulnunk.

Mikor Thurkillus felkelt, és össze akart készülni az útra, a szent figyelmeztette:

– A tested nyugodjon csak az ágyban, egyedül a lelked fog velem jönni. De beléd fúvom az élet leheletét,⁷⁴⁰ nehogy testedet halottnak véljék.

Így szólván, kissé belelehelt a nyugvó férfi szájába, majd – úgy tűnt Thurkillusnak – mindketten távoztak a házból, és egyenest kelet felé indultak. S így két napon és két éjjelen át, egészen vasárnap estig, a férfi teste érzéketlenül és mozdulatlanul feküdt, mintha mély álom nyomta volna el.⁷⁴¹

Mikor a felesége *kora reggel felkelt,*⁷⁴² hogy templomba menjen a nagy ünnepnapon, igen elcsodálkozott, hogy férje, szokása ellenére, még nem kelt fel. Úgy gondolta azonban, hogy az előző napi nagy munka fáradalmai miatt fekszik ily kimerülten, ezért amikor templomba indult, nem akarta őt felkelteni. De a miséről hazatérve férjét még mindig elnyúlva találta. További késlekedést nem tűrve, hevesen méltatlankodva közelebb ment az ágyához, és szemtelen asszony módjára lármázva, férje nevét sűrűn ismételve és tagjait egyenként rázogatva fel akarta őt kelteni, de semmit sem tudott elérni.

Azonnal híre ment a szomszédok és az ismerősök között, hogy Thurkillust olyan mély álom nyomta el, hogy senki sem tudja felébreszteni. Odasereglenek a szomszédok és a gyülekezet tagjai, *vénék és ifjak mindkét nemből;*⁷⁴³ mind a férfi nevét kiáltják újra és újra lármás hangon, mind igyekeznek felkelteni. De az *nem szólt meg, s nem eszmélt fel,*⁷⁴⁴ nem mozdult, hanem mély és kitartó álomban hevert. Megjelent a plébániatemplom diakónusa is, hogy gondosan megvizsgálja, vajon Thurkillus magához tudta-e venni útravalóként az Úr testét,⁷⁴⁵ mielőtt végleg kilehelte volna a lelkét, de hiába kiabálta a nevét. Végül, miután minden emberi segélytörekvés teljesen eredménytelennek bizonyult, az isteni kegyelem segítségével folyamodtak. Vasárnap ugyanazon templom papja felszólította a gyülekezet tagjait, hogy könyörögjenek⁷⁴⁶ a fekvő férfi üdvösségéért, hogy az irgalmas Isten adjon még neki kegyesen időt arra, hogy meggyónhasson, és felvértezhesse magát halálában az Úr testének életet adó szentségével, az egyetemes egyház szokása szerint.

⁷³⁸ Jn 11, 11.

⁷³⁹ Ter 46, 2.

⁷⁴⁰ A *vitalis flatus* ('az élet lehelete') visszatérő elem a látomásokban (pl. *Gottschalk látomása* I. fej., PULEIO 2017–2018: 162). Ugyanígy minimális életjelet mutat Tundalus teste is: „[feküdt] holtan minden életjel nélkül, leszámítva a mellkasa bal oldalán egy kis melegséget, amelyet csak azok éreztek, akik óvatosan megérintették a testet. Emiatt nem is akarták eltemetni, mivelhogy ebben az egyetlen porcikájában meleget észleltek” (*Tundalus látomása*, I. fej.).

⁷⁴¹ Ter 41, 21.

⁷⁴² Kiv 24, 4.

⁷⁴³ Vö. Zsolt 148, 12; 2 Krón 31, 18.

⁷⁴⁴ 2 Kir 4, 31.

⁷⁴⁵ Vagyis az utolsó kenetet felvette-e.

⁷⁴⁶ Vö. Judit 6, 14 (Vulg.).

Vecsernye tájt a test körül összegyűltek közül néhányan úgy döntöttek, hogy a száját egy ékkel felfeszítik, és szíve felüdítésére szenteltvizet csorgatnak bele. Miután ez megtörtént, Thurkillus csakhamar felébredt, felült az ágyon, és így szólt: „Áldassék!”, amit korábban egyáltalán nem szokott mondani. És még azon meztelenül felugrott ülőhelyéről a fejénél lévő ablakhoz, és ki akarta azt nyitni, észre sem véve a tömeget, amely a házában összesereglett és az ágya körül állt. Látva ezt, azok úgy gondolták, hogy elment az esze, és elhatározták, hogy megköti. Amikor észrevette őket, visszament az ágyhoz, és meztelenségét tisztesen elfedve, okosan és észszerűen beszélgetni kezdett velük, és megkérdezte tőlük, hogy a nap hányadik órája van, és miért sereglettek ott össze. Nem gondolta ugyanis, hogy egy éjszakánál többet aludt volna. De amikor emlékezni kezdett látomására, megértette, hogy igaz, amit a jelenlévők az alvásának időtartamáról mondanak. Nagyon panaszkodott, amiért olyan hamar felébresztették, mivel még annyi mindennek fel kellett volna tárulnia előtte, és látomásáról tanúbizonyságot is kellett volna kapnia. Eközben a jelenlévők kérték, hogy egyen valamit a hosszú koplalás után, hogy az ételtől kissé megerősödjön és felfrissüljön. Ő azt felelte, hogy ép és erős, és nincs még szüksége ételre; mielőtt testét bármiféle ennivalóval felüdítené, fel fogja keresni a templomot, hogy hálát adjon Istennek, majd másnap meghallgatja a szentmisét, és beszél a pappal.

Kérdezték aztán a körülállók, vajon mit látott lelke elragadtatásának hosszú ideje alatt. Unszólásukra elbeszélte néhány dolgot, de nem sorban, hanem szinte összefüggéstelenül, hol ezt, hol azt idézve fel, a legtöbb dolgot kihagyva és elhallgatva. Másnap pedig egészségesen és frissen a templomba sietett, és a mise után hosszan beszélt a pappal és a szomszédokkal, akik meglátogatták őt. Egyszerűségében és paraszti félszegségében azonban nem mesélte el sorban mindazt, amit hallott és látott. Így a következő éjjel, miután álmra hajtotta a fejét, ismét megjelent neki Szent Julián, és megparancsolta rettenetes fenyegetéssel, hogy a következő ünnepnap mindenki előtt, összefüggően számoljon be látomásáról a templomban, és ne féljen senki színétől, sem az előkelőségektől, sem fenyegetéstől vagy mocskolódástól, hanem mindent tárjon fel, ami előtte feltárult, hiszen azért ragadtatott el, hogy a látottakat közlétegye.⁷⁴⁷ Thurkillus, engedelmeskedve a szent parancsának, mindenszentek és halottak napján⁷⁴⁸ mindent előadott, amit látott, egybefüggően és elég ékes angol nyelven, Osbert de Longschamps, a falu ura, ennek felesége, valamint a gyülekezet minden tagja előtt. Hallgatói mind csodálkoztak és álmélkodtak a férfi szokatlan ékesszólásán, mivel azelőtt mindig nehéz beszédűnek és felszegnek tűnt felettébb egyszerű mivolta miatt. Bűnét is megvallotta az egész nép előtt (hogy terménye begyűjtésekor pontatlanul adózta le a tizedet), és hogy e szabálysértés miatt milyen förtelmes bűzt kellett elviselnie. Sürgetve kérte a papot, hogy oldozza fel bűne alól, ahogy a szent ezt is parancsba adta neki.

Kifejtette, milyen büntetőhelyeket és miféle kínokat látott, milyenek voltak az igazak lakhelyei és mekkora az ott élők öröme. Feltárta minden egyes hallgatójának atyja, anyja, fiú- és lánytestvérei és rokonai állapotát, és mindazokét, akiket ebben az életben valamelyest ismertek: hogy mostanáig büntetésben vagy nyugalomban részesültek-e,⁷⁴⁹ és hogy milyen közbenjárás és hány misemondás⁷⁵⁰ révén szabadulhatnak ki a büntetőhelyekről, és juthat-

⁷⁴⁷ A felszólítás jóformán minden látomásban elhangzik.

⁷⁴⁸ Vagyis másnap.

⁷⁴⁹ Ugyanezt teszi Dante is. Ez a törekvés a korai látomásokban nem jelenik meg: ott csak egy-egy híres ember, egy-egy példázat emelkedik ki a tömegből.

⁷⁵⁰ A haláluk után értük mondatott misékre gondol, amelyeket sokszor végreendületben foglaltak írásba, és tettek félre rá pénz.

nak el az örök boldogság nyugalmaiba. Mit szaporítsam a szót? Az az egyszerű ember addig nem hagyta abba átélt látomása elbeszélését, míg a megkeményedett és csaknem érzéketlen szíveket meg nem lágyította, és könnyekre és nehéz sóhajtásokra nem indította, mialatt természetesen az munkálkodott benne, *aki a kösziklát vizek tavává változtatta, s a szírtet vizek forrásává.*⁷⁵¹

Később Thurkillus sokak meghívására különböző templomokban, összejöveteleken és szerzetesházakban állhatatosan hirdette látomását; egyesek hittek neki, mások azonban *kinevették és kigúnyolták.*⁷⁵² De most már itt az ideje, hogy rátérjünk magára az említett látomásra.

[...]

5. Az ördögök színjátéka és a lelkek gyötrelme

E szavak után Szent Domnius így szólt az ördöghöz:

– Veled akarunk menni, hogy játékaitokat megszemléljük.

Az ördög így felelt:

– Ha velem akartok jönni, óvakodjatok attól, hogy ezt a férfit magatokkal hozzátok, mert ha visszatér az övéihez, cselekedeteinket és a büntetések titkos fajtáit az élők előtt felfedi, így sokakat kiragad a mi hatalmunkból, és lerombolja az alvilági székeket, amelyeket egyesek már előkészítettek maguknak.

Mondta hát a szent az ördögnek:

– Menj gyorsan előre, s én meg Szent Julián követni fogunk!

Amikor az ördög előrement, a két szent, Domnius és Julián követte őt, Thurkillust pedig középen elrejtve magukkal vitték. Észak felé haladtak, mintha egy hegyre mentek volna fel, és íme, a hegy lejtőjén volt egy igen tágas és kormos ház, roskatag falaktól övezve, és sok udvar volt benne, tele számtalan izzó vasszékkal körös-körül. A székek tüzes vaskarikákból álltak, és mindenfelől – fent és lent, jobbról és balról – szögek borították őket. Különböző rangú férfiak és nők ültek bennük szánalomra méltóan: a szögek minden irányból átszúrták, az izzó karikák pedig mindenfelől szorították és perzselték őket. Akkora volt az izzó székek és a bennük ülő emberek sokasága, hogy nincs nyelv, mely képes lenne számot adni róla.⁷⁵³ Az udvarokat kormos vasfalak vették körbe, s a falak mentén más székek sorakoztak, amelyekben ördögök ültek, akik a szerencsétlenek gyötrelmein hahotáztak, mintha derűs látványosságot néznének, és kigúnyolták a nyomorultakat, felhánytorgatva nekik bűneiket.

Ennek a siralmas színháznak a bejáratánál – a hegy lejtőjén, mint mondtuk – volt egy öt láb magas fal, ahonnan jól lehetett látni mindazt, ami azon a büntetőhelyen zajlott. E falnál álltak meg a fent említett szentek, külön-külön megszemlélve minden egyes kint, amelyet a nyomorultak belül elszenvettek. Thurkillus pedig közöttük állt, meglapulva a fal tövében, nehogy az ördögök meglássák; de Szent Domnius intésére sokszor felemelte a fejét, és alaposan megfigyelte mindazt, ami belül történt.

⁷⁵¹ Zsolt 113, 8 (Vulg.).

⁷⁵² 2 Krón 30, 10.

⁷⁵³ Retorikai toposz, mely Vergiliustól kezdve az alvilágjárások visszatérő kifejezése (Verg. *Aen.* VI 625–627).

6. A gőgös

Mialatt az alvilági szolgák körülülték a gúnyos látványosság színterét, az istentelen falka feje, a szenteket odavezető ördög így szólt:

– Ragadjatok ki egy gőgöst a székéből, és jöjjön középbe, hogy játsszon előttünk!

Miután az ördögök elővonszolták és fekete ruhába öltöztették, egy szerföltött gőgös ember viselkedését kellett bemutatnia a hahotázó ördögök előtt. Nyakát kinyújtja, fejét felemeli, szemét rézsút felveti, szemöldökét felvonja, kevély parancsszavakat dörög, vállait oly dölyfösen táncoltatja, hogy azok alig bírják tartani a karjait; szemében tűz gyúl, arca fenyeget; lábait pipiskedve keresztbe veti, keblét kidüleszti, nyakát hátra dönti; orcája lángol, égő szemei haragot ígérnek; s ujjával ütögetve orrát nagy dolgokkal fenyegetőzik. A könnyen felfuvalkodó, üres gőg így nyújtott vigasságot a rémisztő szellemeknek.

Amikor a ruháival dicsekedett, ruhaujját túvel szorosra igazítva, hirtelen tüzessé vált az összes ruhája, és az egész testét megégette. Mire az ördögök haragra gyúltak, és az előbb még előttük játszó szerencsétlent háromágú villákkal és tüzes kampókkal darabokra szaggatták.⁷⁵⁴ Egyikük izzó serpenyőben zsírt, szurkot és más folyadékokat hevített, és valamilyen eszköz segítségével minden egyes széttépett tagot meglocsolt azzal a forró löttyel. Azok minden egyes locsolásnál hangosan sisteregtek, mint amikor a forró zsírba hideg vizet öntenek. Az ördögök előjárója elmondta a kint álló szenteknek, hogy annak a gyűlékony löttynek a sistergése nagyobb kint okozott a szerencsétlennek, mint bármely más gyötrelm.

Miután azzal az undorító löttyel minden tagját megperzselték, majd újra összerakták, a szerencsétlen gőgös újjáéledve és helyreállítva visszanyerte korábbi állapotát és alakját. Rögtön azután alvilági kovácsok mentek a nyomorulthoz kalapácsokkal és három tüzes lappal, amelyekbe három sorban szögeket vertek, és két lapot a teste elülső részére illesztettek jobbról és balról, majd forró szögeket kalapáltak bele kegyetlenül. Ezek a lapok a lábfejektől a lábszárakon és a combokon át egészen a vállakig vezettek, és begörbültek a nyakán. A harmadik lap pedig a szeméremtesttől indulva, a hason át egészen a fejtetőig nyúlt. Miután a szerencsétlent izzó szegekkel és lapokkal könyörtelenül összeszorították és minden emberi képzeletet felülmúló hővel meggyötörték, az ördögök durván visszalökték korábbi székébe, melybe visszakerülve, minden oldalról ötujjnyi hosszúságú, izzó szögek szúrták át szánalomra méltó módon.

7. A pap

Miután őt a gúnyolódás és büntetés helyszínének közepéről felemelték és visszahelyezték a székébe, amelyet még a testében élve készített magának, az alvilági szolgák egy papot rángatnak ki tüzes trónjából, és odavonszolják az őt szapuló, szörnyű kísértetek elé, a csúfolódás színházába. A pap nyelvét átvágott torka közepén kegyetlen módon kihúzza töből lenyesik, mert a rábízott népet sem a szent prédikáció ígéjével, sem jámbor cselekedetek példájával nem tanította, és még azokat a miséket vagy imádságokat sem teljesítette, amelyekért anyagi ellenszolgáltatást szedett be. Aztán a szerencsétlent vaskampókkal darabokra tépték, széttépett tagjait az említett löttyel perzselték, majd helyreállított testét – ahogy korábban a gőgösét – a három izzó lappal összeszorították, és így helyezték vissza kínzó-székébe.

⁷⁵⁴ Az epizódot felidézi a navarrai Ciampolo jelenete a dantei pokolban, akit a sikkasztók bugy-rában ördögcsapat marcangol, ugyancsak kampókkal (vö. *Inf* XXII 31–123).

8. A katoná

Utána egy katonát vezettek oda a székéből, aki gyilkosságok, rablások és lovagi tornák között élte le életét. Most minden fegyverével felfegyverkezve, mintegy harci készenlétben ült koromfekete lován, amely bűzös füsttel elegy szurkos lángot fújt ki orrán-száján, ezzel büntetve lovasát, amikor az megsarkantyúzta. A ló nyerge igen hosszú, tüzes szegekkel volt kiverve mindenfelől. A katoná mellvértje és sisakja, pajza és lábvértjei mind lángban álltak, és roppant súlyukkal erősen szorították, a tűz nem kisebb kínjával pedig velejéig perzselték.

Ezt a katonát, miután sebes vágásra ösztökelte lovát, és dárdáját az útjába kerülő és belőle csúfot űző ördögök felé hajította – ahogy korábban a csatákban tette –, letaszítják a lováról, és darabokra tépik. Szétszagatott tagjait az undorító folyadékkal megperzselik, újra összerakják, majd ugyanúgy, mint a korábban említetteket, három lappal összeszorítják, s így újjáélesztve őt, durván visszalökik a székébe.

9. A bíró

Ezek után középre vezetnek egy, a világi törvényekben igen jártas embert, nagy kínok között rángatva ki őt a székéből, melyet magának készített hosszú, gonosz élete alatt, amikor is ajándékokért cserébe sok igazságtalan ítéletet hozott. Ez az ember rendkívüli ékesszólása és törvénytudása miatt nagy hírnévnek örvendett Anglia-szerte az előkelők és a középrendbeliek között, de abban az évben hosszú, ám dicstelen élete dicstelen véget ért. Hirtelen távozott ugyanis el, anélkül, hogy végrendelkezett volna, így mindazt, amit *a hamis mannonból*⁷⁵⁵ és korrupt nyelvének béreként jogtalanul szerzett és a kincstárában helyezett el, idegenek hordták szét és élték fel mohó kapzsisággal. A király rendelkezése szerint főbíróként az államkincstár bíróságába is bekerült, ahol szívesen fogadott el ajándékokat mindkét peres féltől, ahogy azt a szárnyalva terjedő szóbeszéd híresztelte.

Amikor a gúnyos színjáték keretében az ártó szellemek elé vezették őt, mindenki kiáltozott vele, és hahotázva szidalmazta, s arra kényszerítették, hogy korábbi viselkedését és életmódját szemléletesen adja elő. Mire ő ide-oda, hol jobbra, hol balra lépett, mintha a peres felekkel beszélne, ezeket a kereset beadására okítva, azokat válaszokkal és ellenérvekkel látva el. Mozgás közben a kezei sem nyughattak, hanem pénzt vettek el hol ezektől, hol azoktól, a kapott összeget megszámlálták, majd félretették. Miközben az ördögök gúnyosan hahotáztak a szerencsétlen ember mozdulatain, a perlekedők pártfogásáért kapott pénzérték hirtelen felizzottak, szinte lángolni kezdtek, és megperzselték a szerencsétlent, aki a maga elé tett, égő érméket ujaival felragadta és a szájába dobálta, majd pedig arra kényszerítették, hogy nyelje le azokat. Miután lenyelte, két ördög jött oda egy vasból készült kocsikerékkel, mely körös-körül nyársakkal és szegekkel volt kiverve, és kíméletlenül újra és újra végiggurították a bűnös hátán, ami a perzselő görgetésektől teljesen széttrancsírozódott. Majd arra kényszerítették, hogy a pénzürméket, amelyeket tátott szájjal, kínlódvá nyelt le, most még jobban kínlódvá öklendezze vissza.

Akkor azt parancsolta neki egy ördög, hogy a kiakádott pénzeket gyűjtse össze és tegye egy edénybe, hogy aztán újra megetessék vele. Azután a feldühödött alvilági szolgálk háromágú, tüzes villákkal kegyetlenül darabokra tépték a szerencsétlent, és hasonló kínokkal gyötörték, mint a korábbiakat, majd az égő lapokkal összeszorítva visszahelyezték kínzószékébe.

⁷⁵⁵ Lk 16, 9.

Azon a büntetőhelyen Thurkillus az iménti katona feleségét is megpillantotta egy tüzes és tuskés székben ülve, mivel a nőt annak idején több templomban is kiközösítették egy aranygyűrű miatt, amelyet a szobájában tett le, ám azt hitte, ellopták.⁷⁵⁶ E vétkének büntetése alól nem nyert feloldozást, mert megakadályozta benne a váratlanul és elkerülhetetlenül érkező, könyörtelen halál.

10. A házasságtörő férfi és nő

Ezután az őrzőgökök színpadára egy házasságtörő férfit és nőt vezettek, akiket fertelmes kötelék kapcsolt egymáshoz. Miközben buja mozdulataikat és szemérmetlen gesztusaikat nyíltan, mindenki előtt bemutatták, igen szégyenkeztek, az ördögök pedig szidalmazták őket. Aztán mintegy megőrülve, fogaikkal tépték-marcangolták egymást, és az a sekélyes szerelem, amelyet korábban látszólag egymás iránt éreztek, tébolyult dühbe és kegyetlen gyűlöletbe fordult. Majd a dühödt falka minden tagjukat apró darabokra tépte, és a többiekéhez hasonló büntetés jutott nekik osztályrészül. Ugyanígy a bujálkodók és élvhajhászok mind, miután gyalázatukban erősen szégyenkezve és kínlódva szokott kéjelgésük ocsmányságait előadták, oly példátlan kínokat szenvedtek el mindenki szeme láttára, és büntetésük oly szörnyen felkavaró volt, hogy ennek az írásnak a szerzője hallgatásra kényszerül.

11. A becsmérlők

Másokkal együtt két becsmérlőt is középre vezettek; szájuk eltorzulva egészen a fülükig hasadt, ők pedig egymás felé fordulva mogorván nézték egymást. Szájukba egy izzó és lángoló dárda két végét helyezték, s ők a dárdát eltorzult szájukban harapva-rágva, sebesen közeledtek egymáshoz. A dárda közepéhez érve fogaikkal egymást kezdték marcangolni,⁷⁵⁷ és így rágcsgálva egész arcukat vérrrel festették be.

12. A templomokat feltörő tolvajok

Ezután tolvajokat, a szent helyek megszenteltségétlenítőit és gyújtogatókat vezettek elő. Az alvilági szolgák olyan dárdahegyekkel és karókkal kirakott vaskerekre helyezték őket, amelyek mérhetetlenül felhevítve tüzesőt okádtak. Az ezeken megforgatott szerencsétlenek iszonyú gyötrelmet szenvedtek el.

13. Az elvetemült földművesek

Azok a földművesek és fizetett béresek sem hiányoztak a szerencsétlen tömegből, akik uraik földjeit szándékosan rosszul szántják fel és művelik meg, az ártatlan ökröket az ösztökével gonoszul döfködve gyötrik – rajtuk bosszulva meg, hogy uruk valamiért megbüntette őket –, és a takarmányt megvonva tőlük, kiéheztetik és szakadatlan munkában szándékosan elemésztik őket. Mikor ezeket az embereket a szörnyű lények közé vezetik, korábbi grom-

⁷⁵⁶ A szövegből nem derül ki a pontos történet. Az utalásból arra következtethetünk, hogy egy nő a nem talált gyűrűje miatt igaztalanul lopással vádolt többeket, és ezért kiközösítették ki az egyházközösségekből.

⁷⁵⁷ Vö. *Inf* XXXII 125–132.

baságukat ekével és ökrökkel azok előtt bemutatják. A meggyötört és szinte örületbe kergetett ökrök tombolva a béresek ellen támadnak, szarvukkal felöklelik és fogaikkal szétmarcangolják őket.

14. *A molnár*

A malomból lisztet és gabonát lopó molnár sem hiányzott ebből a gúnyos játékból; neki a lopás mozdulatait kellett eljátszania az ördögök kacagása közepette. A tolvajlás nevetségés bemutatása után azonban a liszt kiömlött a tolvaj kezéből, s mintegy tüzet fogva végigfolyt a testén, a szörnyen jajgató szerencsétlent kegyetlenül összeégetve.

15. *A kereskedő*

Volt ott egy kereskedő is hamis mérlegekkel és súlyokkal, meg olyanok is, akik piaci sátrukban az új posztókat széltében-hosszában megfeszítve oly erősen megnyújtják, hogy a fonalak elszakadnak, és a posztó kihasad. Ezeket a szakadásokat gondosan kijavítják, majd a posztókat árnyas és homályos helyeken eladják.

Igensak hosszú s az olvasók és hallgatók számára fölöttébb unalmas lenne, ha e büntetőhely lakóinak gaztetteit egyenként le akarnám írni sajátosságaikkal együtt, hiszen mindenki, akit székéből a gúnyolódás színhelyére vezettek, bármilyen helyzetű, rangú, rendű, foglalkozású és nemű volt is, korábbi bűneinek gesztusait adta elő, nagy zavarban és büntetéseit gyarapítva. Miután ezeket előadták, miként a korábbiaknál írtuk, az ördögök megkínózták őket.

16. *A még üresen álló székek*

Thurkillus számtalan üres kínzószéket is látott ott: valamelyik már teljesen elkészült, valamelyik csak félig, mások pedig épp csak meg voltak kezdve. A teljesen készek közül pedig jó néhány ismét összetört, miután három vagy több karika kihullott belőle. Az ördögök előjárója elmagyarázta Szent Domniusnak, hogy miért üresek e székek, miért vannak épp csak megkezdve vagy már befejezve, illetve részben összetörve. Elmondta, hogy a még testben élő emberek készítik maguknak ezeket az üres székeket nap mint nap a gonosztetteikkel, s miután testüknek hajlékát elhagyták,⁷⁵⁸ saját székükként foglalják majd el azokat. Aki azonban gonosztetteivel felhagyva jó útra tér, s elkövetett bűneit vezekléssel és alamizsnálkodással megváltja, az mindennap összetöri székének gyűrűit, de bűneihez visszatérve újra felépíti székét.

Thurkillus hallotta, amikor az ördög megnevezte a szent előtt azokat az embereket, akikre haláluk után ezek a székek várnak. Néhányukat ismerte, megjegyezte a nevüket, és visszatérve közölte velük a látottakat. Ennek következtében jó néhányan megjavultak közülük, és megbánták elkövetett gazságaikat. Nem tartjuk azonban helyénvalónak, hogy nevüket és tetteiket nyilvánosságra hozzuk, nehogy köztünk élve és magukon uralkodva a szégyen jelével legyenek megbélyegezve.

Draskóczy Eszter, Ertl Péter és Gyócsi Ádám fordítása

⁷⁵⁸ Meghaltak.

A *LIBER SCALE MACHOMETI* LEÍRÁSA AZ ALVILÁGI HÉT TERÜLETRŐL

A SZÖVEG

Az iszlám irodalomban a Korán néhány passzusára (17:1, 53:1–21, 81:19–25) épült a Mohamed paradicsomba emelkedését feldolgozó exegetikai és misztikus hagyomány, a *mi ʾrāj*.⁷⁵⁹ A Próféta túlvilági utazásának leírása már a 7–8. századtól elterjedt és több változatban létezett muzulmán területen, de csak a 10. századtól egyesült az *isrāʾ*-val (a Próféta Mekkából Jeruzsálembé utazásának elbeszélésével).⁷⁶⁰ Ebbe a tradícióba tartozik a *Kitāb al-Mi ʾrāj* ('a felemelkedés / létra / lépcső könyve'), amelynek kasztíliai fordításával X. (Bölcs) Alfonz „Abraham Iudeus phisicust”, az Abraham *alfaquim*⁷⁶¹ néven ismert zsidó orvost bízta meg.⁷⁶² A kasztíliai fordítás elveszett, a mű arab eredetijét sem azonosították, de fennmaradt a kasztíliai verzió latin és francia⁷⁶³ fordítása.

A latin és a francia fordítás az *incipit* szerint az Alfonz udvarában élő toszkán szerző, Bonaventura da Siena munkája, a *Liber Scale Machometi (Mohamed lépcsője)* címet viseli, és két kéziratban maradt fenn. Mind Enrico Cerulli 1949-es, mind Anna Longoni 2013-as kiadása a párizsi Bibliothèque nationale de France, Lat. 6064 szövegét közli (13. század vége), és lábjegyzetben jelöli a másik kézirat (Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 4072; 14. század eleje) eltérő olvasatait.

ISMERHETTE-E DANTE A MOHAMED LÉPCSŐJÉT?

A kiváló arabista, Miguel Asín Palacios 1919-ben vaskos monográfiát⁷⁶⁴ jelentetett meg a *Komédia* és a muzulmán eszkatológia lehetséges kapcsolatairól. A több mint ötszáz oldalas könyv részletesen bemutatja az iszlám túlviláglegendák és a *Komédia* párhuzamos helyeit, közös toposzait, valamint tárgyalja, hogyan juthattak el ezek a szövegek a keresztény Európába és Dantéhoz.⁷⁶⁵ Asín Palacios az Ibériai-félsziget muszlim hatásait vizsgálta – a másik 13. századi kulturális központot, ahol az arab hatás jelentős volt, II. Fri-

⁷⁵⁹ A *mi ʾrāj* szó eredeti jelentése 'létra', 'lépcső', majd 'felemelkedés'. *EI2*: VII, 97. Az arab szavakkal kapcsolatos segítséget hálásan köszönöm Csorba Zsuzsannának.

⁷⁶⁰ Ez a korábbi hagyomány (pl. a 9. századi Ibn Sa'd Mohamed-életrajza) szerint hat hónappal a túlvilági utazás előtt történt, de a 10. századtól a túlvilági utazás prologusaként jelenik meg.

⁷⁶¹ Az *alfaquim* szó az arab *al- akīm*-ből származik, ami a tanult embert jelöli, és valószínűleg az orvos képzettség mellett filozófiai tanulmányokat és több nyelv ismeretét magában foglalta (KLEIN 2006: 83). Az uralkodók szolgálatában álló zsidókról a középkori Kasztília területén ld. KLEIN 2006.

⁷⁶² CERULLI 1949: 18.

⁷⁶³ *Le livre de l'Eschiele Mahomet*, Oxford, Bodleian Library, Laud Misc. 537.

⁷⁶⁴ ASÍN PALACIOS 1919.

⁷⁶⁵ ASÍN PALACIOS 2016: 349–389.

gyes szicíliai udvarát nem tárgyalva –, és feltételezte, hogy Dantével Brunetto Latini⁷⁶⁶ ismertethette meg Mohamed utazásának történetét. Latini 1260-ban Firenze követe volt a toledói udvarban, de franciaországi száműzetésének ideje alatt is kapcsolatban maradt X. Alfonzzal és a toledói fordítóiskola tagjaival.⁷⁶⁷

Asín Palacios könyve heves nemzetközi vitát váltott ki (olyannyira, hogy a szerző a mű későbbi kiadásait kiegészítette egy 150 oldalas kritikai összefoglalóval az 1919 és 1941 között folyó polémiáról):⁷⁶⁸ a fő érv ezekben az évtizedekben a spanyol kutató által felsorolt párhuzamok fontossága ellen, hogy Dante nem olvashatta ezeket a szövegeket, hiszen nem tudott arabul, és – ekkor még – nem lehetett tudni olyan fordításról, ami eljuthatott hozzá. A hasonlóságokat a keresztény és az iszlám civilizáció kulturális rokonságának tudták be, vagy a közös, bibliai és klasszikus forrásoknak.⁷⁶⁹ A gyökerek valóban közősek, a három monoteista vallás szent és apokrif szövegei egymásra épülnek: a bibliai mellett az apokaliptikus hagyomány, majd a 3. századtól a misztikus zsidó *merkava* ('szekér', Ezékiel égbe ragadtatásának eszközéről) és *hekhalot* ('palota', illetve 'templom', ahol Izajás látta meg az Urat; Iz 6, 1–4) irodalom nyomán alakultak ki a népi túlvilágleírások.

A 12. század közepétől a keresztény közönség latin fordításban ismerhette meg a *Koránt* és néhány más arab művet: Petrus Venerabilis clunyi apát ugyanis lefordíttatta azokat egy 1142-es spanyol útja során, és elterjesztette Európában (ez a *Collectio Toletana*, a *Toledói gyűjtemény*), valamint felhasználta két „szaracén eretnekség” ellen írt traktátusában.⁷⁷⁰ A *Toledói gyűjtemény* összesen körülbelül harminc példányban maradt fenn, melyekből kilenc teljes, és ezek közül kettő tartalmazza a *Liber Scale Machometi* kéziratait.

A 13. század végi és 14. század eleji *Mohamed lépcsője*-szövegekről 1944 óta tudunk,⁷⁷¹ ekkortól feltételezik a Dante-filológusok, hogy a *Komédia* és a *Liber Scale Machometi* közötti hasonlóságok nem csupán *interdiszkurzivitás* eredményei (vagyis a kulturális világok közötti interakcióé, amelynek során közös örökséggé válik egy adat, szó⁷⁷² vagy motívum – ekkor a forrás nem megállapítható), hanem beszélhetünk *intertextualitás*ról, a szövegek közötti kapcsolatról, ami azonban nem jelenti feltétlenül, hogy az egyik szöveg a másik forrása: a kettő közötti analógiák, vagy az egyik strukturális modell-szerepe kialakulhatott úgy is, hogy a második szöveg szerzője csak hallomásból ismerte az előbbit, vagy csak összefoglalót olvasott róla.

⁷⁶⁶ Dante mesterének életútjáról magyarul ld. ÓTOTT 2020.

⁷⁶⁷ CORTI 2013: 334–335.

⁷⁶⁸ ASÍN PALACIOS 2016: 541–668. Egy magyar reakcióról ld. KELEMEN 2002: 51.

⁷⁶⁹ Így érvel pl. Bruno Nardi, aki egyébként az arab filozófia, Avicenna és Averroës hatását részletesen elemzi Dante-tanulmányaiban (ASÍN PALACIOS 2016: 568).

⁷⁷⁰ Ezek a *Summa totius haeresis Saracenorum* és a *Contra sectam siue haeresim Saracenorum* című traktátusok.

⁷⁷¹ A felfedezés és az első tanulmány Ugo Monneret de Villard-é (MONNERET DE VILLARD 1944).

⁷⁷² CORTI 2013: 326 definiálja így.

Enrico Cerulli a *Liber Scale Machometi* kiadása és fordítása (1949) mellett a mű itáliai ismertségéről árulkodó szövegeket is vizsgált, és kiadta Dante kortársa, a jaéni püspök, Szent Paszkual Péter tollából származó kasztíliai nyelvű összefoglalót, a *Libro del prayso y del infiernót*, amelyet a szerző IV. Miklós pápának ajándékozott 1288 és 1292 között: ez a kézirat jelenleg a Milánói Katolikus Egyetem Könyvtárában található, azonban Maria Corti érvelése szerint nem lehetett Dante forrása.⁷⁷³ Fazio degli Uberti is említi az 1346-ban elkezdett *Dittamondójában*⁷⁷⁴ Mohamed könyvét, „melynek a Létra / Lépcső a címe” („che Scala ha nome”).

A *Komédia* és a *Mohamed lépcsője* közötti intertextuális kapcsolatok kutatásában máig a legfontosabbak Maria Corti tanulmányai: ő már nem általánosan az iszlám legendákat vetette össze a dantei világgal (mint Asín Palacios), hanem a két szöveg analógiáira mutatott rá. Azonban a kutatók jelentős része direkt forrásnak még ez alapján sem tekintette a *Liber Scale Machometit*. Ezt a véleményt átalakítja Luciano Gargan friss felfedezése, aki Dante korából talált bizonyítékot egy Bolognában lévő *Mohamed lépcsője*-kéziraatra: 1312-ben egy Ugolino nevű domonkos barát a bolognai Szent Domonkos-templomra hagyja könyveit, melyek között szerepel a *Scala Mahometti*.⁷⁷⁵

A TÖRTÉNET ÉS PÁRHUZAMAI DANTE KOMÉDIÁJÁVAL

Út a jeruzsálemi templomig és az égbe vezető lépcső

A *Liber Scale Machometi* elbeszélése szerint Mohamed – miután az isteni törvényeket hosszan tanulmányozta – éppen álomba szenderülne, amikor Gábrriel arkangyal, aki az iszlám hagyomány szerint a kinyilatkoztatás angyala, megjelenik előtte, és egy isteni titkokat felfedő éjszakai utazásra hívja.

A túlvilági út vezetője, Gábrriel a fehér-vörös-zöld színkombinációban mutatkozik meg:

az arca fehérebb volt a tejnél vagy a hónál, a haja pedig vörösebb volt a legvörösebb korallnál. [...] mindennél fehérebb ruhákat viselt [...]. [...] A keze tűzvörös volt, a szárnyai és lába minden smaragdnál zöldebbek, és még annál is ragyogóbbak. (*Moh.* I § 3)⁷⁷⁶

Ugyanezeket a színeket viseli Dante vezetője, Beatrice a földi paradicsombeli találkozásakor és a mennyei út során):

olajággal övezett hófehér fátyolban
egy nő tűnt fel előttem, zöld köpenye alatt
égő láng színű ruhában. (*Pur* XXX 31–33)⁷⁷⁷

⁷⁷³ CORTI 2003: 373.

⁷⁷⁴ V XII 82–106.

⁷⁷⁵ Bologna, Archivio di Stato, Demaniale, S. Domenico, 236/7570: Protocollo 1272–1350, ff. 6v. Ld. GARGAN 2014.

⁷⁷⁶ Ha másképp nem jelölöm, a *Mohamed lépcsőjéből* a saját fordításomban idézek.

⁷⁷⁷ Saját ford.

A fehér, vörös, zöld már az Újtestamentumban szimbolikus jelentőségű volt: a Jelenések könyvében az apokalipszis négy lova közül az első fehér, a második tűzvörös, a negyedik zöld⁷⁷⁸ (Jel 6, 2–8); a fehér a feltámadás színe, az isteni lényeg kifejezése,⁷⁷⁹ és ezek lesznek a három teológiai erény (hit, remény, szeretet) színei Dante diadalmenetében is (*Pur* XXIX 121–126).

Az alvó Mohamedet az angyal ugyanazzal a szóval költögeti (*surge*), amellyel a földi paradicsomban álomba merült Dantét fogja ébresztteni Matilda: „Kelj föl! Mit csinálsz?” („*Surgi: che fai?*”, *Pur* XXXII 70). A közös forrás evangéliumi: Jézus így ébreszti álomtól elnehezült tanítványait a színeváltozás epizódjában: „Keljetek föl, és ne féljetek!” („*Surgite, et nolite timere*”, Mt 17, 7).

Mohamed utazásának első, Mekkából Jeruzsálembe tartó szakaszát (ez a földi, horizontális szakasza az útnak) egy szárnyas, emberarcú lószzerűsége, al-Burāq⁷⁸⁰ hátán teszi meg. Itt a Próféta három akadályba ütközik: először egy nagyon édes hang szólítja meg, ám Mohamed nem is tekint arra, és kitart útja mellett. A második hang már kétszer kiáltja a nevét, és kéri, hogy álljon meg, ám Mohamed elhaladván mellette folytatja útját. Harmadszorra egy olyan szép hölgy tűnik fel előtte, amelyet még sohasem látott, „aki minden elképzelhető színben pompázó ruhákat” visel, és háromszor szólítja meg édesen zengő hangon: „Ó, Mohamed, várj egy kicsit!” A Próféta megvárja a hölgyet, de amikor közelebb jön hozzá, undorral hagyja ott, és halad tovább (III § 7).

A következő paragrafusban Gábrriel – aki éppúgy magyaráz, tanácsol, vigasztal, támogat, kétségeket oszlat el, mint Dante vezetői – fedi fel e három találkozás allegorikus értelmét:

Tudd meg, hogy *az első hang*, amelyik hívott téged, *a zsidók törvénye volt*, és ha válaszoltál volna neki, az egész néped zsidóvá lett volna. [...] *a [második] hang a keresztények törvénye volt*, és ha te feleltél volna rá, az egész néped keresztény hitre jutott volna. [...] *a nő*, aki a minden színben pompázó ruhákat viseli, *ezt a világot jelenti, amely tele van mindenféle élvezetekkel*. És mivel megvártad őt, tudd meg, hogy a népednek több vigaszban és gyönyörűségben lesz része, mint bármelyik más valaha létezett vagy leendő népnek. De mivel undorral otthagytad, és válasza sem méltattad, te büntelenebb leszel, mint bármelyik más próféta ez idáig vagy ezután. (III § 8)⁷⁸¹

⁷⁷⁸ A fordítókat ez a szokatlan, lovat sehol máshol nem jellemző szó (χλωρός) elbizonytalanította, és ezért választottak más jelzőt, pl. „fakó” (pl. Káldi Neovulgáta), erről ld. VANNI 1988: 49–50.

⁷⁷⁹ Így a színeváltozott Krisztus fehér ruhában jelenik meg (Mt 28, 3; Mk 16, 5; Jn 20, 12).

⁷⁸⁰ Iszlám mitológiai lény, mely Isten akaratából prófétákat szállít; a leírások szerint nagyobb a számárnál és kisebb az öszvérnél, arca emberi vagy angyali, szőre hófehér, szárnyai és hosszú fülei vannak.

⁷⁸¹ Kiemelés tőlem – D. E.

A három szimbolikus akadály az alvilágjáró útján toposz, Danténál – szintén még a földi, horizontális szakaszon – ez a három vadállat lesz,⁷⁸² amelyek a legelterjedtebb értelmezés szerint a bujaság, a gög és a kapzsiság allegóriái (*Inf* I 31–60).

Mohamed utazásának túlvilági része a jeruzsálemi Templom-hegy tetejéről indul: a Próféta egy lépcsőn lépdél fel az égbe. Más fordítások szerint ez az első eget és földet összekötő elem egy létra: valójában az arab *mi ʿrāj* és a latin *scala* egyaránt jelent lépcsőt és létrát; fordítói választásomat a következő szövegrészlet indokolta:

Gábiel [...] mutatott nekem egy lépcsőt, amelyik az első égből nyúlt le egészen a földig, ahol álltam. Ez a lépcső volt a legszebb dolog, amit valaha láttam, és az alja ahhoz a kőhöz volt rögzítve, amelynél az imént leszálltam. A lépcsőfokok így készültek: az első rubinból volt, a második smaragdból, a harmadik hófehér gyöngyből, és az összes többi különféle drágakövekből, olyan gazdagon díszítve gyöngyökkel és színarannyal, hogy emberi szív azt képtelen lenne elgondolni. És ezt még egy smaragdnál is fényesebb zöld, *gazdagon hímzett brokátsejtem borította*, és mindenfelől angyalok vették körbe és őrizték. (V § 11)

Az eget és földet Platónnál fénykötelek (*Az állam*, 616b-c), egyes látomások szerint aranyláncok kötik össze (pl. *Tundalus látomása*, XXI. fej.), amelyen esetenként a lelkek is feljuthatnak a mennybe. A Bibliában Jákob előtt jelent meg a földről égbe vezető lajtorja,⁷⁸³ és ennek a létrának egy jóval díszesebb, lépcsővé szélesülő változata nyújt feljutási lehetőséget egy másik kiválasztott, Mohamed számára is. A dantei *Paradicsomban* a létra eleme a Saturnus Egében található, és – ahogy Jákob lajtorjáját és Mohamed ragyogó lépcsőjét – fénylő angyalok őrzik, használják.⁷⁸⁴ Mohamed lépcsőn vezető útja közben találkozik és elbeszélget a halál angyalával (VI–VII); a látomások kötelező epizódját ismételve megtudja, mi történik az igaz és a bűnös ember halálakor (VIII). Megpillantja az imádság angyalát és a félig tűz, félig hó angyalt (IX), a pokol kincstárnok angyalát, aki a pokol keletkezését meséli el,⁷⁸⁵ és az itt szolgáló, tűzből teremtett és tűzből táplálkozó angyalok büntető feladatait (X).

A paradicsom nyolc ege és az istenlátás

Ezután halad át a Próféta a paradicsom egein: hét, különböző fémekből és drágakövekből készült, lapos és kupolákkal ellátott ég helyezkedik el egymás fölött, egymástól ötszáz évnyi gyaloglás távolságra, felettük található Isten trónusának ege. A *Mohamed lépcsője* azok közé

⁷⁸² CORTI 2003: 374.

⁷⁸³ Ter 28, 12: „[Jákob] Álmában azt látta, hogy egy létra áll a földön, a teteje pedig az eget éri, és Isten angyalai fel és le járkálnak rajta.”

⁷⁸⁴ Mohamed és Dante létráját párhuzamba állítja: CORTI 2003: 374.

⁷⁸⁵ „[...] Isten hetvenezer évig tüzet égetett rajta, míg az egész vörösen izzó tűzzé nem lett. Majd egy másik tüzet gyújtott rajta, és ezt ugyanilyen hosszú ideig égette, amíg tiszta fehér nem lett. Ezután még egy másik tüzet gyújtott, amelyet ugyanígy újabb hetvenezer évig égetett, míg teljesen fekete lett, mindennél sötétebb színű.” (*Moh.* X § 24)

a víziók közé tartozik, amelyek szerint a túlvilág különlegessége egyrészt elképesztő mennyiségekben és távolságokban mérhető, másrészt a változatos hibrid lényekben.

Az első, vaségben hetvenezer tehéntestű, sasszárnyú és emberarcú angyal üdvözlí őt, s „mindegyiküknek hetvenezer feje [...], [...] mindegyik fejen hetvenezer arc volt, és minden arcon hetvenezer száj és minden szájban hetvenezer nyelv, és minden nyelv hetvenezer nyelven beszélt, és hetvenezerszer dicsérte az Urat napjában”. Itt ül Keresztelő János és Jézus fényszékeken, fehér hajjal és szakállal (XII). A második ég bronzból van, és Józsefet találja itt Mohamed (XIII); a harmadik ég ezüstből van, és másik két égbe ragadtatott, kiválasztott prófétával, Hénokkal és Illéssel találkozik benne (XIV). Az ötödik ég egyetlen gyöngyből áll, ahol Mózes ül a fényszéken, és azzal a jótanáccsal látja el Mohamedet, hogy kérjen a népének könnyítést az előírásokban, ugyanis ő ebből az okból rengeteget vesződött Izrael fiaival (XVI). A hatodik, smaragdégben Mohamedet Isten hadserege fogadja, amely lófejű angyalokból áll, akikhez egyenként hetvenezer ló tartozik. Közöttük fényszéken Ábrahám ül. A hetedik ég rubinból van, benne hatalmas, leírhatatlan külsejű angyalokkal, akik csodálatos hatású énekkel dicsőítik az Urat. Közöttük Ádám ül fényszéken (XVII–XVIII).

A nyolcadik ég topázkőből áll, és itt található Isten trónusa. Ebben az égben függönyök és körök (az istenlátás Danténál is a kör formával kapcsolódik össze!)⁷⁸⁶ választják el egymástól az angyalokat és Istent. Gábrriel ehhez a helyszínhez érve magára hagyja Mohamedet, ahogy Beatrice sem kíséri Isten színéig Dantét, hanem csak a legmagasabb égig, az Empyreumig. Istennel két nyíllövésnyi távolságból vált szót Mohamed, és az évi hatvannapi böjt és napi ötvenszeri ima parancsát kapja tőle népe számára (XIX–XX).

Isten trónja leírhatatlan fényességet sugárzik: a paradicsom a kimondhatatlanság és a fény birodalma, ahogy Danténál is, de az ebből fakadó párhuzamos szövegrészek, melyeket Asín Palacios szeretett volna közvetlen kapcsolatnak betudni, a keresztény és az iszlám misztika⁷⁸⁷ hasonlóságából fakadhatnak. „A trónus magában foglalta a négy elemet: a tüzet, a levegőt, a vizet és a földet, ezenkívül az egyik és a másik világot, a paradicsomot és a poklot”. Egy hófehér gyöngyből, rubinból, smaragdból (a három szent szín ismét!) készült táblára tiszta fénytollal írja az emberek sorsát Isten (pusztán csak a tekintetével irányítja a tollat) (XX). A trónust hordozó angyalok pedig a következőképpen festenek:

Az angyalok mindegyikének négy arca volt: egy elől, egy hátul, egy jobb és egy bal felől. Emezek négy alakja: az egyik emberi, a másik sasé, a harmadik oroszláné, a negyedik bikaké. A testük tele volt szemekkel, és mindegyiküknek hat szárnya volt [...]. (XXI § 53)

⁷⁸⁶ *Par* XXXIII 115–135.

⁷⁸⁷ A fény metafizikája mindhárom monoteista vallásban jelen lévő tan – csak egy-egy kiemelkedő művet vagy irányzatot említve: az iszlám szúfizmus; a zsidó kabbalisztikus írások közül a *Bahir* (*A világosság könyve*) és Dante legfontosabb keresztény misztikus forrása, Szentviktori Richárd *Benjamin maior* című műve.

Ez az elem bibliai eredetű: a négy élőlény (*hayyoth*) – még komplexebb és négyszárnyú formájukban – Ezékiel jövendölésében bukkan fel először.⁷⁸⁸ A Jelenések könyvében már hat szárnnal és a szárnyaikon szemekkel vannak ábrázolva: „az első élőlény oroszlánhoz volt hasonló, a második élőlény bikához volt hasonló, a harmadik élőlénynek emberéhez hasonló arca volt, és a negyedik élőlény repülő sashoz hasonlított”, és – pontosan, ahogy majd az Allah trónusát hordozó angyalok – „éjjel-nappal pihenés nélkül azt mondták: »Szent, szent, szent az Úr, a mindenható Isten, aki volt és aki van és aki eljövendő!«” (Jel 4, 8). Dante ugyanezekre a bibliai szöveghelyekre hivatkozva, és János verzióját tekintve a magáénak, vonultatja föl a földi paradicsomi körmenetben a „négy élőlényt” (*Pur* XXIX 92–104).⁷⁸⁹

Az istenlátás után Gábrriel ismét csatlakozik Mohamedhez, és visszaindulnak a legmagasabb égből. A hetedik égben kilenc hadsorban állnak a hatalmas méretű kerubok (XXIII): a hadsoraik között tenger található, amely az alvilági hét területig is elér. A tenger pedig „teli van angyalokkal, akik ott élnek és lakoznak, és olyan nagyok, hogy a tenger nem ér tovább a csípőjüknel” (XXIV § 60): ugyanígy Lucifer, a bukott angyal is a csípőjéig merül a Kókytosban (*Inf* XXXIV 76–81).

A hetedik ég másik tengere „olyan csodálatosan tiszta vizű, hogy tündöklése felülmúlt minden, földön létező tisztaságot. [...] A második folyó vize pedig] olyan tiszta volt, hogy ami csak volt az alján, mindent úgy lehetett látni, mintha kezünkben tartanánk” (XXV § 61). A leírás egybecseng Dante szavaival a Léthéről: „A föld legtisztább vizei mind / koszosnak és zavarosnak tűnnének / e mellett, mely semmit se rejt magába” (*Pur* XXVIII 28–30).⁷⁹⁰ Négy nagy folyó is van ebben az égben, az egyiknek „olyan tiszta, egészséges és jóízű a vize, hogy senki sem tudná elmondani” (XXV § 61), ugyanez jellemzi a másik édeni folyót Dante földi paradicsomában: az íze a „világon minden ízt felülmúl” (*Pur* XXVIII 133).⁷⁹¹

Mohamed ezután információkhoz jut a teremtről és az összesen tizennyolcezer világról, valamint a mi világunkban élő ezerféle élőlényről és arról, hogy az egekben nyüzsgő rengeteg angyal milyen pozíciókat vesz fel: „némelyek állnak, némelyek ülnek, mások föld felé fordított arccal fekszenek” (XXVI § 64). A dantei, jégbe fagyott árnyak háromféle helyzete („Néhányan fekszenek, mások állnak, / egyik a fején, másik a lábán; /

⁷⁸⁸ „Arcuk emberi archoz hasonlított, jobb felől pedig mind a négyüknek oroszlán arca volt, bal felől mind a négyüknek bika arca volt, és ezenkívül mind a négyüknek sas arca volt” (Ez 1, 10).

⁷⁸⁹ „[...] úgy jött négy élőlény most a nyomukban: / a fejük zöld lombbal volt koronázva. / Hat tollas szárnya volt mindegyiküknek, // s minden tollon szemek: ha Árgus élne, / ilyenek lennének a szemei. / A négy élőlény, kedves Olvasó, // nem részletezem, mert más, sürgetőbb / dolgok miatt itt erre nincs helyem. / Olvasd Ezékielt, aki lefesti: // ő felhő, szél és tűz kíséretében / látta, hogyan szállnak észak felől; / és ahogy az ő lapjain találod // úgy voltak itt (csak szárnyaik ügyében / János van velem s nem Ezékiel)” (Nádasdy Ádám ford.).

⁷⁹⁰ Saját ford.

⁷⁹¹ Saját ford.

a harmadik meg íjként hajtja hátra a fejét a lábához”, *Inf* XXXIV 13–15)⁷⁹² ellenpontja lesz az itteni angyalokénak.

A Próféta ezután ellátogat a „fehér földre”, melyet Isten teremtett magának és különleges teremtményeinek (XXVII), ám arról, amit itt lát, nem szabad beszámolnia. Innentől kezdve a paradicsomi túra során hosszabb-rövidebb ideig új vezetők is csatlakoznak Mohamedhez. „Isten lelke”, Jézus vezeti át a kiválasztottat az összes égen, és mindazt, amit korábban látott, egyetlen pillanat alatt újra megmutatja neki (XXVIII § 67). Ehhez a jelenethez hasonló játszódik a dantei *Paradicsom*ban, amikor vezetője parancsára Dante is lenéz a megtett útra az Állócsillagok egéből (az égi létra éneke után):

„A Végző Üdvösséghez oly közel vagy
– szólt Beatrice –, hogy most két szemednek
tisztán és élesen kell látnia.
Ám mielőtt belemerülsz egészen,
nézz le innen, s lásd: mekkora világ
maradt már lent a lábaid alatt,
hogy szíved minél teljesebb örömben
találkozzon a győzelmes tömeggel,
mely boldogan száll az éteren át.”
Tekintetem egyenként visszament
a hét égbolton, s ott láttam a Földet:
mosolyogtam, hogy milyen kis vacak. (*Par* XXII 124–135)⁷⁹³

Jézus Gábrriel mellett Rafael angyalhoz viszi a Próféta, és e két angyal mutatja meg neki a fehér föld körül elhelyezkedő hét földet.

Találkoznak az imádság angyalával, egy óriási kakassal, akinek „feje és a taréja abba az égbe ért fel, ahol Isten és az ő trónusa lakozik, a lába pedig a hetedik terület legmélyére”, és „olyan nagy szárnyai voltak, hogy ha kitérte azokat, behatolt velük az összes égbe és valamennyi földre kelettől nyugatig” (XXIX § 69). A Dante-olvasók számára a hatalmas, szárnyas kakas-angyal, amelynek a lábai a pokol legmélyéig érnek, mindenképpen előhívja Lucifer alakját: a hasonlóság alapja, hogy ezek az (eredetileg) angyali teremtmények a világ több szintjét összekapcsolják: az Isten mellől levetett Lucifer teste átvezet a pokolból a purgatóriumhoz.

Az utazás következő helyszíne az arany-ezüst-rubin fallal körülvett paradicsom, ahol Isten Ádámot megteremtette: az édent ugyanazok a toposzok jellemzik, amelyek majd a dantei földi paradicsomot is: árnyat adó fákkal van beültetve, és itt a folyó, amelyből minden földi folyó ered (XXX–XXXIII).

⁷⁹² Saját ford.

⁷⁹³ Nádasdy Ádám ford. Köszönöm Mátyus Norbertnek, hogy felhívta a figyelmemet erre a párhuzamra.

Itt következnek a paradicsom hét egének nevei, és mindaz, ami bennük található: a muszlim paradicsom – eltérően a keresztény és zsidó mennyképtől – elsősorban érzéki és nem lelki-szellemi örömeket kínál az üdvözült férfi híveknek. Később tudjuk meg, hogy a paradicsom kilenc tizede azoknak jut, akik követik a törvényeket (LXX). A legnagyobb törvény pedig „*ami csak létezik, az az, hogy az embernek meg kell ismernie önmagát.*”⁷⁹⁴

Az első helyszínen szerelmes tekintetű, örökösen szűz hölgyek találhatók,⁷⁹⁵ akikkel férjük akárhányszor egyesülhet, mindig szűznek fogja találni őket (XXXV). Aki Isten lakhelyére, a *Genet hanaym* nevű paradicsomba kerül, arra még nagyobb jutalom vár, ugyanis „Isten ad néki ötszáz nőt feleségül és négyezer szüzet, akiket feleségül vehet tet-szése szerint, és nyolcezer más nőt, akik nem szüzek, hogy minden egyéb dolgában szolgálják őt”.⁷⁹⁶ Sőt, akit meg akar ölelni, az magától járul hozzá, és az egyesülés addig tart, amíg az üdvözült férfi örömét leli benne. Mindemellett, a paradicsomok lakói ételben-italban bővelkednek, és ürítkezniük nem kell, ugyanis a bevitt táplálék mósuszillatú iz-zadság formájában távozik (XXXVII–XXXVIII).

Mohamednek a paradicsomkertbe lépéskor egy nagy fa lábánál folyó két tiszta forrás egyikéből innia kell, a másikon pedig megfürödni, így tisztul meg, és a fürdés utáni imával Isten kegyelme száll rá. Az utazó Dante édeni tisztulásrútusa hasonlóképpen egy forrásból fakadó két folyóban történik: a Léthében és Eunoéban alámerüléssel és a belőlük ivással (*Pur* XXXI 88–105; XXXIII 112–145).

A *Liber Scale Machometi* paradicsomkertjében egy *túbá*nak nevezett fa is áll, ez „a gyönyörűség és öröm fája”, gyümölcsei fehérek, mint a hó és áttetszők, mint a kristály, „ízük a mézzel kevert gyömbérhez hasonlít”⁷⁹⁷ (XXXIX). Dante édenében a jó és a rossz tudás fája áll középén, mely szintén „édes-ízletes” (*Pur* XXXIII 44),⁷⁹⁸ azonban Mohamedé egy mesés, kizárólag pozitív tartalmakat hordozó, sőt halmozó növény, míg Dante fája a bűnbeesés és Krisztus szenvedésének nyomát viseli, és az Utazó szeme előtt allego-rikus történések részévé válik.

Mindkét szövegben a (földi) paradicsomi helyszín leírását egy menet megjelenése követi:⁷⁹⁹ Mohamed elé aranyláncokkal felszerszámozott tevéken lovagló angyaltársaság érkezik, és ahogy közelednek, az aranyszerszámok miatt a tevék pofája „lobogó gyertyák-hoz hasonlít[...].”⁸⁰⁰ (XL), míg az utazó Dante elé sorjázó szent, szimbolikus menetet hét gyertyatartó fogja vezetni (*Pur* XXIX 37–63).

⁷⁹⁴ Simon Róbert ford. Ez a parancs szemben áll az iszlám ortodoxia nézeteivel, és az iszlám misztika újplatonista gyökereire mutat rá (SIMON 2013a: 309).

⁷⁹⁵ Ők a Koránban az üdvözülteknek ígért hurik (44:54).

⁷⁹⁶ SIMON 2013a: 309 (Simon Róbert ford.).

⁷⁹⁷ SIMON 2013a: 312 (Simon Róbert ford.).

⁷⁹⁸ Saját ford.

⁷⁹⁹ Ld. már CORTI 2003: 375.

⁸⁰⁰ SIMON 2013a: 313 (Simon Róbert ford.).

További paradicsomi barangolások során Ridohan, a paradicsom kincstárnoka fogja még vezetni Gábiellel Mohamedet (XLV–LII). Ezután Isten parancsából a pokol felépítését és az ott folyó kínzásokat is meg kell ismernie a Prófétának, hogy elmagyarázhassa népének (LIII).

Az alvilági hét terület és az Inferno párhuzamai

A *Liber Scale Machometi* kozmológiája szerint az alvilági „hét terület” az emberek lakta föld alatt helyezkedik el: a világnak ezt a két szintjét tűztenger és egy tiszta tűzből lévő, tűzemberek benépesítette föld választja el. A tűzréteg alatt, egymás mellett található a hét terület, melyek mindegyikén szintén tűztenger van, és tűzből lévő élőlények lakják. Ezeket a területeket egy kő tartja meg, a követ pedig egy magából kört formázó hal (LIV § 135). A hét terület nem azonos a pokollal, de kapcsolódik hozzá: egyrészt a legalsó területből, ahol a sátán található megkötözve, nyílik a pokolba vezető kapu; másrészt ez a hét, tűzből lévő terület termeli a kárhozottak kínzásához szükséges eszközöket, lényeket.

A hét közül az első terület, *Arauka* a zöld kövön van, amelyet a hal tetején álló hatalmas és erős angyal tart a kezében. E föld alatt pedig egy olyan erős és kegyetlen szél van, hogy Isten ezer zablával fékezte meg, amelyek mindegyikét ezer angyal fogja. Ez a szél fogja lenyúzni a kárhozottak bőrét (LIV § 137–138). E roppant erejű szelet és hatását felidézi a *Pokol* XXXIV. énekében a Kókytos szele, amelyet Lucifer denevérszárnyai generálnak (*Inf* XXXIV 8–9; 49–52), és Júdás büntetése, akinek a hátáról a bört Lucifer nyúzza le (*Inf* XXXIV 59–60).

A második-negyedik terület jellegét és büntetéseit elsősorban a dantei *Pokol* XXIV–XXV. éneke idézi fel. A második területre Isten öszvérméretű skorpiókat küldött, akiknek lándzsanyél-hosszúságú farkuk van, és a „farkon van háromszázhatvan csomó, és mindegyik csomóból háromszázhatvan méregtüske nyúlik ki, és mindegyik méregtüskeben van háromszázhatvan méregmirigy, és mind tele van méreggel” (LV § 139). A dantei Geryónnak is mérgező, skorpiószerű farka van: „Íme, a hegyes farkú bestia”; „A farka tekergett a semmiben, / fölfele görbült a villás hegye, / mely, mint a skorpióé, mérgező”⁸⁰¹ (ld. *Inf* XVII 1 és 25–27).

A skorpiók a pokol bűnöseit megragadják és megnyúzzák, és „a bűnösök annyira döbbszent kábulatba esnek ettől, hogy nem lehet eldönteni, élők-e vagy holtak”. Ugyanilyen kábulatot mutat a kígyómart bűnös a tolvajok bugyrában: „A keresztüldöfött csak bámult rá, de nem szólt; / sőt, állva maradt meredten, ásított, / mintha álom vagy láz támadta volna”⁸⁰² (*Inf* XXV 88–90). Azonban itt nincs vége a skorpió kínzásainak:

Miután így megnyúzták őket, a skorpiók mérget bocsátanak a bűnösökre, a fent említett mirigyek egyikéből. Ez a méreg olyan erős, hogy egyben választja le a húst, egyben a cson-

⁸⁰¹ Nádasdy Ádám ford.

⁸⁰² Sajat ford.

tot, egyben az idegeket, és ily módon teljesen megsemmisíti őket. De aztán Isten újraalkotja őket, pontosan ugyanolyanra, amilyenek voltak, azért, hogy újabb kínokat szenvedhessenek el. (LV § 140)

Ez a büntetés analóg Vanni Fucci pokolbeli büntetésével,⁸⁰³ akit egy kígyó mar meg, erre meggyullad, elég, porrá omlik, majd visszaépül ugyanazon emberré (feltehetően azért, hogy a büntetés újra és újra megismétlődhessen):

Sem az O-t, sem az I-t nem írták le soha olyan sebesen,
ahogy az lángra gyúlt, majd elégett, és hamuvá
kényszerült válni már zuhantában;
és aztán, ahogy a földön porrá rombolva hevert,
a hamu csak úgy magától összeállt,
és egy csapásra visszaváltozott azzá, aki volt. (*Inf* XXIV 100–105)⁸⁰⁴

A harmadik területet (*Arkát*) a „catas”⁸⁰⁵ nevet viselő pokoli bestiák népesítik be, melyek „óriási hegy nagyságúak, és mindannyian tűz és föld keverékéből állnak, rettenetesekek és sötétebbek még a legsötétebb éjszakánál is” (LVI § 141), mérgük pedig jobban éget, mint a pokol nagy tüze. A büntetésük módja szinte megegyezik a skorpiókéval: „megragadják [a bűnösöket] és kegyetlenül a földre döntik őket, és a szájukat kitátva mérget csorgatnak rájuk. *És ettől ők úgy oldódnak fel, ahogy a tűz színe előtt elolvad a viasz*” (LVI § 142). A dantei *Pokol*-ban ennek a méreghatásnak egy változatát szintén a tolvajok bugyrában találjuk: a kígyóméreg hatása alatt a kárhozottak úgy olvadnak egybe, „*mintha forró viaszból / lettek volna*” (*Inf* XXV 61–62).

A negyedik területet (*Alhurbát*), mint a dantei tolvajok bugyrát, (fekete) kígyók töltik meg, akik – az előző két büntető lényhez hasonlóan – mérgükkel kínozzák áldozataikat. Mérgük olyan erős, hogyha egyikük csak egyetlen fogával (a tizennyolcezerből) lesújtana a világ legnagyobb hegyére, azzal „az egészet lerombolná és hamuvá omlasztaná” (*destrueret et reduceret in cinerem*, LVII § 143). A megfogalmazás lexikai egyezést mutat Vanni (fent idézett) büntetésének leírásával:⁸⁰⁶ „com’el s’accese e arse, e cener tutto / convenne che cascando divenisse; // e poi che fu a terra sì *distrutto* [...]” (*Inf* XXIV 101–103).⁸⁰⁷

A következő, ötödik terület és a következő dantei ének, a XXVI. is összekapcsolódik a büntetések megválasztásában. A *Maltá* nak nevezett területen a pokol kénkövei találhatóak, és a kínzás úgy zajlik, hogy

⁸⁰³ Ahogy azt már Maria Corti megállapította (CORTI 2013: 340).

⁸⁰⁴ Hoffmann Béla ford.

⁸⁰⁵ A vatikáni kódex szövegváltozata szerint *tatas* (Simon Róbert fordításában is ez a változat jelenik meg: SIMON 2013a: 332).

⁸⁰⁶ CORTI 2003: 378.

⁸⁰⁷ „lángra gyúlt, majd *elégett*, és *hamuvá* / kényszerült válni már zuhantában; / és aztán, ahogy a földön porrá *rombolva* hevert” (Hoffmann Béla ford., kiemelések tőlem – D. E.).

egy bűnös nyakába kötnek egyet a fent említett kövek közül, rögtön a pokoli tűzhöz vezetik őt. Ahogy odaér, a tüzet a köhöz érintik, és ahogy a tüzet odaérintették, *a kő meggyullad, úgy, hogy a kő és a bűnös egy lángot formálnak*. A láng annyival a bűnös fölé magasodik, hogy senki sem hinné el, és ez az, amiről Isten így beszélt a Koránban: „A bűnösök arcát láng rejteti majd el.” (LVIII § 146)

Az eredményt, a lángban égő kárhozott képét a dantei nyolcadik kör nyolcadik bugyra fogja újra megmutatni: Danténál a rossz tanácsadók bűnhődnek lángokba rejtve („e ogne *fiamma un peccatore invola*”),⁸⁰⁸ a szóválasztás pedig a *Mohamed lépcsőjét* idézi: „*lapis et peccator faciunt in simul flammam unam*”.⁸⁰⁹

A hatodik, *Zahikika* nevű területen található a Jelenések könyve óta (Jel 20, 11) ismert és a vizionárius irodalomban toposszá vált bűnök könyve (LIX § 147), valamint egy olyan keserű és meleg tenger, ami azonnal megsemmisítene egy hegyméretű követ is (§ 148).

A hetedik terület (*Hagib*) az „ördög szék- és lakóhelye, és az ő birodalma” (LX § 149), ahogy Dante poklának legmélyén is Lucifer „a fájdalmas birodalom császára”⁸¹⁰ (*Inf XXXIV 28*). A sátán vasláncokkal le van kötözve („*vasláncokkal megkötözték az egyik kezét előre, a másikat hátra*”), pontosan ahogy Dante poklában Ephialtés gigász:

Hogy ki lehetett, aki megkötözte őt,
megmondani nem tudom, bal karját előre,
a jobbat pedig hátraszorította (*Inf XXXI 86–88*).⁸¹¹

Méretét tekintve Mohamed sátánja „olyan hatalmas, hogy onnan, ahol van, fejével elér a mi földünkig, sőt a két szarvával még ezen is áthatol”, Dante Lucifere pedig csak óriás-mértékegységben mérhető:

könnyebben mérem én magam egy óriáshoz,
mint ahogy az óriások az ő karjához:
magad is belátod már, milyen nagynak kellett
az egésznek lennie, hogy ekkora részhez illő legyen. (*Inf XXXIV 30–33*)⁸¹²

⁸⁰⁸ Inf XXVI 42: „minden láng egy bűnöst rejt magában” (Hoffmann Béla – Kelemen János ford.).

⁸⁰⁹ Továbbá a „*cooperientur igne facies peccatorum*” is párhuzamba állítható a dantei megoldás hangzásával: „Dentro dai fuochi son li spirti; *catun si fascia di quel ch'elli è inceso*”; Inf XXVI 48, Hoffmann Béla – Kelemen János ford.: „A lelkek a tűz belsejében vannak; / kit-kit a maga lángja éget, mely pólyája is”; CORTI 2013: 341.

⁸¹⁰ Saját ford.

⁸¹¹ Hoffmann Béla ford., kiemelés tőlem – D. E. Ld. már CORTI 2013: 339.

⁸¹² Saját ford.

A sátán lakóhelyét (LX § 150) csak sűrű sötét homályon átvágva lehet megközelíteni – hasonlóképp az utazó Dante is éjsötétszerű, sűrű ködön keresztül látja meg Lucifert a távolból: „Mint mikor sűrű köd gomolyog, / vagy mikor félgömbünkön leszáll az éj”⁸¹³ (Inf XXXIV 4–5). Az ördögi székhely egy vár, amelynek várárkaiban sokféle méreg folyik, és az épület minden eleme

éjfelete tűzből van, amely folyamatosan önmagában izzik, és önmagából táplálkozik. És a vár egyik oldalán *van egy kapu, melyen át a nagy pokolba* jut az ember. A másik oldalán van egy másik kapu, amelyen keresztül az Azaukarilnak nevezett szélhez lehet jutni. (LX § 150)

Hogy mi van mindez alatt (a sötétségen és levegőn kívül), azt csak Isten, mindenek alkotója és teremője tudja.

Magyarázatok a világ rendjéről, a teremtésről és az utolsó ítéletről

A LXI–LXVIII. fejezetben Mohamed kozmológiai, eszkatológiai és teológiai kérdéseire Gábiel ad feleletet. A legfontosabb megbeszélte témák a következők:

1) Mi várható az ítélet napján?

Kevéssel az ítélet napja előtt Isten megnyit egy tűzkutat, amely a poklot, a hét területet és a köztük lévő tengert egy szempillantás alatt felperzseli, a büntető állatok elpusztulnak (LXI). Az összes ember összegyűlik, mind harmincévesek lesznek, és meztelenek. Egy-egy ember életét aszerint ítélik meg, hogy több jót vagy több rosszat tett-e: ezeket Isten bíróságán felolvassák az összes többi ember előtt, és „mindenki vádat emel a másik ellen abban, ami a tudomására jutott”,⁸¹⁴ az önmaga ellen elkövetett vétkeiről pedig saját tagjai fognak tanúskodni.

Az ítélezés másik ősi toposza, a mérlegelés is felbukkan egy későbbi fejezetben: az utolsó ítéletkor egy akkora mérleget fognak Isten elé vinni, amelynek csak a serpenyői egyenként betértenék a világot. Az egyik fényből lesz, a másik sötétségből. Az emberek pedig két vödörben cipelik magukkal a jó- és gonosztetteiket, ráhelyezik azokat a mérleg serpenyőire, és ez alapján ítéltetnek meg. Ám ha kimondják a „*Le halla hilalla Muahgmet razur halla*”⁸¹⁵ ígét, akkor ez többet fog nyomni a fény serpenyőjében, mint az összes vétküik, és ettől eltöröltetik bűneik egész lajtroma (LXXIV).

⁸¹³ Saját ford.

⁸¹⁴ SIMON 2013a: 343 (Simon Róbert ford.).

⁸¹⁵ Ami azt jelenti, hogy „Nincsen más isten, csak Allah, és Mohamed az ő prófétája”. A *lā ilāha illā Allāh* formuláról van szó, ami a mű számos fejezetében előfordul, amelyhez hozzáteszi a *wa Muhammad rasūluh* formulát.

2) Hogyan alakult ki a hét területet tartó elemsor?

A teremtésük után a hét terület rögzíthetetlenül úszkált, mint hajók a tengeren. Majd Isten a trónját hordozó nyolcadik angyalt leküldte, hogy tartsa meg azokat. Azonban az angyal nem tudta hová tenni a lábát, ezért Isten egy négyszögletes zöld követ teremtett, hogy arra álljon. De ekkor kellett valami, hogy megtartsa a követ, ezért egy paradicsomi ökör állt be alá. Az ökör alá pedig a Leviathánnak nevezett hal került (vagyis Isten, mint egy művész vagy mesterember, a teremtés utáni sorozatos korrekciókkal formálja a művét). Az ökör orrlukaiba folyik a világ összes vize és az utolsó ítélet napjáig nem fog elfáradni (LXVII). A hal alatt pedig egy *Kaf*nevű, óriási hegy van, mely magába foglal és körülvesz mindent (LXVIII).

3) Hogyan osztotta szét Isten a kegyeit és hogyan osztotta szét a rosszat a népek között? Isten – az egek és földek megteremtése után – kegyeit úgy osztotta szét, hogy a hozzá közelebbi ég angyalai kapták a legnagyobb részt, ennek csak egy tizede osztódik tovább ugyanebben az arányban a többi ég angyalai között. Az angyalok után fennmaradt részhez a következő sorrendben jutnak az élőlények: dzsinnek, madarak, halak. Az embernek Isten kegyéből a morális választás lehetősége maradt.

Ekkor Isten megteremtette a rosszat – igen eredeti teremtéstörténet fogalmazódik itt meg, „amikor is Isten a maga mindenhatóságában nem folyamodik a sátánhoz és egyéb negatív princípiumokhoz a rossz létrehozása során”⁸¹⁶ –, és a következőképpen osztotta el a népek között: Góg és Magóg népe⁸¹⁷ kapta a kilenc tized részt. A fennmaradt részből az irigységet teremtette, amelynek kilenc tizedét az araboknak adta. A megmaradt tizedből a fényűzést hozta létre, ennek kilenc tizedét India kapta. A megmaradt tizedből a hamisság keletkezett, ennek kilenc tizede a zsidóknak jutott. A következő tizedből a pökhendiséget, ennek kilenc tizedét a keresztényeknek adta. Hasonló módon oszlanak tovább: a kapzsóság nagy része a perzsáké, a tudatlanság az etiópoké, a góg a berberéké, a gyönyörűség a nőké (LXX). Minden bizonnyal ez a magyarázata annak, hogy a pokolban nagy többségben nőket látunk.

Pokol és ellenbüntetés a Mohamed lépcsőjében. Visszatérés a földre

„A pokol szája a hetedik és utolsó föld közepén található egy nagy kútként”,⁸¹⁸ körülötte a pokol tüzével égő hatalmas tenger található (ez hét, egymással érintkező tengerből áll): az őt megtagadókat ebben fürdeti és tisztítja meg Isten, majd az utolsó ítélet napjáig kín-

⁸¹⁶ SIMON 2013a: 346.

⁸¹⁷ Góg és Magóg népéről számos apokaliptikus elképzelés olvasható a judaizmusban, a kereszténységben és az iszlámban: az Ószövetségben eredetileg ismeretlen kis-ázsiai népeket jelölt, majd számos további értelmezés után az alánokkal, a hunokkal és a kazárokkal azonosították. Ld. SIMON 2013a: 298–299 (további szakirodalmi utalásokkal).

⁸¹⁸ SIMON 2013a: 345.

zásoknak veti alá, akkor viszont érdemeik alapján ítélkezik fölöttük. Ez a korábbiaktól eltérő felfogás hasonlít a keresztény purgatóriumhoz.⁸¹⁹

Az utolsó ítéletkor a pokol felett egy *Azirat*nak nevezett, hét részből álló híd lesz, amely többszörös próbának fogja alávetni Mohamed népét a hitükkel és a legfontosabb törvények betartásával kapcsolatban. A híd vékonyabb, mint egy hajsza és hegyesebb, mint egy kard hegye. Hét részre tagolódik: az elsőnek a távolságát egy ember húszezer év alatt járná meg, és minden további az előbbi kétszerese hosszában. Ez a próba vizsgálja, hogy buzgó hívők voltak-e az áthaladók, előírt imádságaikat bevégezték-e; ismernek-e néhány szót a Koránból kívülről; böjtöltek-e a Ramadán idején; elzarándokoltak-e Mekkába; megmosakodtak-e az előírt időben; tisztelték-e szüleiket. Akiről kiderül, hogy nem volt buzgó hívő, vagy nem teljesítette valamelyik fontos előírást, abba harapófogók és vaskampók vágódnak, és aláhull a pokolba (LXIX).⁸²⁰

E hidak hatalmas hegyek között vezetnek, közöttük homály és hetvenezer évnyi gyakorlattal leírható mélység, ahonnan tűz lövell ki. Lefelé nézve látható a pokol hét kapuja, melyek mindegyikéből tűzfolyam ered. Az általános büntetések a következők: tűz, mérges állatok (férgek és bestiák), hetvenezer módon büntető tűzhölgyek, félelem, a paradicsombeli jó dolgok szemlélése. A pokol első kapuja, *Gehenne*, a bálványimádókra vár: ők „száraz fa lesznek a pokolban és eszköz a tűz felszításához”,⁸²¹ ez a Koránban is megnevezett büntetés (21:98) már a *Péter-apokalipszisz*-ben elsőként szerepelt (6. fej.). A második kapu (*Lada*) a hitehagyottak, a harmadik (*Halhatina*) pedig azok osztályrésze lesz, akik „helytelenül gyűjtöttek javakat”, vagyis az uzsorásoké és Góg és Magóg népeié. A negyedik kapuba (*Halzahir*) a szerencsejátékosok és istenkáromlók sorakoznak; az ötödikbe (*Zakahar*) azok, akik nem imádkoztak megfelelően, nem adakoztak a szegényeknek. A hatodik kapu (*Halghym*) azoké, akik nem hittek Isten prófétáinak (őket a tűz égeti majd); a hetedik (*Halkehuya*) pedig a csalóké, az embertársaikat becsapóké. A pokol fennmaradó részének hat hetede azok számára készült, akik abban hisznek, hogy Istennel bárki egyenlő lehet, és semmilyen szenvedést vagy megpróbáltatást nem voltak hajlandók kiállni érte (LXXI–LXXII).

A LXXIX. fejezet felvillant egy sor bűn–büntetés-párt a pokolból, amelyek egy kivételével az ellenbüntetés ősi és tipikus eseteit mutatják meg. A vizsályszítók ajkát tüzesen izzó ollóval csonkítják meg (§ 199). A dantei vizsályszítók büntetése, köztük Mohamedé – aki a korabeli vélekedés szerint az iszlám megalapításával a kereszténységen belül szkizmát, egyházszakadást okozott –⁸²² ugyancsak a csonkítás lesz. Nemcsak a bűn és büntetés között működő logikai kapocs, hanem a szóválasztás is megegyezik a két műben: „akik

⁸¹⁹ Michèle Brossard-Dandré és Gisèle Besson megjegyzését idézi: SIMON 2013a: 345.

⁸²⁰ Vö. Dantét is várja egy három vizsgából álló hitpróba a paradicsomban: a hit kérdéseiről Szent Péter, a reményről Szent Jakab, a szeretetről Szent János vizsgáztatja (*Par* XXIV–XXVI).

⁸²¹ SIMON 2013a: 349 (Simon Róbert ford.).

⁸²² Részletesebben Mohamed büntetését az énekhez írt kommentáromban: DRASKÓCZY 2019b: 417–419.

beszédükkel viszályt szítottak az emberek között” („qui verba *seminant* ut mittant discordiam inter gentes”) lesznek a dantei énekben azok, akik „viszályt szítottak és hitszakadást” – „*seminator di scandalo e scisma*” (*Inf* XXVIII 35).⁸²³

A hamis tanúknak kivágják a nyelvét, hasonlóan a *Péter-apokalipszis* megoldásához, ahol az ajkukat vágják le (9. fej.). Mint a látomások nagy többségében, a szexuális bűnök egy szeméremtest kíntásával büntetnek: a házasságtörő férfiak a hímtagjuknál fogva csüngenek tüzes horgokról; a kéjnők (logikusan a házasságtörő nők is ide tartoznak) nagy tüzes fatörzsekről lógnak ágyékuknál felakasztva. A fatörzsek pedig tüzes láncokról függenek, melyek óriási lánggal égnék (LXXIX § 200). A büntetésnek ez az eleme felidézi a dantei öngyilkosok utolsó ítéletet követő helyzetét, amikor mindenki más visszakapja testét, ám ők a lelküket fogva tartó fára fogják felakasztani testüket (*Inf* XIII 106–108).

A *Mohamed lépcsőjének* összes ellenbüntetése tehát a bűn–büntetés–kapcsolódás *közvetlen* típusába tartozik.⁸²⁴ Az ellenbüntetés elvét Mohamed megfogalmazza és a pokoli logika oszlopává teszi: „Ugyanígy láttam *mindenféle bűnösöket, akik bűneiknek megfelelően, különböző módokon bűnhődtek*” (LXXIX § 201); ugyanez az elv fogja a dantei túlvilágot is rendszerezni.

Mohamed – ahogy az utazó Dante is – nagyon erős, fizikai tüneteket okozó részvétet érez a pokoli büntetések láttán: „A szívemben olyan nagy részvét”⁸²⁵ támadt irántuk, hogy a szorongástól teljes testemben izzadni kezdtem” – mondja a Próféta (LXXIX § 199). Ugyanígy, az első pokoli helyszínen Dante is így vall: „még ma is / kiver a víz, ha eszembe idézem”⁸²⁶ (*Inf* III 131–132).

Miután a túlvilág minden részét megtekintette, Mohamed megkapja Gábriteltől a megismertek átadásának feladatát, népe megmentése érdekében:

[...] azt mondta [...] Gábiel: „Mohamed, jól belevéstél mindent a szívedbe, amit láttál?” Én pedig azt feleltem: „Teljes mértékben”. Akkor ezt mondta: „Menj tehát, és mindezt ahogyan láttad, úgy mondd el és *tárd föl népednek, hogy tudomásuk legyen minderről, és a törvény igaz útját kövessék, és úgy gondolkodjanak és cselekedjenek, hogy a paradicsomba juthassanak és megmeneküljenek a pokoltól*”. (LXXIX § 202)

A *Komédia* célja ugyancsak az, hogy „az ez életben élőket a nyomorúság állapotától eltávolítsa, és a boldogság állapotára vezesse”⁸²⁷ (*Ep.* XIII 15). Mohamednek azonban – hasonlóan a korábbi látnokokhoz – meg kell küzdenie azzal, hogy kezdetben vannak, akik hitetlenkedve fogadják az élménybeszámolót: így két felesége, Omheni (LXXX) és

⁸²³ Erre már Maria Corti felhívta a figyelmet (CORTI 2013: 341).

⁸²⁴ A bűn–büntetés-tipológiákról ld. a könyv „A *Visio Pauli* legfontosabb forrása: a *Péter-apokalipszis*. Bűnök és büntetések kapcsolódásai” című alfejezetét.

⁸²⁵ Dantei részvét a pokolbeli büntetések láttán: *Inf* V 72, 93, 116–117 és 140; VI 58–59; XIII 84; XVI 9–18 és 46–51; XX 19–30; XXIX 1–3, 36 és 44.

⁸²⁶ Nádasdy Ádám ford.

⁸²⁷ KARDOS 1965: 511 (Mezey László ford.).

Hasce, és lánya, Fátima is (LXXXI) könyörögve kéri, hogy ne számoljon be minderről a mecsetben, mert hazugnak vagy örültnek fogják gondolni. A Quraysh törzsnek tartott beszámoló után mindössze egy ember hisz Mohamednek, a többiek „haragvó szívvel felzúdulnak ellene”⁸²⁸ (LXXXII), és próbának vetik alá, hogy kiderüljön, valóban a Mindenható támogatja-e. Választ kell adnia arra a kérdésre, hogy hol tart az az élelemszállító karaván, amelynek már meg kellett volna érkeznie, és a közösség erősen várja. Mohamed ekkor alázatos imába merül, és Isten parancsot ad Gábielnek, hogy az egész világot úgy mutassa meg a Próféának, mintha a tenyerében tartaná. Újabb isteni reveláció szükséges, hogy a népe hitelesnek tekintse Mohamed tanúbizonyságát, de mivel megerősítést nyernek a Próféta szavai, megkérlik a történetek lejegyzésére: ez a *Mohamed lépcsőjének* (arabul *Halmahereig*) keletkezése, amit a prófétává válás után hét évvel, azaz 617-ben ír le két megbízható hívő: Habubekar (aki az első pillanattól hitelt adott Mohamed szavainak) és Abnez (LXXXIII–LXXXV).

KONKLÚZIÓ

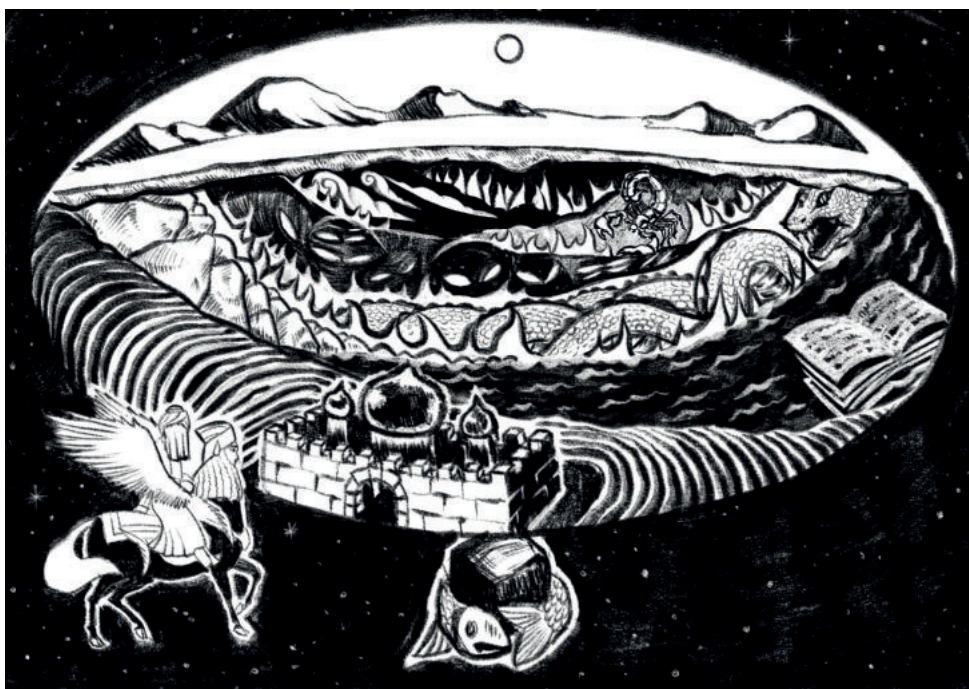
Ahogy a fejezet elején a rövid szakirodalmi áttekintésből kitűnt, Dante korában Észak-Itáliában ismert volt latin fordításban és részletes összefoglalóban is a *Liber Scale Machometi*, így jogosan feltételezhetjük, hogy a *Komédia* struktúráját, egyes szöveghelyeit befolyásolta a *Mohamed lépcsőjének* ismerete. A fentiekben ismertettem a két mű párhuzamos megoldásait, újabb hasonlóságokra hívva fel a figyelmet Maria Corti nyomdokain. Az új észrevételek azonban nem rajzolták át Corti lényegi megállapítását, mely szerint „Dante viszonyulása a *Liber Scale Machometi* paradicsomához szelektív”:⁸²⁹ a fény- és drágakőalapú, végtelenített érzéki gyönyörökben és az anyagi javak feljavított égi másában gazdag paradicsomok nem illettek a keresztény misztika pecsétjét hordozó *Paradiso* világába. A *Mohamed lépcsőjének* paradicsoma a *Komédia* három részletével mutat nagyobb részben interdiszkurzív, kisebb részben intertextuális kapcsolatot: a *Pokol* XXXIV., a *Purgatórium* XXVIII–XXXIII. és a *Paradicsom* XXI–XXII. énekeivel, amelyek közül a földi paradicsomnál beszélhetünk a szövegátvétel lehetőségeiről.

Strukturális és narrációs hasonlóság a főhős kiválasztott voltában, az út elején a három allegorikus akadály alakjában és a túlvilági út fő vezetőjének, Gábielnek a funkciójában mutatkozik meg, aki éppúgy magyaráz, tanácsol, vigasztal, támogat, kétségeket oszlat el, mint Dante vezetői.

Az alvilági területeken látott büntetések és a bűnök–kínok kapcsolatai már szorosabban kötődnek a dantei *Inferno* több pontjához: a sorozatos rokon megoldások a *Pokol* utolsó tíz énekében arra engednek következtetni, hogy a *Mohamed lépcsője* a *Komédia* ihletője, egyik direkt forrása lehetett.

⁸²⁸ SIMON 2013a: 363 (Simon Róbert ford.).

⁸²⁹ CORTI 2003: 377.

Boldog Vince illusztrációja a *Mohamed lépcsőjéhez*.

Mohamed lépcsője⁸³⁰
(részletek)

I. § 3 [Gábiel angyal megjelenik Mohamednek]⁸³¹

Tudja meg mindenki a világ négy tájáról, keletről, nyugatról, északról és délről, aki ezt az értékes könyvet olvasni és hallgatni fogja, hogy én, Mohamed, Abdallāh fia, aki Arábiából, Mekka városából,⁸³² a Qurayshnak nevezett, nemes arab törzsből származom, és aki isteni kegyelemből megvilágosodtam, mikor mekkai házamban, a saját ágyamban feküdtem,⁸³³ Omheni⁸³⁴ feleségem mellett, és Isten törvényét szorgalmasan tanulmányozva virrasztottam, és hosszas efféle virrasztás után éppen álomba szenderültem, íme, hirtelen megjelent előttem Gábiel angyal. Előtte ezzel a külsővel mutatkozott meg: az arca fehérebb volt a tejnél vagy a hónál, a haja pedig vörösebb volt a legvörösebb korallnál. Igen széles volt a szemöldöke, gyönyörű és szép vonalú a szája, fehérek és igencsak ragyogók a fogai, és mindennél fehérebb ruhákat viselt, melyek gyöngyökkel és drágakövekkel gazdagon voltak díszítve. Két övet viselt, amelyek közül az egyiket a mellkasa körül viselte, a másikat a csípője körül, ahogy azt a férfiak hordani szokták. Ezek az övek a legtisztább aranyból voltak, csodálatosan megmunkálva, és mindkettő tenyérnyínel is szélesebb volt. A keze tűzvörös volt, a szárnyai és lába minden smaragdnál zöldebbek és még annál is ragyogóbbak.⁸³⁵

§ 4 [Biztatás az utazásra]

Így jött hozzám Gábiel angyal e szavakat szólva: „Mohamed, te, aki Isten hírnöke vagy, kelj fel,⁸³⁶ készülődj össze, és kösd magad köré övedet, fejedre és testedre borítsd fehér köpenyedet, és kövess engem, mert Isten sok csodálatos dolgot akar neked mutatni a hatalmából és a titkai közül ezen az éjjel”. Hallva ezeket és felismerve magát Gábrielt, azonnal felkeltem az ágyból és összekészültem, ahogy meghagyta nekem. Amint elkészültem, a házam kapujához mentem, ahol engem várt, és alázatosan meghajoltam előtte.

⁸³⁰ A fordítás a latin eredetiből készült, és a következő kiadásokon alapul: CERULLI 1949: 24–225, és ennek újabb, javított kiadásán: LONGONI 2013: 10–321. A *Liber Scale Machometi* teljes magyar fordítása olvasható Simon Róberttől (SIMON 2013a). Saját magyarázatomat, annak befejezése után, összevetettem Simon Róbertével, lábjegyzetben jelezve néhány eltérést, melyek a másik szövegváltozat fordításának következményei lehetnek (Simon főként BESSON – BROSSARD-DANDRÉ 1991: 78–341-et vette alapul). Az angol és francia fordítások a latin *scalā* t ‘létra’-ként értelmezik, így Simon Róbert is. Ettől a mű V. fejezetében található leírás miatt térek el, mely alapján véleményem szerint sokkal inkább tűnik lépcsőnek.

⁸³¹ Alapvetően CERULLI 1949 címadását követem, de helyenként pontosítom.

⁸³² Mohamed 570-ben született Mekkában, Abdallāh és Āmina (aki a Quraysh törzs legelőkelőbb asszonya volt) gyermekeként. Korán árvaságra jutva anyai nagyapja, majd nagybátyja, Abū ālib nevelte. Mohamedről a szakirodalmi összefoglalót ld. SIMON 2013a: 266.

⁸³³ A hagyomány szerint az epizód Rajab hónap 27. napján következik be, de az év bizonytalan. A szöveg azt sugallja, hogy 617-ben történik.

⁸³⁴ Umm Hānī, Abū ālib lánya, aki azonban nem volt Mohamed felesége.

⁸³⁵ A földi paradicsombeli találkozáskor Beatrice ruhájának színei is vörös, fehér és zöld: *Pur* XXX 31–33.

⁸³⁶ *Surge*, vö.: a földi paradicsomban Dantét ébresztő Matilda szavait: „*Surgi: che fai?*” („Kelj föl! Mit csinálsz?”), *Pur* XXXII 70), amelyek ugyanazok, melyekkel Jézus ébreszti álomtól elnehezült tanítványait a színeváltozás epizódjában: „*Surgite, et nolite timere*” (Mt 17, 7).

II. § 5 [Al-Burāq leírása]

Miután én, Mohamed meghajoltam Gábiel előtt, ahogy hallottátok, és ahogy azt elbeszéltem nektek, íme megpillantottam, hogy gyeplőjénél fogva egy állatot vezetett felém, amelynek neve arabul Alborak,⁸³⁷ ami latinul azt jelenti: „kis gácsér vagy gúnár”.⁸³⁸ Ilyen volt az állat külseje: nagyobb volt, mint egy szamár, és kisebb, mint egy öszvér. Emberarca volt, gyöngyből volt a szőre, a sörénye smaragdból, a farka rubinból, szeme fényesebb volt a napnál. A lába és patája olyan volt, mint a tevéé. Minden színe tiszta fénnel ragyogott. Az állat egy olyan gyönyörű, gyöngyökkel és drágakövekkel olyan gazdagon és mívesen díszített nyeret viselt, hogy nincs senki, aki azt képes volna elmondani. A nyeregváz, amelyet erre a mesterműre helyeztek, szintisza aranyból volt, és a nyereg bőrrésze Isten dicsőségéből készült, a zabla és a sütyghám rubinból, topázból és smaragdból, a kengyelek pedig sáfrányszínűek voltak. És láttam, hogy az állatot angyalok veszik körül, hogy őrizték őt.

§ 6 [Mohamed felül al-Burāq nyergébe]

Akkor Gábiel azt mondta nekem: „Mohamed, szállj fel ennek az állatnak a hátára, és lovagolj!” De ahogy közeledtem az állathoz, hogy meglovagoljam, az nem engedte, hogy felszálljak rá. Ám az angyal azt mondta neki: „Alborak, viselkedj nyugodtan, és engedd meg neki, hogy lovagoljon rajtad, mert Isten nevére esküszöm, hogy ilyen fontos ember még sohasem lovagolt rajtad, és nem is fog, míg világ a világ.” Erre az állat azt kérdezte: „Kicsoda hát ez az ember?” És Gábiel így felelt neki: „Ő Mohamed, Isten hírnöke és igen nagy próféta.” És az állat ezt hallva tüstént megnyugodott, és én nyergébe szálltam. Míg felszálltam, Gábiel tartotta a kengyelt, és így szólt: „Menj Isten áldásával, és ő jöjjön a segítségedre és vezessen, bármerre is menj!” Miután ezek elhangzottak, Alborak rögtön elindult, és olyan sebesen és amellet olyan kecsesen is haladt, hogy azt emberi száj nem is volna képes elmondani. Én pedig megfigyelve a lépéseit láttam, hogy egy-egy lépte közt olyan hatalmas tér volt, amit az emberi tekintet csak távolról tud befogadni. És egyenesen Jeruzsálem temploma felé haladt.

III. § 7 [A három hang, amelyek meg akarják állítani Mohamedet]⁸³⁹

Miközben, én, Mohamed, ahogy korábban hallottátok, haladtam a jeruzsálemi templom felé, a fent említett állat hátán, Gábiel, a szent angyal jobb oldalamon gyalogolt, és rengeteg dolgot mondott nekem, amelyeknek hallgatásában nem csekély örömet és gyönyörűségemet leltem. Miközben így haladtunk, és én azokra a dolgokra figyeltem, melyeket Gábiel fedett fel nekem, egyszer csak egy hangot hallottam, amely csupán egyszer szólított meg engem, nagyon édesen: „Ó, Mohamed!” Én azonban nem törődtem azzal, hogy arra tekintsek, amerről a hang jött, sőt, még csak nem is feleltem neki, hanem kitarítottam utam mellett. Miután jócskán előrehaladtam, egy másik hangot hallottam, amely fennhangon kétszer szólított engem: „Ó, Mohamed, várj meg engem!” Én azonban nem válaszoltam

⁸³⁷ A szárnyas al-Burāqon való utazás az iszlám hagyomány kedvelt motívuma: a név a *brq* gyökből származik, amely ‘ragyogást’, ‘fényességet’ jelent.

⁸³⁸ A *masculus de anatis vel anseribus quoque parvis* szöveghely téves értelmezése Cerulli szerint (CERULLI 1949: 226) abból adódhat, hogy az andalúziai arab *burāka* (‘kacsa’) szóval tévesztették össze.

⁸³⁹ Vö. a Dantét útjának elején akadályozó vadállatokkal, a bujaság, a gőg és a kapzsiság allegóriáival (*Inf* I 31–60).

arra, amerről ama hang kiáradt, hanem elhaladván mellette folytattam utamat. Majd, miután sokáig haladtam így, íme, megláttam egy hölgyet, olyan szépet, amelyet még sohasem láttam életemben, aki minden elképzelhető színben pompázó ruhákat viselt, és háromszor szólított meg engem édesen zengő hangon: „Ó, Mohamed, várj egy kicsit!” Én akkor vártam rá, de amikor közelebb jött hozzám, hogy beszéljen velem, undorral hagytam ott, és haladtam tovább.

§ 8 [Gábrriel megmagyarázza, mit jelképez a három hang]

Egy kis idő múltán Gábrriel így szólt hozzám: „Mohamed, most már tudom, hogy nagy bölcsesség lakozik benned, és el is mondom, hogy miért. Tudd meg, hogy az első hang, amelyik hívott téged, a zsidók törvénye volt, és ha válaszoltál volna neki, az egész néped zsidóvá lett volna.” Azután megkérdezte, tudom-e, hogy mi volt a másik hang, amelyik másodszorra megszólított. Azt feleltem neki: „Nem, Isten tudja.” Akkor Gábrriel ezt mondta: „Tudd meg, hogy az a hang a keresztények törvénye volt, és ha te feleltél volna rá, az egész néped keresztény hitre jutott volna.” Amikor befejezte, így szóltam hozzá: „Miután ezt a két dolgot felfedted előttem és megmagyaráztad, kérek, mondd el, ki volt az a szép hölgy, aki utoljára hívott engem, és beszélni kívánt velem.” Ő azt mondta: „Tudd meg, hogy az a nő, aki a minden színben pompázó ruhákat viseli, ezt a világot jelenti, amely tele van mindenféle élvezetekkel. És mivel megvártad őt, tudd meg, hogy a népednek több vigaszban és gyönyörűségben lesz része, mint bármelyik más valaha létezett vagy leendő népnek. De mivel undorral otthagytad, és válaszra sem méltattad, te büntelenebb leszel, mint bármelyik más próféta ez idáig vagy ezután.” Miután ezt elmondta, elhallgatott, és elvezetett engem a már említett templomhoz.

§ 9 [Megérkezés a jeruzsálemi templomhoz]

Amikor a templom kapuja elé értünk, azt parancsolta, hogy szálljak le egy fekete kő mellett, ahol a próféták le szoktak szállni, és én így is tettem. Amint leszálltam, Gábrriel a kantárájánál a fent említett kőhöz kötötte Alborakot, és kézen fogva bevezetett a templomba.

IV. § 10 [Találkozás a prófétákkal a templomban]

Miután én, Mohamed beléptem a fent megnevezett templomba, Gábrriellel együtt, íme, ott találtam a templom belsejében körben állva az összes prófétát, mivel Isten előhívta őket a sírjukból és ideküldte őket, hogy tisztelettel üdvözljenek engem. Mindannyian rám várakozva álltak, és amikor megláttak, valamennyien imádkozni kezdtek. Akkor Gábrriel így szólt hozzám: „Gyere elé, Mohamed, és imádkozz még a többiek előtt, mivel te vagy a próféták királya és minden népek ura.” Ezt hallván előre álltam, és elmondtam két rövid imádságot. Ezután felálltam, és az összes próféta azonnal nagy örömmel üdvözölt, tisztelettel adózott nekem, és ölelések közepette jó híreket mondott a legfőbb jóról, amit Isten nekem és egész népemnek készített elő. És mindegyikük a tetteimről kérdezgetett, és nem akadt senki, aki ne mutatta ki volna nyíltan, hogy azt szeretné, Isten halmozzon el engem jótéteményeivel és megbecsüléssel, sőt, mindnyájan imádkoztak is értem Istenhez.

V. § 11 [A templomtól az égig vezető lépcső]

Miután én, Mohamed befejeztem az imádságomat a fent említett templomban a prófétákkal, akik ott összegyűltek, tisztelettel fogadtak, és ahogy hallottátok, megöleltek, Gábrriel nyomban kézen fogott, és kivezetett a templomból, és mutatott nekem egy lépcsőt, amelyik

az első égből nyúlt le egészen a földre, ahol álltam.⁸⁴⁰ Ez a lépcső volt a legszebb dolog, amit valaha láttam, és az alja ahhoz a kőhöz volt rögzítve, amelynél az imént leszálltam. A lépcsőfokok így készültek: az első rubinból volt, a második smaragdból, a harmadik hófehér gyöngyből,⁸⁴¹ és az összes többi különféle drágakövekből, olyan gazdagon díszítve gyöngyökkel és színarannyal, hogy emberi szív azt képtelen lenne elgondolni. És ezt még egy smaragdnál is fényesebb zöld, gazdagon hímzett brokátselyem borította, és mindenfelől angyalok vették körbe és őrizték.⁸⁴² Olyan erősen ragyogott, hogy alig lehetett ránézni.

§ 12 [Mohamed felmegy a lépcsőn]

Gábiel kézen fogott, és a földről felemelve az első lépcsőfokra helyezett, és így szólt: „Menj fel, Mohamed!” És elindultam felfelé, és Gábiel is hasonlóképp. Az angyalok pedig, akiknek a lépcső őrzése volt a feladata, valamennyien csatlakoztak hozzám. És Gábiel nagyszerű híreket mondott nekem a legfőbb jóról, amit Isten készített elő számomra.

VI. § 13 [Találkozás a halál angyalával]

Miközben én, Mohamed Gábiellel együtt mentem felfelé a fent említett lépcsőn, körülnézve láttam a levegőben egy nagyon nagy angyalt,⁸⁴³ aki egy trónon ülve a kezében tartott egy táblát, amelyik keletről nyugatig elért. Az angyal jobbán rengeteg másik angyal volt, akiknek az arca úgy ragyogott, mint a telihold, és mindez a fényesség Isten dicsőségéből eredt. Az összes angyal zöld ruhát viselt, minden smaragdnál fényesebbet, és még a pézsmánál és ámbránál is edesebb illatot árasztottak. A balján szintén sok angyal volt, akik a tintánál is feketébbek, tűzvörös szeműek és ezenfelül szerfelett bűzösek is voltak, mennydörgésnél is hangosabban szólt a hangjuk, és rémítően rettenetes volt a külsejük.

§ 14 [Beszélgetés a halál angyalával]

Akkor Gábiel azt mondta nekem: „Menj előre, Mohamed, és üdvözlöld azt a nagy angyalt, és tudd meg, hogy bizony nagy az ő méltósága Isten előtt.” Én üdvözöltem őt, ő pedig egy biccentéssel és nem szóval felelt a köszöntésemre. Azután ránéztem, és láttam, hogy az egyik pillanatban a táblát fürkészte szemével, a másikban pedig a világot, és nagyon csodálkoztam, hogy milyen engedelmes volt az ő Urához, Istenéhez. Akkor Gábiel ezekkel a szavakkal fordult a nagy angyalhoz: „Hogyhogy nem üdvözlítek ezt a jeles embert?” És az angyal ezzel a kérdéssel válaszolt Gábielnek: „Kicsoda ő tehát?” Gábiel pedig így felelt: „Ő Mohamed, Istenünk küldötte.” És így szólt az angyal Gábielnek: „Már elküldetett?” Gábiel felelt:

⁸⁴⁰ Vö. *Par* XXI 25–30: „A kristályban, mely – a Földet kerülve – / a drága király nevét viseli, / aki alatt nem létezett gonoszság, // a napsugaraktól bearanyozva / egy létrát láttam: oly magasra nyúlt, // hogy tekintetem nem bírta követni” (Nádasdy Ádám ford., kiemelés tőlem – D. E.).

⁸⁴¹ Vö. A *Komédiá*ban Beatrice ruhájának színeivel (ld. fent) és a purgatórium kapuja előtti három lépcsőfok színeivel (*Pur* IX 94–102: hófehér márvány, sötét, vérvörös): „Megindultunk. Az első fok csiszolt, / fehér márvány volt, oly tükörsima, / hogy tisztán láttam benne magamat. // A második lilás-fekete volt, / külseje rücskös, égett, porladó, / hosszában-keresztben repedezett. // A harmadik súlyos tömbje fölöttük / porfirból volt, oly lángoló vörös, / mint vénából a friss vér, ha kibuggyan” (Nádasdy Ádám ford.).

⁸⁴² Vö. *Par* XXI 31–33: „s láttam fokként jönni lefelé / annyi vakító fényt, hogy úgy hihettem: / az összes csillag ide önti fényét” (Nádasdy Ádám ford.).

⁸⁴³ A VII. fejezetből derül ki, hogy ő a halál angyala.

„Igen, kétségkívül.” És az angyal azon nyomban üdvözölt engem, és nagyszerű híreket mondott a legfőbb jóról, amit Isten nagylelkűen előkészített számomra. Az angyal hozzátette, hogy én magasságosabb és tiszteletreméltóbb vagyok, mint az összes többi küldött, és méltán vagyok minden nép ura, majd azt kérte, imádkozzak vele. Akkor kissé meghajoltam, és térden állva két rövid imádságot mondtam el. Ezután felkeltem, és akkor az angyal és mindazok, akik körülötte voltak, üdvözöltek engem. Az üdvözlések után ama nagy angyal így szólt: „Tudd meg, Mohamed, hogy a te néped fog utolsóként maradni ezen a földön, és az összes többi népnél tovább fog fennmaradni, mert Isten nagyon szereti a néped tagjait, mivel kerülnek a rosszat, és jót cselekszenek.”

VII. § 15 [Hogyan végzi feladatát a halál angyala]

Miután megértettem, amit a nagy angyal mondott rólam, Mohamedről és a népemről, ahogy az imént hallottátok, megkérdeztem Gábrieltől, hogy ki ez az angyal. És Gábiel azt felelte, hogy ő a halál angyala. Amikor ezt meghallottam, tüstént odamentem hozzá, és megkérdeztem tőle is: „Te vagy a halál angyala?” Mire válaszolt: „Így van.” Akkor megkérdeztem tőle, kérve, hogy mondja el nekem, hogyan fejt ki az emberek testéből a lelküket, amikor megérinti őket a halál. És ő felelt nekem, ezeket mondva: „Tudd meg, Mohamed, hogy attól az órától fogva, hogy Isten megteremtette és a földre helyezte Ádámot, az első embert, rám bízta azt a feladatot, hogy az emberek testéből fejtsen ki a lelküket, míg csak el nem jön az utolsó ítélet napja, úgy, hogy végül senki élő ne maradjon, csak ő és én. Azután Istennek kell majd az én lelkemet is előhúznia, s ennek utána egyedül őneki kell megmaradni vég nélkül az örök életben.” Miután ezt elmondta, a következő kérdést tettem fel neki: „Amikor egyetlen pillanatban két ember hal meg, az egyik keleten, a másik nyugaton, hogyan tudod egyszerre kifejtetni mindkettejük lelkét?” Ő pedig ismét felelt: „Te talán nem látod, Mohamed, hogy az egész világ úgy terül el előttem, hogy semmi, ami valamicskét is ér, nem tud úgy elrejtőzni előlem, hogy észre ne vegyem? Ezért aztán, mivel az egész világ parányinak tűnik előttem, nem okoz semmi nehézséget az, hogy két lelket egyszerre húzzak ki, az egyiket innen, a másikat onnan.”

§ 16 [A halál angyala és a háború]

E válasz után folytattam a kérdezősködést: „Amikor nagy háborúk dúlnak, és sokan halnak meg bennük, hogyan tudod az így meghaltak lelkét egyszerre kifejtetni?” Erre ő: „Tudd meg, Mohamed, hogy amikor az következik be, amiről kérdeztél, erős hangon kiáltok, egyszerre hívom a lelkeket, így kényszerítve őket arra, hogy idejőjenek hozzám, és így mindnyájukat összegyűjtöm.” Miután ezt mondta nekem, azt kérdeztem tőle: „Mondd meg nekem, halál angyala, hogy mikor a lelkek előtted vannak, hogyan ismered föl, hogy melyeknek kell a paradicsomba jutniuk, és melyeknek a pokolba?” Ő így felelt nekem: „Mohamed, nem látod, hogy az összes ember neve, aki valaha élt, él vagy meg fog születni a világ végéig, itt van felírva erre a táblára, és feltárul itt mindegyikük halála is, ami vár rájuk, és nemkülönben a jó és a rossz, amit Isten már előkészített számukra, kinek-kinek érdeme szerint. Így tehát jól tudom, hogy ki fog közülük a paradicsomba és ki a pokolba jutni.”

VIII. § 17 [Az angyal az igaz ember halálakor]

Miután a fentnevezett nagy angyal válaszolt nekem, Mohamednek mindarról, amit kérdeztem tőle, ahogy hallottátok az imént, még ezt tette hozzá: „Tudd meg, Mohamed, hogy amikor olyan ember közeledik az élete végéhez, aki a paradicsomba fog kerülni, akkor a jobbon időző angyalok közül küldök hozzá egyet, akik nagyon szépek, kellemesen illa-

toznak, és a legédesebb szavakkal szólnak a haldoklóhoz, jó híreket mondva neki Istenünk hatalmas kegyelméről. Miközben így beszélnek hozzá, gyöngéden fejtik ki a lelküket és hozzák elébem.” És mikor közelednek azok, akik a lelket hozzák, egyikük előrejön, hogy figyelmeztessen engem. Mikor értesítettek, kinyújtom a jobbomat, és fogadva a lelket, rábízom a legszebbre és legillatosabbra a körülöttem lévő angyalok közül, és ő, miután így átvette a lelket, égről égre halad vele, míg csak Isten színe elé nem ér. Isten pedig azonnal elrendeli, hogy a fényesség egy angyala helyezze a lelket egy csupa zöld madár begyébe, hogy az a paradicsomba szállítsa.

§ 18 [Az angyal a bűnös halálakor]

De amikor egy bűnös készül meghalni, tudd meg, hogy hozzá a bal oldalamon várakozó angyalokból küldök néhányat, akik igazán csúfak és borzasztó ábrázatúak. Ezek pedig zordan szólnak a bűnöshöz, és igencsak rossz és rémítő hírekkel szolgálnak neki. Míg így beszélnek hozzá, kíméletlenül fejtik ki a lelkét, és mihelyt kifejtették, elém hozzák. Én akkor bal kezemet nyújtva előre nagyon ridegen fogadom a lelket, és rábízom a legcsúfabb, legijesztőbb és hozzá még a legbűzösebb angyalra a körülöttem lévők közül. Emez, miután átvette a lelket, az égbe viszi, ám amint odaér, az ég kapui bezárulnak előtte, és nem akarják befogadni a lelket, ahogy Isten felfedte a Koránban: „Az ég kapui nem fognak megnyílni a bűnösök előtt.”⁸⁴⁴

IX. § 19 [Az imádság angyala]

Miután ezt elbeszélték nekem, ahogy az imént említettem, én, Mohamed folytattam utamat, és előrehaladván megláttam egy angyalt, aki olyan nagy volt, hogy a feje az ég fölé nyúlt, a lába pedig az alvilágba ért. Ennek az angyalnak hosszú, vállán szétterülő haja volt, és a szárnyai minden színben pompáztak, a legszebbekben, amit valaha is ember látott. Az angyal kakasformájú volt, és Isten neki mutatta meg valamennyi órát, amikor imádkozni kell. Ugyanis mikor eljött az imádság ideje, az égből egy hang szólalt meg: „Isten engedelmes teremtménye, parancsolom, hogy dicsérd Istent!” És az angyal tüstént fennhangon mondta: „Áldassék Isten, az angyalok és lelkek és minden teremtmény szentséges királya!” Miután kiejtette ezeket a szavakat, a földi kakasok meghallották, amit az angyal mondott, mind azon nyomban énekelni kezdtek, és énekelve dicsérték az Urat, énekükkel a következőt mondva: „Emberek, akik engedelmeskedtek Istennek, keljetek fel, és dicsérjétek őt, mert ő uralkodik mindenek fölött, és ő maga teremtett mindent.”

§ 20 [A félig tűz és félig hó angyal]

Ezután továbbhaladtam, és láttam egy másik angyalt, akinek az egyik fele tűzből volt, a másik fele hóból. Olyan módon volt megteremtve, hogy a tűz nem olvasztotta el a havat, és a hó sem oltotta ki a tüzet. Ez az angyal Istent dicsérve ezt mondta: „Áldott légy, Uram, aki ily módon egyesítetted a tüzet és a havat, és arra kérlek, hogy amint ezeket összekötöted, ugyanígy kapcsolod össze a neked engedelmeskedők szívét.”

⁸⁴⁴ Korán 7:40: „Akik a mi jeleinket hazugságnak tartották és fennhéjázóan elfordultak azoktól, azoknak nem nyitattunk meg [majdan] az ég kapui és nem lépnek be a Paradicsomba, amíg a tevé át nem megy a tű fokán. Így fizetünk meg a bűnösöknek” (Simon Róbert ford.). A Koránból magyarul hol Simon Róbert (továbbiakban S. R. – SIMON 1994), hol Kiss Zsuzsanna (továbbiakban K. Zs. – KISS 2010) fordításából idézek, attól függően, hogy a *Mohamed lépcsője* adott szövegrészének megértéséhez melyik fordítás járul hozzá inkább.

§ 21 [A negyedik angyal]

Miközben ezeket mondta, íme, megláttam egy másik angyalt, aki olyan csodálatosan hatalmas volt, hogy nagyságát leírni sem merem. Nagysága bizonyosan Isten hatalmából származott. Felé tartván üdvözöltem őt, de mivel éppen imádkozott, nem válaszolt. Akkor Gábiel így szólt hozzá: „Hogyhogy nem üdvözölöd ezt a kiváló embert?” És az angyal így szólt Gábielhez: „Ki ez, akiről beszélsz?” És Gábiel az angyalhoz: „Ő Mohamed, akit látsz.” Azt kérdezte akkor az angyal: „Már elküldetted?” Gábiel felelt: „Igen, kétségkívül.” És akkor az angyal és azok, akiket korábban láttam, rögtön üdvözöltek, és nagyszerű híreket mondtak nekem a legfőbb jóról, amit Isten készített elő számomra.

X. § 22 [A pokol kincstárnok angyala]

Miután én, Mohamed és Gábiel eltávolodtunk a fent említett angyaloktól, még tovább mentünk előre, és miközben így haladtunk, megpillantottam egy csodálatosan nagy angyalt, aki egy széken ült, és kezében egy olyan hatalmas oszlopot tartott, amivel hogyha csak egyetlenegyét is ütné, lerombolná az eget és a földet. Gábiel, ahogy megpillantotta ezt az oszlopot, azonnal sírva fakadt. Akkor én megkérdeztem tőle: „Miért sírsz?” Ő pedig válaszolt: „Mohamed, tudod te, ki ez az angyal?” Én feleltem: „Nem, Isten tudja.” Erre ő: „Tudd meg, Mohamed, hogy ez az angyal a pokol kincstárnoka.” Mikor meghallottam, felé léptem, és üdvözöltem is őt, de nem felelt. Akkor Gábiel így szólt hozzá: „Hogyhogy nem üdvözölöd ezt a kiváló embert, aki küldetést nyert?” És az angyal megkérdezte: „Ki ez tehát?” És Gábiel felelt: „Ő Mohamed, Isten nagy küldötte.” Azt kérdezte akkor az angyal: „Már elküldetted?” Gábiel felelt: „Így van.” Akkor az angyal tüstént odajött hozzám, üdvözölt, és azt mondta, hogy az én népemhez tartozók kisebb büntetéseket fognak elsenvedni a pokolban, mint bárki más.

XI. § 23 [A kik engedetlenek Istennel szemben]

Miután így szólt hozzám, Mohamedhez a pokol kincstárnoka a népemről, amint az imént hallottátok, jobban megfigyeltem az arcát, és nagy szomorúság jeleit láttam rajta. Akkor megkérdeztem, miért ilyen bánatos. És ő azt felelte: „Tudd meg, Mohamed, hogy én sokat szenvedek azok miatt, akik nem engedelmeskednek Istennek, mert ha [engedelmeskedni] akarnának, ez [a pokolbeli büntetésük] nem történne meg – ezért vagyok ilyen szomorú.” Akkor én azt mondtam neki: „Igazat szólsz, hanem arra kérlek, hogy válaszolj nekem egy kérdésre, amit most teszek fel.” Ő azt mondta: „Szívesen.”

§ 24 [A tűzpokol és a tűzpokol angyalai]

„Mondd meg nekem tehát, hogyan keletkezett a pokol, hogy lettek az ottani angyalok, és hogyan élnek ők?” Akkor ő azonnal beszélni kezdett: „Tudd meg, Mohamed, hogy kezdetben, amikor a poklot megteremtette, Isten hetvenezer évig tüzet égetett rajta, míg az egész vörösen izzó tűzzé nem lett. Majd egy másik tüzet gyújtott rajta, és ezt ugyanilyen hosszú ideig égette, amíg tiszta fehér nem lett. Ezután még egy másik tüzet gyújtott, amelyet ugyanígy újabb hetvenezer évig égetett, míg teljesen fekete lett, mindennél sötétebb színű. Ez a tűz örökké saját magából táplálkozik, rendkívüli erővel ég, anélkül, hogy bármi lángja lenne. A pokol angyalairól, akiről kérdezel, tudd meg, hogy Isten mindegyiküket tűzből teremtette, tűzből táplálkoznak, és ha csak egyetlen órára is kilépnének a tűzből, azonnal meghalnának, mert nem élhetnek tűz nélkül, ahogy a halak sem élhetnek víz nélkül. És Isten egyformán némának és süketnek teremtette őket, és a szívükbe annyi keménységet és kegyetlenséget helyezett, hogy senki sem tudná azt elmondani. Nem is képesek

másra, mint kegyetlenül kínozni és gyötörni a bűnösöket. És azért teremtette őket Isten némának és süketnek, hogy ne hallják a bűnösök panaszait, mikor gyötörik őket. Ugyanígy kegyetlennek is teremtette őket, hogy ha esetleg azt látják, hogy a bűnösök alázat jeleit mutatják, sem velük, sem megalázkodásukkal nem törődnek, és nem éreznek irántuk semmi könyörületet. A pokolbeli tűz mellett a bűnösök egy másik, nagyon kegyetlen büntetést is elszenvednek: az angyalok, akik ott vannak, hatalmas vaspörölyökkel kínozzák és keményen ütlegelik a bűnösöket, a bennük lévő mértéktelen kegyetlenség miatt, ahogy azt Isten a Koránban mondta: »A pokolba küldtük az erős, kemény és kegyetlen angyalainkat, hogy teljesítsék és kövessék a parancsainkat. Ők mindenben engedelmeskednek utasításainknak.«.⁸⁴⁵ És miután a kincstárnok mindezt elsorolta nekem, én és Gábiel eltávolodtunk tőle, nem kevésbé remegve a félelemtől, és addig mentünk, amíg elértünk az első égig, amelyet a Hold egének neveznek.⁸⁴⁶

XII. § 25 [A paradicsom első egének kapuja]

Amikor én, Mohamed és velem Gábiel eljutottunk a fent említett első éghez, figyelmesen nézve, íme, láttuk, hogy az egész vasból volt, és olyan vastag, amennyit egy ember ötszáz év alatt tudna gyalogolni, és a távolság is ugyanennyi volt az első és a második ég között. Gábiel kopogtatott a kapun, és azonnal előjött egy angyal, olyan nagy, hogy a magassága egy ember ezerévnnyi útja volna, és ugyanilyen széles is volt. Láttuk továbbá az ég kapuit is, amelyek csodálatosan szépek voltak, csakúgy, mint az azokat őrző angyalok, akik kivételesen gazdagon, gyönyörűségesen ékesek voltak. Akkor Gábiel közeledett az egyik kapuhoz, hogy belépjen rajta, és mivel így akart tenni, az egyik angyal így szólt hozzá: „Gábiel, mit akarsz, és ki van itt veled?” Ő így felelt: „Mohamed van itt velem, minden próféta pecsétje és minden hírnök ura, és be akarunk lépni.” Miután ezt mondta, azonnal kinyíltak a kapuk, és mi beléptünk.

§ 26 [A paradicsom első egének angyalai]

Mikor már bent voltunk, az ott lévő összes angyal üdvözölt engem, és jó híreket mondtak, amelyeknek igencsak megörültem. És miközben ezeket a híreket mondták nekem, alaposan megfigyelve őket, láttam, hogy emberarcuk volt és tehéntestük. Ezen kívül még sasszárnyaik is voltak. És ezekből az angyalokból hetvenezer⁸⁴⁷ volt. Mindegyiküknek hetvenezer feje volt, és mindegyik fejen hetvenezer szarv volt, és minden szarvon hetvenezer csomó, és két csomó között akkora volt a távolság, amennyit egy ember negyven év alatt tudna megtenni. De láttam mást is ezeken az angyalokon: mindegyik fejen hetvenezer arc volt, és minden arcon hetvenezer száj és minden szájban hetvenezer nyelv, és minden nyelv hetvenezer nyelven beszélt, és hetvenezerszer dicsérte az Urat napjában.

⁸⁴⁵ Korán 66:6: „Ti, akik hiszték! Védjétek magatokat és a családotokat egy Tűztől, amelynek tüzelője az emberek, és a kövek. Komor és szigorú angyalok vannak felette, akik nem engedetlenek abban, amit Allah parancsolt nekik, hanem azt teszik, amit parancsoltattak.” (K. Zs. ford.)

⁸⁴⁶ Nem ptolomaiosz elköpzélsről, koncentrikus szférákról van szó, hanem lapos földokról, amelyeket kupola alakú égboltok fednek (BESSON – BROSSARD-DANDRÉ 1991: 125, n. 23, idézi SIMON 2013a: 278).

⁸⁴⁷ A sokarcú angyalok jelen vannak a zsidó hagyományban is, pl. a *Mózes felemelkedése* című, 1–2. századi apokrifben (Simon Róbert fordításában hetvenmillió, ahogy a következő két szám is: SIMON 2013a: 279).

§ 27 [Találkozás Jánossal és Jézussal]

És amikor én, Mohamed láttam ezeket a dolgokat, és láttukra igencsak elcsodálkoztam, íme, észrevettem az angyalok között két embert, akik tiszta fényből való székeken ültek, és nagyon szépek voltak, az arcformájuk és a testük felépítése is csodálatosan arányos. A hajuk minden szála fehér volt, mint a hó, és nagy szakálluk hasonlóképpen fehér. A ruhájuk olyanira fehér volt, hogy alig lehetett ránézni, és a fejük körül rendkívül nagy fényesség sugárzott. Miután észrevettem őket, megkérdeztem Gábrieltől, hogy kik ők. Ő pedig így felelt nekem: „Tudd meg, Mohamed, hogy az alacsonyabb széken ülőt úgy hívják, hogy Yohanna Ibni Zacharia, ami azt jelenti, hogy »János, Zakariás fia«.⁸⁴⁸ Ő ugyanis egyike Isten prófétainak. A mellette ülőt pedig úgy hívják, hogy Yza Ibni Mariem, ami azt jelenti: »Jézus, Mária fia«.⁸⁴⁹ Ő ugyanis Jézus, Isten lelke, és az ő igéjéből teremtetett.”⁸⁵⁰ Ezt meghallva feléjük mentem, és üdvözöltem őket. És ők megkérdezték Gábrielt, hogy ki vagyok én. Gáriel megmondta nekik a nevemet, és ők rögtön üdvözöltek engem, és jó híreket közöltek velem arról, amit Isten nagylelkűen előkészített számomra.

[...]

XV. § 34 [A negyedik ég kapuja]

Miután én, Mohamed és Gáriel eljutottunk a fent említett negyedik égbe,⁸⁵¹ azt láttuk, hogy teljességében színaranyból van, és olyan vastag volt, amennyit egy ember ötszáz év alatt tudna gyalogolni, és a távolság ez és az ötödik ég között ugyanennyi volt. Gáriel kopogtatott a kapun, és rögtön megjelent egy angyal, aki olyan nagy volt, hogy jobb hüvelykuján tartott minden édesvizet és a bal hüvelykuján a keserű vizeket. Ez az angyal egészében fényből volt. Miután Gáriel megmondta neki, hogy én Mohamed vagyok, azonnal kinyitotta nekünk a kaput, üdvözölt engem, és én őt.

§ 35 [A negyedik ég angyalai]

Mikor beléptünk, ott hetvenezer angyallal találkoztunk, mindegyiküknek sasarca volt, hetvenezer szárnya, minden szárnyon hetvenezer toll, és minden toll hetvenezer könyök hosszú volt.

§ 36 [Találkozás Áronnal]

Miközben az előbb említett angyalokat szemléltem, íme, jobban megnézve őket, észrevettem közöttük egy csodálatosan szép külsejű embert, aki egy fényszéken ült, és ragyogó fénybe volt öltözve, és a fején olyan sugárzó fény diadém volt, hogy alig lehetett ránézni. Miután hosszasan néztem ezt az embert, megkérdeztem Gábrieltől, hogy ki ő. Azt felelte, hogy ő Áron.⁸⁵² Miután ez elhangzott, odamentem hozzá, és üdvözöltem. Ő pedig megkérdezte

⁸⁴⁸ Keresztelő Szent Jánost (Ya yā ibn Zakariyyā) a Korán több helyen is prófétaént említi (pl. 3:39).

⁸⁴⁹ Jézusról a Koránban ld. 3:42–59.

⁸⁵⁰ Ld. Korán 3:45: „[Emlékezzetek arra], amikor az angyalok azt mondták: „Ó Mária! Allah hí-rül ad néked egy ígét, amely tőle [ered], a neve Jézus, a Messiás, Mária fia. Nagy becsben fog állani az evilágon és a túlvilágon s azokhoz fog tartozni, akik közel állnak [Allahhoz].” (S. R. ford.)

⁸⁵¹ A második ég bronzból van, és Józseffel találkozik benne Mohamed (XIII. fej.); a harmadik ég ezüsből van, és Hénokkal és Illéssel találkozik benne (XIV).

⁸⁵² Arabul Hārūn, többször említést kap a Koránban (7:142; 10:75, 87; 20:29, 32, 70, 90, 92), a legtöbbször Mózással együtt (SIMON 2013a: 283).

Gábrieltől, hogy én ki vagyok, és amint meghallotta, azonnal köszöntött, jó híreket mondva nekem a legfőbb jóról, amit Isten nekem készített elő, minek hallatán nagy öröm támadt a szívemben. Miután befejezte beszédét, én és Gábiel annyira eltávolodtunk tőle, hogy elértünk az ötödik éghez.

XVI. § 37 [Az ötödik ég kapuja]

Amikor elértünk mi, vagyis én, Mohamed és Gábiel, a fent említett ötödik éghez, úgy találtuk, hogy az egész egyetlen gyöngyből áll, amely tökéletesen tiszta volt, és fehérebb a hónál. Olyan vastag volt, amennyit egy ember ötszáz év alatt tudna gyalogolni, és ugyanekkor volt a távolság közte és a hatodik ég között. És amint odaértünk, Gábiel szólt a kapunál, és azonnal elének jött egy angyal, aki teljesen tűzből volt, hetvenezer karja volt, minden karján hetvenezer kézzel, és minden kézen hetvenezer ujjal, és minden ujjá hetvenezerszer dicsérte napjában az Urat. Az angyal kitérte előttünk a kaput.

§ 38 [Az ötödik ég angyalai]

Mikor beléptünk, ott olyan angyalokat találtunk, akiknek a legnemesebb testük volt, de keselyűfejük, és a szárnyaik igen tiszta fénnel ragyogtak. Ezek az angyalok állandóan dicsérték Istent, és sohasem hagyták abba a dicsőítést. Közeledtem feléjük, és üdvözöltem őket. És miután Gábiel megmondta nekik, hogy én Mohamed vagyok, azok azonnal üdvözöltek engem, és a legnagyobb kitüntetés egy részéről beszéltek nekem, amelyet Isten nekem készült adni.

§ 39 [Találkozás Mózesrel]

Jobban megnézve őket, észrevettem köztük egy gyönyörű embert, aki egy fényszéken ült, a feje fényfátyolba volt bugyolálva, és egy szintén fényből való botot tartott a kezében. Mikor megláttam őt, megkérdeztem Gábrieltől, hogy ő kicsoda. Ő pedig azt felelte nekem, hogy ő Mózes, aki Istennel beszélt.⁸⁵³ Amint ezt megértettem, odamentem hozzá, és üdvözöltem. És miután Gábiel felfedte előtte, hogy én Mohamed vagyok, azonnal üdvözölt engem, és jó híreket mondott a legfőbb jóról, amit Isten a számomra és a népem számára előkészített. És hozzátette: „Tudd meg, Mohamed, hogy Isten téged és a népedet nagy böjttökkel és nem kevés imádsággal akar terhelni. Te viszont kérdd tőle, hogy könnyítsen ezeken az előírásokon, mert a néped különben nem tudná elviselni őket. Én ugyanezen okból egykor annyit vesződtem Izrael fiaival, hogy azt senki el sem tudná mondani. Gyakran könnyörgtem az Úrhoz, hogy könnyítsen ezen, de nem akart semmit tenni értem. Ezért azt tanácsolom neked, hogy azonnal cselekedjél, hogy a népedet ne terhelje ennyi feladat. Ha így teszel, a néped szeretni fog, és követ majd, ahová csak akarsz. De ha nem teszel így, tudd meg, hogy nem szeretnek majd, sőt, gyűlölni fognak, és nem hisznek majd egy szavadnak sem.” Én, Mohamed Isten nevére esküszöm, hogy még sohasem láttam olyan embert, akit akkora kegyességgel fordult volna a népem felé, mint az én testvérem, Mózes. Mindezek után elbúcsúztam tőle, és én és Gábiel olyannyira előrehaladtunk, hogy elértük a hatodik eget.⁸⁵⁴

⁸⁵³ A Korán 4:164 is hangsúlyozza, hogy Mózesrel Isten élőhangon beszélt. A 20. és 27. szúra idézi fel a bibliai jelenetet, amikor Mózes a csipkebokorhoz szól.

⁸⁵⁴ A hatodik, smaragdból készült égben Isten hadserege fogadja Mohamedet, amely lófejú angyalokból áll, akikhez egyenként hetvenezer ló tartozik. Köztük fényszéken Ábrahám ül. A hetedik ég rubinból van, benne hatalmas, leírhatatlan külsejű angyalokkal, akik csodálatos hatású énekekkel dicsőítik az Urat. Köztük Ádám ül fényszéken.

[...]

XIX. § 47 [A nyolcadik ég kapuja]

Úgy találtuk, én, Mohamed és Gábiel, hogy a fent említett nyolcadik ég⁸⁵⁵ egyetlen topáz-kőből áll, és ez volt a leggyönyörűbb dolog, amit halandó szemek valaha láttak. Ötszáz évnyi utat tett ki a vastagsága. Gábiel kopogtatott a kapun, és rögtön elének jött egy angyal, aki tiszta fényből állt, és a fénye hetvenezerszer erősebb volt, mint a napé. Az angyalnak hetven ezer feje volt, mindegyik fején hetven ezer arc és mindegyik arcon hetven ezer szem és mindegyik szemén hetven ezer pupilla, és minden pupilla napjában hetvenezerszer megremegett az istenfélelemtől. Az angyal kinyitotta a kaput, és beléptünk.

§ 48 [A nyolcadik ég kerubjai]

Mikor bent voltunk, áthaladtunk az égen egészen addig, amíg eljutottunk egy függönyökből⁸⁵⁶ készült válaszfalig,⁸⁵⁷ amely Istent és az angyalokat választotta el egymástól. Hasonlóképp körök⁸⁵⁸ is voltak ott, amelyek az elkülönítés egy másik módját jelentették. E körök körül angyalok hatalmas sokasága keringett, akiket keruboknak⁸⁵⁹ hívnak. A számukat Istenen kívül senki sem ismeri és nem is ismerheti meg. Csak annyit mondhatok nektek, hogy hetvenezerszer és még annyiszor nagyobbak voltak minden más angyalnál, akiket korábban láttam. Ezek az angyalok Istent dicsőítették, és nem csináltak semmi egyebet. Amikor odaértünk hozzájuk, Gábiel elkezdte dicsérni az Urat, és én is vele.

§ 49 [Függönyök Isten és az angyalok között]

Amikor befejeztük a dicséretet, beléptünk a fent említett körök és függönyök közé. Akkor figyelmesen nézve megláttam, hogy az első elkülönített rész függönyeinek száma hetven volt, mindegyik olyan vörös és olyan fényes hímzett brokátanyagból, hogy alig lehetett rá nézni. Ezek mögött a függönyök mögött volt még másik hetven, zöld brokátból való lepel, minden másnál fényesebb és ragyogóbb. Ezután volt még másik hetven függöny, és így folytatódott hetven után hetven, melyek minden színben pompáztak, ami csak elmondható, és mind annyira fényes és ragyogó volt, mint az első. Miután áthaladtunk ezeken a függönyökön, íme, még hetven elválasztást találtunk, mindegyik olyan fehér gyöngyből, amilyen fehér csak lehet. És ugyanennyi elkülönített rész volt még rubinból, és ugyanennyi smaragdból. És ezek a fülkék egyik a másik után sorakoztak, hetvenesével, mind drágakövekből készült, mindenféle fajtájúak, amit csak el lehet képzelni vagy elmondani. A fent említettek után még találtunk további hetven, vízből lévő leválasztott területet. És aztán volt még ugyanennyi fülke hóból, ugyanennyi jégesőből, ugyanennyi felhőből, ugyanennyi

⁸⁵⁵ A *mi ʿraj* hagyományában Mohamed rendszerint hét égen halad át (pl. Ibn ʿAbbásnál és Bakrínál), ugyanez a szám jelenik meg a zsidó apokaliptikában, ahol hol két, hol három, hol hét égből áll a paradicsom, feltehetőleg a babilóniai kultúra hatására. A nyolcas szám vélhetően a hét bolygóhoz kapcsolódó hét szféra kozmográfiai hagyományának hatása alatt születhetett, amelyhez a nyolcadik, állócsillagok ege kapcsolódik (YARBRO COLLINS 1995: 59–93).

⁸⁵⁶ *Cortina*: Simon Róbert fordításában *kárpit* (SIMON 2013a: 288).

⁸⁵⁷ A hagyomány hetven ezer fátyolról szól (LONGONI 2013: 93).

⁸⁵⁸ Az istenlátás Danténál is a kör formával kapcsolódik össze: *Par XXXIII* 115–135.

⁸⁵⁹ A kerubok neve a zsidó hagyományból származik, a Koránban is többször említést kapnak mint az [Allahhoz] közelálló angyalok (Korán 4:172-ben és 83:21, 28-ban).

sötétségből, ugyanennyi tűzből, ugyanennyi fényből, ugyanennyi Isten dicsőségéből, és ugyanennyi minden elképzelhető színből. És ezek között az elkülönített részek között olyan sok angyal volt, hogy számukat senki sem tudná elmondani. Az angyalok körös-körül jártukban-keltükben egy pillanatra sem hagyták abba Isten dicséretét.

§ 50 [Gábiel magára hagyja Mohamedet]

Miközben én ezeket a csodákat szemléltem, Gábiel eltávolodott tőlem, és magamra hagyott.

XX. § 51 [A böjt és az ima parancsa]

Mikor én, Mohamed láttam, hogy egyedül maradtam, mivel Gábiel elhagyott engem, Isten szeretetéből merítettem erőt és bátorságot, és annyira előrehaladtam, hogy átjutottam mindazokon az elkülönített részekben, amelyekről szó esett, annak kivételével, amelyik Isten dicsőségéből készült. És mikor közelebb értem, íme, hallottam egy hangot, ami így szólt hozzám: „*Hacrop kodem ya habibi ya Muhagmet*”,⁸⁶⁰ ami azt jelenti, „lépj hozzám közelebb, barátom, Mohamed”. Ezt hallván előrébb jöttem, és egy másik hangot⁸⁶¹ hallottam, ami ugyanezt mondta. Azután még közelebb érve egy harmadik hangot is hallottam, ami ugyanezt mondta, hozzátéve, hogy: „Tudd meg, Mohamed, hogy téged nagyobb tiszteletben tartalak, mint az összes többi követet, és magasabbra emeltelek, mint bármelyik másik teremtményemet, legyenek akár angyalok, akár emberek, akár ördögök.” Amint ezt a dicséretet avagy felajánlást meghallottam, amit Isten mondott rólam, tüstént közelebb mentem, olyannyira, hogy közte és köztem nem maradt, csak két nyíllövésnyi távolság. Akkor üdvözöltem Istent, és ő engem. Megkérdezte akkor, hogyan viselkedik az én népem. Én azt feleltem, hogy nagyon engedelmesek neki. Ekkor ő azt mondta: „Mohamed, azt parancsolom neked, hogy a néped évente hatvan⁸⁶² napot böjtöljön és napjában ötvenszer imádkozzon”. Miután ezt mondta, addig távolodtam tőle, amíg utolértem Gábielt.

§ 52 [Isten trónja, a tábla és a toll]

Miközben ebben az égben haladtam, megfigyelve Isten csodálatos lakhelyét, láttam a trónusát,⁸⁶³ és úgy tűnt nekem, mintha a trónus egybeolvadt volna az éggel, úgy látszott, mintha a kettőt egyszerre teremtették volna. A trónus ugyanis olyan nagy fényességet sugárzott, hogy senki sem tudná leírni. A trónus magában foglalta a négy elemet: a tüzet, a levegőt, a vizet és a földet, ezenkívül az egyik és a másik világot, a paradicsomot és a poklot. Mindezt Isten a fentemlített trónus belsejében teremtette meg, amely úgy ragyogott, ahogy még ember nem látott semmit ragyogni. A trónussal együtt Isten teremtett egy írotáblát,⁸⁶⁴ olyan na-

⁸⁶⁰ Isten és Mohamed találkozását a Korán 53:1–18 beszéli el.

⁸⁶¹ A három hang – értelemszerűen mind Istené, de a szimmetrikus szerkezet kedvéért hallatszódhat három különböző hangon – a túlvilágijárás elején Mohamedet szólító három hang ellenpontja (III. fej.).

⁸⁶² Simon Róbert fordításában hetven (SIMON 2013a: 290).

⁸⁶³ SIMON 2013a: 290: „A trónus a teremtéssel egybekötött szuverenitás szimbóluma. Allah a trónus *Ura* (ld. pl. Korán 40:15)”.

⁸⁶⁴ SIMON 2013a: 290–291: „Az írotábla és a toll a mindentudás eszközei és szimbólumai, amelyek elválaszthatatlanok a trónustól. A motívumok megjelennek már a Koránban (a táblához ld. 85:21–22, a tollhoz: 68:1; 96:4), ám sajátos fontosságra a későbbi muszlim hagyományban tesznek szert.”

gyot, hogy egy embernek ezer évébe telne bejárnia. Ez a tábla hófehér gyöngyből készült, a széle körös-körül rubinból, a közepe smaragdból. A rajta lévő írás pedig a legtisztább fényből volt. Isten naponta százszor fordította tekintetét a tábla felé, és valahányszor odanézett, épített és rombolt, teremtett és ölt, egyeseknek tisztségeket adott, másoktól elvette azokat, egyeseket a legmagasabbra emelt, másokat a mélységbe taszított, ítélkezett, és mindent egyaránt akarata szerint tett. Isten a fent említett táblával együtt teremtett fényből egy tollat is, hogy írjon vele, amely olyan hosszú volt, amekkora utat egy ember ötszáz év alatt tudna megtenni, és a szélessége is ugyanekkora volt. Miután megteremtette, Isten parancsba adta neki, hogy írjon. A toll megkérdezte: „Mit fogok írni?” És ő így felelt: „Az én bölcsességet fogod leírni, és minden teremtményemet, a világ kezdetétől a végéig.” És a toll nyomban írni kezdett, és leírta mindazt, amit Isten parancsolt neki. Nagyon könnyed és édes volt az írás, és gyorsan is írt. Volt a tollon egy bemetszés, és ebből bemetszésből jött ki a tinta. És mindezek a dolgok úgy voltak elkészítve, hogy úgy tűnt, egyszerre teremtették őket.

XXI. § 53 [A trónust hordozó angyalok]

Én, Mohamed szoltam már nektek a fent említett trónusról, a tollról és a tábláról. Most pedig a trónust hordozó angyalokról⁸⁶⁵ fogok beszélni, arról, hogyan jöttek létre, és a külsejükről. Tudjátok meg, hogy az angyalok, akik a trónust vállukon hordozzák, a trónussal egy időben születtek, és válluktól a fejükig olyan hatalmasak, mint maga a trónus, amely akkora, hogy azt senki sem tudná leírni, hacsaknem Isten, aki megteremtette. Az angyalok mindegyikének négy arca volt: egy elöl, egy hátul, egy jobb és egy bal felől. Emezek négy alakja: az egyik emberi, a másik sasé, a harmadik oroszláné, a negyedik bikáé.⁸⁶⁶ A testük tele volt szemekkel⁸⁶⁷, és mindegyiküknek hat szárnya volt, kettővel repültek, kettővel Istent dicsérték, és a maradék kettővel, amelyeket tűz lángjai borítottak, eltakarták az arcukat. Ezek az angyalok egyetlen pillanatra sem hagyták abba Isten dicsőítését, és azt mondták: „Szent, szent, szent az Isten, akinek dicsősége betölti az eget és a földet. Dicsérjenek téged, és légy örökkön áldott, mert te vagy az Isten, magasságos, nagy és hatalmas. Így hát áldottnak és megszenteltnek kell lenned minden nyelven, minden időben, és mindenhol, bárhol is vagy és leszel.”⁸⁶⁸

§ 54 [A trónus és a függönyök mérete]

A trónusnak, amelyet ezek az angyalok tartanak, négy lába volt, és mindegyiknek a hossza hetvenezerszerese volt a föld és az ég közötti távolságnak. A trónuson belül van az ég, a föld és a teljes világ, és mindaz, ami a trónusban látható, olyan kicsi, hogy olybá tűnnek, mintha egy nagytermetű ember a tenyerén tartana egy mustármagot. Az angyalok, akik a trónust hordozzák, nem tudják, hogy mennyire vannak közel Istenhez vagy távol tőle. Ezek között

⁸⁶⁵ Ld. Korán 40:7 és 69:17.

⁸⁶⁶ A forrás egyértelműen a Jel 4, 8: „A négy élőlény mindegyikének hat-hat szárnya volt, körös-körül és belül tele voltak szemekkel. Éjjel-nappal pihenés nélkül azt mondták: »Szent, szent, szent az Úr, a mindenható Isten, aki volt és aki van és aki eljövendő!«”. Dante ezeket a bibliai szöveghelyeket imitálva vonultatja föl a földi paradicsomi körmenetben a „négy élőlényt” (*Pur XXIX 92–104*).

⁸⁶⁷ A zsidó hagyományban a keruboknak van sok szemük (LONGONI 2013: 101).

⁸⁶⁸ Iz 6, 3 („Az egyik így kiáltott a másikkal: »Szent, szent, szent a Seregek Ura, betölti az egész földet dicsősége!«”) és Jel 4, 8 (ld. fent).

az angyalok és azok között, akik az eget tartják, három elválasztott terület van, ezek közül az elsőben hetven, sötétségből szőtt függöny volt, a másodikban még hetven, mind jégesőből, a harmadikban pedig további hetven, valamennyi a legtisztább fényből. És ezek közül mindegyik függöny oly vastag volt, hogy egy ember csak ötszáz év alatt tudná bejárni, és ugyanekkora volt a távolság a függönyök között. Ezeket a függőket Isten teremtetten, és ha nem hozta volna létre őket, a fényesség akkora és olyan erős lenne, hogy elégetne minden angyalt, aki ott található.

§ 55 [A trónust hordozó angyalok külseje]

Az angyalok, akik a trónust hordozzák, négyen vannak, de amikor elérkezik az ítélet napja, Isten még négyet fog odahelyezni, és így nyolcan lesznek. És az emberarcú angyal az emberekért fog Istenhez imádkozni, hogy könyörüljön meg rajtuk és bocsássa meg a bűneiket, a sasarcú a madarakért fog könyörögni, az oroszlánarcú a vadállatokért, a bikaarcú pedig a háziállatokért.

[...]

XXIV. § 59 [A folyók és a hegyek az angyali hadak között]

Miután láttam mindazt, amit én, Mohamed korábban elbeszéltem,⁸⁶⁹ figyelmesen nézve észrevettem, hogy a kilenc angyali hadsor, amelyről beszéltem, egyik a másikhoz úgy kapcsolódik, mint azok a súlymértékek, amelyeket a pénzváltók használnak a súlyméréshez. E hadsorok között folyik egy folyó, amelynek senki sem ismeri az eredetét és végét, csak Isten, aki megteremtette. Ennek a folyónak a vize olyan fehér, tiszta és ragyogó, hogy senki se mer belenézni, attól félve, hogy elveszíti tőle a szeme világát. Ezen a folyón túl volt egy másik, hatalmas folyó, amelyben olyan sötétség hömpölygött, amilyenél sűrűbbet és áthatolhatatlanabbat Isten semmit soha nem teremtett. És ezen kívül volt ott még egy másik, pusztaszárazból való folyó, amely szüntelenül önmagából táplálkozott. Olyan erős és mérhetetlen hőtséget árasztott, hogy senki sem tudná elképzelni. Ezeken túl voltak még ott tiszta hóból készült hegyek, olyan fehérek, hogy alig lehetett rájuk nézni.

§ 60 [Az első hatalmas tenger angyalai]

És ezeken a hóhegyeken túl volt ott még egy hatalmas tenger, amely áthalad a hét területen – melyekről még hallani fogtok később⁸⁷⁰ –, és ez a tenger teli van angyalokkal, akik ott élnek és lakoznak, és olyan nagyok, hogy a tenger nem ér tovább a csípőjükönél.⁸⁷¹ Az ítélet napján ezek az angyalok a tenger és minden vizek halaiért fognak könyörögni Istenhez. Annak ellenére, hogy ők Isten jó barátai, nem tudják, hogy mi található a tenger alatt, és azt sem, hogy min pihen a lábuk. A fejük addig az égig ér el, ahol Isten trónusa található, amelyről már beszéltem nektek. És olyan engedelmesek Istennek, hogy mind éjjel, mind nappal szüntelenül dicsérik őt, mondván: „Áldott légy, Isten, akit körülvesznek a függönyök, felhők, víz, sötétség, a tűz, a tenger és a fényesség.”

⁸⁶⁹ Miután beszélt Istennel, Mohamed ereszkedni kezd az egeken keresztül.

⁸⁷⁰ Az LIV. fejezetben.

⁸⁷¹ A dantei Lucifer is pont a csípőjéig merült a Kókytosban (*Inf* XXXIV 76–81).

XXV. § 61 [A második hatalmas tenger angyalai és a négy folyó]

Miután én, Mohamed láttam a fent említett dolgokat, figyelmesen nézve azt láttam meg, hogy azon a nagy tengeren túl, amelyről már szót ejtettem nektek, van ott egy másik, hatalmas tenger, olyan csodálatosan tiszta vízű, hogy tündöklése felülmúlt minden, földön létező tisztaságot.⁸⁷² Ebben a tengerben rengeteg angyal van, akik mindig állva dicsérik az Urat, és szüntelenül ezt mondják: *Le hille halalla*,⁸⁷³ ami azt jelenti: „Nincs más Isten Allahon kívül.” Mindig is ezt mondták, amióta csak megteremtették őket, és az ítélet napjáig nem fognak felhagyni ezzel egyetlen pillanatra sem. Ezek az angyalok olyan szorosan rendeződtek csatasorba, hogy szinte egy város vagy egy vár sűrűn megerősített védőfalainak tűntek. Láttam még egy igazán különleges csodát: az eget, ahol ezek az angyalok voltak, négy nagy folyó vette körül, amelyek közül az első olyan fényes volt, hogy Isten fényességén kívül minden fényt túlragyogott. A másodiknak fehérebb volt a vize a tejnél, a hónál vagy bármi másnál. Ez a víz is olyan tiszta volt, hogy ami csak volt az alján, mindent úgy lehetett látni, mintha kezünkben tartanánk.⁸⁷⁴ Olyan mély volt, hogy azt senki se tudná elmondani. Ennek a folyónak a homokja mindenféle drágakőből állt, amit csak el lehet képzelni. Ebből a folyóból ered a paradicsom többi folyója. És ezen kívül van egy másik, olyan fehér hóból, hogy senki rá sem nézhet anélkül, hogy attól kellene félnie, hogy szeme világa odatesz. És ezen a hófolyón kívül van még egy, amelynek olyan tiszta, egészséges és jóízű a vize, hogy senki sem tudná elmondani.⁸⁷⁵ Ez a folyó tele van angyalokkal, akik álltukban is különböző módokon jönnek-mennek, s közben folyamatosan dicsérik az Urat. S habár láttam az angyalokat, a folyókat és mindazt, amit elmondtam, ahhoz, hogy ezt lássam, egyszer sem fordítottam el tekintetem az égről, ahol Isten trónja található, amelyről már szoltam nektek.

§ 62 [Az Istent dicsőítő nyelvek sokasága]

Láttam még egy csodát: ugyanis az égből, ahol Isten trónja áll, kétszer hetvenezerszer több nyelv létezik, mint amennyi az összes többi teremtménynek van az egekben, a földken és az egész világban. Ezek a nyelvek valamennyien egyetlen percre sem szűnnek meg Istent dicsérni sem éjjel, sem nappal, és mindegyikük dicsőíti őt a beszéd minden fajtájával,⁸⁷⁶ s áldják az ő szent nevét és hatalmát.

XXVI. § 63 [A világok és a teremtmények]

Miután én, Mohamed láttam mindazt, amiről az imént hallottatok, megtudtam és megértettem, hogy Isten tizennyolcezer világot teremtett, amelyekből az egyikben élünk mi. És ezekkel együtt teremtett ezerfajta teremtményt is az embereken, az ördögökön, a dzsinne-

⁸⁷² Dante így ír a Léthéről: „A föld legtisztább vizei mind / koszosnak és zavarosnak tűnnének / e mellett, mely semmit se rejt magába” (*Pur* XXVIII 28–30, saját ford.).

⁸⁷³ A *lā ilāha illā Allāh* formuláról van szó, amely a mű számos fejezetében előfordul.

⁸⁷⁴ Vö. *Pur* XXVIII 28–30.

⁸⁷⁵ Az Eunoé (a másik édeni folyó) íze Danténál a „világon minden ízt felülmúlt” (*Pur* XXVIII 133, saját ford.).

⁸⁷⁶ Az eredetiben: *in omnibus loquularum generibus*; Simon Róbert fordításában: „mindenféle nyelvi kifejezéssel” (SIMON 2013a: 297).

ken⁸⁷⁷ és Gógon és Magógon⁸⁷⁸ kívül, akik az emberek és ördögök közötti lények. Senki sem ismerheti meg ezeknek az élőlényeknek a számát Istenen kívül, aki megteremtette őket. Az ezerféle teremtmény közül négyszáz a földön él, és hatszáz a tengerben.

§ 64 [Angyalok az egekben]

Ezeket nem számítva, az egek is annyira tele vannak angyalokkal, hogy én, Mohamed megesküszöm Istenre, aki testembe lelket bocsátott, hogy ezek annyira szorosan és sűrűn kapcsolódnak egymáshoz, hogy egyetlen hajszálát sem lehetne közéjük helyezni. Ezek közül az angyalok közül némelyek állnak, némelyek ülnek, mások föld felé fordított arccal fekszenek.⁸⁷⁹ Mindnyájan könyörögnek Istenhez, és dicsőítik őt, remegnek és rezgetik a szárnyukat, mivel annyira félik az Istent, és szempillantásnyi ideig sem engedetlenek vele szemben.

XXVII. § 65 [A fehér föld és teremtményei]

Miután én, Mohamed eltávolodtam a fent említett angyaloktól, akikről szóltam nektek, íme, Gábiel elvezetett engem egy földhöz, amelyet Isten a saját művének⁸⁸⁰ teremtett, és amelyik teljességgel fehér volt.⁸⁸¹ Fehérsége a legtisztább fényből származott, és tele volt teremtményekkel, amelyeket maga Isten teremtett. Ezek a teremtmények pedig olyan sokfélék voltak, hogy azt senki sem tudná elmondani, sem elgondolni. És mindnyájan olyannyira engedelmesek voltak Istennek, hogy még csak annyi időre sem hagytak fel engedelmességükkel, míg egy ember kinyitja és becsukja a száját. Továbbá szüntelenül dicsérték őt, minden módon, amit csak ismertek és tudtak.

§ 66 [A fehér föld teremtményeinek különös természete]

Ha valaki megkérdezné tőlem, hogy azok Ádám gyermekei-e, azt válaszolnám, hogy ők nem tudják, vajon Isten megteremtette-e Ádámot, vagy sem. És ha azt is meg akarná tőlem kérdezni, hogy ördögi természetük van-e, azt válaszolnám, hogy ők nem tudják, hogy Isten teremtett-e ördögöt, vagy sem. És ha valakik esetleg kitaróan kérdeznének, és mondanák: „Mondd meg nekünk, Isten küldötte, miféle teremtmények ezek, ha sem emberek, sem ördögök?”, így felelnék, mondván: „Ezekről a lényekről ti semmit sem tudtok, és én sem fogok nektek beszélni róluk, mivel Isten megtiltotta, és az ő tiltása ellen semmit sem mernék tenni.” Miután láttam ezeket a dolgokat, távoztam arról a helyről és visszafordultam.

⁸⁷⁷ Az eredetiben: *fantasmates*. Preiszlám hagyományra nyúlik vissza, a Koránban is említik őket. Al-Qazwīnī definíciója szerint: „ha a [szellemi szubsztancia] úgy kapcsolódik a testekhez, mint annak az irányítója, akkor léleknek nevezzük, de ha nem kapcsolódik testhez, akkor két fajtája lehet: vagy független a vágytól és haragtól, tehát angyal, vagy nem független ezektől, és akkor dzsinn”. Idézi: LONGONI 2013: 117.

⁸⁷⁸ Gonosz népek, amelyeket a Korán szerint (18:94–98; 21:96) egy védősánc zár el a Távol-Keleten, hogy ne terjeszthessenek tovább romlást a földön.

⁸⁷⁹ Vö. *Inf* XXXIV 13–15: „Néhányan fekszenek, mások állnak, / egyik a fején, másik a lábán; / a harmadik meg íjként hajtja hátra a fejét a lábához” (saját ford.).

⁸⁸⁰ Az eredetiben: *ad opus suum proprie*; Simon Róbert fordításában: „a maga munkálkodására” (SIMON 2013a: 298).

⁸⁸¹ Vö. a LXVI. fejezettel, mely szerint Isten az utolsó ítélet napján a trónját egy olyan földre fogja vinni, amelyik „a legtisztább ezüsthöz hasonló”, amelyen sohasem ontottak vért. Ez egyike azoknak az Isten által teremtett földeknek, amelyről a hagyomány szerint az emberek nem tudhatnak semmit (LONGONI 2013: 119).

XXVIII. § 67 [Mohamed visszaindul a hét terület felé]

Miután én, Mohamed láttam a fehér földet és az ott lakozó teremtményeket, ahogy azt fentebb elmondtam, íme, Isten lelke⁸⁸² keresztülvezetett engem minden égen. És mindazt, amit korábban olyan hosszú idő alatt láttam, most egyetlen pillanat alatt újra megmutatta nekem,⁸⁸³ és egészen addig vezetett, hogy megtaláltam Gábielt, és vele együtt Rafael angyalt, akik Isten parancsára szálltak le, hogy elvezessenek engem arra a hét területre, amelyek a már említett fehér föld körül helyezkednek el, azért, hogy megmutassák nekem, mi van ott.

§ 68 [Találkozás Ankocrofin angyallal]

Miközben ereszkedtem lefelé, találkoztam egy csodálatosan nagy angyallal, akit Ankocrofinnak⁸⁸⁴ neveztek. Ennek az angyalnak a kezében egy toll⁸⁸⁵ volt, tiszta fényből, olyan hosszú, amekkora távot egy ember ötszáz év alatt tudna megtenni. Ezen a tollon bemetszés volt, amelyen keresztül tiszta fényből lévő tinta⁸⁸⁶ áradt ki. Ez a toll hetvenezer nyelvet ismert, amelyet senki sem ismert, csakis a fent említett Ankocrofin angyal, aki a maga részéről ugyanennyit ismert, amit senki sem értett, csakis a toll. Áldott legyen Isten, aki a dolgokat saját akarata szerint készítette el és teremtetten meg.

XXIX. § 69 [Az égi kakas]

Miután én, Mohamed láttam mindazt, amit fent elbeszéltem, Gábielt és Rafael megmutattak nekem egy kakast, amely Istenhez tartozott. Ez a kakas olyan nagy volt, hogy a feje és a taréja abba az égbe ért fel, ahol Isten és az ő trónusa lakozik, a lába pedig a hetedik terület legmélyére, amiről még hallani fogtok.⁸⁸⁷ És mit mondhatok el a külsejéről? Isten a saját tetszése szerint formálta meg. A kakas ugyanis Isten angyalai közé tartozott, ám azt mégsem tudta, hogy Isten hol van. Mindig így tett: dicsérte Istent, és ezt mondta a dicséreteiben: „Áldott légy, Úristen, akárhol is legyél.” Ennek a kakasnak olyan nagy szárnyai voltak, hogy ha kitárta azokat, behatolt velük az összes égbe és valamennyi földre kelettől nyugatig. Mikor eljön az éjfél, kitárja szárnyait és meglengeti őket,⁸⁸⁸ e szavakat mondván: „*Le halla hila*”, ami azt jelenti, „Nincsen más isten, csak Allah.” Miután énekelt, minden földi kakas nyomban hozzá hasonlóan megmozgatja szárnyait, és zengi Isten dicséretét. Amikor pedig a kakas-angyal elhallgat, valamennyien elhallgatnak. Amikor közeledik a hajnal, a fent említett angyal ugyanúgy cselekszik, ahogy éjfélkor. Énekéhez még hozzáteszi: „Áldott légy, nagy és hatalmas Isten, aki minden ég és föld ura vagy.” Miután ezt kimondta, valamennyi

⁸⁸² Jézus (SIMON 2013: 299).

⁸⁸³ Dante is lenéz a megtett útra az Állócsillagok Egéből: *Par* XXII 124–135.

⁸⁸⁴ Cerulli olvasatában (CERULLI 1949: 99), Longoni szerint: Auhocrofin (LONGONI 2013: 120) A nevet sem a latin, sem a francia változatban nem azonosították. SACCONI 1991: 141–142 feltételezi, hogy az *'anquā*szóból származhat, amely az arab-perzsa mitológiában egy minden madárnyelvet ismerő főnixmadár. A francia szövegben Anquotrofins néven szerepel (CERULLI 1949: 98).

⁸⁸⁵ Ld. XX § 52.

⁸⁸⁶ Simon Róbert fordításában bíborszínű a tinta (SIMON 2013a: 299).

⁸⁸⁷ Ld. LX. és LXIX. fej.

⁸⁸⁸ A Dante-olvasók számára a hatalmas, szárnyas kakas-angyal, amelynek a lábai a pokol legmélyéig érnek, mindenképpen előhívja Lucifer alakját, aki azonban az Istent dicsérő hibrid teremtménynek csak ellenpontja lehet.

földi kakas elismétli ugyanezt, és így tesznek, valahányszor az előbb említett kakas énekel. Ezután megszemléltem a kakas külsejét, és láttam, hogy a felső részén a nagy tollai olyan csodálatosan fehérek, hogy fehérségüket senki sem tudná leírni. Azok a pehelytollak viszont, amelyek az alsó felén helyezkedtek el, olyan zöld színűek, hogy azt senki sem tudná leírni, sem elgondolni. Én olyan nagy gyönyörűséget éreztem, miközben ezt a zöldet szemléltem, hogy sehogy sem tudtam betelni vele.

§ 70 [A hó és a tűz angyala]

Amikor levettem erről a kakasról a szememet, íme, ott találtam és megláttam egy csodálatos módon megalkotott angyalt, aki Isten színe előtt állt. Ez az angyal félig hóból és félig lángoló tűzből állt. És ez a két fél úgy volt megalkotva, hogy sem a hó nem oltotta ki a tüzet, sem a tűz nem olvasztotta el a havat. Az angyal örökké Isten színe előtt áll, és így szól: „Áldott légy, magas és hatalmas Isten, aki megtiltottad, hogy a tűz hője elolvassa a havat, és hogy a hó hidege kioltsa a tüzet.” Majd ezt mondta: „Uram, Istenem, te, aki a havat és a tüzet ily módon egyesítetted, könyörgöm, egyesítsd ugyanígy szolgálóid szívét, akik engedelmeskednek neked, hogy jobban szolgálhassanak neked.” Láttam körülötte sok más angyalt is, akik hangosan dicsérték Istent, és olyan sokan voltak, hogy a számukat senki sem tudná megmondani, vagy akár csak elgondolni sem. Ezek az angyalok mind egyenesen tartották a fejüket, és tekintetüket előreszegezték, nem nézve sem fölfelé, sem lefelé az istenfélelem miatt.

XXX. § 71 [A paradicsom fala]

Miután láttuk a fent elmondottakat, én, Mohamed, és velem Gábiel annyit gyalogoltunk, hogy eljutottunk a paradicsom hatalmas falához. Amikor odaértünk, figyelmesen nézve megláttam, hogy a fal nagy négyszögletes kövei különbözőek voltak: néhány aranyból volt, mások ezüsből, megint mások, az arany és ezüst között, rubinból. Olyan ragyogó fényességet árasztott magából a fal, hogy alig lehetett ránézni. Láttam továbbá, hogy a mész, ami a köveket tartotta össze, rózsavízben oldott pézsmából és ámbrából állt, és úgy illatozott, hogy senki sem tudná elmondani. Elgondolkodtam azon is, hogy vajon e fal magasságát egy ember elmondhatná-e, és mivel ez nem volt lehetséges, megértettem, hogy az élők közül senki sem tudná elmondani vagy elképzelni azt a magasságot Istenen kívül, aki megteremtette. Akkor megkérdeztem Gábielt: „Mi ez, amit látok?” Felelt: „Tudd meg, Isten küldötte, hogy ez a paradicsom fala és tornyai, és – Isten nevére esküszöm – hogy erre a falra és ezekre a tornyokra nem hágott fel eddig egyetlen angyal, ördög vagy dzsinn sem, mert ez idáig őrizték őket minden teremtmény tekintetétől, nehogy akár csak egy pillantást is vetessenek rájuk. Te, Mohamed vagy az első ember, aki látja őket. Még azt is elmondok neked, hogy ezen a paradicsomon túl van egy kert, amelyet arabul úgy hívnak, hogy *Genet halkode*,⁸⁸⁹ ami annyit tesz: „örök paradicsom”.

[...]

XXXIII. § 80 [Az éden árnyat adó fái]

Én, Mohamed, Isten követe tudatom mindazokkal, akik hisznek Istenben és a paradicsomi dicsőségre áhítoznak, hogy a paradicsom, melyet Gábiel nekem mutatott meg elsőként, és ahol Isten Ádámot megteremtette, ekképpen fest: kelet felé, ahol a nap felkel, telis-tele van fákkal, amelyek mindig árnyékot adnak, ahogy a nap bejárja körútját.

⁸⁸⁹ Az arab *Jannat al-khuld*-ból („az örökkévalóság kertje”), ezzel a kifejezéssel jelöli meg általánosságban a Korán a boldogoknak fenntartott helyet (vö. 34:2).

§ 81 [A Nílus, Eufrátesz, Tigris és Gihon forrásai]

Ezután azt is láttam, hogy a paradicsomi földön van egy hatalmas folyó, amelyből valamennyi földi folyó ered. Ez a folyó szeli át Egyiptom földjét, amelyet Nílusnak neveznek, latinul Fisonnak. Ameddig a paradicsom vidékén folyik, mézből van, de amint elhagyja azt a földet, azon nyomban vízzé változik. Ezenkívül láttam egy másik, hasonlóképpen széles folyót, amelyet Addehillának⁸⁹⁰ hívnak, latinul Eufrátesznek. A paradicsomon keresztülfolyó része tejből van, és ezért olyan fehér, hogy azt senki el nem tudja mondani, de amint sebesen elhagyja azt a földet, azonnal vízzé változik. Ezenkívül láttam egy másik nagy folyót, amelyet Gayannak hívnak, latinul Gyonnak, mely, míg a paradicsomon keresztülfolyik, borból van, de mikor kiér belőle, emez is azonnal vízzé válik. Ezen túl láttam még egy másik hatalmas nagyot, amelyet Targának, latinul pedig Tigrisnek hívnak. Ennek a folyónak a vize áttetszőbb és finomabb, mint ahogy azt bárki el tudja képzelni. A négy folyó a következőképpen oszlik meg: a mézfolyó kelet irányába folyik, a tejfolyó nyugat felé, a borbolyó dél felé, a vízből lévő pedig észak irányába.

§ 82 [A paradicsom kapujának felirata]

Miután a fent említett folyókat megsejmeltem, megláttam, hogy a paradicsom kapuja fölött, a belső részen ez a felirat áll: „Én vagyok Isten, és nincsen más isten rajtam kívül. Mindazok, akik azt mondják: »*Le halla hilalla Muahgmet razur halla*«,⁸⁹¹ ami azt jelenti, hogy »Nincsen más isten, csak Allah, és Mohamed az ő prófétája«, azok bármi bünt kövesenek is el, nem kerülnek pokolra, és semmilyen büntetést nem fognak elszenvedni.”

XXXIV. § 83 [A paradicsom hét egének nevei]

Miután láttam mindazt, amit elbeszéltem, én, Mohamed áthaladtam minden paradicsomon, és haladtomban ide-oda tekintettem, íme, láttam, hogy a paradicsomok különböző módokon vannak megalkotva, és az egyik jobb volt, mint a másik. Isten azért készítette így el ezt, hogy nagyobb kegyben és megbecsülésben részesítse azokat, akiket jobban szeretett. Megtanultam a paradicsomok neveit is, és elmondom nektek, hogy hívják őket. Tudjátok meg, hogy az első, ahol Ádámot, akiről beszéltem nektek, megteremtette Isten, *Heden*nek hívják, a másodikat *Daralgelel*nek, a harmadikat *Daralzelem*nek, a negyediket *Genet halmaulz*nak, az ötödiket *Genet halkoldé*nek, a hatodikat *Genet halfardaulz*nak, és a hetediket *Genet hanaym*nak.⁸⁹² Ez a hetedik paradicsom olyan, mintha a paradicsomok fellegrája volna, ugyanis ez a legmagasabb, és onnan lehet az összes többi paradicsomot megsejmelni. Ide jön maga az Isten is, amikor a paradicsomokat akarja látni, és mikor ideérkezik, ez lesz az ő otthona.

⁸⁹⁰ Arabul Dijla, amely azonban a Tigrist jelöli. A Teremtés könyve 2, 10–14 szerint az édeni folyó négy ágra válik szét, és ezek a Pison, Gichon, Tigris és Eufrátesz.

⁸⁹¹ A *lā ilāha illā Allāh* formuláról van szó, amelyhez hozzáteszi a *wa Muhammad rasūluh* formulát.

⁸⁹² A következő arab szavakból: 'Adn, Dār al-jalāl ('Dicsőség háza'), Dār al-salām ('Béke háza'), Jannat al-ma'wā ('Menedék kertje'), Jannat al-khuld ('Örökkévalóság kertje'), Jannat al-Firdaws ('Paradicsom kertje'), Jannat al-na'im ('Gyönyörök kertje').

§ 84 [Két oszlop a hetedik ég bejáratánál]

Ebben a paradicsomban láttam még két hatalmas oszlopot is, az egyik smaragdból készült, a másik rubinból. A magasságukat és vastagságukat senki sem ismeri Istenen kívül. De azt elmondhatom nektek, hogy a kettő közötti távolság akkora, mint a kelet és nyugat közötti. Ami pedig a kettő között található, az mindenestül fényből való. Ezek az oszlopok Isten paradicsomának bejáratánál helyezkednek el, amelyről már szó esett. A többi paradicsom mind fényből áll. Található bennük számos város és vár, mind fényből, és a paloták, házak, termek, szobák, és a városok és paloták valamennyi helyisége szintén fényből készültek. Ezen kívül rengeteg fa is van, és olyan különböző alakúak, hogy senki sem tudná leírni a gyümölcsök sokféleségét, amelyek rajtuk teremnek. Szébbek a rubinnál, a smaragdnál vagy bármilyen drágakőnél, és még illatosabbak is bárminél, amit csak el lehet képzelni. E kerteken át folynak oly különböző színekben pompázó folyók is, hogy azt sem elmondani, sem szívünkben elképzelni nem lehet, és mind csodásan illatozik. És ezeknek a folyóknak a partján annyi és annyiféle sátor sorakozik, annyi szép, nemes és csudálatos formájú ház, amit egyetlen emberi szív sem tud elképzelni, és mind a legtisztább fényből van.

[...]

LIII.

[...]

§ 134 [Gábiel bejelenti Mohamednek, hogy az Úr akarata szerint látogatást kell tennie a pokolban]

És így szólt hozzám ismét [Gábiel]: „Tudd meg, Mohamed, hogy a mi Urunk olyannyira szeret téged, hogy azt akarja, mutassam meg neked az összes ember képét, aki most él, és azokét, akik ebből a világból már eltávoztak. Bizony azt is akarja, hogy lásd, miképp épül fel a pokol, mi található benne, és ezenfelül azt is, milyen kínzásokat és büntetéseket szenvednek el ott a hitetlenek. És mindezt, ahogy láttad, úgy fogod elmondani és megmagyarázni a népednek, hogy tudják, ki fog közülük pokolra jutni, és ki nem. Ugyanígy akarja azt is, hogy mondd meg a népednek, hogy cselekedjenek aszerint, ahogy elrendeled nekik.” Miután ezeket bevégeztük, köszönetet mondvá Gábielnek megkértem őt, hogy mutasson meg nekem mindent úgy, ahogy mondta nekem.

LIV. § 135 [A hét terület felépítése és a hal, amely tartja]

Amikor én, Mohamed, Isten prófétája és hírnöke megkértem Gábielt, hogy mutassa meg nekem a fent említett dolgokat, ő kézen fogott, és így kezdett beszélni: „Tudd meg, Mohamed, hogy e föld alatt, ahol az emberek laknak, van egy másik, teljesen tűzből álló föld, amelyen tűzemberek élnek. Van ott tűztenger is, halakkal, melyek benne élnek. Emellett van egy másik, ehhez hasonló föld, szintén tűzből, ahogy a rajta élő emberek, a tenger és benne a halak. Ugyanilyen mind a hét terület, egyik a másik mellett, mindegyikben tűztenger: mindezek a földek, tengerek, emberek és halak tűzből vannak; ugyanis tűzből van ott minden teremtmény, legyen bármilyen fajtájú.” Megkértem akkor Gábielt, hogy magyarázza el nekem, mi található e területek alatt. Azt felelte, hogy egy kő⁸⁹³ van alattuk, amely mindezeket a területeket megtartja, és a kő alatt egy hal található, amely a követ tartja. Ez

⁸⁹³ Ez a kő talán visszavezethető a misnai kor zsidó gondolkodásában megjelenő Alapköre (*even setija*), mely a leírások szerint a jeruzsálemi templom közepén, a Szentek Szentjében, a frigyláda előtt volt található, és ezt a helyet tekintették a világ alapjának. Ld. *EJ: Even shetiyyah*.

a hal pedig úgy tartja a fejét és farkát, hogy kört formáz magából.⁸⁹⁴ Ezután megkérdeztem tőle, hogy mi van a hal alatt. Azt válaszolta, hogy nincs ott semmi más, csak a sötétség homálya, és hogy ezenkívül mi van ott, azt nem tudja más, csak Isten maga.

§ 136 [A föld, melyet egy angyal tart a hal hátán]

Ezután azt kértem tőle, hogy mondja el nekem, mi támasztja alá azt a földet, amelyen éppen akkor tartózkodtunk. Azt felelte, hogy Isten parancsa tartja a helyén. Mire én ezt kérdeztem: „Miféle isteni rendelkezés ez?” Ezt válaszolta: „Helyesen kérdeztél. Tudd meg, hogy a parancs így szól: van egy zöld kő tudniillik, melyet egy angyal tart a tenyerében. Ez az angyal egy hal hátán áll, amely olyan hatalmas és erős, hogy mindent elbír, ami csak van az ég alatt. És azt is elmondom neked, hogy Isten önmagában állónak teremtette ezt a földet, mivel nem kapcsolódik egyetlen másik területhez sem, és Araukának⁸⁹⁵ nevezte el, ami „önmagában álló földet” jelent.

§ 137 [A pusztító szél és 'Ād népe]

E föld alá helyezett Isten egy szelet, melyet arabul *Arre alakinnek*⁸⁹⁶ neveznek, s ezt úgy értelmezik: „terméketlen szél”. Azért nevezik így, mert olyan kemény és kegyetlen, és olyanira hűjával van a részvétnek, mint a meddő asszony, aki nem szül, és nincs meg benne az az együttérzés, ami más nőkben megmutatkozik. És mivel ez a szél ennyire erős és kegyetlen, Isten ezer vaszablával fékezte meg, és úgy rendelte, hogy ezek mindegyikét ezer angyal tartsa. Ezzel a széllal pusztította el Isten Dáthánt és Abirámot,⁸⁹⁷ és egész népüket. Egy másik alkalommal ugyanígy pusztította el az 'Ād nevű népet,⁸⁹⁸ amiért az nem akart hinni az ő küldötteinek. Ekkor Isten elrendelte, hogy a szél őrzője nyissa meg egy kissé az ajtót a nép irányába. Azt kérdezte az őr: „Akkorára nyissam az ajtót, mint egy ökör orrlyuka?” Az Űr erre azt felelte, hogy ha annyira kinyitná, az elegendő volna az egész világ elpusztítására: „Hanem nyisd ki akkorára, amilyen vékony egy gyermek ujjacskája. Az őr pedig így tett, s kiengedte a szelet hét nap és hét éjszaka e nép felé, és az el is pusztította őket mind egy szálíg. Ezzel a széllal fogja Isten kicsivel az ítélet napja előtt lerombolni az összes hegyet, az összes várat és falut és minden épületet, ami a föld színén található, úgy, hogy azután már semmi sem marad. Ahogy megmondta ő maga a Koránban,⁸⁹⁹ és nekem is elmagyarázta: „Ha valaki megkérdi tőled, mi lesz a hegyekkel az ítélet napján, azt fogod felelni, hogy ledöntöm őket, a föld színével teszem őket egyenlővé, úgy, hogy nem lesz egyetlen hely sem magasabb a többinél.”

⁸⁹⁴ A zsidó misztikában (ld. az Abraham Abulafia ismeretlen tanítványától származó, 1295-ben írt *Sha'arey Zedek* című művet) a két félkörből, *jod* betűből összeálló kör Isten és ember misztikus unióját jelképezi; SCHOLEM 1995: 105–160.

⁸⁹⁵ *Arauka*: az arab *al-ramkā* torzulása (CERULLI 1949: 239), ez a „hét terület” közül az első.

⁸⁹⁶ Torzított változata az arab *al-rīḥ al-aqīm*-nak ('pusztító szél'), ld. Korán 51:41.

⁸⁹⁷ Szám 16.

⁸⁹⁸ A Korán 7:65–72 a nép teljes pusztulásáról ír, melyet Allah a hitetlenségük miatt rendelt el; az 51:41-ből derül ki, hogy a büntetést *pusztító* (S. R. fordítása) vagy *meddő* (K. Zs. fordítása) széllal hajtotta végre.

⁸⁹⁹ Korán 20:105–106: „És kérdeznek téged a hegyekről. Hogy mi fog velük történni az Ítélet Napján. Mondd: »Uram, teljesen porrá fogja omlasztani őket! És lapos síkságként fogja hagyni a hegyek helyét, és az egész földet.«” (K. Zs. ford.)

§ 138 [A pusztító szél kínozza a kárhozottakat]⁹⁰⁰

Ezután Gáriel még elmondta nekem, hogy Isten ezzel a széllal fogja kínozni a bűnösöket a pokolban, mivel ez a szél le fogja nyúzni a bőrüket,⁹⁰¹ és aztán tűz lángjai fogják elégetni őket. És így olyan rettentő kínokat fognak elszenvedni, hogy azt senki sem tudná elmondani.

LV. § 139 [A második terület és a skorpiók]

Már hallottatok, miként mesélte el nekem Gáriel, hogy mik történtek az első földön a fent említett hét terület közül, és hogy miként van ott tűzből minden, úgy minden ember, mint a tengerek, népek, a halak és minden egyéb teremtmény. Most pedig a másodikról fogok beszélni, ahogyan azt ő maga mutatta meg nekem. Tudjátok meg, hogy ezt a földet Halge-lának⁹⁰² hívják, és területe igen nagy. Isten erre a területre pokoli skorpiókat küldött, melyek öszvérméretűek, és a farkuk olyan hosszú, mint egy lándzsa nyele, vagy még nagyobb, és mindegyik farkon van háromszázhatvan csomó, és mindegyik csomóból háromszázhatvan méregtüske nyúlik ki, és mindegyik méregtüskében van háromszázhatvan méregmirigy, és mind tele van méreggel.⁹⁰³ És ez a méreg olyan erős, hogy ha valaki akár csak egyetlen ilyen méregmirigyet a világ közepébe tenne, akkor úgy a fák, mint a vizek, népek, állatok és az összes többi ott élő teremtmény elpusztulna a rettenetes büztől, ami távozik belőle és a rendkívüli viszolygástól, amit kivált.

§ 140 [Hogyan kínozzák a skorpiók a kárhozottakat]

Az Isten pedig hatalmat adott ezeknek a skorpióknak a pokol bűnösei fölött: ugyanis amikor rájuk talál, ⁹⁰⁴ megragadják őket a hajuknál fogva, és a fejüktől a lábukig megnyúzzák őket. A bűnösök annyira dőbbsent kábulatba esnek ⁹⁰⁵ ettől, hogy nem lehet eldönteni, élők-e vagy holtak.⁹⁰⁶ Miután így megnyúzták őket, a skorpiók mérget bocsátanak a bűnösökre, a fent említett mirigyek egyikéből. Ez a méreg olyan erős, hogy egyben választja le a húst, egyben a csontot, egyben az idegeket, és ily módon teljesen megsemmisíti őket. De aztán Isten újraalkotja őket, pontosan ugyanolyanra, amilyenek voltak, azért, hogy újabb kínokat szenvedhessenek el.⁹⁰⁷

⁹⁰⁰ Vö. a dantei Kókytos szelével, amelyet Lucifer denevérszárnyai generálnak: *Inf* XXXIV 8–9; 49–52.

⁹⁰¹ Vö. Júdás büntetésével, akinek a hátáról a bőrt Lucifer nyúzza le („Az elülsőnek a harapás semmi sem / volt a karmoláshoz képest, ami olykor / lenyúzta hátáról a bőrt is”; *Inf* XXXIV 59–60, saját ford.).

⁹⁰² Korábbi leírásokban, a 9. századi Al-Kisāʾnāl Kalda, a 10–11. századi Ibn ʿAbd al-Barrnāl Jalada. (A *Liber Scale* arab forrásaira vonatkozó jegyzeteket LONGONI 2013 kiadásából veszem át.)

⁹⁰³ A dantei Geryónnak skorpiószerű farka van: „A farka tekergett a semmiben, / fölfele görbült a villás hegye, / mely, mint a skorpióé, mérgező” (*Inf* XVII 25–27, Nádasy Ádám ford.).

⁹⁰⁴ Ti. a bűnösökre.

⁹⁰⁵ Pontosán olyan dőbbsent kábulatot mutatnak („stupefacti”), mint a dantei kígyómart Buoso az *Inf* XXV 88–90-ben: „A keresztüldőfött csak bámult rá, de nem szólt; / sőt, állva maradt meredten, ásított, / mintha álom vagy láz támadta volna” (saját ford.).

⁹⁰⁶ „quod homo discernere non potest utrum exstant *mortui* aut *vivi*”, vö. Lucifer látványának hatását az utazó Dantéra, *Inf* XXXIV 25: „Io non *mori*’e non rimasi *vivo*” („Nem haltam meg, de nem voltam élő sem”, saját ford.).

⁹⁰⁷ A büntetés analóg Vanni Fucci pokolbeli büntetésével, akit egy kígyó mar meg, erre meggyullad, elég porrá omlik, majd visszaépül ugyanazon emberré, feltehetően azért, hogy a büntetés újra és újra megismétlődhessen: *Inf* XXIV 100–105.

LVI. § 141 [A harmadik terület és a *catasok*]

Miután beszámolt nekem a második területről, mint ahogy már hallhattátok, Gábiel az Arkának⁹⁰⁸ nevezett földről kezdett mesélni. Isten ezt a földet benépesítette pokoli vadállatokkal, melyeknek *catas* a neve, és amelyek óriási hegy nagyságúak, és mindannyian tűz és föld keverékéből állnak, rettenetesekek és sötétebbek még a legsötétebb éjszakánál is. A legsötétebb éjjelekénél is sűrűbb és feketébb sötétség veszi körül őket. Mindegyik bestiának olyan erős a mérge, hogy jobban éget, mint a pokol nagy tüze.

§ 142 [Hogyan kínozzák a *catasok* a kárhozottakat]

És amikor Isten elrendeli, hogy ezek a vadállatok kínozzák a bűnösöket, azok azonnal megragadják és kegyetlenül a földre döntik őket, és a szájukat kitátva mérget csorgatnak rájuk. És ettől ők úgy oldódnak fel, ahogy a tűz színe előtt elolvad a viasz.⁹⁰⁹ Ez a büntetés nagyobb és súlyosabb a bűnösöknek, mint amit ők maguk már láttak a pokolban, vagy amiről akár csak feltételezték, hogy el kell szenvedniük.

LVII. § 143 [A negyedik terület és a kígyók]

Már hallottatok a harmadik területről; most pedig a negyedikről fogok nektek beszélni, amelyet Alhurbának⁹¹⁰ neveznek. És tudjátok meg, hogy ezt a földet Isten a pokol kígyóival népesítette be,⁹¹¹ melyek olyan nagyok és vastagok, hogy azt senki sem tudná elmondani. Ezek közül mindegyik kígyónak tizennyolcezer fog van a szájában, melyek közül mindegyik akkora, mint a pálmának nevezett fák közül a legnagyobb, amit ember valaha a földön találhatott. A kígyók fogainak gyökerei hervenezer, méreggel teli edényt tartalmaznak, és ez a méreg olyan erős és égető, hogy megperzselné a pokol tüzét is. Azt is elmondom nektek, hogy ha Isten azt parancsolná az egyik kígyónak, hogy sújtson le a világ legnagyobb hegyére csupán egyetlen fogával, az az egészet lerombolná és hamuvá omlasztaná,⁹¹² olyan nagy az ereje ennek a méregnek. Fekete színűek, és a látványuk rettenetesebb, mint bármi, amit emberi száj elmondhatna.

§ 144 [Hogyan kínozzák a kígyók a kárhozottakat]

Amikor a bűnösökkel találkozunk, épp csak hozzájuk érnek fogaikkal,⁹¹³ és egy keveset rájuk engednek a mérgükből; a méreg azonnal szétbontja, tagonként és ízületenként darabokra választja őket, a fejüktől a lábujjkörmükig. A legkisebb büntetés, amivel ezek a kígyók sújtják a bűnösöket, számukra keményebb és súlyosabb, mint bármi más, legyen az a legnagyobb az egész pokolban, olyannyira, hogy szívesebben halnának meg ezerszer vagy többször naponta, ha nem lenne Isten, aki ezt nem engedi meg nekik, hogy így még nagyobb legyen a kínjuk.

⁹⁰⁸ Al-Kisā'ínál és Ibn 'Abd al-Barr-nál 'Araqa ('izzadság', 'büntetés').

⁹⁰⁹ „ita quod ipsi liquefiunt, prout liquefit ante faciem ignis cera”, egy lehetséges előzménye az *Inf* XXV 61–62-ben a kígyóméreg hatása alatt viaszként egybeolvadó bűnösöknek: „come di calda cera / fossero stati” („mintha forró viaszból / lettek volna”, saját ford.).

⁹¹⁰ Al-Kisā'ínál al-Harbā és Ibn 'Abd al-Barrnál al-Jarbā.

⁹¹¹ Igen szoros a kapcsolat a dantei tolvajok körével (*Inf* XXIV–XXV).

⁹¹² „majorem montem totius mundi cum unico solum dente [...] *destrueret et reduceret in cinerem*”. Itt láthatjuk a lexikai egyezést Vanni büntetésének a leírásával: „com'el s'accese e arse, e cener tutto / convenne che cascando divenisse; // e poi che fu a terra sì *distrutto* [...]” (*Inf* XXIV 101–103).

⁹¹³ Ugyanez történik a dantei tolvajok lelkével: *Inf* XXIV 97–99; XXV 54, 86.

LVIII. § 145 [Az ötödik terület és a kénkövek]

Én, Mohamed, próféta és Isten hírnöke beszámoltam nektek a negyedik területéről. Most az ötödikről akarok nektek szólni, amelyet Maltának⁹¹⁴ hívnak, aszerint, ahogy Gábiel megmutatta nekem. Tudjátok meg, hogy Isten erre a területre küldte a pokol kénköveit, és teljesen megtöltötte velük ezt a földet. Ezek pedig azok a kövek, melyeket Isten azért készített, hogy gyötörje velük a pokol bűnöseit. Hasonlítanak a vörös kénhez, és nagyon fényesek is, de azok közül a legkisebb is hetvenezerszer nagyobb, mint a legnagyobb hegy ezen az egész világon.

§ 146 [Hogyan kínozzák a kénkövekkel a kárhozottakat]

Ugyanis azokról a kövekről van szó, melyekről Isten a Koránban ezt mondja: „A pokolban köveket készítettünk, hogy azokkal megégyessük, megkínozzuk a bűnöseit”,⁹¹⁵ mivel kétségkívül úgy történik, hogy miután a pokol angyalai egy bűnös nyakába kötnek egyet a fent említett kövek közül, rögtön a pokoli tűzhöz vezetik őt. Ahogy odaér, a tüzet a kőhöz érintik, és ahogy a tüzet odaérintették, a kő meggyullad, úgy, hogy a kő és a bűnös egy lángot formálnak.⁹¹⁶ A láng annyival a bűnös fölé magasodik, hogy senki sem hinné el, és ez az, amiről Isten így beszélt a Koránban: „A bűnösök arcát láng rejti majd el.”⁹¹⁷ És azt is mondja az írás: „Kik azok, akik nem fognak félni, amikor az ítélet napja után Isten az arcukra rója a büntetésüket a pokolban?”⁹¹⁸ Ezért az embernek igencsak őrizkednie kell attól, hogy vétsen a törvény ellen. És ugyanennyire félnie kell a fent említett büntetésektől, úgymint a kénkövektől, a kígyóktól, a hatalmas *catas*-vadállatoktól, a skorpióktól és a meddő szélről, mert ezek a büntetések egymás után következnek, ahogy azt Isten felfedte a Koránban: „A pokol bűnöseit büntetésével büntetjük, hogy minél keményebben bűnhődjenek.”⁹¹⁹

LIX. § 147 [A hatodik terület és a bűnök könyve]

Most arról fogok nektek beszélni, hogyan fest a hatodik terület, melyet Zahikikának⁹²⁰ hívnak, miként azt Gábiel megmutatta nekem. Ide helyezte Isten a könyveket és jegyzékeket, melyekbe minden bűnt feljegyeznek, amit csak a bűnösök elkövetnek az ítélet napjáig. Ide mindegyikük nevét felírják; hogy miben vétkeztek, hogyan és miért és azt is, hogy hol, ahogy azt Isten a Koránban megmondta: „Vigyázz, bűnös, mert Zahikikában megtalálható a hitványságod könyve”,⁹²¹ vagyis kétségkívül ezen könyv alapján fogják megvádolni és elítélni a vétkeket a végítélet napján.

⁹¹⁴ Al-Kisā'ínál Maltām, Ibn 'Abd al-Barrnál Maltā.

⁹¹⁵ Korán 66:6: „Ti, akik hisztek! Védjétek magatokat és a családokat egy Tűztől, amelynek tüzelője az emberek, és a kövek”. (K. Zs. ford.)

⁹¹⁶ „lapis et peccator faciunt in simul flammam unam”, vö. *Inf* XXVI, ahol rossz tanácsadók bűnhődnek a dantei pokolban lángokba rejtve: „e ogne fiamma un peccatore invola” (42).

⁹¹⁷ A „cooperientur igne facies peccatorum” párhuzamba állítható a dantei sorral (*Inf* XXVI 48): „catun si fascia di quel ch'elli è inceso” (CORTI 2013: 341).

⁹¹⁸ A bűnösök arcát elborító pokoli tűzről: Korán 14:50 és 21:39.

⁹¹⁹ Korán 16:88.

⁹²⁰ Al-Kisā'ínál és Ibn 'Abd al-Barrnál Sijjīn.

⁹²¹ Korán 83:7: „a gonoszok feljegyzése a Szidzsínben van” (K. Zs. ford.).

§ 148 [A rettenetes vizek tengere a pokol hatodik területén]

Azt is elmondom nektek, hogy ezen a területen találhatóak a legkeserűbb vizű tengerek, melyeket arabul Halmochalénak⁹²² neveznek, ami azt jelenti: „rettenetes”. Kétségkívül rettenetesebbek minden egyéb dolognál, mivel láttukra még a pokol vadállatai is elborzadnak. Én, Mohamed megesküszöm Istenre, aki a lelkem fölött uralkodik, hogy ez a víz olyan keserű és olyan meleg,⁹²³ hogy ha valaki beledobna egy nagyon kemény követ, ami akkora lenne, mint a világ legnagyobb hegye, azt is azonnal teljesen megsemmisítené. A bűnösöknek Isten parancsára fűródniük kell ebben a vízben. Azután isznak belőle, és amint ittak, a testük rögvest lebomlik és semmivé enyészik, mindazzal egyetemben, ami csak volt korábban bennük.⁹²⁴

LX. § 149 [A pokol hetedik területe és a megkötözött sátán]

Hallottatok a hatodik területről, most pedig a hetedikről fogok nektek szólni – ahogy azt Gábiel elmondta nekem –, melyet Hagibnak⁹²⁵ hívnak, ami „rendkívülit” jelent, és minden kétséget kizáróan az is. Tudjátok meg, hogy ezen a területen van az ördög szék- és lakóhelye, és az ő birodalma.⁹²⁶ Itt találhatóak a hadseregei és népei. Ő maga azonban mégis meg van kötözve.⁹²⁷ Ugyanis kezdetben, amikor Istennel szemben engedetlen lett, a jó angyalok letaszították őt és társait az égből; ezután megragadták, vasláncokkal megkötözték az egyik kezét előre, a másikat hátra,⁹²⁸ és ugyanígy tettek a lábaival is. Így van tehát az ördög megkötözve a hetedik területen. Olyan hatalmas,⁹²⁹ hogy onnan, ahol van, fejével elér a mi földünkig, sőt a két szarvával még ezen is áthatol. El fog jönni az idő, amikor eloldozzák őt, és a mi világunkba küldik. És sok más ördög is jön majd vele ugyanoda. Magával hozza majd a pokol minden gőgjét és haragját⁹³⁰ és az összes hitetlen bűnös lelket hasonlóképpen. Ők az ördög hadserege és népe, akik éjjel-nappal őrzik őt, és akik körülötte és székhelye körül tartózkodnak.

⁹²² A francia szövegben *halmohale* szerepel (CERULLI 1949: 164), amelyben Cerulli az *al-mahūla* (‘forró víz’) szót fedezi fel: a bűnösök hasában forró vízként forrongó zavaros olajról a Korán 44:46-ban esik szó, mint a bűnösöket kínzó pokolbeli táplálékok egyikéről.

⁹²³ A *Pokol* XII-ben leírt Phlegethón tüzes vérfolyóval („la riviera del sangue in la qual bolle / qual che per violenza in altrui nocchia”, 47–48) párhuzam vonható.

⁹²⁴ Korán 22:19–20: „De azoknak, akik hitetlenek, tűzből lesz ruha szabva. Forró vizet öntenek majd a fejükre, ami elolvasztja majd azt, ami a hasukban van, és a bőrüket”. (K. Zs. ford.)

⁹²⁵ Az *‘ajīb* (‘csodálatos’) szóból. Al-Kisā’-nál Hajib és Ajīb; Ibn ‘Abd al-Barrnál *‘Ajībā*.

⁹²⁶ Vö. *Inf* XXXIV 28: „Lo ‘mperador del doloroso regno”.

⁹²⁷ A dantei Lucifer is tehetetlen, mozdulatlan helyzetbe kényszerített, bár nem megkötözött, hanem jégbe fagyott (*Inf* XXXIV 29).

⁹²⁸ Pontosan megfelel a dantei Ephialtés helyzetének: „Hogy ki lehetett, aki megkötözte őt, / megmondani nem tudom, bal karját előre, / a jobbat pedig hátraszorította” (*Inf* XXXI 86–88, Hoffmann Béla ford.).

⁹²⁹ Vö. Lucifer szintén hatalmas méretével: *Inf* XXXIV 30–33.

⁹³⁰ Dante próféciája ezzel ellentétes: az agár a nőstényfarkast (a kapzsiságot, a bűnök eredőjét) vissza fogja úzni a pokolba: *Inf* I 109–111.

§ 150 [A sátán tartózkodási helye: a hetedik terület]

Azt is elmondom még nektek, hogy a hetedik terület közepén van egy különválasztott rész, amelyet homály⁹³¹ vesz körül oly módon, hogy senki sem közelítheti meg az ördögöt, csak ha előbb áthalad ezen a sötétségen. A homályon túl van egy vár, amely az ördög székhelye. A vár körüli árkok mindegyike sokféle méregettel van tele. Ugyanis a falak, a tornyok, az erődítmények és a várhoz tartozó minden ház éjfékete tűzből van, amely folyamatosan önmagában izzik és önmagából táplálkozik. És a vár egyik oldalán van egy kapu, melyen át a nagy pokolba⁹³² jut az ember. A másik oldalán van egy másik kapu, amelyen keresztül az Azaucarilnak⁹³³ nevezett szélhez lehet jutni. Én pedig megkérdeztem Gábrieltől, hogy mi van a fent említett dolgok alatt. Mire azt válaszolta, hogy levegő és sötétség van ott, és hogy ami azon túl van, arról senki sem tud, csak Isten, mindenek alkotója és teremtetője.

[...]

LXXIX. § 199 [A vizálysztók és a hamis tanúvallomást tevők büntetése]

És amikor Gábiel befejezte a korábbi dolgok elbeszélését, én, Mohamed, Isten prófétája és hírnöke figyelmesen nézve megláttam, hogy a bűnösök számos különböző módon szenvedik el büntetésüket a pokolban. A szívemben olyan nagy részvét⁹³⁴ támadt irántuk, hogy a szorongástól teljes testemben izzadni kezdtem,⁹³⁵ miután láttam, hogy néhányuknak tüzesen izzó ollóval csonkították meg az ajkát. Akkor megkérdeztem Gábrieltől, hogy kik ők. Azt válaszolta, hogy ők azok, akik úgy vetették el szavaikat, hogy vizályt szítsanak az emberek között.⁹³⁶ Másoknak a nyelvüket vágták ki, ők azok, akik hamis tanúvallomást tettek.⁹³⁷

§ 200 [A házasságtörők és a kéjnők büntetése]

És még láttam másokat is, akik hímtagjuknál fogva csüngtek tüzes horgokról: ők azok, akik házasságtörést követtek el ezen a földön. Azután pedig annyi nőt láttam, hogy az már cso-

⁹³¹ Dante is éjsötétszerű, sűrű ködön keresztül látja meg Lucifert a távolból, *Inf* XXXIV 4–5: „Mint mikor kód gomolyog, / vagy mikor félgömbünkön leszáll az éj [...]” (saját ford.).

⁹³² „*quedam porta, per quam vadit homo ad infernum magnum*”, vö. a dantei pokolkapu leírásával (*Inf* III 1–3; 10–11): „*Per me si va ne la città dolente, / per me si va ne l’eterno dolore, / per me si va tra la perduta gente.* /

[...]« / Queste parole di colore oscuro / vid’io scritte al sommo d’una porta”.

⁹³³ Az arab Zamharīr (‘nagyon erős hideg’; ‘erős szél’) torzult alakja.

⁹³⁴ A dantei részvétről tanúskodnak a következő sorok: *Inf* III 24: „hogy könnyek nélkül nem tudtam megállni” (Nádasdy Ádám ford.); *Inf* V 140–142: „a gyötrő szánalomtól / eszméletemet vesztettem, mintha meghaltam volna. / S elzuhantam, ahogy halottnak teste zuhan el” (Hoffmann Béla ford.), továbbá *Inf* VI 58–59; XIII 84; XVI 9–18 és 46–51; XX 19, XXIX 1–3, 36 és 44.

⁹³⁵ Vö. *Inf* III 131–132: „még ma is / kiver a víz, ha eszembe idézem” (Nádasdy Ádám ford., ld. *Viaggi...*, 709).

⁹³⁶ *Inf* XXVIII: a dantei vizálysztók büntetése, köztük Mohamedé, ugyancsak a csonkítás. A szóhasználat is megegyezik a két műben: *Liber Scale*: „qui verba *seminant* ut mittant discordiam inter gentes”, és *Inf* XXVIII 35: „*seminator* di scandalo e scisma” (CORTI 2013: 341).

⁹³⁷ A hamis tanúzásért levágott ajakkal bűnhődnek a kárhozottak a *Péter-apokalipszis* poklában (9. fej., PESTHY 2009: 19).

daszámba megy,⁹³⁸ és mindegyikük nagy tüzes fatörzsekről lógott⁹³⁹ ágyékánál felakasztva. Ezek a fatörzsek tüzes láncokról függtek, melyek olyan nagy lánggal égtek, hogy azt senki sem tudná elmondani. Én pedig megkérdeztem Gábrieltől, kik ezek az asszonyok, és ő azt felelte, hogy kéjnök voltak, akik sohasem hagytak fel a bujálkodással és paráználkodással.

§ 201 [A gazdag gőgösök büntetése]

Láttam még sok szép és igencsak jól öltözött férfit, akikről megtudtam, hogy a gazdagok voltak az én népemből, és mindnyájan pusztító erejű tűzben égtek. Megkérdeztem ugyanis Gábrieltől, miért bűnhődnek lángok között az ilyen emberek, mivel jól tudtam, hogy sok alamizsnát adtak a szegényeknek. Gáriel azt válaszolta, hogy bár tényleg alamizsnálkodtak, valójában dagadtak a gőgtől, és számos igazságtalanságot követtek el kisemberek ellen.⁹⁴⁰ Ugyanígy láttam mindenféle bűnösöket, akik bűneiknek megfelelően,⁹⁴¹ különböző módokon bűnhődtek.

§ 202 [A pokoli és paradicsomi látogatás befejeződik]

Akkor azt kértem Gábrieltől, hogy vigyen el messzire arról a helyről, ahol voltunk, mert látva mindazt, amit leírtam, olyannyira gyötört a részvét és a fájdalom, hogy nem bírtam tovább elviselni. Mire ő megkérdezte tőlem: „Mohamed, mit gondolsz arról az oly sok és olyannyira hatalmas dologról, amit Isten könyörületességében feltárt előtted?” Én pedig azt feleltem: „Bizonyos, hogy egyetlen emberi szív sem képes felfogni a megtiszteltetést és kegyet, amiben Isten részesített, miután látnom engedte hatalmát és dicsőségét, és a jó emberek számára előkészített jutalmat és javakat és a büntetéseket és kínokat, melyeket a bűnösöknek kell kiállniuk.” Erre azt mondta még Gáriel: „Mohamed, jól belevéstél mindent a szívedbe, amit láttál?” Én pedig azt feleltem: „Teljes mértékben.” Akkor ezt mondta: „Menj tehát, és mindezt ahogyan láttad, úgy mondd el és tárd föl népednek, hogy tudomásuk legyen minderről, és a törvény igaz útját kövessék, és úgy gondolkodjanak és cselekedjenek, hogy a paradicsomba juthassanak és megmeneküljenek a pokoltól.”⁹⁴²

Draskóczy Eszter fordítása

A fordítást a latin eredetivel összevetette: Farkas Flóra és Szilágyi Emőke Rita

⁹³⁸ Vö. *Inf* III 55–57: „mögötte futott végtelen sora / az embereknek – csodálkozva láttam, / hogy ennyit legázolt már a halál” (Nádasdy Ádám ford.).

⁹³⁹ Vö. *Inf* XIII 106–108. A dantei öngyilkosok az utolsó ítéletet követően, amikor mindenki más visszakapja testét, a lelküket fogva tartó fára fogják felakasztani testüket.

⁹⁴⁰ A *Péter-apokalipszis*ben (9. fej) a gazdagok, akik nem jótekonkodtak, özvegyekkel, árvákkal nem törődtek, a pokolban ócska ruhákat, piszkos rongyokat viselnek, tűhegyes kőoszlopra dobják őket, vagy ezekkel nyársalják fel őket (PESTHY 2009: 20).

⁹⁴¹ Az ellenbüntetés (Danténál *contrapasso*) elvének kimondása, amely a dantei túlvilágot is rendszerezi.

⁹⁴² A *Komédia* célja ugyancsak, hogy „az ez életben élőket a nyomorúság állapotától eltávolítsa, és a boldogság állapotára vezesse”; *Ep.* XIII 15, KARDOS 1965: 511 (Mezey László ford.).

TÚLVILÁG-ÁBRÁZOLÁS A DANTE ELŐTTI NÉPNYELVŰ IRODALOMBAN

A latin nyelvű vizionárius irodalom a 12. századi fénykora után kiüresedett: a dantei *Komédia* előtti évszázadban nem születnek új, a túlviláglátás közvetlen élményéről beszámoló szövegek. Azonban az eszkatológiai érdeklődés, valamint a parainetikus igény egyaránt alapvetően meghatározta a korszak gondolkodását: mindez megnyilvánul a prédikációkban és az azokhoz sok szempontból közel álló, de verses formát választó alkotásokban, amelyek a 13. századi Észak-Itáliában terjedtek el.

Ennek a fejezetnek az a célja, a dantei *Komédia* közvetlen előzményeinek tekinthető két népnyelvű túlvilágleírást bemutatassa, és megvizsgálja röviden Giacomino da Verona, részletesen pedig Bonvesin de la Riva⁹⁴³ műveiben azokat az elemeket, amelyek párhuzamba állíthatók a *Komédia* egyes részleteivel. Bár e hasonlóságok gyakran csupán a közös kulturális szubsztrátum eredményei, a *Komédia* forrásait és az alászállás vándor-motívumait kutatva ez az összevetés szükségszerű és megkerülhetetlen.

GIACOMINO DA VERONA DIPTICHONJA A TÚLVILÁGRÓL

Giacomino da Veronáról, aki veronai nyelvjárásban alkotott a 13. század közepén, és két rövid költeményt szentelt a túlvilágnak – a pokoli Babilonnak (*Babilonról, a pokoli városról, annak csúfságáról és arról, hogy a bűnösök örökösen mekkora büntetésekkel bűnhődnek*, 1230 k.)⁹⁴⁴ és a mennyei Jeruzsálemnek (*A mennyei Jeruzsálemről, annak szépségéről és a szentek boldogságáról és örömről*, 1265 k.)⁹⁴⁵ –, mindössze annyit vélünk tudni, amennyit maga elárul a *Babilon* 335. sorában, azaz hogy az „Orden de Minori”, vagyis a ferences rend tagja volt.

A mennyei Jeruzsálemről 280, egyrímű négysoros strófákra tagolódó alexandrinus sorban írja le a paradicsom gyönyörűségeit: egy fallal körülvett és kertekkel teli, négyszögletű várost (*Ier.* 42), amely gyöngyökkel, kristályokkal és nemesfémekkel van kirakva (*Ier.* 38–39). Az ábrázolás forrása János jelenései,⁹⁴⁶ amire Giacomino is felhívja a figyelmet (*Ier.* 29–32). A város minden oldalán három hatalmas, gyöngyökkel ékesített kapu áll (pontosan, ahogy János jelenéseiben),⁹⁴⁷ és egy karddal felfegyverzett kerub őrzi

⁹⁴³ DOMOKOS 2008 érvelése szerint helyesebb lenne a Bonvesin dra Riva alak használata.

⁹⁴⁴ Teljes címe: *De Babilonia civitate infernali et eius turpitudine et quantis penis peccatorum puniantur incessanter*. A továbbiakban *Babilonként* (rövidítve: *Bab.*) hivatkozom a műre.

⁹⁴⁵ *De Ierusalem celesti et de pulchritudine eius et beatitudine et gaudia sanctorum*. A továbbiakban *Jeruzsálemként* (rövidítve: *Ier.*) hivatkozom a műre.

⁹⁴⁶ Jel 21, 16–20: „A város négyszögű területen épült, és hossza annyi volt, mint a szélessége. [...] A falának anyaga jaspiskő volt; maga a város pedig színarany, tiszta üveghez hasonló. A város falának alapkövei minden drágakővel ékesek. Az első alapkö jaspis, a második zafír, a harmadik kalcidon, a negyedik smaragd, az ötödik szardonix, a hatodik karneol, a hetedik krizolit, a nyolcadik berill, a kilencedik topáz, a tizedik krizopráz, a tizenegyedik jácint, a tizenkettedik ametiszt.”

⁹⁴⁷ Jel 21, 13; 21. Giacomino da Verona alapvető forrásai János jelenései, a ferences irodalom, főként Pádúai Szent Antal prédikációi, valamint számos stilisztikai hasonlóság mutatható ki Bonvesin de la Riva műveivel.

a bejáratot a böglyöktől, legyekről és kígyóktól (*Ier.* 50–54). A paradicsomi vizek a több mint ezer éve sírban fekvő testeket is képesek megfiatalítani; itt található az örök élet forrása: aki ebből iszik, halhatatlanná lesz, és nem érez többé szomjúságot (*Ier.* 87–88). Habbjai tisztábbak és ragyogóbbak a fénylő napnál; gyöngyöket, tiszta aranyat, ezüstöt és drágaköveket hordoznak, az ég csillagaihoz hasonlókat.

A földi test nyomorúságos állapotával és sérülékenységgel szemben – amelyet Giacomino egy másik művében, *Az emberi élet esendőségében*⁹⁴⁸ részletezett – a *Jeruzsálemben* megjelenített égi testek a feltámadás után négy alapvető tulajdonsággal rendelkeznek, a 12. század végi skolasztikus tanoknak⁹⁴⁹ megfelelően. Ezek az *impassibilitas* ('képtelenség a szenvedésre'), a *claritas* ('ragyogó szépség' értelemben), a *subtilitas* ('könnyűség') és az *agilitas* ('mozgékonyosság'), amely lehetővé teszi, hogy az égben a boldogok teste fénysebessen mozogjon.⁹⁵⁰

A *Jeruzsálem* a fény és ragyogás diadalmeneteként igyekszik bemutatni a szent helyet, ám ehhez földi anyagok és párhuzamok tárát használja fel.⁹⁵¹ Így a szellemi fény birodalma helyett inkább érzékekkel felfogható gyönyörűségek helyszíne rajzolódik ki a műből: madárdal, valamint Istent és Máriát dicsőítő boldogok kórusa gyönyörködteti a fület; a szemet a színek és a ragyogás; az orrot a Krisztus szájából terjedő „ámbrá-, pézsmá-, balzsam- és mentaillat” (*Ier.* 178–180); a száját pedig a „méznél édesebb” gyümölcsök íze (*Ier.* 104), amelyek minden betegséget meggyógyítanak.

A Krisztust, Istent és Máriát zsoltárokkal, liturgikus énekekkel dicsőítő boldogok karának leírása ugyanazokat az elemeket vonultatja fel, amelyekből Dante is építkezik, ám Giacomino művében nyoma sincs a dantei költőiségnek:

Ott vannak az ősatyák és a szent próféták,
akik mindenkor Őelőtte állnak, égszínkéék,
zöld, azúrkék és fehér selyembe öltözve,
zsoltárral és dallal dicsőítve Őt.

Az áldott apostolok, ez a dicső gyülekezet,
tizenkét arany- és ezüsttrónon ülnek,
Jézus Krisztust magasztalva, aki a földön, életében
társnak választotta őket a nagy sokaság közül.

[...]

A boldogok oly nagyon vigadoznak

⁹⁴⁸ *Della caducità della vita umana*, CONTINI 1960: II, 653 skk. (az attribúcióról ld. MUSSAFIA 1864: 136–158). A költemény a középkorban rendkívül elterjedt *contemptus mundi* ('a világ megvetése') tanának hatását mutatja, a test romlékonyságát, az emberi lét hitványságát és a halál bizonyosságán túl a földi sors kiszámíthatatlanságát hangsúlyozva.

⁹⁴⁹ Ld. BYNUM 1995: 131–132, 335–337.

⁹⁵⁰ GRAGNOLATI 2005: 25, 193.

⁹⁵¹ RAGNI 1970: 146.

énekelve és dicsérve, ahogy mondtam az imént,
hogy úgy tűnik, mintha az ég minden részéből
szólnának a hangszerek és az énekszó.

Mert ajkuk egyetlen pillanatra sem pihen
a Szentháromság, az igazi fenség dicséretében,
mindnyájan énekelik fennhangon:
„Sanctus, Sanctus, Sanctus”, sugározva a nagy örömtől. (*Ier.* 125–156)⁹⁵²

Giacomino diptichonjának másik része, a 366 soros *Babilonról, a pokoli városról* és a dantei *Pokol* között kimutatható néhány tematikai párhuzam. A költemény célját az első strófa jelöli ki:

Krisztus, a dicsfény urának és királyának dicsőségére
és az emberek fegyelmezésére mesélem ezt a történetet:
amely gyakran, ha valaki jól az eszébe vési,
győzelemre segíti őt a hazug ellenséggel szemben. (*Bab.* 1–4)

Babilon az égi Jeruzsálem pontos ellenpontjaként jelenik meg, ahogy e két város János jelenései, majd Ágoston *Isten városáról* című művének nyomán a keresztény hagyományban elterjedt szimbólumként rögzült. Míg az égi Jeruzsálem a Bárány „felékesített menyasszonya” (*Jel* 21, 1) és Ágoston definíciója alapján, valamint egy 7–8. századi himnusz szerint „Jeruzsálem boldog város, / neve: békelátomás”,⁹⁵³ addig a nagy Babilon éppen az ellentéte: a vadállat és a parázna nő városa (*Jel* 17–19). Egy 12. századi, Garnier de Rochefort-nak tulajdonított mű, az *Allegoriae in Sacram Scripturam*⁹⁵⁴ részletesen kifejti a két város szimbolikus tartalmát: Babilon allegorikusan értelmezve az e világ; tropologikus vagyis morális szinten a húst jelenti, anagógikus értelemben véve pedig a pokol. Jeruzsálem allegorikusan az egyház, Krisztus jelenlétével megszentelve; morális értelmezésben a lélek; anagógikusan pedig az égi haza.

Giacomino Babilonja, a „gonosz város” (*Bab.* 22) és Dante pokla – elsősorban Dis városának leírása (*Inf* VIII–IX), néhány általános jegy (*Inf* III) és a nyolcadik kör ötödik bugyrának epizódja (*Inf* XXI–XXII) – között számos párhuzam vonható.⁹⁵⁵ Mindkét várost vasszerű fal veszi körül: Babiloné négyféle fémből, köztük vasból, kétféle acélból

⁹⁵² A művet saját prózai fordításomban idézem.

⁹⁵³ „Urbs beata Jerusalem dicta pacis visio”: himnusz a templomszentelés officiumában. Az égi Jeruzsálem témájáról ld. KONRAD 1965: 523–540. A két városról Petrarca és forrásai kapcsán ld. ERTL 2018a: 18–23.

⁹⁵⁴ *PL* 112, coll. 872, 966; idézi: DAVIS 1989: 268.

⁹⁵⁵ Ld. JAKAB 2006: 163–164; NAGY 2013: 106–107.

és bronzból készült, a dantei Dis városáé pedig mintha vasból lenne;⁹⁵⁶ a városkapuk felett pedig torony magasodik.⁹⁵⁷

Babilonról először azt tudjuk meg, hogy magas és vastag falak veszik körül, és hogy aki egyszer bement, nehezen fog kijutni:

Nagy és magas, hosszú és mély a város,
tele minden rosszal és mindenféle nyomorúsággal:
és a szentek mind azt állítják nagy biztossággal,
hogy aki oda belép, a kijáráshoz már nem siethet. (*Bab.* 29–32)

A kaput négy kegyetlen alak őrzi, köztük Mohamed és Trifon, feltehetőleg Trivagante, a keresztények szerint a muszlimok imádtat isten.⁹⁵⁸ Dis városának bejáratánál pedig a fúriák és Medusa őrködnek (*Inf* IX 35–38; 52–53). A *Komédia* e ponton felfedi egyik fő forrását, a pokoli város toposzának első irodalmi megjelenítését, a vergiliusi Tartarust, amely – mint ahogy nyomán a dantei Dis – folyóval körülvett, tornyos város, és fúriák őrzik (*Verg. Aen.* VI 569–574).

Babilon királya Lucifer, ahogy a dantei pokolban is ő lesz a „fájdalmas birodalom császára”.⁹⁵⁹

Ennek az országnak a királya Lucifer, a gonosz
angyal, aki így szól: „Az égbe helyezem majd trónomat,
és a magasságos Úristenhez leszek hasonló”,
ezért zuhant le az égből, minden követőjével. (*Bab.* 25–28)

A patrisztikai hagyományt követve tehát, Giacomínónál éppúgy, ahogy Danténál, első-sorban a gőg (bűn) és a mélységbe zuhanás (büntetés) izajási motívumai jellemzik a pokol urát („Hogyan zuhantál le az égből, Lucifer?” [*Iz* 14, 12]; „Felmegyek a magas felhők fölé, hasonló leszek a Magasságbelihez». »De az alvilágba szállsz alá, a verem leg-mélyére!» [*Iz* 14, 14–15]). Dante művében Lucifer lezuhanását a purgatóriumi gőgösök épülésére szolgáló, padlóba vésett műalkotás jeleníti meg: „mint tüzes mennykő zuhan le az égből” (*Pur* XII 26), és a paradicsomi világban sem feledkezhetünk meg a bukásról

⁹⁵⁶ *Bab.* 41 és *Inf* VIII 78.

⁹⁵⁷ *Bab.* 49, vö. *Inf* IX 36.

⁹⁵⁸ *Bab.* 45–47.

⁹⁵⁹ *Inf* XXXIV 28. Eredeti: „lo ’mperador del doloroso regno”, vö. *Bab.* 25: „Lo re de questa terra”. A közös forrás egy bibliai kifejezés: „ennek a világnak a fejedelme” (*Jn* 12, 31; 16, 11), „a világ fejedelme” (*Jn* 14, 30). Ezúton köszönöm meg Ertl Péternek, hogy erre felhívta a figyelmet.

és bukásának okáról,⁹⁶⁰ felerősítve ezzel az ellentétes birodalmak szimmetriáját, amely Giacomino világában a legfontosabb rendezőelvként működik.

A pokoli kút bűzös levegőt áraszt (*Bab.* 85, 92), gyíkok, kígyók, viperek, baziliszkusok, varangyok és sárkányok népesítik be (*Bab.* 93–94), jajszó és gyalázkodás hallatszik mindenfelől:

Átkozott legyen az óra, az éjjel, a nap és a pillanat,
amikor anyám apámmal megesküdt, és még az is, aki a keresztelődencéből kiemelt,
és nem fojtott bele, amilyen ember lett belőlem. (*Bab.* 245–248)

Ugyanez a toposz megjelenik Cecco Angiolierinél⁹⁶¹ és a dantei *Pokol*ban: „Átkozták Istent és felmenőiket, / az emberi fajt, a helyet, az időt és a magot, / elvetését és születésüket” (*Inf* III 103–105).⁹⁶² A négysoros strófa felütése pedig – a Filostrato nyomán⁹⁶³ – ellentétére fordítva visszhangzik majd a *Daloskönyv*ben:

A nap, a hó, az évszak áldva legyen,
s az évet, órát, pillanatot áldom
s a szép tájat, ahol elért sugárzón
szép szeme, és rabul ejtett egészen. (*Rvf* LXI 1–4)⁹⁶⁴

Giacomino még a *Jeruzsálem* elején kijelenti, hogy művét nem a tudósoknak szánja, akik dialektikus szörszálhasogatással alázzák meg az egyszerű beszédet (*Jer.* 19–28). A népnyelvet, a *Komédia* választott nyelvét („beszédmódját”) a *Paradicsom* Cangrande della Scalához címzett ajánlólevelében Dante is *humilis*nek, „alázatosnak és szerénynek” nevezi, „amelyen még az asszonyok is megértik egymást”.⁹⁶⁵ A *Babilon* utolsó előtti

⁹⁶⁰ *Par* XXIX 55–57: „A bukást az okozta átkozott / gőgjével, akit láttál odalent / a világ összes súlyától lenyomva.”; *Par* XIX 46–48: „Pélida erre az első büszke lény, / a teremtmények dísz: nem akarta / kérni a fényt, s lehullt éretlenül.”; *Par* XXVII 26–27: „melynek a Romlott, / ki innen zuhant le, roppant örül” (Nádasdy Ádám ford.).

⁹⁶¹ „Maladetta sie l’or’ e l’punto e ’l giorno / e la semana e ’l mese e tutto l’anno, / che la mia donna mi fece uno ’nganno, / il qual m’ha tolt’al cuor ogni soggiorno” (*Rime*, LI; kiadása: MASSERA 1920).

⁹⁶² Tóth Tihamér ford.

⁹⁶³ Boccaccio, *Filostrato*, 274: „Benedetto sia l’anno e ’l mese e ’l giorno, / e l’ora e ’l tempo, ed ancor la stagione, / che fu creato questo viso adorno, / e l’altre membra, con tanta ragione!”

⁹⁶⁴ KARDOS 1967: 87 (Weöres Sándor ford.). Az egyezések az eredeti szövegekben: *Bab.* 245–248: „*Mal’eta sia l’ora*, la noito, ’l di e ’l punto / quando la mia mare cun me’ pare s’açonso, / et ancora quelui ke me trasso de fonto, / quand el no m’anegà, tal omo cum’ e’ sonto.”, vö. *Rvf* LXI 1–4 (SANTAGATA 2008: 313): „*Benedetto sia ’l giorno*, e ’l mese, e l’anno / e la stagione, e ’l tempo, e l’ora, e l’punto, / e ’l bel paese, e ’l loco ov’io fui giunto / da’ duo begli occhi che legato m’hanno”; kiemelések tőlem – D. E.

⁹⁶⁵ *Ep* XIII 10, KARDOS 1965: 510 (Mezey László ford.).

versszakában Giacomino önmagát szerényen mint a „szöveg összeállítóját” nevezi meg.⁹⁶⁶ Hitelességét azonban azzal támasztja alá, hogy szent szövegekből, „prédikációkból és [biblia]kommentárokból” komplilált, tehát nem holmi énekmondók meséjét⁹⁶⁷ halljuk, hanem igaz történetet („ystoria”, *Bab.* 2). Ezt az igazságtartalmat a veronai szerző nem tanúbizonyságként mutatja be tehát – mint a látomások és a *Komédia* szerzői –, hanem a sokak számára rejtett tudásanyag összefoglalásaként.

Míg a *Jeruzsálem* stílusjegye a kifejezhetetlenség, addig a pokol leírását expresszionista realizmus, élénk dialógusok és groteszk részletek jellemzik, amelyek a *Babilont* sokkal élvezhetőbb művé teszik a *Jeruzsálem*nél.⁹⁶⁸ A látomásirodalom kedvelt toposza a pokoli konyháé, amelyből Giacomino egy meglepően eredeti és a didaktikus költemény műfajában ritka mulatságos epizódot alkot:

Míg ez így kínlódik, előkerül egy szakács,
név szerint Balçabù, az egyik leggonoszabb errefelé,
aki úgy teszi oda sütögetni a tűzre, mint egy szép malacot,
egy vasnyáron, hogy gyorsan elkészüljön.

Aztán vizet és sót vesz, kormot és bort,
epét, erős ecetet, toxint és mérget,
és mindezekből csoda jó és finom szósz kever!
Isten mentsen meg tőle minden keresztényt!

A pokol királyának, mint nagy ajándékot küldi el,
aki belepillant, majd ráivall a küldöncre:
„Ezért nem adnék egy száradt fűgét sem!” – így szól –,
„mert a hús még nyers, a vér még hűvös.

Eredj vissza szaporán és rögvest,
és mondd meg a gonosz szakácsnak, hogy úgy látom,
nem sült át eléggé, és felfordítva kell visszatennie
a tűzbe, amely nappal és éjjel, örökké ég.” (*Bab.* 117–132)

Balçabù (Belzebub), Giacomino szakácsa a *Tundalus látomása* nak Phristinus szakácsát idézi, aki egy óriási pokoli kemencénél sürgölődik, a hozzá beosztott ördögök pedig „csatabárdokkal, késekkel” darabolják fel, majd sütik ki a torkosokat és bujákat (IX. fej.). A „száradt fűgét sem ér” szólás Dante Forese Donatival folytatott tenzonéjában is felbuk-

⁹⁶⁶ „Iacomino da Verona de l’Orden de Minori / *lo compillà* de testo, de glose e de sermoni”, *Bab.* 335–336.

⁹⁶⁷ „non è fable né diti de buffoni”, *Bab.* 333.

⁹⁶⁸ MILAN 2000.

kan majd.⁹⁶⁹ A nyolcadik kör, ötödik bugyor ördögei pedig mint kukták bökődik vissza a kárhozott sikkasztókat és korrupt tisztviselőket a fortyogó szurokba: „A szakácsok a beosztottaikkal ugyanígy / nyomkodtatják le az üstben / villával a húst, hogy ne úszkáljon fönt” (*Inf* XXI 115–117).⁹⁷⁰

Babilonban a bűnök és büntetések nem feleltethetők meg egymásnak: a büntetések kaotikusan halmozódnak, és erősen testiek, ahogy Jeruzsálemben is minden jutalom az érzékekre hatott. A túlvilági kínok lefestése után a *Babilon* utolsó epizódja (*Bab.* 285–312) a korabeli prédikációk kedvelt jelenete:⁹⁷¹ egy uzsorás apa és fiú vitája a pokolban. A fiú azért átkozza apját, hogy megtanította és buzdította az uzsoráskodásra (*Bab.* 287–296), az apa pedig azzal vádolja fiát, hogy az ő költekezése és igényei miatt kellett tisztességtelen úton pénzt keresnie. Az epizód után – amelyet Bonvesin de la Riva is feldolgozott a *De die iudicii*ben – a pokolleírások retorikus toposza⁹⁷² következik:

Oly szörnyűek a büntetések abban az égő tűzben,
hogyha ezeröt száz szám lenne,
és éjjel-nappal sólnék rajtuk,
akkor sem bírnám mindazt elmondani, nem kétem. (*Bab.* 317–320)

A költemény pedig homiletikus lezárást kap: a szerény önmegnevezést (*Bab.* 335–336) a bűnbánatra és a rossz elkerülésére buzdítás, valamint a közös könyörgésre felszólítás keretezi.

⁹⁶⁹ „*Chi udisse tossir la mal fatata...*” („Forese Biccínét az utcafalnál...”), 13–14: „Lassa, che per fichi secchi / messa l'avre' 'n casa del conte Guido!” („Egy fügével mért nem gróf-házba adtam, / Guidóékhoz, előkelő legényhez?”), KARDOS 1965: 100 (Végh György ford.).

⁹⁷⁰ Mátyus Norbert ford.

⁹⁷¹ Ld. MAY 1930: 36–38; MALDINA 2017: 56–57.

⁹⁷² Vö. „Ámde ha száz torkom, száz nyelvem volna, s a hangom / Vasból lenne, se győzném mind szóval kifejezni, / Hány bűn létezik, és hány megtorlás van ezekre” (Verg. *Aen.* VI 625–627). A *Visio Pauli* néhány szövegváltozatában is megjelenik a hiperbola: „Ha a világ kezdetétől fogva lett volna száz ember, és mindegyiküknek vasból lett volna a nyelve, akkor sem tudtak volna elbeszélni egyetlen pokolbeli büntetést sem”; SILVERSTEIN 1935: 155; HASENFRATZ 1989: 401. Bonvesin de la Riva *De scriptura nigrá*jában: „Ha a világon minden ember nyelve / a [pokol] óriási kínjait akarná elbeszélni, / még csak egy ezredrészét sem lenne képes elmondani” (*SN* 281–283).

ELLENBÜNTETÉS ÉS TÚLVILÁGI SZIMMETRIÁK
BONVESIN DE LA RIVA *HÁROM ÍRÁS* CÍMŰ MŰVÉBEN

Bonvesin de la Riva művei

A milánói Bonvesin de la Riva (1245 k. – 1315 előtt)⁹⁷³ latinul és népnyelven alkotott: latin nyelvű művei közül kiemelkedik a *Milánó város csodáiról*⁹⁷⁴ című, amelyben a szociális erények fontosságát hangsúlyozza, és felszólítja szerencsés polgártársait, hogy vállaljanak szerepet a szegények és betegek segítésében, valamint az iskolázatlanok oktatásában. Népnyelvi alkotásai mintegy tízezer sort tesznek ki, köztük hat *contrasto* (vita),⁹⁷⁵ tíz elbeszélő⁹⁷⁶ vagy érvelő szöveg,⁹⁷⁷ továbbá két didaktikus mű⁹⁷⁸ található. *Az ítélet napja*⁹⁷⁹ az utolsó ítélet népnyelvű leírását adja, különös tekintettel a testek föltámadás utáni, mennybéli és pokolbeli állapotára. Míg a paradicsomi testeket „négy dolog teszi dicsőségessé: / a gyémántnál keményebbek lesznek, / fényesebbek a napnál, / vékonyabbak bármiféle hangnál, / és gyorsabbak, fürgébbek a szemnél” (373–376), addig a pokolbelieket négy hiba fogja elcsúfítani:

nagyobbak és dagadtabbak lesznek bármelyik sziklánál,
lustábbak a hegynél, az éjszakánál sötétebbek:
és mivel hitványak és törekenyek, könnyű bennük kárt tenni.⁹⁸⁰

A kárhozottak visszakapott testeit:

[...] eltorzultak,
betegek, feketék, nehezek,
félelmetesek és felpuffedtek,
hordónál nagyobbak, hegynél súlyosabbak.⁹⁸¹

⁹⁷³ Bonvesin de la Riva 1296-ban *doctor gramatice*, vagyis iskolai tanár volt, ahogy egy dokumentumból kiderül; 1304-ben pedig már saját magániskoláját igazgatta. A humiliátusok harmadik rendjének tagja lett: ez a laikus társaság rendkívül aktív szerepet töltött be szociális területen. Bonvesin anyagilag támogatta a milánói és legnanói ispotályokat (kórházakat), sőt, sírfelirata neki tulajdonítja a legnanói Szent Erasmus-ispotály építését is. A Bonvesin életére vonatkozó adatokat összegyűjtötte: LEONARDI 2014: 9–10; bibliográfia uo. 44–52.

⁹⁷⁴ *De magnalibus urbis Mediolani*.

⁹⁷⁵ Pl. a *De Sathana cum Virgine*, *De anima cum corpore*.

⁹⁷⁶ Így a *Három írás* könyve.

⁹⁷⁷ Pl. a *De die iudicii* (*Az ítélet napja*), *De falsis excusationibus*.

⁹⁷⁸ A *De quinquaginta curialitatibus ad mensam* és az *Expositiones Catonis*.

⁹⁷⁹ *De die iudicii*. Bonvesin de la Riva népnyelven írt szövegeit Gianfranco Contini kiadásából idézem (CONTINI 1941), amely a berlini Staatsbibliothek, Preußischer Kulturbesitz, Ital. qu. 26 (eredetileg Milano, S. Maria Incoronata) jelzete alatt őrzött, késő 13. vagy 14. századi apográf kézirat szövegeinek kiadása.

⁹⁸⁰ *De die iudicii*, 237–240. Idézi: GRAGNOLATI 2005: 26–27.

⁹⁸¹ *De die iudicii*, 174–176.

Ezek a „hibák” Dante betegséggel bűnhődő hamisítóinak túlvilági sorsában idéződnek fel: a nyolcadik kör tizedik bugyrában az elnehezült és elgyengült testek között a vízkóros, puffadt hasú Ádám mesterében (*Inf* XXX 49–57), és a kilencedik bugyor sebesültjei közül a „dongáját vesztett hordóként” kínlódo Mohamedében (*Inf* XXVIII 22).

Az ítélet napja felhasználja a Páduai Szent Antaltól és Giacomino da Veronától is ismert apa-fiú dialógust a pokolban (185–204), amelyet így foglal össze:

Az apa a fiúval, szomorúan és gyötrődve
marják majd egymást, mint a veszett kutyák.
Ócsárolják egymást, mint az őrültek:
akik a földön szerették egymást, itt gyűlölködnek majd. (205–208)

E sorok visszhangoznak a dantei pokol nyolcadik körének tizedik bugyrában, ahol szintén veszettség (*Inf* XXX 46) sújtja és bestiális jegyek torzítják a személyhamisítók lelkeit, akik meztelenül vágatnak, egymást harapdálva, „mint óljából ha előront a disznó” (*Inf* XXX 25–27).

Túlvilági szimmetriák a Három írás könyvében

A 2048 alexandrinusból, egyrímű négysoros strófákból álló *Libro delle tre scritture*⁹⁸² (*Három írás könyve*) didaktikus költemény, egy „verses prédikáció”,⁹⁸³ amelyet már a kortársak is Bonvesin fő műveként ismertek el strukturális és formai szempontból egyaránt. A *Három írás könyve* 1274-ben, néhány évtizeddel Dante *Komédiá*ja előtt született, és csakúgy, mint a *Komédia*, hármas szerkezetű: a poklot bemutató *Fekete írásra* (*De scriptura nigra* [= *SN*]), a Krisztus passióját leíró *Vörös írásra* (*De scriptura rubra* [= *SR*]) és a paradicsomról szóló *Arany írásra* (*De scriptura aurea* [= *SA*]) tagolódik. Ugyanakkor mindkét műben a három rész a pokollal kezdődő és a paradicsommal végződő egységet alkot. A dantei *Purgatórium* és a *Vörös írás* szenvedésfelfogása alapvetően azonos: a fájdalomnak pozitív, a bűntől megtisztító felfogását hirdetik.⁹⁸⁴

A *Három írás könyve* – *Az ítélet napja*-tól eltérően, viszont Dante *Komédiá*jához hasonlóan – a lélek feltámadás előtti tapasztalatára koncentrál a pokolban és a paradicsomban. A műfaj szabálya szerint a költemény az olvasók lelki épülésére szolgál, és a következő intéssel indít:

⁹⁸² A *Libro delle tre scritture* mindhárom 20. századi szövegkiadása (DE BARTHOLOMAEIS 1901; BIADENE 1902; CONTINI 1941) a feltehetően 15. századi β kézirat (Milano, Biblioteca Ambrosiana, T. 10.) és a γ kézirat (Milano, Biblioteca Ambrosiana, N. 95, amely a 83r–92r lapokon a *De scriptura rubra*-t tartalmazza) alapján készült. E részhez CONTINI 1941 szövegkiadását vettem alapul, és LEONARDI 2014-es szövegkiadásának részletes jegyzetei valamint Gragnolati vonatkozó írása (GRAGNOLATI 2005: 25–51) jelentettek kiindulópontot a mű értelmezéséhez és irodalmi kontextusba helyezéséhez. A *Libro delle tre scritture* nyelvészeti elemzéséhez Domokos György cikkeit és monográfiáját ajánlom, többek között: DOMOKOS 2007; DOMOKOS 2008.

⁹⁸³ LEONARDI 2014: 21.

⁹⁸⁴ Erről ld. GRAGNOLATI 2005: 80–137.

pusztán hallgatni, megértés nélkül mit sem ér,
és aki jól megértette, még semmire se jut vele,
ha nem változtatja tette, amit megértett.

Az ember, aki nem cselekszik, veszni hagyja a szívét és értelmét. (SN 5–8)⁹⁸⁵

A témamegjelölést a *contemptus mundi* ('a világ megvetése')⁹⁸⁶ mintegy 250 soros kifejtése követi (SN 25–272): az emberi test gyenge és hajlamos a romlásra és rothadásra; még a kívül szép ember sem egyéb, mint „a bűz edénye, a nagy gusztustalanság edénye”.⁹⁸⁷ A halál és az oszló test részletes leírása a bűnös késői megbánásával zárul, akit már az ördögök vonszolnak a kárhozat helyszínére.

A *Fekete írás* tizenkét pokolbeli büntetésének szimmetrikusan felel meg az *Arany írás* tizenkét dicsősége. Így a pokolbeli bűzzel⁹⁸⁸ szemben állnak a mennybéli édes illatok;⁹⁸⁹ a kárhozottak és ördögök szörnyű látványával⁹⁹⁰ szemben az angyalok, Mária, Krisztus és az Atya arcának csodálata;⁹⁹¹ a pokoli lármával⁹⁹² szemben az égi dalok.⁹⁹³ A torkosokat és az éhezőkkel nem törődőket tantalusi kínok sújtják (éhség és szomjúság a csobogó víz és illatozó gyümölcsök között),⁹⁹⁴ ellentétük pedig a mennybéli bankett, amelyet maga Isten szolgál fel.⁹⁹⁵ Egyértelmű a megfelelés a kilencediktől a tizenkettedik bűn és jutalom párosának esetében. A kilencedik kín azokat bünteti, akik a világban hiúk voltak: ők a pokolban mérges tüskéből készült ruhát viselnek, hegyes, tüzes vaságyon fekszenek, skorpióktól, siklóktól nyüzsgő kénmatracon;⁹⁹⁶ míg a paradicsomban a boldogok ruhája⁹⁹⁷ fényesebb a napnál, a holdnál és a csillagoknál, aranyszállal szövött és olyan féhéren ragyogó, hogy mellette a hó sötétnek látszana. A boldogok hónál fehérebb, tündöklő ruházata az Újtestamentumtól kezdve toposz,⁹⁹⁸ megjelenik Giacomino da Verona

⁹⁸⁵ Vö. Mt 13, 18–23.

⁹⁸⁶ A műfaj egyik archetípusa III. Ince pápa *De contemptu mundi, sive de miseria conditionis humanae libri III* (Három könyv a világ megvetéséről, avagy az emberi lét nyomorúságáról) című, 1195-ös traktátusa. Erről ld. BARTUSCHAT 2003: 352–368.

⁹⁸⁷ SN 48. Vö. Jel 17, 4.

⁹⁸⁸ Második büntetés, SN 329–372.

⁹⁸⁹ Második dicsőség, SA 185–224.

⁹⁹⁰ Ötödik büntetés, SN 433–492.

⁹⁹¹ Ötödik dicsőség, SA 325–409.

⁹⁹² Hatodik büntetés, SN 493–536.

⁹⁹³ Hatodik dicsőség, SA 410–464.

⁹⁹⁴ Nyolcadik büntetés, SN 653–704.

⁹⁹⁵ Nyolcadik dicsőség, SA 497–560.

⁹⁹⁶ Kilencedik büntetés, SN 705–744.

⁹⁹⁷ Kilencedik dicsőség, SA 561–600.

⁹⁹⁸ Krisztus színeváltozásáról: „Ragyogott az arca, mint a nap, a ruhái pedig fehérek lettek, mint a napsugár” (Mt 17, 2). A feltámadásról: „két férfi állt ott mellettük, ragyogó ruhában” (Lk 24, 4). Ld. még: LEONARDI 2014: 243.

*Jeruzsálemében*⁹⁹⁹ és Dante *Paradicsomá*ban is.¹⁰⁰⁰ A tizedik büntetést különféle betegségek alkotják,¹⁰⁰¹ a tizedik dicsőség pedig ennek ellenpontja, a boldogok szépsége és egészsége.¹⁰⁰²

A tizenegyedik büntetés–dicsőség-pár az eddigieknél is szorosabban összekapcsolódik, és mindkettőt a másik birodalom sajátosságainak hiánya határozza meg: így, akik nem hittek Krisztusban, a boldogok örök örömeit szemlélik, de nem részesülnek bennük,¹⁰⁰³ a mennyi jutalom pedig a pokoli kínoktól való mentesség.¹⁰⁰⁴ A tizenkettedik büntetés a földi javakhoz kötődőket sújtja annak a tudatával, hogy bűnhődésük örökös lesz,¹⁰⁰⁵ az ellentétes dicsőség pedig az örök boldogság biztos tudatával jutalmazza azokat, akik állhatatosan reménykedtek.¹⁰⁰⁶

A bűnösök és a büntetések többsége a *contrapasso* törvénye alapján kapcsolódik össze, következetesebben, mint a korábbi látomásirodalmi hagyományban, ezzel nyilvánvalóan előlegezve a dantei rendszert. Az ellenbüntetés magyarázata Bonvesin szerint a következő:

Itt a bűnösöket mindenféle kínoknak vetik alá,
melyek pontos ellentétei az élvezeteknek,
melyeket a földön alantas tettekkel hajszoltak.
[...]

A szerencsétlen bűnösök tehát itt bűnhődnek
elkövetett bűnüknek megfelelő büntetésekkel. (SN 289–296)

Míg azok, akik a földi életben le tudtak mondani a világi javakról, a paradicsomban ama örömek százszorosát élvezhetik.¹⁰⁰⁷

⁹⁹⁹ *Ier.* 411–419, amely szerint a szentek adják át a boldogoknak az értékes ruhákat, amelyeket gyöngyök díszítenek, hónál fehérebbek, koronájuk pedig fényesebb a kelő napnál; a *Jeruzsálem*-ben szintén arannyal szőtt, hónál fehérebb és rózsánál illatosabb a mennybeli öltözék (193–196).

¹⁰⁰⁰ *Par* XIV 37–39: „Ameddig a Paradicsomban / tart ünnepünk, addig szeretetünk / ily sugárzó ruhával von be minket” (Nádasdy Ádám ford.).

¹⁰⁰¹ Tizedik büntetés, SN 745–788.

¹⁰⁰² Tizedik dicsőség, SA 601–644.

¹⁰⁰³ Tizenegyedik büntetés, SN 789–836.

¹⁰⁰⁴ Tizenegyedik dicsőség, SA 645–680.

¹⁰⁰⁵ Tizenkettedik büntetés, SN 837–908.

¹⁰⁰⁶ Tizenkettedik dicsőség, SA 681–740.

¹⁰⁰⁷ Ld. LEONARDI 2014: 97.

Boldog Vince illusztrációja a *Fekete írás könyvéhez*.

Bűn és büntetés a Fekete írásban

Az első bűn–büntetés-pár, amellyel Bonvesin megismerteti olvasóját, a bujákat és fősvényeket rettenetes égéssel kínozó, sötét tűz (SN 297–328). A *luxuria* főbűnét gyakran bünteti a látomásos és teológiai irodalom tűzzel: a szerelmi érzés metaforái („libidinis flamma”) egyértelművé teszik a bűn és bűnhődés közötti analógiát. A szövegrész forrása – ahogy több további kín esetében is – Honoré d’Autun *Elucidariuma*, amelynek egy milánói fordítását ismerhette Bonvesin. Eszerint: „akik [...] a bujaság gerjedelmében égnek ezen a világon”,¹⁰⁰⁸ azokat olyan tűz gyötri, amelyet egy egész tenger sem tudna eloltani. Danténál a tisztuló bujákat és a földi paradicsomot elválasztó, mértéktelen hevű tűzfal (*Pur* XXVII 51) hívja elő Bonvesin „mértéktelen égésű” tűzét (SN 305). És benne a lelkek úgy szeretnének újra meghalni, hogy elkerüljék a pokoli szenvedést (SN 317–320), ahogy az *Inferno*ban Dante kárhozottjai is a második halált óhajtják (*Inf* I 112–117).

A második pokoli kín (SN 329–372) a rettenetes bűz, amely minden pokolleírás kötelező eleme *Szent Pál apostol látomása* tól kezdve, de önmagában nem szokott egy konkrét bűn büntetéseként megjelenni. A dantei Dis városának is jellemzője: „az út kiért egy

¹⁰⁰⁸ Q. III, 14; DEGLI INNOCENTI 1982: 133.

völgy fölé, amely / bűzével már itt fönt is undorított”;¹⁰⁰⁹ „az orrfacsaró bűz [...], / amit a szakadék mélye okádott”.¹⁰¹⁰ Bonvesin sem nevez meg egy konkrét bűnt, amelyet a rettenetes szaggal büntet.¹⁰¹¹ A kapcsolat alapvetően allegorikus: a gonosztettek bűze, amely a bűnöst életében körbevette, a pokolban materializálódik,¹⁰¹² ellentétet képezve az erények édes illatával a paradicsomban.¹⁰¹³

A harmadik büntetés a jég – eddig mindhárom alvilági kín követi a Honoré d’Autun *Elucidarium*ának milánói fordításában leírtakat!¹⁰¹⁴ –, amely, mint az előző esetben, analógiásan viszonyul a kárhozottak egykori életviteléhez: „Belefagytam én a világi zűrzavar bűneibe, / amíg a földön tengettem napjaimat” (SN 398–399), amit Eugenio Ragni egy lépéssel továbbgondolva úgy értelmez, hogy ezeket a bűnösöket hidegen hagyta a szent életre hívó szó.¹⁰¹⁵

A negyedik büntetés a férgek, skorpiók, siklók, kígyók és sárkányok mérges marása (SN 401–432): ezek az állatok külön-külön konvencionális kínzók az alvilágleírásokban a *Péter-apokalipszistól* kezdve. Hasonló csoportot alkotva jelennek meg Giacomino da Verona poklában: „harapós siklók, gyíkok, varangyok és kígyók / viperák és baziliszkuszok és sárkányok”, amelyek „folyton-folyvást csak esznek, és mindig éhesek” (*Bab.* 93–94, 96). Az *Elucidarium* milánói fordításában szintén igen hasonló a harmadik büntetés: „halhatatlan férgek, vagyis kígyók és sárkányok, rettentő külsejűek és hangúak, amelyek úgy élnek a tűz lángjában, mint a siklók a vízben”.¹⁰¹⁶ Dante a *Pokolban* elválasztja a közönyösöket büntető, csípő-szűrő rovarokat (*Inf* III 64–66) és a tolvajokat kínló hullóket, kígyókat, sárkányt (*Inf* XXIV–XXV).

A bűn és büntetés közötti hasonlóságra Bonvesin bűnöse maga mutat rá:

A világon a másikat fúrtam, amiből rossz és kár származott,
így fúrnak most engem a férgek, és vigasztalan maradok:
ó, Istenem, hogy vezekelek az általam okozott rosszért;
soha semmi csellel nem menekülhetek e rettentő fájdalomtól. (SN 425–428)

Hozzáteszi, hogy a kárhozottakat nemcsak a férgek mardossák, hanem a lelkiismeretük is (SN 429), allegorikussá is téve ezzel a véték és vezeklés közötti kapcsolatot. A bűnéről így vall még a kínlódó lélek: „túláságosan vágytam arra, hogy felebarátomat becsapjam”

¹⁰⁰⁹ *Inf* X 135–136 (Nádasdy Ádám ford.).

¹⁰¹⁰ *Inf* XI 4–5 (Nádasdy Ádám ford.).

¹⁰¹¹ Bonvesin feltételezhető forrásában, Honoré d’Autun *Elucidarium*ának milánói fordításában a bűz még a bujaság másik, lángok melletti büntetése (q. III, 15; DEGLI INNOCENTI 1982: 136).

¹⁰¹² Vö. SN 330, 359.

¹⁰¹³ SA 88–89, 193–196.

¹⁰¹⁴ Q. III, 14–15; DEGLI INNOCENTI 1982: 134.

¹⁰¹⁵ RAGNI 1970: 682.

¹⁰¹⁶ Q. III, 14–15; DEGLI INNOCENTI 1982: 135–6.

(SN 423), ellentétébe fordítva ezzel az evangéliumi parancsot: „Szeresd felebarátodat, mint önmagadat!”.¹⁰¹⁷ Ennek az áskálódásnak a gyökere az irigység és a gyűlölet,¹⁰¹⁸ amelyek Dante magyarázatában a „hibás tárgyú szeretet”¹⁰¹⁹ következményei.

Az ötödik büntetés a démoni külsőt öltött kárhozottak és ördögök látványa (SN 433–492); ez azokat sújtja, akik életükben a csemegékben, játékokban, táncokban és szép nőkben gyönyörködtek (SN 485–489):

A bűnösök, akik ettől a nagy forróságtól szenvednek,
torzak és feketék, és olyan undok a képük,
hogy egymást is halálra rémítik!
De még náluk is visszataszítóbbak az ördögök.

Ezek rusnyák és rettenetesek, szörnyű külsejük,
koromnál feketébbek, hegyes arcúak,
hosszú szakállúak, a hajuk igencsak mocskos:
egész a lábukig leér a loboncuk.

Szemük égő tűz, melyből szikrák
pattannak ki, olyan erővel,
mintha izzó vasrúd lenne a kovácműhelyben. –
A Mennyi Királynője mentse meg ezektől az erőszakos lényektől!

Fekete láng jön ki a pofájukból és orrlyukukból,
az ábrázatuk kegyetlen, a nézésük borzasztó,
és rettentő tüskékből áll a szárnyuk. Istenem, de ronda sereg! –
Milyen iszonyú eltávolodni a Boldogasszonytól!

Pofájuk megnyúlt, a nyelvük véres,
disznófüleikből láng tör elő,
lábuk medvemancs, éles acélkarmokkal,
farkuk veszedelmes, mint egy kígyó.

Szárjuk hegyes, mint a cipészár: és rázzák nagy hevesen,
a fogukat vaddisznóagyarakként mutogatják a pofájukon:
de a beszédemmel alig tudom visszaadni az ocsmányságukat; –
az Édességes Királynőnek ajánlom magam. (SN 437–460)

¹⁰¹⁷ Mk 12, 31.

¹⁰¹⁸ Vö. Iacopone da Todi, *Laude* 30, 13–20 (LEONARDI 2010).

¹⁰¹⁹ *Pur* XVII 112–123: „Tehát a hibás tárgyú szeretet / nyilván a mások bajára irányul; / ez három módon sarjad bennetek. / Van, aki azt hiszi: úgy jut sikerhez, / ha szomszédja fölé tud kerekedni, / és ezért annak bukását kívánja; / van, aki félti hírnevét, hatalmát, / jó állását a társa sikerétől, / és azt kívánja: fordítva legyen; / s van, aki sérelmén úgy megharagszik, / hogy szenvedélyévé válik a bosszú: / az ilyen ember ártani akar” (Nádasdy Ádám ford.).

Az ördögök leírása egyértelműen a népi hagyományt követi: az állati jegyeket, a testnyílásokból lövellő lángcsóvákat számos 13–14. századi képi ábrázoláson látjuk, például Coppo Marcovaldo firenzei mozaikján, vagy a budapesti Dante-kódex illusztrációin. Az égő szemű ördögök (SN 445–447) tulajdonságát a dantei Charón „démon” „parázsló szemeivel”¹⁰²⁰ idézi fel; hegyes¹⁰²¹ szarvuk és veszedelmes, kígyószerű farkuk¹⁰²² összeolvadva megjelenik a dantei Geryón, „a hegyes farkú bestia” (*Inf* XVII 1)¹⁰²³ ábrázolásában.

A hatodik csapás a rettenetes pokoli lárma (SN 493–536), mely nem csupán nyomorúságos hangokból, kiáltásból, sírásból áll (melyek Dante poklában is szélviharrá keverednek),¹⁰²⁴ hanem olyan, mennydörgésnél is hangosabb robajból, mintha „egyetlen perc alatt az egész világ összeomlana” (SN 496). Mindez azokat sújtja, akik, amikor misére és szentbeszédre kellett volna menniük, helyett dalokat és „örült gyönyörűségeket” hallgattak: az evangéliumok helyett a Roland-éneket és a paráznság dalait (SN 529–536). Ez az ítélet rokonítható a danteivel, akinél Paolo és Francesca házasságtörését szintén egy szerelmes lovagregény olvasása katalizálja: „Galeottónk volt a könyv és az, aki írta: / aznap tovább már nem olvastunk” (*Inf* V 137–138).¹⁰²⁵

A hetedik büntetés azokra vár, akik másokat gyötörtek, vertek, cserébe pedig ördögök aprítják fel őket (SN 537–652) úgy, ahogy „az e világi hentesek szokták a disznókat és a kosokat”.

Tagonként tépik szét karmaikkal és méretes fogaikkal,
megrágják őket, és botokkal ütlegelik is,
késsel-villával falatokra nyiszálják,
ahogy az e világi hentesek szokták a disznókat és a kosokat. (SN 556–560)

[...]

És egy másik nagy kínzásnak is alávetik őket:
dühödten és tombolva megbéklyózzák tagjaikat.
Ahány halálos bűnt követett el a bűnös,
annyi láncot kötöznek kezére-lábára fájdalmasan.

¹⁰²⁰ *Inf* III 109 (Tóth Tihamér ford.).

¹⁰²¹ SN 457: „*aguz*”.

¹⁰²² SN 456: „*codha crudelissima*”.

¹⁰²³ Nádasy Ádám ford. Eredeti: „la fiera con la *coda aguzza*”. Ld. már LEONARDI 2014: 111.

¹⁰²⁴ *Inf* III 22–30: „Ott nyöszörgés, sírás és jajveszékelés / visszhangzott mindenfelől a csillagatlan égen át, / hogy rögvest könnyem kicsordult. / Mindenféle nyelvek, káromlások, / fájdalomnak haraggal terhes szavai, / rekedt és visító hangok, kezek csapódásával / olyan kavargást alkott, amely ott forog / örökre abban az időtlen fekete légben, / mint szélvihar fújta homok” (Tóth Tihamér ford.).

¹⁰²⁵ Hoffmann Béla ford.

A súlyos, izzó bilincsek és láncok
kifecsimítják a végtagokat, és rettentő szenvedéssel járnak.
A legzordabb gyötrelmek az egész világon
semmiségnek tűnnek ehhez a tortúrához képest. (SN 569–576)

[...]

[Az ördögök] felvonszolják [a kárhozottakat] a hegy csúcsára,
át a szúrós tüskéken, oda, ahol nem nő pázsit.
A tövisek addig tépázzák tagjaikat, amíg minden felületet sebek nem borítanak,
semmi nem marad, ami összetartaná a testet.

Amikor felvonszolták őket a magas hegyek csúcsára,
ugyanazon az úton le is húzzák e halottnál is halottabbakat,
amikor a fenti bércekről legörgették őket,
az égő folyókba zuhannak megalázó huppanásokkal. (SN 609–616)

Ezt a tájat az árnyas, félelmetes hegyeken növényes tüskékkel, amelyek „rendkívül szúrósak és mérgezők” (SN 605–608), és „ahol nem nő pázsit” (SN 571), a *Pokol* vidékei közül elsősorban az öngyilkosok erdeje fogja felidézni (hetedik kör, második alkör): „Nem zöld lombú, hanem éjszínű fák voltak [...], / nem egyenes ágúak, hanem göcsörtös-csavar-tak, / nem gyümölcsök értek rajtuk, hanem mérges tüskék” (*Inf* XIII 4–6).

A kárhozottakat üldöző, majd apró darabokra szagató ördögök epizódja a pokoli kutyak és tékozlók jelenetében játszódik újra ugyancsak a dantei *Pokol* XIII. énekében: „Amelyik [kárhozott] lebújt, [a fekete szukák] abba mélyesztették a fogukat, / darabról darabra tépték, majd / széthordták a fájdalmas tagokat” (*Inf* XIII 127–129). A kutyak elől menekülő tékozlók – vagyis a saját vagyonuk ellen erőszakosok – árnyatete pedig éppúgy telis-tele van karcolással-sebvel (*Inf* XIII 116–117), ahogy Bonvesin poklában a másokkal szemben erőszakosoké: „a tövisek addig tépázzák tagjaikat, amíg minden felületet sebek nem borítanak” (SN 611).

A kapcsolat az elkövetett bűn és a pokoli büntetés között kétszeres és kimondott: egyrészt aki mást kikezdett, mart, vert a világban (SN 633), annak árnyatetére hasonló verések és gyöttrések várnak. (Párhuzamos a dantei vizsályszítók ellenbüntetésének logikája is: akik emberi kapcsolatok szétszakításán munkálkodtak, azok testét most egy ördög hasogatja és csonkítja.)¹⁰²⁶ Másrészt, ahogy a világon a bűnös a bűnhöz kötötte magát, úgy kötik meg az ördögök (SN 637–638). A bűn és büntetés közötti megfelelés mennyiségi is: „Ahány halálos bünt követett el a bűnös, / annyi láncot kötöznek kezükre-lábukra fájdalmasan” (SN 571–572). Bonvesin ördögeinek eljárását felidézi a dantei Minós ítélete, akinek farka annyiszor tekeredik körbe, ahányadik körbe fog kerülni a kárhozott a pokolban (*Inf* V 4–12). A láncok pedig tüzesek (SN 573), ahogy azt

¹⁰²⁶ *Inf* XXVIII 1–29, 26.

a legkorábbi látomásoktól kezdve tapasztalhattuk: így már *Szent Pál apostol látomása*ban tüzes láncon vezetik a hajadonokat, akik nem őrizték meg szüzességüket (39. fej.).

A torkosokat – akik nem adtak javaikból a rászorulóknak, hiszen Bonvesin szerint az igaz ember és a bűnös között az a valódi különbség, hogy a nélkülözőkhöz miként viszonyult¹⁰²⁷ – rettenetes éhség és szomjúság gyötri (SN 653–704): akkora, hogyha egész hegynyi kenyeret megehetnének, vagy egy tengernyi vizet kiihatnának, az sem csillapítaná az étel és ital iránti vágyukat. Bonvesin bűnöse meg is magyarázza ellenbüntetését: „[...] és megérdemlem ezt a fájdalmat: / nem voltam jóindulattal a szegény szűkölködők iránt” (SN 701–702). A pokoli kínlódásukat indokoló lelkek narratív megoldása előlegezi a *Komédia* epizód szereplőit, hiszen korábban a látomások a kárhozottjai csak néma vagy jajveszékélő alakok voltak, akiket a túlvilági út vezetője mutatott be.

A nyolcadik büntetés a tantalusi kín egy változata, mely már a legkorábbi mitikus alvilágjárásokban is szerepel az *Odysseia* tól kezdve;¹⁰²⁸ és az egyik első látomásirodalmi szövegben, a *Péter-apokalipszis*ben is ellenbüntetésként van jelen: azokat sújtja, akik az előírt idő előtt felhagytak a böjttel (39. fej.). Dante purgatóriumában szintén a falánkak tisztulnak ezzel a gyötrellemmel:

Azok, akik itt sírva énekelnek,
mértéktelen falánksággal zabáltak,
s most éhen-szomjan tisztulnak meg itt.
Evés-ivás iránti vágyat ébreszt
bennünk a szag, mely a gyümölcsből árad
s a permetből, mely a lombra terül. (*Pur* XXIII 64–69)¹⁰²⁹

Bonvesin torkosai elé pedig csupán a képzeletük vetíti a folyókat, forrásokat és a kenyér-hegyeket. A szövegrész fő bibliai hipotextusa az újtestamentumi Lázár története,¹⁰³⁰ és ezt a parabolát ismétli Bonvesin zsugori falánkja, aki a túlvilágon könyörög egy csepp vízért (SN 665–668), ahogy a *Pokol* XXX. énekében vízkórosként bűnhődő Ádám meszter is: „Míg éltem, megvolt bőséggel, amit csak kívántam; / és most, ó én szerencsétlen, sóvárgok egy csepp víz után” (*Inf* XXX 62–63).

A kilencedik büntetés – ahol a *contrapasso* egyértelmű – a hiú embereket sújtja, akik életükben értékes és szép ruhákkal ékesítették magukat, most pedig mérges tüskékből készült ruhát viselnek, melyek borotvaként vágnak a testükbe, és hegyes, tüzes vaságyon fekszenek, vagy skorpióktól, siklóktól hemzsegő kénmatracon (SN 705–744).

A tizedik büntetés a mindenféle világi betegségek halmozódása (SN 745–788):

¹⁰²⁷ LEONARDI 2014:130.

¹⁰²⁸ Hom. *Od.* XI 582–592.

¹⁰²⁹ Nádasdy Ádám ford.

¹⁰³⁰ Lk 16, 19–31.

Mindenfajta betegség kínozza a szerencsétlent:
az egész teste tele van sipollyal, beteges és őrzöngő,
lázás és béna, lábtól fejig rühös,
hideglelés és csúzos, felpuffadt és pellagrás.¹⁰³¹

Kancsal és sánta, púpos és gilisztás;
csúf és förtelmes feje mindenhol sajog,
mindkét szeme rohad, nyaka görvélykóros,¹⁰³²
a fogai lüktetnek, s mintha veszett lenne, úgy ordít.

Karjai lógnak elől, arca beesett,
nyelve megdagadt, arcáról eltűnt a hús.
Rákos és félig vak, vállai görbék,
fülei szörnyen bűzlenek.

Tagjai teljesen feldagadtak és üszkösödnek,
belül rothad és bűzös,
mellkasa egy folyton fájó, gennyes kelés.
A szenvedése sohasem enyhül. (SN 749–764)¹⁰³³

Ugyancsak több különböző betegség gyötri a dantei pokolban (a nyolcadik kör tizedik bugyrában) a hamisítók árnytestét.¹⁰³⁴ A büntetés esetenként két betegség összekapcsolása – szokatlan mértéktartás Bonvesinhez képest! –, így a fémhamisítóké a lepra, rühes varokkal,¹⁰³⁵ a pénzhamisítóké pedig vízkór, *hecticás* légzéssel.¹⁰³⁶ Bonvesin kárhozottja – a *Fekete írás* történetsemáját követve – maga fedi fel az ellenbüntetés logikáját:

Míg a világban éltem, jól gondoztam a testem,
egészségtől duzzadón, kövéren tartottam, akár egy disznóét,
épségben-jólétben! Jaj, milyen örült és vak voltam:
mert a lelkem egészségére oly kevésbé ügyeltem! (SN 781–784)

¹⁰³¹ *Pellagra*: elégtelen táplálkozásból fakadó betegség, amely bőrgyulladást, hasmenést és elbutulást okoz. Európában különösen Olaszországban és Spanyolországban volt gyakori a 20. századig.

¹⁰³² *Scrophulosis*: rossz szociális viszonyok között élő gyermekek betegsége, amelyet a nyaki mirigyek állandó duzzadtsága és a felső légutak hurutja jellemez.

¹⁰³³ Ehhez a felsoroláshoz hasonló – és számos betegség, tünet megegyezik a két szövegben – Iacopone da Todié, aki az *O Signor, per cortesia* (*Ó uram, kérlek*) kezdetű, 81. *laudá*jában negyven soron keresztül kéri magára az összes e világi betegséget, hogy így vezekeljen az emberek bűneiért.

¹⁰³⁴ A dantei hamisítók betegségeit és az ábrázolás forrásait részletesen elemzem a következő tanulmányokban: DRASKÓCZY 2013: 67–82; DRASKÓCZY 2014: 271–288; valamint az eredményeket röviden összegezve az énekhez írt kommentáromban: DRASKÓCZY 2019c: 430–434.

¹⁰³⁵ *Inf* XXIX 124.

¹⁰³⁶ *Inf* XXX 52, 56, 112.

A tizenegyedik büntetés az elveszített paradicsomi javak fölötti fájdalom (SN 789–836): az itteni kárhozottak, újraélve a gazdag ember és Lázár bibliai példázatát, majd belepusztulnak az irigységbe a szegények mennybéli örömeit látván (SN 805–808). Ők azok, akik nem hittek Krisztusban, és a szegényeket gúnyolták, elüldözték.

Azokat pedig, akik a világban a földi javakhoz, örömhöz kötődtek, most tizenkettedik büntetésként a kétségbeesés kínozza: attól a tudattól szenvednek, hogy bűnhődésük örökös lesz (SN 837–908), és nemhogy enyhülést nem remélhetnek, hanem az utolsó ítélet után kínjaik megkétszereződnek (SN 845–852). A megszólaló elkárhozott szavai a földi örömek félrevezető természetéről¹⁰³⁷ („A világ javaiban-örömeiben hittem, s mindez jól becsapott engem: / [...] lelkemmel nem törődtem [...] / igaz javaimat elherdáltam”, SN 889–892) visszhangoznak majd a Dantét korholó Beatrice szavaiban is:

lépteit tévutakra fordította,
hamis boldogság képeit követte,
melyek nem adják meg, amit ígérnek. (*Pur* XXX 130–132)¹⁰³⁸

KONKLÚZIÓ

A fejezet az északi didaktikus költők műveiben a pokol ábrázolását vizsgálva, egy sor tematikai párhuzam mellett Bonvesin de la Riva *Fekete írásának* bűn–büntetés-párjaiban mutatott rá a dantei *Pokol* ellenbüntetés-rendszerének egyik forrására. Ugyanakkor a *Komédia* és előfutárai összehasonlításakor poétikai különbségeket is szem előtt kell tartanunk.¹⁰³⁹ Míg Bonvesin művére – ahogy Giacomino da Veronára és a látomás-irodalmi hagyományra is – jellemző az irreális halmozás a büntetések leírásakor, addig Dante törekszik arra, hogy – bár az általa leírtak felülmúlják a földi valóságot – mindig hihető és realiztikus legyen. A költői szándékban is jelentős különbséget érzékelünk: Bonvesin írását a didaktikus szándék hatja át, a „képzeld el, és okulj” elve; Dante ellenben egy szavalható, stilisztikai-hermeneutikai elemzést követelő szöveget állít elő. E két szempont nyomán az olvasóban kiváltott hatások ellentmondásosak: Bonvesin költeménye túlfeszített, irreális, így nem tud félelmet ébreszteni; Dante ugyan realiztikus, de mivel maga figyelmeztet minduntalan arra (például más költőkkel vetélkedve), hogy műve költemény, vagyis nem csupán egy valóság, tanúbizonyság elbeszélése (ami a látomások célja), szintén tompítja a leírtak hatásosságát.

¹⁰³⁷ Ez Iacopone da Todi *laudáinak* ismétlődő toposza: *Laude* 54, 1–2; 73, 57 (LEONARDI 2014: 147).

¹⁰³⁸ Nádasdy Ádám ford.

¹⁰³⁹ Köszönöm Mátyus Norbert megállapításait ehhez a részhez.

KONKLÚZIÓ

A látomás, a középkori irodalom kedvelt műfaja megkerülhetetlen a *Komédia* forrásai között, mert a mű alapsémáját nyújtja.¹⁰⁴⁰ A *Komédia* magába olvasztva egyesíti több fontos irodalmi irányzatnak, műfajnak a vezérelveit, ugyanakkor a több műfajhoz kötődő elemek és jellegzetességek a vízió hagyományos struktúrájába épülnek be.¹⁰⁴¹ A *Komédiát* – e tradíció perspektívájából – a látomásirodalom csúcsteljesítményének tarthatjuk, így látja a középkor kultúr- és irodalomtörténészeinek jelentős része.

Kutatásom során rendszeresen tanulmányoztam a látomásirodalmi hagyomány néhány, a *Komédia* szempontjából kiemelkedő fontosságú szövegét: Nagy Szent Gergely *Dialogusainak* részleteit, Beda Venerabilis: *Az angol nép egyháztörténetének* vízióit, *Wettinus látomásait*, *Albericus, Tundalus, Thurkillus látomásait* és a *Mohamed lépcsőjét*, illetve a Dantét előlegző, népnyelvi, itáliai dialektusokban alkotó szerzők, Giacomino da Verona és Bonvesin de la Riva túlvilágköltevényeit.

Vizsgálatom során azt tártam fel, hogy a hagyomány történetében milyen helyet foglalnak el ezek a szövegek, hogyan teremtik vagy újítják meg a látomás műfaját és mely elemeikben tekinthetők a dantei poéma előzményeinek. A kutatás újszerűsége: a Dante-kutatók elsőpró része vélte Dante találmányának a *Pokol* morális rendszerét, és az *Inferno* XXVIII. énekében egyetlenszer egyszer elhangzó szót, a *contrapassót* ('ellenbüntetés'), amely azt jelöli, hogy a pokoli büntetés valamilyen kapcsolatban áll az elkövetett bűnökkel. Valójában a *Pokol* morális rendszerében több hagyomány találkozik egymással, és egy sajátosan dantei képződmény, azonban a középkori víziók pokolleírásainak bűn–büntetés-összekapcsolása számos esetben hathatott a költő fantáziájára. E latin nyelvű szövegek bűn–büntetés-párjait rendeztem átlátható táblázatokba,¹⁰⁴² vizsgáltam egymáshoz való kapcsolatukat, kimutatva néhány toposz évszázados útját, valamint a Dante szempontjából kiemelkedő jelentőségű epizódjait. Konklúzióm szerint e víziókat nem direkt forrásként használja, hasznosítja a *Komédia* szerzője, hanem egyrészt strukturális modellként, másrészt pedig egy nagy túlvilági toposztárként tekinthetett rájuk, azonban pontosan az ellenbüntetések története és tipológiája bizonyítja a *Komédiának* a vízionárius hagyományba illeszkedését.

¹⁰⁴⁰ MALDINA 2017: 42.

¹⁰⁴¹ MALDINA 2017: 42.

¹⁰⁴² Ld. a Függelékben.

FÜGGELÉK

I. A FONTOSABB TÚLVILÁGLEÍRÁSOK IDŐRENDI TÁBLÁZATA¹⁴³⁶

A) Mezopotámiai mítoszok, egyiptomi halotti irodalom

Keletkezés	Szerző	Cím	Eredeti nyelv
Kr. e.			
2. évezred		<i>Gilgames: Enkidu útja</i>	akkád, sumer ¹⁴³⁷
2. évezred első fele		<i>Istár pokolra száll</i> ¹⁴³⁸	akkád, sumer
17–16. sz. (?)		<i>Halottak könyve</i> ¹⁴³⁹	egyiptomi
15. sz. (?)		<i>Amduat vagyis annak a könyve „Ami a túlvilágon van”</i> ¹⁴⁴⁰	egyiptomi
14. sz. (?)		<i>Kapuk könyve</i> ¹⁴⁴¹	egyiptomi
7. sz.		<i>Egy asszír herceg pokoljárása</i> ¹⁴⁴²	akkád

B) Klasszikus szövegek

Keletkezés	Szerző	Cím	Eredeti nyelv
Kr. e.			
9. sz.	Homéros	<i>Odysseia</i>	görög
8. sz.	Hésiodos	<i>Munkák és napok</i>	görög
5. sz.	Pindaros	<i>Ódák</i>	görög
4. sz.	Platón	<i>Gorgias</i>	görög
4. sz.	Platón	<i>Phaidón</i>	görög
4. sz.	Platón	<i>Az állam</i> , 614b–621c (Ér mítosza)	görög
4. sz.	Platón	<i>Phaidros</i>	görög
1. sz.	Lucretius	<i>A természetről (De rerum natura)</i>	latin
1. sz.	Cicero	<i>Scipio álma (Somnium Scipionis)</i>	latin
1. sz.	Cicero	<i>Tusculumi eszmecsere (Tusculanae disputationes)</i>	latin
1. sz.	Vergilius	<i>Aeneis</i> , VI. ének	latin

¹⁴³⁶ Nagyrészt MORGAN 2012: 243–247 alapján, de az adatokat javítva és kiegészítve.

¹⁴³⁷ Az eposz legismertebb változata az újasszír nyelvű, tizenkét táblás kiadás, mely a Kr. e. 8. század környékén terjedt el Mezopotámiában, – a korábbi töredékek mellett – ez egészben olvasható magyarul Rákos Sándor fordításában: KOMORÓCZY 1986: 64–141.

¹⁴³⁸ Az akkád változat végleges formáját a Kr. e. 7. századból ismerjük (KOMORÓCZY 1986: 266). Magyarul olvasható: KOMORÓCZY 1986: 33–40 (Rákos Sándor ford.).

¹⁴³⁹ Magyarul: BÁNFALVI 1994–1995.

¹⁴⁴⁰ Ld. HORNUNG 1999: 27–53.

¹⁴⁴¹ Ld. HORNUNG 1999: 55–76.

¹⁴⁴² KOMORÓCZY 1986: 204–208 (Rákos Sándor ford.).

Kr. u.			
1. sz.	Ovidius	<i>Átváltozások (Metamorphoses)</i>	latin
1. sz.	Lucanus	<i>Pharsalia</i> , IX. ének	latin
1. sz.	Statius	<i>Thebais</i>	latin
75 k., 103 k.	Plutarkhos	<i>Szókratész daimónja</i> , 21–23. fej. (Timarkhos látomása) <i>Az isteni büntetés késlekedéséről</i> , 22–33. fej. (Thespesios látomása) ¹⁴⁴³	görög

C) Ószövevényi apokrifek és pszeudoepigráf iratok

Keletkezés	Cím	Eredeti nyelv
Kr. e.		
3–2. sz.	<i>I Hénok (Hénok-apokalipszis)</i> ¹⁴⁴⁴	arámi és héber*
?	<i>Mózes apokalipszise</i> ¹⁴⁴⁵	görög
Kr. e. 2. sz. – Kr. u. 3. sz.	<i>Sybilla-jóslatok</i> , I–VII. könyv ¹⁴⁴⁶	görög
Kr. e. 1. sz. – Kr. u. 1. sz.	<i>Sofóniás apokalipszise</i>	kopt
Kr. u.		
70–100 k.	<i>IV Ezdrás (Ezdrás apokalipszise)</i> ¹⁴⁴⁷	héber
1. sz.	<i>II Hénok (Az ószláv Hénok-könyv)</i> ¹⁴⁴⁸	kopt**
110 k.	<i>II Barukh (Báruk szír apokalipszise)</i> ¹⁴⁴⁹	görög***
1–3. sz.	<i>Ézsaiás próféta felemelkedése (Ascensio Isaiae)</i> ¹⁴⁵⁰	héber****
3. sz.	<i>Illés apokalipszise</i>	kopt*****

¹⁴⁴³ Magyar fordítás: W. SALGÓ 1985: 37–47 (Thespesios látomása); 94–100 (Timarkhos látomása).

¹⁴⁴⁴ Magyar fordítások: HAMVAS 1945; VANYÓ 1988: 38–144 (Baán István ford.); FRÖHLICH–DOBOS 2009: 20–188.

¹⁴⁴⁵ VANYÓ 1988: 145–158 (Vanyó László ford.); DÖRÖMBÖZI–ADAMIK 1997: 5–16 (Kapiánffy István ford.).

¹⁴⁴⁶ Az I–II. és VI–VII. könyv fordítása olvasható magyarul: ADAMIK 1997: 141–148 (Kőrösi Imre ford.).

¹⁴⁴⁷ VANYÓ 1988: 159–168 (Ladocsi Gáspár ford.); DÖRÖMBÖZI–ADAMIK 1997: 17–46 (Jelenits István ford.).

¹⁴⁴⁸ FRÖHLICH–DOBOS 2009: 191–230 (Hollós Attila ford.).

¹⁴⁴⁹ Magyarul az 51. fej. olvasható: PESTHY 2009: 66–68 (Pesthy Monika ford.).

¹⁴⁵⁰ DÖRÖMBÖZI–ADAMIK 1997: 47–62 (Pesthy Monika ford.).

- * Az elveszett eredeti arámi és héber nyelvű lehetett, a legteljesebb fennmaradt verzió etióp nyelvű.
- ** Az eredeti feltehetőleg kopt, de sokáig csak a 7. századi ószláv nyelvű fordításból volt ismert.
- *** Szír nyelven maradt fenn, mely görögből készült. Vitatott, hogy ez volt-e az eredeti nyelve.
- **** Az első rész héber nyelven keletkezett, amit lefordítottak görögre, latinra és etiópra. A legteljesebb fennmaradt változat etióp nyelvű.
- ***** Egy görög töredék is fennmaradt.

D) Újszövetségi apokrifek és pszeudoepigráf iratok

Keletkezés	Cím	Eredeti nyelv
1–2. sz.	<i>Tamás-evangélium</i>	görög*
2. sz.	<i>Péter-apokalipszis</i> ¹⁴⁵¹	etióp**
2. sz.	Hermasz: <i>A Pásztor</i> ¹⁴⁵²	görög***
3. sz.	<i>Pál apokalipszise / látomása</i>	görög
4–5. sz.	<i>Tamás apokalipszise</i>	latin
5. sz.	<i>Nikodémus evangéliuma</i> ¹⁴⁵³	görög
9. sz.	<i>Szűz Mária apokalipszise</i>	görög****

- * Görög eredeti, a teljes szöveg kopt fordításban maradt fenn.
- ** A teljes szövege etióp nyelven maradt fenn, de görög fragmentumok is vannak.
- *** Görögül íródott, de sokáig csak a latin fordítása volt ismert.
- **** Görög eredetiből készült etióp fordításban maradt fenn.

E) Kora keresztény szövegek

Keletkezés	Cím	Eredeti nyelv
3. sz.	<i>Perpetua vértanúsága (Passio Perpetuae)</i> ¹⁴⁵⁴	latin
4–6. sz.	<i>Szent Pál apostol látomása</i> ¹⁴⁵⁵	latin*
5. sz.	<i>Szent Carpus látomása (Visio Sancti Carpi)</i>	görög
5–6. sz.	<i>Szent Pachomios élete</i>	görög

- * A 3. századi görög szöveg alapján készült a latin fordítás (*Visio Sancti Pauli*).

¹⁴⁵¹ PESTHY 2009: 7–43 (Pesthy Monika ford.).

¹⁴⁵² Magyarul: VANYÓ 1980: 251–302 (Vanyó László ford.).

¹⁴⁵³ Magyarul a II. könyv olvasható: VANYÓ 1988: 274–282 (Vanyó László ford.).

¹⁴⁵⁴ BALOGH 1931: 112–126 (Balogh József ford.); KÜHÁR 1944: II, 22–26 (Radó Polikárp ford.).

¹⁴⁵⁵ ADAMIK 1997: 73–100 (Adamik Tamás ford.).

F) Kora középkori látomások (latin nyelvűek)

Keletkezés	Szerző	Cím
6. sz.	Tours-i Gergely	<i>A frankok története</i> ¹⁴⁵⁶ (Sunnulfus látomása, Salvius látomása, Chilperich látomása)
593–594	Nagy Szent Gergely	<i>Dialógusok</i> (Petrus látomása, Stephanus látomása, egy katona látomása)
7. sz.	Bierzói Valerius	<i>Opuscula</i> (Massimus látomása, Bonellus látomása, Baldarius látomása)
7. sz.		<i>Barontus látomása (Visio Baronti)</i>
716–717	Szent Bonifác	<i>Levele Eadburg(a) apátnőhöz</i> (A wenlocki szerzetes látomása)
731	Beda Venerabilis	<i>Az angol nép egyháztörténete</i> (Furseus látomása, egy katona látomása, Dricthelmus látomása)
8. sz.	Lullus mainzi érsek	<i>Levelek</i> (Egy asszony látomása)
8. sz.		<i>Jozafát látomása</i>
9. sz.		<i>A szegény asszony víziója</i>
9. sz.		<i>Rotcharius látomása</i>
826	Walahfrid Strabo	<i>Wettinus látomása</i>
9. sz.	Reimsi Hinkmár	<i>Bernoldus látomása</i>
9. sz.		<i>Szent Brendan apát tengeri utazása</i> ¹⁴⁵⁷
9. sz.	Rimbertus	<i>Anskarius élete</i> ¹⁴⁵⁸
10–11. sz.	Ansellus	<i>Ansellus látomása</i>
10–11. sz.		<i>Fulbertus látomása</i>
10–11. sz.	Otloh	<i>Látomások könyve (Liber visionum)</i>
10–11. sz.		<i>Laisren látomása</i>
10–11. sz.		<i>Fis Adamnain</i>

¹⁴⁵⁶ ADAMIK–MEZEI 2010 (Adamik Tamás – Mezei Mónika ford.).

¹⁴⁵⁷ MAJOROSSY 2001 (Majorossy Judit ford.).

¹⁴⁵⁸ OLÁH 1910 (Oláh Mihály ford.).

G) 12–13. századi látomások, túlvilági beszámolók

Keletkezés	Szerző	Cím
12. sz.	Nogent-i Guibert	<i>Élete (De vita sua)</i>
12. sz.	Orderic Vitalis	<i>Egyháztörténet (Historia Ecclesiastica)</i> (Walkein látomása)
12. sz.	Malmesburyi Vilmos	<i>Az angol királyok tetteiről (Gesta regum anglorum)</i> (Kövér Károly látomása)
1130 k.		<i>Albericus látomása (Visio Alberici)</i>
12. sz.		<i>Orm látomása (Visio Ormi)</i>
12. sz.	Bingeni Hildegárd	<i>Scivias</i>
12. sz.		<i>A William nevű fiú látomása</i>
1149	Marcus szerzetes	<i>Tundalus látomása (Visio Tnugdali)</i>
12. sz.	Schönaui Szent Erzsébet	<i>Élete (Vita)</i>
12. sz.		<i>Gunthelmus látomása (Visio Gunthelmi)</i>
1180 k.	Henri de Saltrey	<i>Szent Patrik purgatóriuma (Tractatus de Purgatorio Sancti Patricii)</i>
1189		<i>Gottschalk látomása (Visio Godeschalci)</i>
1196		<i>Az eynshami szerzetes látomása (Visio monaci de Eynsham)</i>
1206		<i>Thurkillus látomása (Visio Thurkilli)</i>
1219–1223 k.	Caesarius Heisterbacensis	<i>Párbeszéd a csodákról (Dialogus Miraculorum)</i>
13. sz.	Étienne de Bourbon	<i>Tractatus de diversis materiis predicabilibus</i>
13. sz.	Giacomino da Verona	<i>Babilonról, a pokoli városról (De Babilonia civitate infernali)</i>
13. sz.	Giacomino da Verona	<i>A mennyei Jeruzsálemről (De Ierusalem celesti)</i>
13. sz.	Bonvesin de la Riva	<i>A három írás könyve (Il libro delle tre scritture)</i>
		<i>Mohamed lépcsője (Liber Scale Machometi)</i> ¹⁴⁵⁹
13. sz.	Bongiovanni da Cavriana	<i>AntiKerberos</i>
1214–1225	Raoul de Houdenc	<i>Álom a pokolról (Le Songe d'enfer)</i>
13. sz.	Raoul de Houdenc	<i>Paradicsomi út (La Voie de Paradis)</i>
13. sz.	Rutebeuf	<i>Paradicsomi út (La Voie de Paradis)</i>
13. sz.	Hackeborni Mechthild	<i>A különleges kegyelem könyve (Liber specialis gratiae)</i>

¹⁴⁵⁹ SIMON 2013a (Simon Róbert ford.).

II. A BŰNÖK ÉS ALVILÁGI BŰNTETÉSEK RENDSZERE A DANTE ELŐTTI LÁTOMÁSOKBAN

1. Péter-apokalipszis¹⁴⁶⁰

	Bűnösök	Büntetésük	Fejezet
1.	Bálványimádók	Bálványukkal együtt égetik őket az örök tűzben.	6.
2.	Az igazság útját káromlók	Nyelvüknél fogva vannak felakasztva.	7.
3.	Az igazság megtagadói	Egy nagy gödörben, tüzet gyújtanak majd bent.	7.
4.	Nők, akik nem az alkotás, hanem a csábítás kedvéért készítették hajfonatokat Férfiak, akik velük háltak	Nyakuknál és hajuknál felakasztott asszonyok, akiket majd bedobnak a gödörbe. Combjuknál fogva akasztják fel őket azon a tüzes helyen.	
5.	Gyilkosok (és akik társultak velük)	Tűzbe dobják őket, amely mérges állatokkal van tele, és gyötrik őket megállás nélkül, és olyan sok a férgük, mintha sötét felhő lenne. ¹⁴⁶¹ Az áldozataik nézik őket.	7.
6.	Magzatukat elhajtó nők és férjeik	Nagy gödörben vannak, ahová az egész kínszárból odafolyik a szörnyűség és ürülék. A nők nyakig merülnek benne. ¹⁴⁶² Az élettől visszatartott gyermekeik szemben ülnek velük, és villámot hajítanak nemzőik szemébe.	8.

¹⁴⁶⁰ A táblázatok a legtöbb esetben Anna Longoni táblázatainak figyelembe vételével készültek (vö. LONGONI 2004: 212–229, de ld. még BASCHET 1993: 92–93, 106, 109). Az eltérések a következőknek tudhatók be: nem mindig ugyanazon szövegváltozatok alapján dolgoztunk, és az ellenbűntetéseket illetően nem osztom Anna Longoni véleményét számos esetben. A *contrapassòt* félkövérrel jelölöm, a párhuzamokat a dantei pokol rendszerével dőlt betűvel (Longoni nem foglalkozott a dantei pokollal kimutatható egybeesésekkel).

¹⁴⁶¹ Vö. *Inf* III 66, 69: a közönyöseket „böglyök és darazsak szurkálva csípték”; „csúf férgek nyaltak a talpuk körül” (Nádasdy Ádám ford.).

¹⁴⁶² Vö. *Inf* XVIII 112–114: a hízlegők büntetése: „Fölmentünk hát; s onnan láttam alant / embereket nyakig bélsárban ülni, / mintha az árnyékszék folya oda” (Nádasdy Ádám ford.).

	Bűnösök	Büntetésük	Fejezet
7.	Gyermekgyilkos szülők	Az édesanyák „melléből tej folyik, ami meg-alvad, bűdös lesz, és húsevő állatok jönnek ki belőle, melyek visszatérnek [hozzájuk], és gyöt-rik őket férjükkel együtt”. ¹⁴⁶³	8.
8.	Igazak üldözői és árulói	Testük fele ég, korbácsolják őket, soha nem alvó féreg rágja a belüket.	9.
9.	Káromlók, Isten igazságának felforgatói	Nyelvüket harapják, izzó vassal kínozzák őket, és kiégetik a szemüket.	9.
10.	Hamis tanúk	Ajkukat levágják, ¹⁴⁶⁴ a tűz behatol a szájukba és a belsejükbe.	9.
11.	Gazdagok, akik nem törődtek özvegyel, árvával	Ócska és piszkos rongyokba öltözve dobják le őket egy tüzes kőoszlopról.	9.
12.	Uzsorások	Térdig állnak az ürülékben.	10.
13.	Bálványimádók (?), szodomiták	Magasból a mélybe vetik magukat.	10.
14.	Bálványimádók	Bálványokkal teli tűzben égnék, tüzes láncokon, melyekkel korbácsolják is őket, miközben tévelygésük előttük van”. ¹⁴⁶⁵	10.
15.	Akik elhagyták Isten parancsát és démonokat követtek	Tűzben égnék.	10.
16.	Akik nem tisztelték szüleiket	Magas falú helyen vannak, benne tűz, a széléről begurulnak újra és újra.	11.
17.	Akik tévelygésükben bíztak, szüleiknek nem engedelmeskedtek, atyáik tanítását nem követték	„Fel vannak akasztva, és húsevő madarak vájnak rajtuk nagy sebeket”.	11.
18.	Akik nem őrizték meg szüzességüket a házasságig ¹⁴⁶⁵	Sötét ruhát viselnek, széttépik a testüket.	11.
19.	Szolgák, akik nem engedelmeskedtek uruknak	Szünet nélkül harapják saját nyelvüket, miközben örök tűzben szenvednek.	11.

¹⁴⁶³ Vö. *Tundalus látomása*, X.

¹⁴⁶⁴ Vö. *Moh.* LXXIX § 199.

¹⁴⁶⁵ LONGONI (2004: 213) nem tekinti *contrapassónak*.

	Bűnösök	Büntetésük	Fejezet
20.	Akik alamizsnát adtak, és azt mondták: „igazak vagyunk”, de Isten igazságát nem keresték ¹⁴⁶⁶	Vakok és süketek, fehér ruhában egymást lökdösik, és izzó parázsra esnek.	12.
21.	Varázslók és boszorkányok	Forgó tűzkerékről függnék, a gödörben lévők égnék.	12.

2. a) Szent Pál apostol látomása a párizsi kézirat szerint

	Bűnösök	Büntetésük	Paragrafus
1.	Se nem meleg, se nem hidegek, akik se az igazak, se az istentelenek közé nem tartoztak	Fortyogó tűzfolyóban <i>különböző mértékig merülve</i> . ¹⁴⁶⁷	31.
1.a	Akik kilépve a templomból oda nem illő beszélgetésekbe merültek	Fortyogó tűzfolyóban térdig merülve.	31.
1.b	Akik miután magukhoz vették Jézus testét és véré, elmentek és paráználkodtak	Fortyogó tűzfolyóban köldökig merülve .	31.
1.c	Egymást megszólták , amikor Isten templomában összejöttek	Fortyogó tűzfolyóban ajkukig merülve .	31.
1.d	Gonoszságot követnek el és ármánykodnak felebarátjuk ellen	Fortyogó tűzfolyóban szemöldökükig merülve.	31.
2.	Akik nem bíztak az Úrban, hogy segít őjük lehet ¹⁴⁶⁸	Mély gödrökbe vettetnek (olyan mélyek, hogy 500 év zuhanás alatt se lehet a fenekére érni), és a föld alatt úgy forrnak, mint az üst tartalma.	32.
3.a	Pap, aki rosszul végezte a szolgálatát (bár eszem-izsom és parázna volt , ¹⁴⁶⁹ mégis bemutatta az áldozatot Istennek)	Tűzfolyóban alvilági angyalok fojtoztatják, háromágú szigonnyal átdöfik a beleit .	34.

¹⁴⁶⁶ LONGONI (2004: 213) nem tekinti *contrapassónak*.

¹⁴⁶⁷ Vö. a dantei Phlegethónnal, Kókytossal.

¹⁴⁶⁸ LONGONI (2004: 214) nem tekinti *contrapassónak*.

¹⁴⁶⁹ LONGONI (2004: 214) nem tekinti *contrapassónak*.

	Bűnösök	Büntetésük	Paragrafus
3.b	Püspök, aki rosszul töltötte be hivatását (nem hozott igazságos ítéletet, nem kegyelmezett özvegynek, árvának)	Térdéig lemerítik a tűzfolyóban, arcát kövekkel dobálják.	35.
3.c	Diakónus, aki megette az áldozati ajándékokat és paráználkodott	Térdig tűzfolyóban áll, véres kezeit kiterjesztve tartja, szájából és orrlyukaiból férgek másznak elő.	36.
3.d	Felolvasó , aki felolvasott a népnek, de Isten parancsait nem tartotta be	<i>Egy angyal nagy, tüzes borotvakéssel szabadalja össze a száját és a nyelvét.</i> ¹⁴⁷⁰	36.
4.	Uzsorások, gazdagságukban bízók	Gödörben férgek rágják őket.	37.
5.	Akik a templomban nem figyeltek Isten igéjére	Saját nyelvüket harapdálják.	37.
6.	Varázslók , akik varázsszereket adtak másoknak	Lemerülnek egészen az ajkukig egy gödörben, ahová összefolyik minden büntetés.	38.
7.	Paráznák, házasságtörők	Fekete arcú férfiak és nők egy tűzgödörben.	38.
8.	Hajadonok, akik nem őrizték meg szüzességüket	Fiatal lányok, akik fekete ruhát viselnek, tüzes láncok vannak a nyakukon, úgy vezetik őket félelmetes angyalok.	39.
9.	Akik árváknak, özvegyeknek és szegényeknek ártottak, és nem reméltek az Úrban	Férfiak és nők, kezük-lábuk össze van vagdosva, mezítelenül egy jeges és havas helyen tartózkodnak, és férgek rágják őket.	39.
10.	Akik az előírt idő előtt felhagytak a böjttel	<i>Kiszáradt nyelvvel hajolnak egy vízfolyás fölé, sokféle gyümölcs van eléjük téve, és nem vehetnek belőle.</i> ¹⁴⁷¹	39.
11.	Akik nem a saját férjüknek, feleségüknek adták át magukat, hanem a szeretőiknek	Szemöldöküknél és hajuknál fogva vannak felakasztva. Tűzfolyó sodorja őket.	39.

¹⁴⁷⁰ Vö. *Inf* XXVIII 37–39: „Arra hátul van egy ördög, az vagdos / minket ily kegyetlenül, egy kardvágással / felhasít mindenkit [...] a csapatunkból”.

¹⁴⁷¹ Tantalos büntetése (az eredeti, mítoszi, konkrét jelentésében) toposz a legkorábbi klasszikus alvilágleírásokról (Platón, Orpheus alászállása) kezdve; Danténál a torkosok ellentétes tisztulása Tantalos büntetése: *Pur* XXII 131–138; *Pur* XXIII 22–24, 34–36.

	Bűnösök	Büntetésük	Paragrafus
12.	Szodomiták	Szurok- és kéngödörben vannak, és <i>tűzfolyóban sodródznak.</i> ¹⁴⁷²	39.
13.	Pogányok, akik alamizsnát adtak, de nem ismerték az Úristent ¹⁴⁷³	Fehér ruhába vannak öltözve, de vakok; egy gödörben állnak. ¹⁴⁷⁴	40.
14.	Csecsemőgyilkos szülők (pl. kutyák vagy disznók elé vetették újszülöttjeiket)	Asszonyok tüzes nyárson, vadállatok szaggatják őket. (Csecsemőik panaszkodnak az Úristennel és az angyaloknál.)	40.
15.	Akik látszatra lemondtak a világról, és szerzetesi csuhát öltöttek magukra, ¹⁴⁷⁵ de nem aszerint cselekedtek: nem könyörültek az özvegyeken és az árvákon, az idegeneket és a vándorokat nem fogadták be...	Szurokkal és kénes tűzzel átitatott rongyokban szenvednek, nyakukon, vállukon és lábukon tekerő kígyókkal. Tüzes szarvú angyalok döfködik őket.	40.
16.	Akik nem vallották, hogy Krisztus testben jött el ¹⁴⁷⁶	Hét pecséttel lezárt, szük szájú, bűzös kútban, tűzben kínlódnak. ¹⁴⁷⁷	41.
17.	Aki nem hitt Krisztus és a test feltámadásában	Hidegben, hóban, ¹⁴⁷⁸ fogak csikorgatásában szenvednek ¹⁴⁷⁹ egy kétfejű, egy könyök nagyságú, nyughatatlan féreg is van ott.	42.

¹⁴⁷² Vö. *Inf* XV: a homoszexuálisok (mint Isten birtoka, a természet ellen vétkezők) tüzesőben bűnhődnek.

¹⁴⁷³ LONGONI (2004: 215) nem tekinti *contrapassónak*.

¹⁴⁷⁴ Vö. *Péter-apokalizs* (12. fej., tábl. 20. sor).

¹⁴⁷⁵ Vö. *Tundalus látomása*, X.

¹⁴⁷⁶ Az előzőknél hétszer súlyosabb bűnök következnek ezután (40. fej. vége), és helyrajzilag az előzőkhöz képest észak felé helyezkednek el a következő büntetések helyszínei.

¹⁴⁷⁷ Vö. *Inf* X: az eretnekek sírokban bűnhődnek. Danténál is itt kezdődik Dis városa, az alsó pokol, és mellettük elhaladva csapja meg a szörnyű bűz: „az út kiért egy völgy fölé, amely / bűzével már itt fönt is undorított” (*Inf* X 135–136, Nádasdy Ádám ford.). LONGONI (2004: 215) nem tekinti *contrapassónak*.

¹⁴⁷⁸ Éppúgy az Istentől, az isteni szeretettől való távolság jele az örök fagy, mint a dantei Kókytosban.

¹⁴⁷⁹ Bibliai toposz, ld. Mt 8, 12: „Az ország fiait pedig kivetik a külső sötétségre. Lesz majd ott sírás és fogcsikorgatás!”; vö. *Inf* XXXII 31–36.

2. b) A *Szent Pál apostol látomása* Sankt Gallen-i kéziratának további bűn–büntetés-párjai

Bűnösök		Büntetésük
18.	Zsarnokok, illetve akik gonoszságokat követtek el: rossz bírók, uzsorások, kapzsik, bálványimádók	Egy szörny szájában vannak, ahonnan békák és férgek jönnek ki.
19.	Akik özvegyeket, árvákat károsítottak meg, illetve templomokat romboltak le	Félig jégben, félig tűzben vannak, a saját nyelvüket harapják, őket pedig férgek rágják.
20.	Viszályszítók	Nyelvükig merültek a tűzfolyóban.
21.	Nem meghatározott	Különböző testrészeiknél fogva lógnak a fákról.
22.	Akik nem bánták meg bűnüket	Hó, jég, tűz, kígyók és bűz kínozza őket.
23.	Aki nem tartotta be Isten törvényét, buja volt, zsugori, részeges vagy gőgös	Ördögök sanyargatják.
24.	Nem meghatározott	Férgek és kígyók harapják.
25.	Aki mindig arra gondol, hogyan okozhat kárt felebarátjának	Mellkasáig elmerülve a tűzfolyóban.
26.	Akik bűnöket követtek el (kapzsik, uzsorások, paráznák)	Tűzfolyóban harapják tulajdon nyelvüket, őket pedig férgek harapják.
27.	Nem meghatározott	Tűzkerék.
28.	Hamis tanúk	Nyelvük kivágva, szemük kiszúrva.
29.	Jószágtolvaj	Izzó fémállatok hátán kínlódik. ¹⁴⁸⁰

3. *Wettinus látomása* (826)

Bűnösök		Büntetésük	Sor
1.	Buja papok és a nők, akikkel vétkeztek	Tűzfolyamban cölöpökre kötözve a papok lelkei, velük szemben a nők, akikkel vétkeztek. Háromnaponta ütlegelik a nemzőszerveiket.	316–326.
2.	Világi örömeket hajszólo papok	Tűzben bűnhődnek.	327–338.
3.	Kincshalmozó szerzetes	„Tölgyládákat bitorolt, most ólomláda szorítja”.	364–390.
4.	<i>Hanyag mulasztók, jóra restek</i> (<i>Waldo, Adalhelmus</i>)	<i>Vad szelek, viharok, zivatarok gyötrik.</i> ¹⁴⁸¹	391–409.

¹⁴⁸⁰ Vö. *Tundalus látomása*: a bűnösöknek egy hídon kell átvinnie a lopott dolgot – Tundalusnak egy tehenet (VIII. fej.).

¹⁴⁸¹ Vö. a *Pokol* III. énekében a közönyösökkel, akiket tetteik, állásfoglalásuk hiánya miatt serkentenek a túlvilágon a csípő-szúró rovarhadak.

5.	Nagy Károly a bujaság bűne miatt	Fenevad szaggatja nemi szervét.	446–474.
6.	Nagyurak, akik jogtalanul törvényt-jogokat gyakoroltak, és rabolt java-kat gyűjtöttek kapzsín	Cipelik mindazt, amit jogtalanul szereztek.	475–508.

4. *Albericus látomása* (1130 k.)

	Bűnösök	Büntetésük	Feje-zet
1.	Kisgyermek tisztlása	Parázs és égető gőzök.	II.
2.	Házasságtörők, vérfertőzők, erőszakolók, ágyasokat tartók	Egy völgyben fagyott jégkúpok állnak. Egyesek bokáig merülnek a jégbe, mások a térdükig vagy a combjukig, megint mások a mellkasukig, a bűnük mértéke szerint. Akik pedig nagyobb bünt követtek el, a fagyott jégkúpok csúcsán ülnek.	III.
3.	Nők, akik nem szoptatták az anyátlan csecsemőket	Mellüknel fogva lógnak dárdaszerű fákról, melyek csúcsa olyan, mint egy-egy karó, emlőjüket kígyók szívják.	IV.
4.	Házasságtörő asszonyok	Hajuknál fogva vannak felaggatva, égnék.	IV.
5.	Akik nem tartózkodtak a testi élvezetektől ünnep- és böjtnapokon	Izzó vaslétrán másznak, és ha elengedik, belezuhanak a létra alján fortyogó olajjal, szurokkal, gyantával megtöltött edénybe.	V.
6.	Zsarnokok; nők, akik elhajtották magzatjukat	Tűzgömbök, kénes lángok között égnék. A zsarnokok lelkét az előttük álló alattvalóik sértegetik; a meg nem született gyermekek (alakjában gonosz szellemek) pedig az anyjukat vádolják.	VI.
7.	<i>Gyilkosok</i>	Három évig hordanak a nyakukba akasztva egy gonosz lelket annak alakjában, akit megöltek. <i>Majd vérszínű, tüzes tóban kínozzák őket.</i>	VII.
8.	A hívek, akik nem utasították el buja, esküszegő, szentségtörő papjukat, sőt, még védtek is. Az egyházközség ura, aki papja bűneivel egyetértett. A püspök, aki tudatában volt papja bűneinek, és nemcsak hogy nem orvosolta azokat, hanem még ajándékot is elfogadott tőle	Hatalmas edény, tele forró, bugyogó ércöntvénnel, vízzel, ólommal, kénnel és gyantával. Egy óriási ló feje van az edény egyik oldalán, a másikon pedig egy nyílason keresztül jönnek be a lelkek. Mindnyájuknak át kell jutniuk a ló belein, és a hátsó feléből előbújniuk. A bűnös pap hívei három évig bűnhődnek így, az egyházközség ura hatvan évig, a püspök pedig nyolcszáz évig.	VIII.

	Bűnösök	Büntetésük	Fejezet
9.	Nem meghatározott	Egy végtelen nagyságú féreg nyeli le, majd köpi ki őket.	IX.
10.	Szentségtörők	Tüzes, olvadt fémek tavában égnék egy völgyben.	X.
11.	<i>Simonidkusok</i>	<i>Lángoló gödörben égnék.</i>	XI.
12.	Akik a szerzetesek rendjét elhagyták, és visszatértek a világi életbe Akik vétkeik miatt kétségbeestek, akik hamisan esküdtek, akik paráznaságot, szentségtörést, hamis tanúbizonyságot és további bűnöket követtek el, és noha penitenciát róttak rájuk, nem bánták meg bűneiket	Rémisztő, sötét hely, párolgó búzzal, pattogó tüzekkel, kígyókkal, sárkányokkal tele. Jajveszékelés, fogcsikorgatás.	XII.
13.	Becsmérlők, és akik hamis tanúbizonyságot tettek	Nagy, sötét és kénes vízzel teli tóban merülnek el, mely tele van kígyókkal és skorpiókkal. Ördögök kígyókkal csapkodják a lelkek arcát, száját, fejét.	XIII.
14.	Nem meghatározott	Kutya és oroszlán alakjában két gonosz lélek tüzes és kénes leheletével a lelkeket felemeli a földről, mint egy heves forgószelel.	XIV.
15.	Tolvajok és rablók	Nyakukon, kezükön, lábukon szikrázó láncokat viselnek, amelyekről annyira nehéz égő vasmassza lóg le, hogy sohasem tudnak miatta felegyenesedni.	XVI.

5. Tundalus látomása (1149)

	Bűnösök	Büntetésük	Fejezet
1.	Gyilkosok: apagyilkosok és testvérgyilkosok	Rettenetes, sötét völgy, tele égő széndarabokkal, melyet vasfedő fed be, és bűz árad belőle. Ezen a vaslapon égnék a lelkek, <i>amíg teljesen szét nem olvadtak, és úgy csöpögtek át a vaslapon, ahogy a rongyon átszűrt viasz,</i> ¹⁴⁸² amitől a tűz még nagyobb lánggal ég.	IV.

¹⁴⁸² Vö. Inf. XXV 61–62-vel, ahol kígyóméreg hatása alatt viaszként olvadnak egybe a bűnösök („mintha forró viaszból / lettek volna”).

Bűnösök		Büntetésük	Fejezet
2.	Gyilkosok és cselvetők	Az út egyik oldalán kénbűzös, sötét tűz ég, a másikon pedig jeges hó van, és rettenetes, jégesőt hordó szél. A hóhérok tüzes vasvillákkal és háromágú szigonyokkal bele-beledöfnek a lelkekbe, akik a hegy másik oldalára menekülnek, és ha már eleget szenvedtek a lelkek az egyik helyszínen, átdobják őket a hegy túloldalára.	V.
3.	Gőgösök	Két hegy között bűzös, sötét völgy, fölötte keskeny palló. A völgy mélyén kénes folyóban bűnhődnek a gőgösök.	VI.
4.	Fösvények	Hegyeknél is nagyobb bestia szájában két óriási alak áll, ellentétes irányban elhelyezkedve: egyikőjüknek a feje fordul a szörny felső fogai felé és a lábai az alsó fogak irányába, míg a másik fordítva. A bestia szájából kiolt-hatatlan tűz és rettentő bűz tör elő: odabenn több ezer férfi és nő bűnhődik rettenetes kínokat elszenvedve.	VII.
5.	Tolvajok és rablók	Hatalmas, viharos tóban rengeteg szörnyű állat lakozik, üvöltenek, és a lelkeket akarják széttépni. Tenyéri keskeny híd ível át rajta, rettentő éles vasszögek állnak ki belőle. Az összes szörny a híd alá gyűlik, és tüzet is okádnak a szájukból, amitől a tó forrni látszik. Ezen a hídon kell átvinnie a lopott dolgot a bűnösöknek – Tundalusnak egy tehenet.	VIII.
6.	Torkosok és buják	Phristinus hajléka: Hatalmas, magas hegy nagyságú, kerek, nyitott épület, amely azokhoz a kemencékhez hasonlít, amelyekben kenyeret szoktak sütni. Láng is jön ki belőle, és ezer lépés távolságban minden lelket megperzsel, akit ér. A hóhérok csatabárdokkal, késekkel, nyársakkal, kétélű bárdokkal és egyéb eszközökkel vannak felszerelve, amelyekkel meg tudják nyúzni, lefejezni, megsebesíteni és feldarabolni az ajtó előtt, a lángok közepén álló lelkeket. A lelkeket kívül lassú tűz, belül roppant tűzvész emészti, valamint leküzdhetetlen éhség, melyet mértéktelen torkossággal sem lehet csillapítani. Szeméremtestüket a legszörnyűbb kínokkal sújtják: rothadó ágyékuk férgektől hemzseg és borzasztó lények másznak beléjük.	IX.

Bűnösök	Büntetésük	Fejezet
7. Az egyházi ruhába beöltözött és a rendbe tartozó bujálkodók és általában azok, akik ebben vétkeztek	Egy szörny, melynek két lába, két szárnya és roppant hosszú nyaka van, a csőre és a karmai pedig vasból vannak, és a szájából kiolthatatlan tüzet okád, egy <i>teljesen befagyott tapon</i>¹⁴⁸³ ül, és <i>felfalja az összes lelket</i>,¹⁴⁸⁴ akit csak sikerült elkapnia, és miután a hasában büntetesképp addig emészti őket, amíg semmivé válnak, a jeges tóba szüli meg őket, ahol ismét összeállva megújulnak, hogy újra kínokat szenvedjenek el.¹⁴⁸⁵ Minden lélek, aki alámerül a tóba – férfiak és nők egyaránt – terhesek lesznek, és kígyókat hoznak világra minden tagukon keresztül. Az így született szörnyeknek izzó vasfejük és tűhegyes csőrük van, amivel szétszaggatják az őket szülő testeket, a farkukon pedig fullánkok, amelyekkel a testeket döfködi. Amikor a szörnyek ki akarnak bújni a testből, de a farkukat nem tudják kihúzni, égő vascsőrükkel addig tépik a testet, amíg csak csupasz csontok és idegek maradtak belőle.	X.
8. Pénzhalmozók	Vulcanus műhelye: Izzó fogókkal felszerelkezett hóhérok ragadják meg a lelkeket, behajítják egy tűzzel égő kohóba, és megolvasztják a lelkeket, ahogy a vasat szokták megolvasztani, mígnem szinte semmi sem marad belőlük. Miután így megolvadtak, és csupán csak víznek látszanak, vasszigonyokra tűzik és üllőre helyezve addig ütik őket, amíg húzasával, harmincasával, százásával egyetlen masszává nem dolgozzák össze azokat, akik ugyanazt a fajta bünt követték el.	XI.

¹⁴⁸³ Vö. a dantei Kókytossal.

¹⁴⁸⁴ A pokolbeli büntető szörnyek tipikus tevékenysége, pl. a *Pokolban* Kerberos, Lucifer.

¹⁴⁸⁵ Vö. *Moh.* LV § 140; *Inf* XXIV 100–105.

Bűnösök		Büntetésük	Fejezet
9.	Akik Krisztust egészen megtagadták, vagy cselekedeteikkel tagadták meg, vagyis házaságtörők, gyilkosok, tolvajok, rablók, kevélyek voltak, és nem gyakoroltak megfelelő bűnbánatot	Lucifer kínozza őket, aki égő széndarabokon fekszik, szörnyű dühében forog egyik oldaláról a másikra, és összes kezét a lelkek sokasága felé nyújtogatja: valamennyi markát lelkekkel megtömve húzza vissza, és összenyomja őket. Zihálásával szétfújja a gyehenna minden szögletébe a lelkeket, amikor pedig beszívja a levegőt, visszazippantja vele az imént szétfújtakat, s akik a füsttel és kénnel együtt a szájába hullanak, azokat felfalja. Azokat pedig, akik kiszöknek a keze közül, a farkával sebesíti meg.	XIV.

6. *Az eynshami szerzetes látomása* (1196)

Bűnösök		Büntetésük
1.	Szodomiták	Tűz, kén, széttéptett testek.
2.	Nassolók (akik az étkezések között csak az öröm kedvéért ettek)	Égő gyümölcs van a szájukban.
3.	Aki túl sokat nevetett	Megkorbácsolják.
4.	A hiábavalóságokat beszélők	Arcon csapják őket.
5.	A hiábavaló dolgokon gondolkodók	Az időjárás viszontagságainak vannak kitéve.
6.	Aki tetteiben fegyelmezetlen volt	Le van láncolva.
7.	Aki felesleges tréfákkal foglalkozott	Kifecamították és megnyúzták az ujjait.
8.	Akik nem tudtak a cellájukban maradni	Végtagjaik rázkódnak.
9.	Aki megszegte vallási esküjét	Elmondhatatlan gyötrelmeket szenved.
10.	A katonák, akik nem tisztelték a keresztet, amelynek a nevében harcoltak	Nappal pokoli kínokat szenvednek. Éjjel újból végig kell járniuk Jeruzsálem felé az erőltetett menetet.
11.	Püspök, aki imádott békéltetőként ülni a világi bírák között	Ég a nyelve.
12.	Püspök, aki hanyagul használta az önmegtartóztató övét	Jeges tóban bűnhődik.
13.	Hiú püspök	A lángok fölé viszik, majd bedobják.

	Bűnösök	Büntetésük
14.	Méregkeverő és gyermekeiket elhajtó asszonyok	Megtépett asszonyok: körmükkel az arcukat szántják, olvasztott fémeket kénytelenek inni, miközben kígyók szopják-harapják a mellüket.
15.	Uzsorások	Tűz égeti őket.
16.	Aki elhagyta a szerzetesi öltözetet	Leírhatatlan büntetéseket szenved.
17.	II. Henrik, aki emberi vért ontott, és buja volt	Testének minden részét kínozzák, és izzó páncélt visel.
18.	<i>Aki eltékozolta a pénzét, és aki nem volt nagylelkű</i>	Hideg, tűz, szomjúság kínozza őket.

7. Thurkillus látomása (1206)

	Bűnösök	Büntetésük	Fej ezet
1.	Tizedet hibásan beszolgáltatók	A pokol szájából feltörő rettenetes bűz.	
2.	Nemes, aki kegyetlenül bánt embereivel, sokakat szegénységbe taszított jogalap nélküli adókivetéssel (főként felesége felbujtására)	Fekete lóvá van változtatva, egy ördög lovagol rajta keményen hajtván és sarkantyúzva.	4.
3.	Gőgös, hiú ember	Egykori döllyfős viselkedését kell utánóznia a pokoli színpadon, az ördögök hahotázása és szemrehányása közepette. Mikor a ruháival dicsekszik, az anyag hirtelen meggyullad, és az egész testét megégeti. Tüzes kampókkal tagonként szétszaggatják, a tagokat forró olajjal locsolják, majd egyenként újra összerakják, hogy újra elszenvedhesse ugyanazokat a kínokat. Tüzes lapokat szögelnek rá.	6.
4.	Pap, aki népét sem szóval, sem példával nem nevelte, és nem végezte el azokat rítusokat sem, amelyekért fizettek neki	A pap nyelvét az átvágott torka közepén keresztül kegyetlen módon kihúzza, gyökerestül lenyesik. Tüzes kampókkal tagonként szétszaggatják, a tagokat forró olajjal locsolják, majd egyenként újra összerakják, hogy újra elszenvedhesse ugyanazokat a kínokat. Tüzes lapokat szögelnek rá.	7.

Bűnösök		Büntetésük	Fej ezet
5.	Gonosz katona	Páncélban, felfegyverkezve, harci készenlétben ül egy koromfekete lovon, mely szurkos lángot fúj. A ló nyerge szegekkel van kirakva. Az ördögök kiütik nyergéből, tagjait széttépik, forró olajjal locsolják, majd egyenként újra összerakják, hogy újra elszenvedhesse ugyanazokat a kínokat. Tüzes lapokat szögelnek rá.	8.
6.	Korrupció bíró	Ugyanazt kénytelen előadni, amit életében csinált: hol egyik, hol másik peres felet látja el tanácsokkal. Pénzt kap tőlük, amely aztán meggyullad – kényszerítik, hogy lenyelje, majd kihányja a pénzerméket, amelyeket összegyűjtene egy edényben, hogy az legyen a következő étele. Tagjait széttépik, forró olajjal locsolják, majd egyenként újra összerakják, hogy újra elszenvedhesse ugyanazokat a kínokat. Tüzes lapokat szögelnek rá.	9.
7.	Egy házasságtörő nő és férfi	Egy nő és egy férfi az életben elkövetett házasságtörését ismétli, de a gyönyör és sekélyes szerelem egymás elviselhetetlen gyöttrésébe-marcangolásába fordul. Tagjaikat feldarabolják, és ugyanaz ismétlődik, mint az előző esetekben.	10.
8.	Becsmérlők	Ketten dühösen nézik egymást, egy tüzes dárda két végét adják a szájukba, ezt rágják addig, amíg el nem fogy közülük, akkor egymás arcát szaggatják fogaikkal.	11.
9.	Szentségtolvajok	Tüzes, tüskés vaskerekre vannak kötve.	12.
10.	Rossz földművesek	Ismétlik a démonok előtt az eke rossz használatát, az ökrök bántalmazását. Az ökrök megvadulnak és megtapossák őket.	13.
11.	Lisztolvaj molnár	A lisztlopást ismétli, a liszt felgyullad a kezében, és az egész testén végigfolyik.	14.
12.	Csaló kereskedő	Mérleggel, hamis súlyokkal jelenik meg. Utána kínozzák az ördögök.	15.

Bűnösök		Büntetésük	Fejezet
13 – 17.	Vegyes bűnösök: gyilkosok, rablók, boszorkányok, nemesek, akik jogtalan adókivetésekkel szorongatták alattvalóikat, buják.	Forróság (kemencék, fazekakban forró szurok); hideg (hóval és jéggel töltött fazekak); bűz (kén, bűzös füvek); maró, sós és fekete víz. Nyolcnaponta helyet cserélnek a bűnhődők az első két és a harmadik-negyedik büntetés között.	17.

8. Mohamed lépcsője

Bűnösök		Büntetésük	Fejezet
1.	Bálványimádók (a pokol első kapuja, <i>Gehenna</i>)	Száraz fa lesznek a pokolban és eszköz a tűz felszításához. ¹⁴⁸⁶	LXXI.
2.	Hitehagyottak (a pokol második kapuja, <i>Lada</i>)	Általános pokolbeli büntetések (tűz, mérges állatok, büntető nők, félelem, a paradicsombeli jó dolgok szemlélése).	LXXI.
3.	Uzsorások (a pokol harmadik kapuja, <i>Halhatina</i>)	Égetik, kínozzák őket.	LXXI.
4.	Szerencsejátékosok és istenkáromlók (a pokol negyedik kapuja, <i>Halzahir</i>)	Általános pokolbeli büntetések (tűz, mérges állatok, tűzhölgyek, félelem, a paradicsombeli jó dolgok szemlélése).	LXXI.
5.	Akik nem imádkoztak megfelelően, nem adakoztak a szegényeknek (a pokol ötödik kapuja, <i>Zakahar</i>)	Általános pokolbeli büntetések (tűz, mérges állatok, tűzhölgyek, félelem, a paradicsombeli jó dolgok szemlélése).	LXXI.
6.	Akik nem hittek Isten prófétáinak ¹⁴⁸⁷ (a pokol hatodik kapuja, <i>Halgabym</i>)	Tűz.	LXXI.
7.	Csalók (a pokol hetedik kapuja, <i>Halkehuya</i>)	Általános pokolbeli büntetések (tűz, mérges állatok, tűzhölgyek, félelem, a paradicsombeli jó dolgok szemlélése).	LXXI.

¹⁴⁸⁶ Vö. Korán 21:98. Ugyanez a bűn–büntetés-pár már a *Péter-apokalipszis*ben is szerepel (6. fej.).

¹⁴⁸⁷ Vö. Korán 72:23.

8.	Viszályszítók ¹⁴⁸⁸	Tüzesen izzó ollóval csonkítják meg az ajkukat.	LXXIX.
9.	Hamis tanúvallomást tevők	Kivágják a nyelvüket.	LXXIX.
10.	Házasságtörők (férfiak)	Hímtagjuknál fogva csüngenek tüzes horgokról.	LXXIX.
11.	Kéjnlők	Nagy, tüzes fatörzsekről lógnak ágyékuknál felakasztva. A fatörzsek tüzes láncokról függenek, melyek óriási lánggal égnak.	LXXIX.
12.	Gazdag gögösök, akik igazságtalanságokat követtek el a kisemberek ellen	Pusztító erejű tűzben égnak.	LXXIX.

9. Bonvesin de la Riva *Fekete írása*

	Bűnösök	Büntetésük	Sor
1.	Buják és fösvények	Sötét tűz.	297–328.
2.	Akik romlott életet éltek	Bűz.	329–372.
3.	Akiket hidegen hagyott a szent életre hívó szó	Jég.	373–400.
4.	Akik becsapták, „fűták” embertársaikat	Férgek, skorpiók, kígyók, sárkányok mérges marása, „fúrása”.	401–432.
5.	Akik csemegékben, játékokban, táncokban és szép nőkben gyönyörködtek	A kárhozottak és az ördögök látványa.	433–492.
6.	Akik mise és szentbeszéd helyett szerelmes költeményeket és dalokat hallgattak	A pokoli lárma.	493–536.
7.	Akik másokat gyötörtek, vertek	Ördögök aprítják fel és ütlegelik őket.	537–652.
8.	Torkosok	Éhség és szomjúság.	653–704.

¹⁴⁸⁸ Anna Longoni (LONGONI 2013: 228) csak innentől tekinti pokolbeli büntetéseknek a felsoroltakat. A szöveg valóban nem egyértelmű, én a pokol hét kapujánál büntetett bűnösöket is pokoli büntetéseknek tekintem.

9.	Hiúk	Mérges tuskékból készült ruhát viselnek, hegyes-tüzes vaságyon fekszenek, skorpió-, sikkó- és kénmatracon.	705–744.
10.	Akik testüket jól tartották, de nem törődtek a lelki egészségükkel	Betegségek.	745–788.
11.	Akik nem hittek Krisztusban	A boldogok örök örömeit szemlélik vágyakozva.	789–836.
12.	Akik a földi javakhoz kötődtek	Attól a tudattól szenvednek, hogy bűnhődésük örökös lesz.	837–908.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK*

Bonvesin de la Riva: *Libro delle tre scritture* (*A Három írás könyve*)

SA = *De scriptura aurea* (*Arany írás*)

SN = *De scriptura nigra* (*Fekete írás*)

SR = *De scriptura rubra* (*Vörös írás*)

Dante Alighieri művei:

Conv = *Convivio* (*Vendégség*)

Ep = *Epistole* (*Levelek*)

Inf = *Inferno* (*Pokol*)

Par = *Paradiso* (*Paradicsom*)

Pur = *Purgatorio* (*Purgatórium*)

Mon = *Monarchia* (*Az egyeduralom*)

VE = *De vulgari eloquentia* (*A nép nyelvén való ékesszólásról*)

Vn = *Vita nova* (*Az új élet*)

Giacomino da Verona:

Bab. = *De Babilonia civitate infernali et eius turpitudine et quantis penis peccatorum puni-
antur incessanter* ('Babilonról, a pokoli városról, annak csúfságáról és arról, hogy
a bűnösök örökösen mekkora büntetésekkel bűnhődnek')

Ier. = *De Ierusalem celesti et de pulchritudine eius et beatitudine et gaudia sanctorum* ('A
mennyei Jeruzsálemről, annak szépségéről és a szentek boldogságáról és öröme-
ről')

EI2 = *The Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, ed. P. BEARMAN, Th. BIANQUIS et
al., Leiden, Brill, 1954–2005.

EJ = *Encyclopedia Judaica*, Second Edition, ed. F. SKOLNIK, M. BERENBAUM et al.,
Detroit – New York – San Francisco – New Heaven (Conn.) – Waterville
(Maine) – London – Jerusalem, Thomson Gale – Keter Publishing House, 2007.

Moh. = *Liber Scale Machometi* (*Mohamed lépcsője*)

PG = *Patrologia Graeca*

PL = *Patrologia Latina*

Rvf = Francesco Petrarca, *Rerum vulgarium fragmenta* (*Daloskönyv*)

* Az ókori klasszikusokra a szakirodalomban bevett rövidítésekkel hivatkozom, ezért ebben a jegyzékben nem tüntetem fel őket.

BIBLIOGRÁFIA*

A) Dante műveinek kiadásai, fordításai és kommentárjai

- BAROLINI (2018): BAROLINI, Teodolinda, *Inferno 2: Beatrix Loquax and Consolation*, *Commento Baroliniano*, Digital Dante. New York (NY), Columbia University Libraries, 2018.
<https://digitaldante.columbia.edu/dante/divine-comedy/inferno/inferno-2/15> (2020. 10. 15.)
- BELLOMO (2013): BELLOMO, Saverio, *L'Inferno di Dante*, Torino, Einaudi.
- BOSCO–REGGIO (1976): ALIGHIERI, Dante, *La Divina Commedia. Inferno*, a cura di Umberto BOSCO e Giovanni REGGIO, Firenze, Le Monnier.
- CHIAMENTI (2002): ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis: A Critical Edition of the Third and Final Draft of Pietro Alighieri's Commentary on Dante's Divine Comedy*, ed. Massimiliano CHIAMENTI, Tempe (AZ), Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies.
- CHIAPPELLI–FENZI–JACOMUZZI–GAIA (1986): ALIGHIERI, Dante, *Il Convivio, Epistole, Monarchia e Questio de aqua et terra*, a cura di Fredi CHIAPPELLI, Enrico FENZI, Angelo JACOMUZZI, Pio GAIA, Torino, UTET.
- CHIAVACCI LEONARDI (1999–2001): ALIGHIERI, Dante, *Commedia*, con il commento di Anna Maria CHIAVACCI LEONARDI, Bologna, Zanichelli.
- CIOFFARI (1974): *Guido da Pisa's Expositiones et Glose super Comediam Dantis, or Commentary on Dante's Inferno*, edited with Notes and an Introduction by Vincenzo CIOFFARI, Albany (NY), State University of New York Press.
- Codex Italicus 1*: ALIGHIERI, Dante, *Commedia. Biblioteca Universitaria di Budapest, Codex Italicus 1* (ripr. fotogr.), Verona, Università degli Studi di Verona – [Szeged,] Szegedi Tudományegyetem, 2006.
- DA CIVEZZA–DOMENICHELLI (1891): *Fratris Johannis de Serravalle Ord. Min. episcopi et principis Firmani translatio et comentum totius libri Dantis Aldigherii*, cum textu italico Fratris Bartholomaei a Colle eiusdem Ordinis, nunc primum edita [a cura di Marcellino DA CIVEZZA, Teofilo DOMENICHELLI], Prati, Giachetti.
- DURLING–MARTINEZ (1996–2011): *The Divine Comedy of Dante Alighieri*, ed. and transl. by Robert M. DURLING, Introduction and Notes by Ronald L. MARTINEZ, Robert M. DURLING, I–III, New York – Oxford, Oxford University Press.
- FALLANI–ZENNARO (1996): ALIGHIERI, Dante, *La Divina Commedia*, a cura di Giovanni FALLANI, Silvio ZENNARO, Roma, Newton & Compton.
- FANFANI (1866–1874): *Commento alla Divina Commedia d'Anonimo Fiorentino del secolo XIV*, a cura di Pietro FANFANI, I–III, Bologna, G. Romagnoli.
- GIANNINI (1858–1862): *Commento di Francesco da Buti sopra la Divina Commedia di Dante Alighieri*, per cura di Crescentino Giannini, I–III, Pisa, Fratelli Nistri.

* A szövegkiadásokat és a fordításokat a sajtó alá rendező, a szerkesztő vagy a fordító nevével rövidíttem (ha rendelkezésre áll).

- KARDOS (1965): *Dante Alighieri összes művei*, szerk. KARDOS Tibor, ford. BABITS Mihály, CSORBA Győző et al., Budapest, Magyar Helikon.
- KELEMEN (2019): ALIGHIERI, Dante, *Komédia I. Pokol. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- KELEMEN (kézirat): ALIGHIERI, Dante, *Komédia II. Purgatórium. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, megjelenés előtt.
- LACAITA (1887): *Benevenuti de Rambaldis de Imola Comentum super Dantis Aldigherij Comediam*, curante Jacobo Philippo LACAITA, I–V, Firenze, G. Barbèra.
- MAZZONI (1967): MAZZONI, Francesco, *Saggio di un nuovo commento alla Divina Commedia. Inferno, canti I–III*, Firenze, Sansoni.
- NÁDASDY (2016): ALIGHIERI, Dante, *Isteni Színjáték*, ford. NÁDASDY Ádám, Budapest, Magvető.
- NANNUCCI (1845): *Petri Allegherii super Dantis ipsius genitoris Comoediam Commentarium*, curante Vincentio NANNUCCI, Firenze, G. Piatti.
- PADOAN (1965): *Tutte le opere di Giovanni Boccaccio*, a cura di Vittore BRANCA, VI, *Esposizioni sopra la Comedia di Dante*, a cura di Giorgio PADOAN, Milano, Mondadori.
- PETROCCHI (1966–1967): ALIGHIERI, Dante, *La Commedia secondo l'antica vulgata*, a cura di Giorgio PETROCCHI, I–IV, Milano, Mondadori.
- PICCINI (1915): *Chiose alla Cantica dell'Inferno di Dante Alighieri scritte da Jacopo Alighieri*, per cura di Jarro [Giulio PICCINI], Firenze, R. Bemporad e Figlio.
- PISONI–BELLOMO (1998): MARAMAURO, Guglielmo, *Expositione sopra l'Inferno di Dante Alighieri*, a cura di Giacomo PISONI, Saverio BELLOMO, Padova, Antenore.
- RICCI (1965): ALIGHIERI, Dante, *Monarchia*, a cura di Pier Giorgio RICCI, Milano, Mondadori.
- ROSSI (1998): BAMBAGLIOLI, Graziolo, *Commento all'Inferno di Dante*, a cura di Luca Carlo ROSSI, Pisa, Scuola Normale Superiore.
- SANTAGATA–FIORAVANTI et al. (2014): ALIGHIERI, Dante, *Opere*, dir. Marco SANTAGATA, II, *Convivio, Monarchia, Epistole, Egloge*, a cura di Gianfranco FIORAVANTI, Claudio GIUNTA, Diego QUAGLIONI, Claudia VILLA, Gabriella ALBANESE, Milano, Mondadori.
- SANTAGATA–GIUNTA et al. (2011): ALIGHIERI, Dante, *Opere*, dir. Marco SANTAGATA, I, *Rime, Vita nova, De vulgari eloquentia*, a cura di Claudio GIUNTA, Guglielmo GORNI, Mirko TAVONI, Milano, Mondadori.
- SAPEGNO (1985): ALIGHIERI, Dante, *La Divina Commedia. Inferno*, a cura di Natalino SAPEGNO, Firenze, La Nuova Italia, 1985.
- SCARABELLI (1866): *Comedia di Dante degli Allaghieri col commento di Jacopo della Lana bolognese*, a cura di Luciano SCARABELLI, Bologna, Tipografia Regia.

A kommentárok szövegét a következő oldalról idézem: <https://dante.dartmouth.edu/> (2021. 10. 26.).

B) Ókori és középkori művek kiadásai és fordításai

- ADAMIK (1988): RICHARDUS DE SANCTO VICTORE, A szemlélődés kegyelméről avagy a nagyobb Benjamin, ford. ADAMIK Tamás, in *Az égi és a földi szépről. Források a későantik és a középkori esztétika történetéhez*, közreadja REDL Károly, Budapest, Gondolat, 295–307.

- ADAMIK (1997): Szent Pál apostol látomása, ford. ADAMIK Tamás, in *Apokalipszisek*, szerk. DÖRÖMBÖZI János, ADAMIK Tamás, Budapest, Telosz, 73–100.
- ADAMIK (2002): OVIDIUS NASO, Publius, *Keservek (Tristia)*, ford. ADAMIK Tamás et al., Budapest, Magyar Könyvklub.
- ADAMIK–MEZEI (2010): TOURS-I GERGELY, *Korunk története. A frankok története*, ford. ADAMIK Tamás, MEZEI Mónika, Pozsony, Kalligram.
- AVICENNA (1608), *Avicennae Arabum medicorum principis Canon Medicinæ* [...], Venetiis, apud Iuntas, 1608.
- BAGLIO – NEBULONI TESTA – PETOLETTI (2006): PETRARCA, Francesco, *Le postille del Virgilio Ambrosiano*, a cura di Marco BAGLIO, Antonietta NEBULONI TESTA, Marco PETOLETTI, I–II, Roma–Padova, Antenore.
- BÁNFALVI (1994–1995): *Kilépés a fénybe. Egyiptomi Halottaskönyv*, ford., előszó BÁNFALVI András, I–II, Budapest, Farkas Lőrinc Imre.
- BASILE (2007): PRUDENTIUS, *Psychomachia: la lotta dei vizi e delle virtù*, a cura di Bruno BASILE, Roma, Carocci.
- BEDE (1989): *Horatius összes művei*, ford. BEDE Anna, Budapest, Európa.
- BESSON – BROSSARD-DANDRÉ (1991): *Le Livre de l'Échelle de Mahomet*, trad. de Gisèle BESSON, Michèle BROSSARD-DANDRÉ, Paris, Librairie générale française.
- BIADENE (1902): *Il libro delle tre scritture e i volgari delle false scuse e delle vanità di Bonvesin da la Riva*, a cura di Leandro BIADENE, Pisa, E. Spoerri.
- BOER (1915): *Ovide moralisé: poème du commencement du quatorzième siècle*, ed. Cornelius de BOER, Amsterdam, Muller.
- BOITANI–BOLOGNA–CIPOLLA–LIBORIO (1997): *Alessandro nel Medioevo occidentale*, a cura di Piero BOITANI, Corrado BOLOGNA, Adele CIPOLLA, Mariantonia LIBORIO, Milano, Fondazione Lorenzo Valla – Mondadori.
- CERULLI (1949): CERULLI, Enrico, *Il Libro della scala e la questione delle fonti arabo-spagnole della Divina Commedia*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana.
- CHARLES (1913): *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament in English*, ed. Robert Henry CHARLES, Oxford, Clarendon Press.
- CICCUTO (2001): LATINI, Brunetto, *Il Tesoretto*, introduzione e note di Marcello CICCUTO, Milano, BUR.
- COLGRAVE–MYNORS (1981): *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, ed. Bertram COLGRAVE, R. A. B. MYNORS, Oxford, Clarendon Press.
- CONTINI (1941): *Le opere volgari di Bonvesin de la Riva*, a cura di Gianfranco CONTINI, Roma, Società Filologica Romana.
- CONTINI (1960): *Poeti del Duecento*, a cura di Gianfranco CONTINI, Milano–Napoli, Ricciardi.
- CORAZZINI (1872): *Visione di Tugdalo volgarizzata nel secolo XIV*, a cura di Francesco CORAZZINI, Bologna, Romagnoli.
- CORSI (1952): FAZIO DEGLI UBERTI, *Dittamondo*, a cura di Giuseppe CORSI, Bari, Laterza.
- CRAIGIE (1906): The Testament of Abraham, the Acts of Xanthippe and Polyxena, the Narrative of Zosimus, transl. W. A. CRAIGIE, in *The Anti-Nicene Fathers. Translations of The Writings of the Fathers down to A.D. 325*, ed. Allan MENZIES, IX, New York, Charles Scribner's Sons, 181–224.
- CUDINI (1995): *Poesia italiana. Il Duecento*, a cura di Piero CUDINI, Milano, Garzanti.

- CUNNINGHAM (1966): *Aurelii Prudentii Clementis Carmina*, cura et studio Mauriti P. CUNNINGHAM, Turnhout, Brepols.
- DE BARTHOLOMAEIS (1901): *Il Libro delle tre scritture e il Volgare delle vanità di Bonvesin da Riva*, a cura di Vincenzo DE BARTHOLOMAEIS, Roma, Società Filologica Romana.
- DE BRUYNE (1908): DE BRUYNE, Donatien, Nouveaux fragments des Actes de Pierre, de Paul, de Jean, d'André, et de l'Apocalypse d'Élie, *Revue Bénédictine*, XXV, 149–160.
- DEGLI INNOCENTI (1984): *L'Elucidario. Volgarizzamento in antico milanese dell'Elucidarium di Onorio Augustodunense*, a cura di Mario DEGLI INNOCENTI, Padova, Antenore.
- DELCORNO (2009): CAVALCA, Domenico, *Vite dei santi Padri*, a cura di Carlo DELCORNO, Firenze, SISMEL.
- DEVECSERI (1982): OVIDIUS NASO, Publius, *Átváltozások*, ford. DEVECSERI Gábor, Budapest, Európa.
- DEVECSERI (1986): HOMÉROSZ, *Odüsszeia*, ford. DEVECSERI Gábor, Budapest, Európa.
- DÖRÖMBÖZI-ADAMIK (1997): *Apokalipszisek*, szerk. DÖRÖMBÖZI János, ADAMIK Tamás, Budapest, Telosz.
- DÜMLER (1884): VISIO WETTINI WALAHFRIDI, IN POETAE LATINI AEVI CAROLINI, REC. ERNST DÜMLER, II, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 301–333.
- EASTING (2018): Tractatus de Purgatorio sancti Patricii, ed. Robert EASTING, in *Il Purgatorio di San Patrizio. Documenti letterari e testimonianze di pellegrinaggio (secc. XII–XVI)*, a cura di Giovanni Paolo MAGGIONI, Roberto TINTI, Paolo TAVIANI, Firenze, SISMEL, 3–85.
- ERTL (2018b): PETRARCA, Francesco, *Liber sine nomine. Cím nélküli könyv*, ford. ERTL Péter, Szeged, Lazi.
- FORMISANO (2008): *La Passione di Perpetua e Felicità*, a cura di Marco FORMISANO, Milano, BUR.
- FÖLDVÁRY (2006): SZENT ÁGOSTON, *Isten városáról*, III, ford. FÖLDVÁRY Antal, Budapest, Kairosz.
- FRIEDBERG (1955): *Corpus Iuris Canonici*, I, *Decretum magistri Gratiani*, ed. Aemilius FRIEDBERG, Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
- FRÖHLICH-DOBOS (2009): *Henok könyvei*, szerk. FRÖHLICH Ida, DOBOS Károly Dániel, ford. DOBOS Károly Dániel, FRÖHLICH Ida, HOLLÓS Attila, Piliscsaba, PPKE BTK.
- GALLONI (1991): CLEMENTE ALESSANDRINO, *Il Protrettico*, a cura di Matteo GALLONI, Roma, Borla.
- GIGNOUX (1984): *Le livre d'Ard Vir* z. Tr. par Philippe Gignoux, Paris, Editions Recherche sur les civilisations.
- GHISALBERTI (1932): GHISALBERTI, Fausto, *Arnolfo d'Orléans. Un cultore di Ovidio nel secolo XII*, Milano, Hoepli.
- GHISALBERTI (1933a): GIOVANNI DI GARLANDIA, *Integumenta Ovidii. Poemetto inedito del secolo XIII*, a cura di Fausto GHISALBERTI, Messina–Milano, Giuseppe Principato.
- GHISALBERTI (1933b): *Giovanni del Virgilio espositore delle Metamorfosi*, a cura di Fausto GHISALBERTI, Firenze, Olschki.
- GIANOTTO (1999): Apocalisse di Elia, trad. di Claudio GIANOTTO, in *Apocrifi dell'Antico Testamento*, a cura di Paolo SACCHI, III, Brescia, Paideia, 111–114.
- GRIFFORD (1903): *Eusebii Pamphili Evangelicae Praeparationis Libri XV*, rec. E. H. GRIFFORD, I–IV, Oxford, Oxford University Press.

- GRIGNANI (1975): *Navigatio sancti Brendani. La navigazione di San Brandano*, a cura di Maria Antonietta GRIGNANI, Milano, Bompiani.
- GUGLIELMINETTI–VINCENTI (1992): De tre monachi che andaro a lo paradiso terrestre e trovano dentro Enoch et Helia, in *La vita nuova, il Paradiso terrestre: saggi e testi*, a cura di Marziano GUGLIELMINETTI, Eleonora VINCENTI, Torino, Il segnalibro, 137–142.
- HAMVAS (1945): *Henoch apokalypsis*, ford. HAMVAS Béla, Budapest, Bibliotheca.
- HAUG – WEST (1872): *The Book of Arda Viraf*, ed. Martin Haug and Edward William West, Bombay : Government Central Book Depot – London : Trübner.
- HEGYI (1979): BOETHIUS, *A filozófia vigasztalása*, ford. HEGYI György, Budapest, Európa.
- HEIDL (2004): *Szent Ágoston misztikája I. De genesi ad litteram 12 és Confessiones 10*, szerk. HEIDL György, Budapest, Kairosz.
- INGUANEZ (1932): Visio Alberici, ed. Mauro INGUANEZ, *Miscellanea Cassinese*, XI, 83–103.
- LADOCSEI (1980): HERMASZ, A Pásztor, ford. LADOCSEI Gáspár, in *Apostoli atyák*, szerk. VANYÓ László, Budapest, Szent István Társulat, 251–302.
- LOT (1894): HARIULF, *Chronique de l'abbaye de Saint-Riquier* (Ve siècle – 1104), publ. Ferdinand LOT, Paris, Picard.
- JÁNOSY (2008): PLATÓN, *Az állam*, ford. JÁNOSY István, Budapest, Cartaphilus.
- JONES–JONES (1977): *The Commentary on the First Six Books of the Aeneid of Virgil Commonly Attributed to Bernardus Silvestris*, ed. Julian Ward JONES, Elizabeth Frances JONES, Lincoln–London, University of Nebraska Press.
- KARDOS (1967): *Francesco Petrarca Daloskönyve*, szerk. KARDOS Tibor, ford. Csorba Győző, JÉKELY Zoltán et al., Budapest, Európa.
- KÁRPÁTY (1988): DIONÜSZIOSZ AREOPAGITÉSZ, *Az isteni nevekről* (részlet), ford. KÁRPÁTY Csilla, in *Az égi és a földi szépről. Források a későantik és a középkori esztétika történetéhez*, közreadja REDL Károly, Budapest, Gondolat.
- KISS (2010): *A Kegyes Korán értelmezése és magyarázata magyar nyelven*, ford. KISS Zsuzsanna, Budapest, Hanif Iszlám Kulturális Alapítvány.
- KNITTEL (2004): HEITO – WALAHFRID STRABO, *Visio Wettini*, hrsg. Hermann KNITTEL, Heidelberg, Mattes.
- KOMORÓCZY (1986): *Gilgames. Agyagtáblák üzenete. Ékirásos akkád versek*, vál., jegyz. KOMORÓCZY Géza, ford. RÁKOS Sándor, Bukarest, Kriterion.
- LACHIN (2003): MARIA DI FRANCIA, *Il Purgatorio di san Patrizio*, a cura di Giosuè LACHIN, Roma, Carocci.
- LAKATOS (1967): *Vergilius összes művei*, ford. LAKATOS István, Budapest, Helikon.
- LELLI–PISANI (2017): PLUTARCO, *Tutti i Moralia*, coordinamento di Emanuele LELLI, Giuliano PISANI, Milano, Bompiani.
- LEONARDI (2010): IACOPONE DA TODI, *Laude*, a cura di Matteo LEONARDI, Firenze, Olschki.
- LEONARDI (2014): BONVESIN DA LA RIVA, *Libro delle tre scritture*, a cura di Matteo LEONARDI, Ravenna, Longo.
- LEVISON (1910): Visio Baronti monachi Longoretensis, ed. W. LEVISON, in *Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici*, ed. B. KRUSCH, W. LEVISON, Hannover–Leipzig, Hahnsche Buchhandlung, 368–394.
- LONGONI (2013): *Il libro della scala di Maometto*, a cura di Anna LONGONI, Milano, Rizzoli.

- MAGGIONI (1998): IACOPO DA VARAZZE, *Legenda aurea*, a cura di Giovanni Paolo MAGGIONI, I–II, Firenze, SISMEL.
- MAGGIONI–TINTI–TAVIANI (2018): *Il Purgatorio di San Patrizio. Documenti letterari e testimonianze di pellegrinaggio (secc. XII–XVI)*, a cura di Giovanni Paolo MAGGIONI, Roberto TINTI, Paolo TAVIANI, Firenze, SISMEL.
- MAGNANI (1996): *Il cavaliere irlandese all'inferno*, a cura di Alberto MAGNANI, Palermo, Sellerio.
- MAGNUS (1914): *P. Ovidi Nasonis Metamorphoseon libri XV. Lactanti Placidi qui dicitur Narrationes fabularum Ovidianarum*, rec. Hugo MAGNUS, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.
- MAJOROSSY (2001): *Szent Brendan apát tengeri utazása. Navigatio Sancti Brendani abbatis*, ford. MAJOROSSY Judit, Szeged, JATE Press.
- MANCINI (1990): *Il Lai di Narciso*, a cura di Mario MANCINI, Parma, Pratiche.
- MASOERO–ZACCARIA (1984): *Il viaggio al Purgatorio: antologia di visioni del secolo XII*, a cura di Mariarosa MASOERO, Giuseppe ZACCARIA, Torino, Giappichelli.
- MASSÈRA (1920): *Sonetti burleschi e realistici dei primi due secoli*, a cura di Aldo Francesco MASSÈRA, Bari, Laterza.
- MAY (1930): *The “De Jerusalem celesti” and the “De Babilonia infernali” of fra Gicomino da Verona*, ed. Esther Isopel MAY, Firenze, Le Monnier.
- MOHAY (1986): *Physiologus*, ford. MOHAY András, Budapest, Helikon.
- MONTI (2018/2019): MONTI, Valeria, *Immagini dell'aldilà prima di Dante: Visio Orm, Visio Gunthelmi, Visio Guillelmi pueri*, tesi di laurea (relat. Rossana E. Guglielmetti), Università degli Studi di Milano.
- MORINI (1996): *Bestiari medievali*, a cura di Luigina MORINI, Torino, Einaudi.
- MOSETTI CASARETTO (1997): TEODULO, *Ecloga. Il canto della verità e della menzogna*, a cura di Francesco MOSETTI CASARETTO, Tavarnuzze – Impruneta, SISMEL.
- MURAKÖZY (1985): OVIDIUS NASO, Publius, *Hösnök levelei. Heroides*, ford. MURAKÖZY Gyula, Budapest, Helikon.
- MYNORS (1969): *P. Vergili Maronis Opera*, ed. R. A. B. MYNORS, Oxford, Oxford University Press.
- NAGYILLÉS (2001): *Dicta Catonis. Publilii Syri sententiae*, ford. NAGYILLÉS János, Szeged, Lazi Könyvkiadó.
- NOACCO (2005): *Piramo e Tisbe*, a cura di Cristina NOACCO, Roma, Carocci.
- OLÁH (1910): *Rimbertus Anskariusa. Vita Anskarii auctore Rimberto et Vita Rimberti*, ford. OLÁH Mihály, bev., jegyz. DOMANOVSKY Sándor. Budapest, Athenaeum.
- ORLANDI–GUGLIELMETTI (2017): *Navigatio sancti Brendani*, testo critico di Giovanni ORLANDI, Rossana E. GUGLIELMETTI, editio maior a cura di Rossana E. GUGLIELMETTI, Firenze, SISMEL.
- OUTLER (1955): ST AUGUSTINE, *Enchiridion. On Faith, Hope, and Love*, transl. Albert C. OUTLER, Philadelphia, Westminster Press.
- PESTHY (2009): *Péter-apokalipszis*, ford. PESTHY Monika, Budapest, Corvina.
- PETIT (1997): *Le Roman d'Eneas*, éd. Aimé PETIT, Paris, Livre de Poche.
- PRICOCO–SIMONETTI (2005–2006): GREGORIO MAGNO, *Storie di santi e di diavoli (Dialoghi)*, a cura di Salvatore PRICOCO, Manlio SIMONETTI, I–II, Milano, Fondazione Lorenzo Valla – Mondadori.

- QUASTEN–PLUMPE (1950): GREGORY THE GREAT, *Pastoral Care*, ed. Johannes QUASTEN, Joseph C. PLUMPE, New York, Newman.
- RAJNAVÖLGYI (2008): GUILLAUME DE LORRIS – JEAN DE MEUN, *Rózsaregény*, ford. RAJNAVÖLGYI Géza, Budapest, Eötvös.
- RAMELLI (2006): *Tutti i commenti a Marziano Capella. Scoto Eriugena, Remigio di Auxerre, Bernardo Silvestre e anonimi*, a cura di Ilaria RAMELLI, Milano, Bompiani.
- RITOÓK (1988): HÉRODOTOSZ, Történeti könyvek, in *Görög történetírók*, szerk. RITOÓK Zsigmond, Budapest, Európa.
- SACCONI (1997): *Il libro della scala di Maometto*, a cura di Carlo SACCONI, trad. di Roberto ROSSI TESTA, Milano, SE.
- SALINARI (1968): *La poesia lirica del Duecento*, a cura di Carlo SALINARI, Torino, UTET.
- SANTAGATA (2008): PETRARCA, Francesco, *Canzoniere*, a cura di Marco SANTAGATA, Milano, Mondadori.
- SCHADE (1869): *Visio Tnugdali*, ed. Oskar SCHADE, Halle, Libreria Orphanotrophei.
- SCHMIDT (1978b): *Visio Thurkilli relatore, ut videtur, Radulpho de Coggeshall*, rec. Paul Gerhard SCHMIDT, Leipzig, Teubner.
- SCHMIDT (1997): SCHMIDT, Paul Gerhard, *Visio Alberici. Die Jenseitswanderung des neunjährigen Alberich in der vom Visionär um 1127 in Monte Cassino revidierten Fassung*, Stuttgart, Steiner.
- SILVERSTEIN (1935): SILVERSTEIN, Theodore, *Visio Sancti Pauli. The History of the Apocalypse in Latin together with Nine Texts*, London, Christophers.
- SILVERSTEIN (1974): SILVERSTEIN, Theodore, *Visiones et revelaciones Sancti Pauli. Una nuova tradizione di testi latini nel Medio Evo*, Roma, Accademia Nazionale dei Lincei.
- SILVERSTEIN–HILHORST (1997): SILVERSTEIN, Theodore, HILHORST, Anthony, *Apocalypse of Paul. A New Critical Edition of Three Long Latin Versions*, Genève, Patrick Cramer.
- SIMON (1994): *Korán*, ford. SIMON Róbert, Budapest, Helikon.
- SIMON (2013a): Liber Scale, ford. SIMON Róbert, in SIMON Róbert, *Etüdk a halálról. Túlvilági utazás a mazdaizmusban és az iszlámban*, Budapest, Corvina, 259–367.
- SOMFAI (1999): JOHN OF SALISBURY, *Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól*, ford. SOMFAI Anna, Budapest, Atlantisz.
- STEFANINI–DIEHL (1987): BONVESIN DA LA RIVA, *Volgari scelti. Select poems*, transl., ed. Ruggero STEFANINI, Patrick S. DIEHL, New York – Bern – Frankfurt a.M – Paris, Lang.
- STELLA (2009): VALAFRIDO STRABONE, *Visione di Vetti*, a cura di Francesco STELLA, Pisa, Pacini.
- SURDICH (2019): BOCCACCIO, Giovanni, *Filostrato*, a cura di Luigi SURDICH, Milano, Mursia.
- SZABÓ (1997): ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, ford. SZABÓ Miklós, Budapest, Európa.
- SZENNAY (1981): *Népek nagy nevelője... Szent Benedek, Európa Védőszentjének emlékezete*, szerk. SZENNAY András, Budapest, Szent István Társulat.
- SZITA (1998): SULPICIOUS SEVERUS, *Szent Márton élete*, ford. SZITA Bánk et al., Pannonhalma, Bencés.
- TAR (1989): SZENT ÁGOSTON, *A boldog életről. A szabad akaratról*, ford. TAR Ibolya, Budapest, Európa.
- TARRANT (2004): *P. Ovidi Nasonis Metamorphoses*, ed. Richard J. TARRANT, Oxford, Oxford University Press.

- THURSTON (1903): THURSTON, Herbert, *Visio monachi de Eynsham, Analecta Bollandiana*, XXII, 225–319.
- TORRIGIANI (2013): La visione del monaco Baronto, trad. e note a cura di Ivo TORRIGIANI, in *La Vita e la Visio Sancti Baronti. Monaco, eremita, santo*, a cura di Ivo TORRIGIANI, Maria Virginia PORTA, San Baronto, Parrocchia di San Baronto, Associazione pro loco Amici di San Baronto, 58–73.
- TÓTH (2006): ALEXANDRIAI KELEMEN, *Protreptikosz. Buzdítás a görögökhöz*, ford. TÓTH Vencel, Budapest, Jel.
- TRAILL (1974): TRAILL, David A., *Walahfrid Strabo's Visio Wettini. Text, Translation, and Commentary*, Bern, Lang.
- TUDÓS-TAKÁCS (2002): AQUINÓI SZENT TAMÁS, *A teológia foglalatja*, ford. TUDÓS-TAKÁCS János, I, Budapest, Gede.
- VANYÓ (1984): *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*, szerk. VANYÓ László, Budapest, Szent István Társulat.
- VANYÓ (1988): APOKRIFEK, SZERK. VANYÓ László, Budapest, Szent István Társulat.
- VÁROSI (1982): AURELIUS AUGUSTINUS, *Vallomások*, ford. VÁROSI István, Budapest, Gondolat.
- VEKERDI (2007): CICERO, Marcus Tullius, *A legfőbb jóról és rosszról*, ford. VEKERDI József, Budapest, Kairosz.
- VILLARI (1865): *Antiche leggende e tradizioni che illustrano la Divina Commedia*, precedute da alcune osservazioni di P. VILLARI, Pisa, Nistri.
- VIZZINI (1901): *Bibliotheca Sanctorum Patrum*, ser. I, *Patres Apostolici*, I, *Doctrina duodecim Apostolorum. Epistola I S. Clementis ad Corinthios*, curante Iosepho VIZZINI, Roma, Forzani et Socii.
- W. SALGÓ (1985): PLUTARKHOSZ, Az isteni büntetés késlekedéséről, in Uő, *Szókratész daimónja*, vál., jegyz., ford. W. SALGÓ Ágnes, Budapest, Helikon, 5–59.
- WAGNER (1882): *Visio Tnugdali. Lateinisch und Altdeutsch*, hrsg. Albrecht WAGNER, Erlangen, Deichert.
- WARD (1875): The Vision of Thurkill, Probably by Ralph of Coggeshall, Printed from a MS. in the British Museum, with an Introduction by H. L. D. WARD, *Journal of the British Archaeological Association*, XXXI, 420–459.
- WEBBER JONES (1946): CASSIODORUS, *An Introduction to Divine and Human Reading*, transl. Leslie WEBBER JONES, New York, Columbia University Press.
- WETHERBEE (1994): JOHANNES DE HAUVILLA, *Architrenius*, transl., ed. Winthrop WETHERBEE, Cambridge, University Press.
- WOLTERS (1922): WOLTERS, Friedrich, *Hymnen und Sequenzen*, Berlin, Georg Bondi.
- ZACHER (1859): *Alexandri Magni iter ad paradisum*, ed. Julius ZACHER, Königsberg, Th. Theile.
- ZAMBON (1982): *Il fisiologo*, a cura di Francesco ZAMBON, Milano, Adelphi.
- ZECHMEISTER (1877): *Scholia Vindobonensia ad Horatii Artem poeticam*, ed. Joseph Zechmeister, Wien, Gerold.
- ZILIO-GRANDI (2010): *Il viaggio notturno e l'ascensione del Profeta*, a cura di Ida ZILIO-GRANDI, prefazione di Cesare SEGRE, postfazione di Maria PICCOLI, Torino, Einaudi.

C) Szakirodalom

- ACÉL (2011): ACÉL Zsolt, *Orpheus éneke*, Budapest, Ráció.
- ADAMIK (2003): ADAMIK Tamás, A Pál-apokalipszis és a fantasztikus irodalom, in *In virtute spiritus. A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére*, szerk. STIRLING János, Budapest, Szent István Társulat, 39–48.
- ADAMIK (2014): ADAMIK Tamás, *Latin irodalom a kora középkorban (6–8. század). A keresztény Európa születése*, Budapest, Kalligram.
- ADAMIK (2017): ADAMIK Tamás, *Latin irodalom a Karoling-korban (8–9. század). A keresztény Európa megerősödése*, Budapest, Kalligram.
- ADAMS (2007): ADAMS, Gwenfair Walters, *Visions in Late Medieval England. Lay Spirituality and Sacred Glimpses of the Hidden Worlds of Faith*, Leiden, Brill.
- AFFATATO (2015): AFFATATO, Rosa, Contrapasso e conoscenza allegorica nel 'Purgatorio' secondo alcuni commentari alla 'Divina Commedia' tra XIV e XV secolo, *Critica Letteraria*, XLIII, 563–583.
- ALEXANDER (1968): ALEXANDER, Paul J., Medieval Apocalypses as Historical Sources, *The American Historical Review*, LXXIII, 997–1018.
- ALMOND (2018): ALMOND, Philip C., *Élet a halál után. A túlvilág rövid története*, Budapest, Corvina.
- ANDERSON (1982): ANDERSON, William S., The Orpheus of Virgil and Ovid, in *Orpheus. The Metamorphoses of a Myth*, ed. John WARDEN, Toronto, University of Toronto Press, 25–50.
- ARMOUR (2001a): ARMOUR, Peter, Dante's Contrapasso: Context and Texts, *Italian Studies*, LV, 1–20.
- ARMOUR (2001b): ARMOUR, Peter, Viaggio, sogno, visione nella Commedia e nelle altre opere di Dante, in AA.VV., *"Per correr miglior acque..."*. Bilanci e prospettive degli studi danteschi alle soglie del nuovo millennio. Atti del convegno internazionale di Verona–Ravenna, 25–29 ottobre 1999, Roma, Salerno, 143–166.
- ARTIFONI (2001): ARTIFONI, Enrico, Orfeo concionatore. Un passo di Tommaso d'Aquino e l'eloquenza politica nelle città italiane nel secolo XIII, in *La musica nel pensiero medievale*, a cura di Letterio MAURO, Ravenna, Longo, 137–148.
- ASÍN PALACIOS (1919): ASÍN PALACIOS, Miguel, *La escatología musulmana en la «Divina Commedia»*, Madrid, Impr. de E. Maestre.
- ASÍN PALACIOS (2016): *Dante e l'Islam. L'escatologia islamica nella Divina Commedia. Storia e critica di una polemica*, introduzione di Carlo OSSOLA, trad. di Roberto ROSSI TESTA, Younis TAWFIK, Milano, Luni.
- ATKINSON (1999): ATKINSON, John Keith, Orpheus, vates threicus et la transgression, in *La metamorfosi di Orfeo*, a cura di Anna Maria BABBI, Verona, Edizioni Fiorini, 289–305.
- AUERBACH (2005): AUERBACH, Erich, *Studi su Dante*, Milano, Feltrinelli.
- AUERBACH (2009): AUERBACH, Erich, *Az Isteni Színjáték szerkezete*, ford. MÁTYUS Norbert, in: *Dante a középkorban*, szerk. MÁTYUS Norbert, Budapest, Balassi, 13–38.
- BÁLINT (2004): BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium I. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából (december 1. – június 30.)*, Budapest, Neumann Kht. <https://mek.oszk.hu/04600/04656/html/index.htm> (2020. 07. 10.)

- BALL (1991): BALL, Robert, Theological Semantics: Virgil's Pietas and Dante's Pietà, in *The Poetry of Allusion: Virgil and Ovid in Dante's Commedia*, ed. Rachel JACOFF, Jeffrey T. SCHNAPP, Stanford, Stanford University Press, 19–36.
- BALOGH (1931): BALOGH József, Perpetua és Felicitas, *Budapesti Szemle*, 641. sz., 103–126.
- BALTRUŠAITIS (1993): BALTRUŠAITIS, Jurgis, *Il Medioevo fantastico. Antichità ed esotismi nell'arte gotica*, trad. di Fulvio ZULIANI, F. BOVOLI, Milano, Adelphi.
- BARAŃSKI (1996): BARAŃSKI, Zygmunt G., "Sole nuovo, luce nuova". *Saggi sul rinnovamento culturale in Dante*, Torino, Scriptorium.
- BARAŃSKI (1997): BARAŃSKI, Zygmunt G., Notes on Dante and the Myth of Orpheus, in *Dante. Mito e poesia*, a cura di Michelangelo PICONE, Tatiana CRIVELLI, Firenze, Franco Cesati, 133–154.
- BARAŃSKI (2000): BARAŃSKI, Zygmunt G., *Dante e i segni. Saggi per una storia intellettuale di Dante Alighieri*, Napoli, Liguori.
- BARB (1963): BARB, Alphons Augustinus, The Survival of Magic Arts, in *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, ed. Arnaldo MOMIGLIANO, Oxford, Clarendon Press, 100–125.
- BAROLINI (1993): BAROLINI, Teodolinda, *Il miglior fabbro. Dante e i poeti della Commedia*, Torino, Bollati Boringhieri.
- BAROLINI (2003): BAROLINI, Teodolinda, *La Commedia senza Dio. Dante e la creazione di una realtà virtuale*, Milano, Feltrinelli.
- BAROLINI (2012): BAROLINI, Teodolinda, *Il secolo di Dante. Viaggio alle origini della cultura letteraria italiana*, Milano, Bompiani.
- BAROLINI (2014): BAROLINI, Teodolinda, Purgatorio 9: Vision and Violence, Commento Baroliniano, Digital Dante. New York (NY), Columbia University Libraries, <https://digital.dante.columbia.edu/dante/divine-comedy/purgatorio/purgatorio-9/> (2021. 02. 24.)
- BAROLINI (2015): BAROLINI, Teodolinda, Miért írta meg Dante a *Színjátékot*? Dante és a látomásírodalmi hagyomány, ford. MOLNÁR Annamária, *Filológiai Közlöny*, LXI, 462–468.
- BAROLINI (2017): BAROLINI, Teodolinda, A középkori multikulturalizmus és a Pokol teológiája Danténál, ford. TÓTH Tihamér, *Filológiai Közlöny*, LXIII, 10–31.
- BARTUSCHAT (2003): BARTUSCHAT, Johannes, Il "De miseria humane conditionis" e la letteratura didattica delle lingue romanze, in *Innocenzo III. Urbs et orbis. Atti del Congresso Internazionale Roma, 9–15 settembre 1998*, a cura di Andrea SOMMERLECHNER, I, 352–368.
- BARTUSCHAT (2013): BARTUSCHAT, Johannes, "Superbo Ilíón". Immagini di sovrani e del potere nella letteratura italiana del Due e Trecento, *Storia del pensiero politico*, III, 443–464.
- BASCHET (1993): BASCHET, Jérôme, *Les justices de l'au-delà. Les représentations de l'enfer en France et en Italie (XIIe–XVe siècle)*, Rome, École française de Rome.
- BASCHET (1994): BASCHET, Jérôme, Diavolo, in *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, V, Roma, Treccani, 644–650.
- BASCHET (2002): BASCHET, Jérôme, I mondi del Medioevo: i luoghi dell'aldilà, in *Arti e storia nel Medioevo*, I, *Tempi, spazi, istituzioni*, a cura di E. CASTELNUOVO, G. SERGI Torino, Einaudi, 317–347.
- BATTAGLIA RICCI (2001): BATTAGLIA RICCI, Lucia, Viaggio e visione: tra immaginario visivo e invenzione letteraria, in *Dante da Firenze all'aldilà*, a cura di Michelangelo PICONE, Firenze, Franco Cesati.

- BATTAGLIA RICCI (2006): BATTAGLIA RICCI, Lucia, "Vidi e conobbi l'ombra di colui". Identificare le ombre, in *Dante e le arti visive*, a cura di Maria Monica DONATO et al., Milano, Unicopli, 49–80.
- BAUM (1916): BAUM, Paull Franklin, The Mediaeval Legend of Judas Iscariot, *PMLA*, XXXI, 481–632.
- BECKER (1899): BECKER, Ernest Julius, *A Contribution to the Comparative Study of the Medieval Visions of Heaven and Hell*, Baltimore, J. Murphy.
- BÉDIER (1917): BÉDIER, Joseph, *Les légendes épiques. Recherches sur la formation des Chansons de geste*, Paris, Champion, II, 206–211.
- BELIA – V. KOVÁCS (1985): *Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók*, szerk. BELIA György, V. KOVÁCS Sándor, Budapest, Szépirodalmi.
- BELLOMO (2004): BELLOMO, Saverio, *Dizionario dei commentatori danteschi. L'esegesi della Commedia da Iacopo Alighieri a Nidobeato*, Firenze, Olschki.
- BÉNYEI (2013): BÉNYEI Tamás, *Más alakban. A metamorfózis poétikája és politikája*, Pécs, Pro Pannónia.
- BERTOLUCCI PIZZORUSSO (1999): BERTOLUCCI PIZZORUSSO, Valeria, *Orfeo „englouti” nelle letterature romanze dei secc. XII e XIII. Prime attestazioni*, in *La metamorfosi di Orfeo*, a cura di Anna Maria BABBI, Verona, Edizioni Fiorini, 137–154.
- BIANCHINI (2016–2017): BIANCHINI, Ludovica Anna, *Le pene infernali e purgatoriali nelle visioni dei secoli XI–XIII*, tesi di laurea (relat. Rossana E. Guglielmetti), Università degli Studi di Milano.
- BIGATTI (2017–2018): BIGATTI, Letizia *Le visioni dell'aldilà tra continuità ed innovazione: il caso della Visio Fursei*, tesi di laurea (relat. Rossana E. Guglielmetti), Università degli Studi di Milano.
- BOLLINI (2007–2008): BOLLINI, Martina, *Dante e il mito di Orfeo*, tesi di laurea (relat. Giuseppe Ledda), Università di Bologna, 2007–2008.
- BOLOGNESI (2010): BOLOGNESI, Davide, Il contrappasso come chiasma. Appunti su Inferno 28, *L'Alighieri*, n.s. XXXVI, 5–20.
- BORBÉLY (2008): BORBÉLY Gábor, *Civakodó angyalok. Bevezetés a középkori filozófiába*, Budapest, Akadémiai.
- BORZSÁK (1968): BORZSÁK István, Az Aeneis alvilági seregszemléjének utókorához, *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXII, 432–436.
- BOSWELL (1908): BOSWELL, Charles Stuart, *An Irish Precursor to Dante. A Study on the Vision of Heaven and Hell Ascribed to the Eighth-century Irish Saint Adamnan, with Translation of the Irish Text*, London, David Nutt.
- BOTTERILL (1988): BOTTERILL, Steven, "Quae non Licet Homini Loqui": The Ineffability of Mystical Experience in Paradiso I and the "Epistle to Can Grande", *The Modern Language Review*, LXXXIII, 332–341.
- BOTTERILL (1994): BOTTERILL, Steven, *Dante and the Mystical Tradition. Bernard of Clairvaux in the Commedia*, Cambridge, Cambridge University Press.
- BOYDE (2000): BOYDE, Patrick, *Human Vices and Human Worth in Dante's "Comedy"*, Cambridge, Cambridge University Press.

- BOYNTON (2008): BOYNTON, Susan, *Libelli Precum* in the Central Middle Ages, in *A History of Prayer. The First to the Fifteenth Century*, ed. Roy HAMMERLING, Leiden–Boston, Brill, 255–318.
- BREMMER (2017): BREMMER, Jan N., Descents to the Underworld from Gilgamesh to Christian Late Antiquity, *Studia Religiosa*, L, 291–309.
- BREMMER–CZACHESZ (2003): BREMMER, Jan N., CZACHESZ, István, *The Apocalypse of Peter*, Leuven, Peeters.
- BRIEGER–MEISS–SINGLETON (1969): BRIEGER, Peter, MEISS, Millard, SINGLETON, Charles S., *Illuminated Manuscripts of the Divine Comedy*, Princeton, Princeton University Press.
- BRILLI (2007): BRILLI, Elisa, Reminiscenze scritturali (e non) nelle epistole dantesche, *La Cultura*, XLV, 439–455.
- BROGGINI (1956): BROGGINI, Romano, L'opera di Ugucione da Lodi, *Studi Romanzi*, XXXII, 5–124.
- BROWNEE (1993): BROWNEE, Kevin, Dante and the Classical Poets, in *The Cambridge Companion to Dante*, ed. R. JACOFF, Cambridge, Cambridge University Press, 100–119.
- BRUGNOLI (1998): BRUGNOLI, Giorgio, *Studi danteschi*, II, *I tempi cristiani di Dante e altri studi*, Pisa, ETS.
- BUDGE (1906): BUDGE, Wallis E. A., *The Egyptian Heaven and Hell*, London, Routledge.
- BURKE (2006): BURKE, Peter, *Útmutatás az utazástörténet számára*, ford. KÁRMÁN Gábor, Korall, XXVI, 5–24.
- BUSI (2019): BUSI, Giulio, I viaggi oltremondani nella mistica ebraica, in *Dante e la dimensione visionaria tra Medioevo e prima età moderna*, a cura di Bernhard HUSS, Mirko TAVONI, Ravenna, Longo, 11–22.
- BYNUM (1995): BYNUM, Caroline Walker, *The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200–1336*, New York, Columbia University Press.
- CAMPONESI (1987): CAMPONESI, Piero, *La casa dell'eternità*, Milano, Garzanti.
- CAROTTA–EICKENBERG (2009): CAROTTA, Francesco, EICKENBERG, Arne, Orpheos Bakkikos – The Missing Cross (eredeti: Orfeo Báquico – La Cruz Desaparecida, *Isidorianum*, XVIII), https://www.carotta.de/subseite/texte/articula/Orpheos_Bakkikos_en.pdf (2018. 10. 15.).
- CAROZZI (1994): CAROZZI, Claude, *Le voyage de l'âme dans l'au-delà d'après la littérature latine (V^e–XIIIe siècle)*, Rome, École Française de Rome.
- CARRAI (2012): CARRAI, Stefano, Viaggio a Beatrice e il mito di Orfeo, in ID., *Dante e l'antico. L'emulazione dei classici nella Commedia*, Firenze, Edizioni del Galluzzo per la Fondazione Ezio Franceschini, 119–131.
- CASAGRANDE–VECCHIO (2000): CASAGRANDE, Carla, VECCHIO, Silvana, *I sette vizi capitali. Storia dei peccati nel Medioevo*, Torino, Einaudi.
- CASALI (1995): CASALI, Sergio, Altre voci nell'“Eneide” di Ovidio, *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*, XXXV, 59–76.
- CASELL (1984a): CASELL, Anthony K., Avarice and Suicide, in ID., *Dante's Fearful Art of Justice*, Toronto, University of Toronto Press, 43–56.
- CASELL (1984b): CASELL, Anthony K., Satan, in ID., *Dante's Fearful Art of Justice*, Toronto, University of Toronto Press, 96–104.
- CASTELLI (2013): CASTELLI, Daniela, “L'errore rigorista e la ‘fisica dell'anima’ in una *Commedia* senza *lex talionis*”, *Studi Danteschi*, LXXXVIII, 154–195.

- CERBO (2001): CERBO, Anna, Il corpo come allegoria della storia e del peccato. I dannati, i diavoli, i giganti, Lucifero, in EAD., *Poesia e scienza del corpo nella "Divina Commedia"*, Napoli, Dante & Descartes, 91–125.
- CHRISTE (2000): CHRISTE, Yves, *Il giudizio universale nell'arte del Medioevo*, Milano, Jaca Book.
- CICCARERE (1981): CICCARERE, Maria Pia, La "Visio Baronti" nella tradizione letteraria delle "visiones" dell'aldilà, *Romanobarbarica*, VI, 35–52.
- CICCARERE (1985): CICCARERE, Maria Pia, Le visioni di S. Fursa, *Romanobarbarica*, VIII, 231–303.
- CICCARERE (1987): CICCARERE, Maria Pia, *Visioni dell'Aldilà in Occidente. Fonti, modelli, testi*, Firenze, Nardini.
- CICCARERE (1989): CICCARERE, Maria Pia, La genesi letteraria della visione dell'aldilà: Gregorio Magno e le sue fonti, *Augustinianum*, XXIX, 435–449.
- CICCUTO (2018): CICCUTO, Marcello, Per una teologia delle immagini dantesche. Agostino e la visio ultima del Paradiso, *Letteratura & Arte*, XVI, 13–22.
- CIOTTI (1971): CIOTTI, Andrea, Lucifero, in *Enciclopedia Dantesca*, dir. Umberto BOSCO, III, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 718–722.
- COMPARETTI (1872): COMPARETTI, Domenico, *Virgilio nel medio evo*, Livorno, F. Vigo.
- CONSOLI-RONCONI (1976): CONSOLI, Domenico, RONCONI, Alessandro, Virgilio Marone, Publio, in *Enciclopedia Dantesca*, dir. Umberto BOSCO, V, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1030–1043.
- CONTINI (1976): CONTINI, Gianfranco, Dante come personaggio-poeta della "Commedia", in ID., *Un'idea di Dante. Saggi danteschi*, Torino, Einaudi, 32–62.
- CORTI (1993): CORTI, Maria, Percorsi dell'invenzione, Torino, Einaudi.
- CORTI (2003): CORTI, Maria, La *Commedia* di Dante e l'oltretomba islamica, in EAD., *Scritti su Cavalcanti e Dante. La felicità mentale. Percorsi dell'invenzione e altri saggi*, Torino, Einaudi, 365–379.
- CORTI (2013), CORTI, Maria, Dante e la cultura islamica, in *Il libro della scala di Maometto*, a cura di Anna LONGONI, Milano, Rizzoli, 325–347.
- COULSON (1991): *The 'Vulgate' Commentary on Ovid's Metamorphoses. The Creation Myth and the Story of Orpheus*, ed. Frank T. COULSON, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- CREMONESI (2016–2017): CREMONESI, Sara, *Le visiones dell'Aldilà nella cultura medievale: la Visio monachi de Eynsham*, tesi di laurea (relat. Rossana E. Guglielmetti), Università degli Studi di Milano.
- CULIANU (1983): CULIANU, Ioan Petru, *Psychanodia I. A Survey of the Evidence Concerning the Ascension of the Soul and its Relevance*, Leiden, Brill.
- CURTIUS (1992): CURTIUS, Ernst Robert, *Letteratura europea e Medio Evo latino*, a cura di Roberto ANTONELLI, Firenze, La Nuova Italia.
- CZACHESZ (2007): CZACHESZ, István, Torture in Hell and Reality: The Visio Pauli, in *The Visio Pauli and the Gnostic Apocalypse of Paul*, ed. Jan N. BREMMER, István CZACHESZ, Leuven, Peeters, 130–143.
- CZACHESZ (2014): Czachesz, István, *The Grotesque Body in Early Christian Discourse. Hell, Scatology, and Metamorphosis*, London – New York, Routledge.
- D'ANCONA (1874): D'ANCONA, Alessandro, *I precursori di Dante*, Firenze, Sansoni.

- DARAB (2012): DARAB Ágnes, Búcsú a hitvestől? Orpheus és Eurydiké, *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, XVII/1, 27–43.
- DAVIS (1989): DAVIS, Charles Till, Roma e Babilonia in Dante, in *Studi americani su Dante*, a cura di Gian Carlo ALESSIO, Robert HOLLANDER, Milano, Franco Angeli, 267–295.
- DE BARTOLO (2011): DE BARTOLO, Diana, La fortuna dei *Moralia* in età moderna, *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*, n.s. XCIX, 281–287.
- De Bonfils Templer (1983): DE BONFILS TEMPLER, Margherita, La *donna gentile* del *Convivio* e il boeziano mito d’Orfeo, *Dante Studies*, CI, 133–144.
- DEGLI INNOCENTI (1982): DEGLI INNOCENTI, Mario, L’“Elucidarium” o l’“Elucidario” in antico milanese fonte di Bonvesin de la Riva?, *Italia medioevale e umanistica*, XXV, 125–149.
- DEJCSICS (2013): DEJCSICS Konrád, A megtérés narratívái IV–V. századi szerzeteselbeszélésekben, in *Conversio. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*, szerk. DÉRI Balázs, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Vallástudományi Központ, 109–119.
- DELUMEAU (1990): DELUMEAU, Jean, *Sin and Fear. The Emergence of a Western Guilt Culture, 13th–18th Centuries*, transl. Eric NICHOLSON, New York, St. Martin’s Press.
- DI FONZO (2000): DI FONZO, Claudia, La leggenda del «Purgatorio di S. Patrizio» fino a Dante e ai suoi commentatori trecenteschi, in *Dante e il locus inferni. Creazione letteraria e tradizione interpretativa*, a cura di Simona FOÀ, Sonia GENTILI, Roma, Bulzoni, 53–72.
- DIEM (2016): DIEM, Albrecht, Teaching Sodomy in a Carolingian Monastery. A Study of Walahfrid Strabo’s and Heito’s “Visio Wettini”, *German History*, XXXIV, 385–401.
- DIETERICH (1893): DIETERICH, Albrecht, *Nekyia: Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse*, Leipzig, Teubner.
- DINZELBACHER (1981): DINZELBACHER, Peter, *Vision und Visionsliteratur im Mittelalter*, Stuttgart, Hiersemann.
- DINZELBACHER (1987): DINZELBACHER, Peter, Le vie per l’Aldilà nelle credenze popolari e nella concezione erudita del Medioevo, *Quaderni medievali*, XXIII, 6–35.
- DINZELBACHER (1991): DINZELBACHER, Peter, *Revelationes*, Turnhout, Brepols.
- DOMOKOS (2007): DOMOKOS György, La morfologia verbale del Milanese antico di Bonvesin dra Riva, *Verbum*, IX, 261–277.
- DOMOKOS (2008): DOMOKOS György, *La sintassi volgare di Bonvesin dra Riva. Aspetti di fonetica, morfologia e sintassi*, Milano, Edizioni C.U.S.L.
- D’OVIDIO (1906): D’OVIDIO, Francesco, *Nuovi studi danteschi. Il Purgatorio e il suo preludio*, Milano, Hoepli, 197–208.
- DRASKÓCZY (2013): DRASKÓCZY Eszter, A betegség mint büntetés a *Pokol* XXIX–XXX. énekében: ovidiusi allúziók és bibliai előképek, in *Mikro & Makro Fialat Kutatók Konferenciája (ELTE-PTE)*, szerk. LOVAS Borbála et al., Tanulmánykötet, Budapest, Arianna Könyvek 6, 67–82.
- DRASKÓCZY (2014): DRASKÓCZY Eszter, Intertestu ovidiani e biblici, scienza medica e simbolismo teologico nella *bolgia dei falsari*: la peste di Egina emulata dalla lebbra e scabbia dei falsari di metallo. In: *Ortossia ed eterossia in Dante Alighieri*, a cura di Carlota CATTERMOLE, Celia de ALDAMA e Chiara GIORDANO), Madrid, Ediciones de La Discreta, 271–288.

- DRASKÓCZY (2015): DRASKÓCZY Eszter, Miti ovidiani del viaggio nella Commedia: figure ovidiane che diventano figure dantesche, in *Atti del Convegno Internazionale Commentare Dante oggi*, a cura di János KELEMEN, József NAGY, Budapest, Eötvös University Press, 97–113.
- DRASKÓCZY (2017a): DRASKÓCZY Eszter, A repülés ovidiusi mítoszai a *Commediá*ban: Phaeton, Icarus és Daedalus, *Filológiai Közlöny*, LXIII, 32–43.
- DRASKÓCZY (2017b): DRASKÓCZY Eszter, Az istenekkel vetélkedő művészek mítosza a *Commediá*ban, *Dante Füzetek*, XIV, 151–185.
- DRASKÓCZY (2019a): DRASKÓCZY Eszter, Canto XIII – XIII. ének, in ALIGHIERI, Dante, *Komédia I. Pokol. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 194–210.
- DRASKÓCZY (2019b): DRASKÓCZY Eszter, Canto XXVIII – XXVIII. ének, in ALIGHIERI, Dante, *Komédia I. Pokol. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 408–421.
- DRASKÓCZY (2019c): DRASKÓCZY Eszter, Canto XXIX – XXIX. ének, in ALIGHIERI, Dante, *Komédia I. Pokol. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 422–435.
- DRONKE (1986): DRONKE, Peter, *Dante and Medieval Latin Traditions*, Cambridge, Cambridge University Press.
- DRONKE (1997): DRONKE, Peter, The Return of Eurydice, in ID., *Sources of Inspiration. Studies in Literary Transformations, 400–1500*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 263–292.
- DRONKE (2007): DRONKE, Peter, La persistenza dei miti musicali greci attraverso la letteratura mediolatina, in ID., *Forms and Imaginings. From Antiquity to the Fifteenth Century*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 87–111.
- DUTTON (1994): DUTTON, Paul Edward, *The Politics of Dreaming in the Carolingian Empire*, Lincoln–London, University of Nebraska Press.
- EASTING (1997): EASTING, Robert, *Visions of the Other World in Middle English*, Woodbridge, Boydell.
- EASTING (2007): EASTING, Robert, Access to Heaven in Medieval Visions of the Otherworld, in *Envisaging Heaven in the Middle Ages*, ed. Carolyn MUESSIG, Ad PUTTER, London – New York, Routledge, 75–90.
- ELIADE (2005): ELIADE, Mircea, *A samanizmus. Az eksztázis ősi technikái*, ford. SALY Noémi, Budapest, Osiris.
- ERTL (2018a): ERTL Péter, *Babilon a Rhône partján*, in PETRARCA, Francesco, *Liber sine nomine. Cím nélküli könyv*, ford. ERTL Péter, Szeged, Lazi, 7–58.
- FAIBISOFF (2019): FAIBISOFF, Leah, ISCAD Annotated Bibliography: *Contrapasso, International Seminar on Critical Approaches to Dante*, last update: May 1st, 2019, <https://dante.medieval.utoronto.ca/contrapasso/> (2020. 05. 30.)
- FALLANI (1976): FALLANI, Giovanni, Visione ed esperienza figurativa nella struttura dell'«Inferno», in ID., *Dante e la cultura figurativa medievale*, Bergamo, Minerva Italica, 67–82.
- FALUDY (1982): FALUDY Anikó, *Bizánc festészete és mozaikművészete*, Budapest, Corvina.
- FARRIS (1997): FARRIS, Giovanni, L'anti-trinitarismo di Lucifero nei “Sermones” di Jacopo da Varazze e nel canto XXXIV dell’«Inferno», *Critica Letteraria*, XCV, 211–224.

- FEO (1988): FEO, Michele, Petrarca, Francesco, in *Enciclopedia Virgiliana*, dir. Francesco DELLA CORTE, IV, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 53–78.
- FERENCZI (2010): FERENCZI Attila, *Vergilius harmadik évezrede*, Budapest, Electa.
- FERRANTE (2012): FERRANTE, Gennaro, *Il Comentum dantesco di Giovanni Bertoldi da Serravalle nella redazione «imperiale» (1417)*, Napoli, Dante & Descartes.
- FILOMUSI GUELF (1908): FILOMUSI GUELF, Lorenzo, *Studi su Dante*, Città di Castello, Lapi, 331–340.
- FINÁLY (1884): FINÁLY Henrik, *A latin nyelv szótára*, Budapest, Franklin-Társulat (repr. Budapest, Akadémiai, 2002).
- FORTE (2014): FORTE, Alessandra, La rappresentazione del Minotauro dantesco nei manoscritti trecenteschi della Commedia tra commento scritto e commento figurato, *L'Alighieri*, XLIV, 37–58.
- FORTE (2018): FORTE, Alessandra, «A l'altra riva». I traghettatori infernali da Virgilio alla ricezione scritta e figurata della Commedia, in *La letteratura italiana e le arti. Atti del XX Congresso dell'ADI – Associazione degli Italianisti (Napoli, 7–10 settembre 2016)*, a cura di L. BATTISTINI, V. CAPUTO et al., Roma, Adi, <https://www.italianisti.it/publicazioni/atti-di-congresso/la-letteratura-italiana-e-le-arti/Forte.pdf> (2021. 10. 27.)
- FOSCOLO (1979): FOSCOLO, Ugo, *Studi su Dante. Articoli della Edinburgh Review. Discorso sul testo della Commedia*, Firenze, Le Monnier.
- FRANCESCHINI (2017): FRANCESCHINI, Chiara, *Storia del limbo*, Milano, Feltrinelli.
- FRECCERO (1989a): FRECCERO, John, Il segno di Satana, in ID., *Dante. La poetica della conversione*, trad. di Corrado CALEND, Bologna, il Mulino, 227–244.
- FRECCERO (1989b): FRECCERO, John, Inversione infernale e conversione cristiana: «Inferno» XXXIV, in ID., *Dante. La poetica della conversione*, trad. di Corrado CALEND, Bologna, il Mulino, 245–250.
- FRECCERO (1989c): FRECCERO, John, Il canto di Casella: Purgatorio II, 112, in ID., *Dante. La poetica della conversione*, trad. di Corrado CALEND, Bologna, il Mulino, 251–260.
- FRIEDMAN (1970): FRIEDMAN, John Block, *Orpheus in the Middle Ages*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- FRIESEN (2011): FRIESEN, Bill, The Opus Geminatum and Anglo-Saxon Literature, *Neophilologus*, XCV, 123–144.
- FRY (1979): FRY, Donald K., The Art of Bede II: The Reliable Narrator as Persona, in *The Early Middle Ages*, ed. William H. SNYDER, Binghamton (NY), Center for Medieval and Early Modern Studies, 63–82.
- GARDINER (1989): GARDINER, Eileen, *Visions of Heaven & Hell Before Dante*, New York, Italica Press.
- GARDINER (1993): GARDINER, Eileen, *Medieval Visions of Heaven and Hell. A Sourcebook*, New York – London, Garland.
- GARGAN (2014): GARGAN, Luciano, *Dante, la sua biblioteca e lo studio di Bologna*, Roma–Padova, Antenore.
- GINSBERG (1999): GINSBERG, Warren, Ovid, the Transformation of Metamorphosis and the Aesthetics of Hell, in ID., *Dante's Aesthetics of Being*, Ann Arbor (MI), University of Michigan Press, 115–159.

- GIZZI (2008): GIZZI, Corrado, *Il ponte del capello. Elementi della tradizione islamica e della «Visione» di Alberico nella poesia di Dante*, Pescara, Ianieri.
- GLOVICZKI (2008): GLOVICZKI Zoltán, *Ovidius Ars Poeticája*, Budapest, Akadémiai.
- GORNI (1995): GORNI, Guglielmo, *Dante nella selva. Il primo Canto della Commedia*, Parma, Pratiche.
- GORNI (1999): GORNI, Guglielmo, La Beatrice di Dante, dal tempo all'eterno, in ALIGHIERI, Dante, *Vita Nova*, a cura di Luca Carlo ROSSI, Milano, Mondadori, V–LX.
- GRAF (1882): GRAF, Arturo, *Roma nella memoria e nelle immaginazioni del Medio Evo*, Torino, Loescher.
- GRAF (1888): GRAF, Arturo, A proposito della Visio Pauli, *Giornale storico della letteratura italiana*, XI, 344–362.
- GRAF (1984): GRAF, Arturo, *Miti, leggende e superstizioni del medio evo*, prefazione, note, appendice di Giosuè BONFANTI, Milano, Mondadori.
- GRAGNOLATI (2005): GRAGNOLATI, Manuele, *Experiencing the Afterlife. Soul and Body in Dante and Medieval Culture*, Notre Dame, University of Notre Dame Press.
- GRIGGIO (1997): GRIGGIO, Claudio, Appunti in margine a una nuova edizione dell'“Epistola a Cangrande”, *Le forme e la storia*, n.s. X, 133–148.
- GRUBER (2008): GRUBER, Christiane, *The Timurid Book of Ascension (Mi'rajnama). A Study of Text and Image in a Pan-Asian Context*, Valencia, Patrimonio Editiones.
- GUREVICS (1987): GUREVICS, Aron J., “Isteni Színjáték” Dante előtt, in Uő, *A középkori népi kultúra*, ford. F. NAGY Géza, Budapest, Gondolat, 188–261.
- GUTHMÜLLER (2001): GUTHMÜLLER, Bodo, ‘Transformatio moralis’ e ‘transformatio supernaturalis’ nella ‘Commedia’ di Dante, in *Il pensiero filosofico e teologico di Dante Alighieri*, a cura di Alessandro GHISALBERTI, Milano, Vita e Pensiero, 61–77.
- GUTHMÜLLER (2008): GUTHMÜLLER, Bodo, «*Ovidio Metamorphoseos vulgare*». *Forme e funzioni della trasposizione in volgare della poesia classica nel Rinascimento italiano*, trad. Paola PACCHIONI, Fiesole, Cadmo.
- GUTHRIE (1935): GUTHRIE, William Keith Chambers, *Orpheus and Greek Religion*, London, Methen & Co.
- GYENGE (2014): GYENGE Zoltán, *Kép és mítosz*, Budapest, Typotex.
- HAAG (1960): HAAG, Herbert, *Dizionario biblico*, trad. Rosalba AMERIO, Torino, SEI.
- HAAG (1989): HAAG, Herbert, Júdás, in *Bibliai lexikon*, ford. RUZSICZKY Éva, Budapest, Szent István Társulat, 898–901.
- HAJDÚ (2011): HAJDÚ Attila, Lucanus Cordusa. A megistenülés szemtanúi a római hagyományban, *Belvedere Meridionale*, XXII/3, 56–67.
- HARDIE (2002a): HARDIE, Philip, *Ovid's Poetics of Illusion*, Cambridge, Cambridge University Press.
- HARDIE (2002b): *The Cambridge Companion to Ovid*, ed. Philip HARDIE, Cambridge University Press.
- HASENFRATZ (1989): HASENFRATZ, Robert, *Eisegan stefne (Christ and Satan 36a)*, the *Visio Pauli*, and *ferrea vox (Aeneid 6, 626)*, *Modern Philology*, LXXXVI, 398–403.
- HAWKINS (1999): HAWKINS, Peter S., *Dante's testaments*, Stanford, Stanford University Press.
- HEGYI W. (2015): HEGYI W. György, Elefántcsontkapu és aranykor. „Az eljövendő múlt napjai”, *Ókor*, XIV/1, 33–40.

- HEN (1996): HEN, Yitzhak, The Structure and Aims of the Visio Baronti, *Journal of Theological Studies*, XLVII, 477–497.
- HIMMELFARB (1985): HIMMELFARB, Martha, *Tours of Hell. An Apocalyptic Form in Jewish and Christian Literature*, Philadelphia, Fortress.
- HIMMELFARB (1993): HIMMELFARB, Martha, *Ascent to Heaven in Jewish and Christian Apocalypses*, New York, Oxford University Press.
- HOFFMANN (2005): HOFFMANN Béla, *La parola poetica. Teoria letteraria e letteratura italiana*, Szombathely – Udine, Berzsényi Dániel Főiskola – Università degli Studi di Udine.
- HOFFMANN (2019): HOFFMANN Béla, Canto V – V. ének, in ALIGHIERI, Dante, *Komédia I. Pokol. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 85–100.
- HOFFMANN (kézirat/a): HOFFMANN Béla, Canto XXIV – XXIV. ének, in ALIGHIERI, Dante, *Komédia II. Purgatórium. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, megjelenés előtt.
- HOFFMANN (kézirat/b): HOFFMANN Béla, Canto XXX – XXX. ének, in ALIGHIERI, Dante, *Komédia II. Purgatórium. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, megjelenés előtt.
- HOFFMANN-MÁTYUS (2019): HOFFMANN Béla, MÁTYUS Norbert, Canto II – II. ének, in ALIGHIERI, Dante, *Komédia I. Pokol. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 37–53.
- HOFFMANN-NAGY (2019): HOFFMANN Béla, NAGY József, Canto XVII – XVII. ének, in ALIGHIERI, Dante, *Komédia I. Pokol. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 245–257.
- HOLLANDER (1969): HOLLANDER, Robert, *Allegory in Dante's Commedia*, Princeton, Princeton University Press.
- HOLLANDER (1980): HOLLANDER, Robert, Dante “Theologus-Poeta”, in ID., *Studies in Dante*, Ravenna, Longo, 39–89.
- HOLLANDER (1983): HOLLANDER, Robert, *Il Virgilio dantesco. Tragedia nella “Commedia”*, Firenze, Olschki.
- HOLLANDER (1993): HOLLANDER, Robert, Le opere di Virgilio nella Commedia di Dante, in *Dante e la “bella scola” della poesia. Autorità e sfida poetica*, a cura di Amilcare A. IANNUCCI, Ravenna, Longo, 247–343.
- HOOGWERF (1942–1943): HOOGWERF, G. J., Vultus trifons. Emblema diabolico. Imagine improba della SS. Trinità, *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, XIX, 205–245.
- HORNUNG (1968): HORNUNG, Erik, *Altägyptische Höllenvorstellungen*, Berlin. Akademie-Verlag.
- HORNUNG (1999): HORNUNG, Erik, *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, Ithaca (NY), Cornell University Press.
- IANNUCCI (1979–1980): IANNUCCI, Amilcare A., Limbo. The emptiness of Time, *Studi Danteschi*, LII, 69–128.
- IDEL (2005): IDEL, Moshe, *Ascensions on High in Jewish Mysticism. Pillars, Lines, Ladders*, Budapest, CEU Press.
- IRWIN (1982): IRWIN, Eleanor, The Song of Orpheus and the New Song of Christ, in *Orpheus. The Metamorphoses of a Myth*, ed. John WARDEN, Toronto, University of Toronto Press, 51–62.

- ITALIA (2008): ITALIA, Sebastiano, Dante e Servio. «Sotto 'l velame de li versi strani», in *L'opera di Dante fra Antichità, Medioevo ed epoca moderna*, a cura di Sergio CRISTALDI, Carmelo TRAMONTANA, Catania, CUECM, 329–417.
- ITALIA (2012): ITALIA, Sebastiano, *Dante e l'esegesi virgiliana. Tra Servio, Fulgenzio e Bernardo Silvestre*, Roma, Bonanno.
- IZZI (1973): IZZI, Giuseppe, Nesso, in *Enciclopedia Dantesca*, dir. Umberto BOSCO, IV, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 42.
- JACOFF–SCHNAPP (1991): Jacoff, Rachel, SCHNAPP, Jeffrey T., Introduzione. Virgil in Dante, in: *The Poetry of Allusion. Virgil and Ovid in Dante's "Commedia"*, ed. Rachel JACOFF, Jeffrey T. SCHNAPP, Stanford, Stanford University Press, 2–9.
- JACOMUZZI (1995): JACOMUZZI, Angelo, "Ond'io son fatto scriba", in ID., *"L'imgo al cerchio" e altri studi sulla "Divina Commedia"*, Milano, Franco Angeli, 27–77.
- JAKAB (2006): JAKAB Éva, Dico Dite, in *Múzeum krt. 4/c*, szerk. JAKAB Éva, Budapest, Prae.hu, 153–173.
- JAUSS (1989): JAUSS, Hans Robert, *Alterità e modernità della letteratura medievale*, Torino, Boringhieri.
- JOHNSON (2008): JOHNSON, Patricia J., *Ovid before Exile. Art and Punishment in the Metamorphoses*, Madison, University of Wisconsin Press.
- KÁKOSY (2005): KÁKOSY László, *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*, Budapest, Osiris.
- KANCEFF (2003): KANCEFF, Emanuele, Odeporica e letteratura: contro la dislessia, *Annali d'Italianistica*, XXI, 46–56.
- KAPOSI (2019): KAPOSI Márton, A világi állam és a Földi paradicsom képe Dante műveiben, in Uő, *Rendbagyó és félreértett klasszikusok nyomában*, Budapest, Hungarovox, 19–44.
- KATONA (1907): KATONA Lajos, Túlvilági látomások codexeinkben, *Akadémiai Értesítő*, XVIII, 500–507.
- KATONA (2006): KATONA Lajos, *Folklór-kalendárium*, Budapest, Neumann Kht., <http://mek.niif.hu/04700/04798/html/index.htm> (2021. 10. 27.)
- KELEMEN (1999): KELEMEN János, *A Szentlélek poétája*, Budapest, Kává.
- KELEMEN (2002): KELEMEN János, *A filozófus Dante. Művészet- és nyelvelméleti expedíciók*, Budapest, Atlantisz.
- KELEMEN (2015): KELEMEN János, *Komédiámat hívom tanúmul. Az önreflexió nyelve Danténál*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- KELEMEN (2016): Kelemen János, A bűnök osztályozásának antik és középkori forrásai az *Isteni Színjátékban*, in „Elhallgatom, hogy rájöhhess magadtól”. *Az Isteni Színjáték forrásai és hatása*, szerk. DRASKÓCZY Eszter, ERTL Péter, PÁL József, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 9–24.
- KEMP (2007): KEMP, Barry, *Az egyiptomi Halottak Könyve. Bevezetés*, ford. ÁROKSZÁLLÁSY Zoltán, FÁBIÁN Zoltán, Budapest, Corvina.
- KENDEFFY (2011): KENDEFFY Gábor, Ágoston misztikája, *Orpheus noster*, III/3–4, 130–142.
- KERÉNYI (1923): KERÉNYI Károly, Ascensio Aeneae. A görög apokalyptika történetéhez, *Egyetemes Philológiai Közlöny*, XLVII, 22–43.
- KERÉNYI (1924): KERÉNYI Károly, Ascensio Aeneae II. Újabb kutatások az Aeneis VI. énekének magyarázatához, *Egyetemes Philológiai Közlöny*, XLVIII, 21–33.

- KESKIAHO (2015): KESKIAHO, Jesse, *Dreams and Visions in the Early Middle Ages. The Reception and Use of Patristic Ideas, 400–900*, Cambridge, Cambridge University Press.
- KIRKPATRICK (1987): KIRKPATRICK, Robin, *Dante's Inferno. Difficulty and Dead Poetry*, Cambridge, Cambridge University Press.
- KIRSCHBAUM (1970): *Lexikon der christlichen Ikonographie*, hrsg. Engelbert KIRSCHBAUM, Freiburg, Herder, 444–449.
- KLAUCK (1985): KLAUCK, Hans-Josef, Die Himmelfahrt des Paulus (2 Kor. 12.2–4) in der koptischen Paulusapokalypse aus Nag Hammadi (NHC V/2), *Studien zum Neuen Testament und seiner Umwelt*, X, 151–190.
- KLEIN (2006): KLEIN, Elka, *Jews, Christian Society, & Royal Power in Medieval Barcelona*, Ann Arbor (MI), University of Michigan Press.
- KOMORÓCZY (1979): KOMORÓCZY Géza, A šumer hősi epika, in Uő, *A šumer irodalmi hagyomány. Tanulmányok*, Budapest, Magvető, 33–84.
- KONRAD (1965): KONRAD, Robert, Das himmlische und das irdische Jerusalem im mittelalterlichen Denken. Mystische Vorstellung und geschichtliche Wirkung, in *Speculum historiale. Geschichte im Spiegel von Geschichtsschreibung und Geschichtsdeutung*, hrsg. Clemens BAUER, Laetitia BOEHM, Max MÜLLER, Freiburg–München, Alber, 523–540.
- KOZÁK (2018): KOZÁK Dániel, *Imperium sine fine*. A világbirodalom ígéretének intertextuális háttere Vergilius *Aeneis*ében, *Ókor*, XVII/2, 60–70.
- KRUPP (2009): KRUPP József, *Distanz und Bedeutung*, Heidelberg, Universitätsverlag Winter.
- KÜHÁR (1944): *Keresztény remekírók*, szerk. KÜHÁR Flóris, II, Budapest, Szent István Társulat.
- LÁZS (2016): LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: az anyanyelvi irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi, 2016.
- LE GOFF (1982): LE GOFF, Jacques, *La nascita del Purgatorio*, Torino, Einaudi.
- LE GOFF (1984): LE GOFF, Jacques, *The Birth of Purgatory*, transl. Arthur GOLDHAMMER, Chicago, University of Chicago Press.
- LE GOFF (1988): LE GOFF, Jacques, *L'immaginario medievale*, Roma–Bari, Laterza.
- LEDDA (2002): LEDDA, Giuseppe, *La guerra della lingua. Ineffabilità, retorica e narrativa nella Commedia di Dante*, Ravenna, Longo.
- LEDDA (2006): LEDDA, Giuseppe, Semele e Narciso. Miti ovidiani della visione nella «Commedia» di Dante, in *Le «Metamorfosi» di Ovidio nella letteratura tra Medioevo e Rinascimento*, a cura di G. M. ANSELMi, M. GUERRA, Bologna, Gedit Edizioni, 17–40.
- LEDDA (2008a): LEDDA, Giuseppe, La «Commedia» e il bestiario dell'aldilà. Osservazioni sugli animali nel «Purgatorio», in *Dante e la fabbrica della «Commedia». Atti del Convegno Internazionale di Studi, Ravenna 14–16 settembre 2006*, a cura di A. COTTIGNOLI et al., Ravenna, Longo, 123–143.
- LEDDA (2008b): LEDDA, Giuseppe, Dante e la tradizione delle visioni medievali, *Lettture Classensi*, XXXVII, 119–142.
- LEDDA (2008c): LEDDA, Giuseppe, *Dante*, Bologna, il Mulino.
- LEDDA (2008d): LEDDA, Giuseppe, Dante e le metamorfosi della visione, *Griseldaonline*, VIII, <http://www.griseldaonline.it/percorsi/metamorfosi/ledda.htm>
- LEDDA (2011a): LEDDA, Giuseppe, Modelli biblici nella *Commedia*: Dante e san Paolo, in *La Bibbia di Dante. Esperienza mistica, profezia e teologia biblica in Dante*, a cura di Giuseppe LEDDA, Ravenna, Centro Dantesco dei Frati Minori Conventuali, 179–216.

- LEDDA (2011b): LEDDA, Giuseppe, Cibi di paradiso, in *Banchetti letterari*, a cura di Gian Mario ANSELMi, Gino RUOZZI, Roma, Carocci, 118–125.
- LEDDA (2015): LEDDA, Giuseppe, La danza e il canto dell'«umile salmista»: David nella «Commedia» di Dante, in *Les figures de David à la Renaissance*, éd. Élise BOILLET et al., Genève, Droz, 225–246.
- LEE (1996): LEE, M. Owen, *Virgil as Orpheus. A study of the Georgics*, Albany, State University of New York Press.
- LIMENTANI (1982): LIMENTANI, A., Casella, Palinuro e Orfeo. «Modello narrativo» e «rimozione della fonte», in *La parola ritrovata. Fonti e analisi letteraria*, a cura di Costanzo DI GIROLAMO, Ivano PACCAGNELLA, Palermo, Sellerio, 82–98.
- LINO (2018–2019): LINO, Laura, *Melius erat nobis si non fuisset nati. Peccati e pene nelle visioni dell'Aldilà dell'Alto Medioevo*, tesi di laurea (relat. Rossana E. Guglielmetti), Università degli Studi di Milano.
- LOMAZZI (1976): LOMAZZI, Anna, Primi monumenti del volgare, in *Storia della cultura veneta*, a cura di Manlio PASTORE STOCCHI, Girolamo ARNALDI, I, Vicenza, Neri Pozza, 615–622.
- LONGONI (2004): LONGONI, Anna, Il contrappasso tra occidente cristiano e mondo arabo, *Strumenti Critici*, XIX, 189–231.
- LORENZI (2003): LORENZI, Lorenzo, *Devils in Art. Florence from the Middle Ages to the Renaissance*, Firenze, Centro Di.
- MACDONALD (1967): *New Catholic Encyclopedia*, ed. William Joseph MACDONALD, VIII, New York, McGraw Hill Book Company.
- MALDINA (2017): MALDINA, Nicolò, *In pro del mondo. Dante, la predicazione e i generi della letteratura religiosa medievale*, Roma, Salerno.
- MARCOZZI (2012): MARCOZZI, Luca, *Premessa all'edizione italiana*, in MORGAN, Alison, *Dante e l'aldilà medievale*, a cura di Luca MARCOZZI, Roma, Salerno, 7–21.
- MARKUS (2004): MARKUS, Robert Austin, *Nagy Szent Gergely és kora*, ford. SÁGHY Marianne, Budapest, Paulus Hungarus – Kairosz.
- MARSHALL (1975): MARSHALL, J. C. Douglas, Three Problems in the Vision of Tundal, *Medium Aevum*, XLIV, 14–22.
- MAŚLANSKA-SORO (2015): MAŚLANSKA-SORO, Maria Teresa, *Il 'vero' innamoramento di Matelda e la 'falsa' memoria di Dante nel Paradiso terrestre*. In *Atti del Convegno Internazionale Commentare Dante oggi*, a cura di János KELEMEN, József NAGY, Budapest, Eötvös University Press, 205–215.
- MÁTYUS (2009): *Dante a középkorban*, szerk. MÁTYUS Norbert, Budapest, Balassi.
- MÁTYUS (2015): MÁTYUS Norbert, Babits és Dante. *Filológiai közelítés Babits Mihály Pokol-fordításához*, Budapest, Szent István Társulat.
- MÁTYUS (2019a): MÁTYUS Norbert, Canto XXI – XX. ének, in ALIGHIERI, Dante, *Komédia I. Pokol. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 302–315.
- MÁTYUS (2019b): MÁTYUS Norbert, Canto XXXII – XXXII. ének, in ALIGHIERI, Dante, *Komédia I. Pokol. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 464–479.
- MÁTYUS (2020): MÁTYUS Norbert, Mit esznek az angyalok?, *Vigilia*, LXXXV, 730–737.
- MÁTYUS–NAGY (2019): MÁTYUS Norbert, NAGY József, Canto XXI – XX. ének, in ALIGHIERI, Dante, *Komédia I. Pokol. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 17–36.

- MAZZEO (1957): MAZZEO, Joseph Anthony, Dante and the Pauline Modes of Vision, *The Harvard Theological Review*, L, 275–306.
- MAZZONI (1997): MAZZONI, Francesco, San Bernardo e la visione poetica della Divina Commedia, in: *Seminario dantesco internazionale 1. International Dante Seminar. Atti del primo convegno tenutosi al Chauncey Conference Center, Princeton, 21–23 ottobre 1994*, a cura di Zygmunt G. BARAŃSKI, Patrick BOYDE, Lino PERTILE, Firenze, Le Lettere, 171–241.
- MELLONE (1971): MELLONE, Attilio, Gerarchia angelica, in *Enciclopedia Dantesca*, dir. Umberto Bosco, III, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 122–124.
- MERCURI (2000): MERCURI, Roberto, Dante nella prospettiva intertestuale, *Testo & Senso*, III, 75–92.
- MERCURI (2008): MERCURI, Roberto, Pusillanimi e magnanimi alle soglie dell'*Inferno*, *Linguistica e Letteratura*, XXXIII, 43–90.
- MERCURI (2009): MERCURI, Roberto, Ovidio e Dante. Le “Metamorfosi” come ipotesto della “Commedia”, *Dante*, VI, 21–37.
- MILAN (2000): MILAN, Gabriella, Giacomino da Verona, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, LIV, [http://www.treccani.it/enciclopedia/giacomino-da-verona_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giacomino-da-verona_(Dizionario-Biografico)/) (2019. 10. 19.)
- MINEO (2008): Mineo, Nicolò, *Saggi e letture per Dante*, Caltanissetta – Roma, Sciascia.
- MINNIS (2020): MINNIS, Alastair, *Hellish Imaginations from Augustine to Dante. An Essay in Metaphor and Materiality*, Oxford, The Society for the Study of Medieval Languages and Literature.
- MINOIS (2012): Minois, George, *A pokol története*, ford. SUJTÓ László, Budapest, Atlantisz.
- MIRRA (1932): MIRRA, Antonio, La Visione di Alberico, *Miscellanea Cassinese*, XI, 33–82.
- MOCAN (2012): MOCAN, Mira, *L’arca della mente. Riccardo di San Vittore nella Commedia di Dante*, Firenze, Olschki.
- MONNERET DE VILLARD (1944): MONNERET DE VILLARD, Ugo, *Lo studio dell’Islam in Europa nel XII e nel XIII secolo*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana.
- MONTEFUSCO–MILANI (2020): *Le lettere di Dante. Ambienti culturali, contesti storici e circolazione dei saperi*, a cura di Antonio MONTEFUSCO, Giuliano MILANI, Berlin, De Gruyter.
- MORGAN (2012): MORGAN, Alison, *Dante e l’aldilà medievale*, a cura di Luca MARCOZZI, Roma, Salerno.
- MORRIS (1985): MORRIS, Colin, *La scoperta dell’individuo (1050–1200)*, Napoli, Liguori.
- MURESU (1997): MURESU, Gabriele, *Il richiamo dell’antica strega. Altri saggi di semantica dantesca*, Roma, Bulzoni.
- MURESU (2008): MURESU, Gabriele, *L’orgia d’amore. Saggi di semantica dantesca*, Roma, Bulzoni.
- MUSSAFIA (1864): MUSSAFIA, Adolfo, Monumenti antichi di dialetti italiani, *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, philol.-hist. Klasse*, XLVI.
- NAGY (2013): NAGY József, Pokol IX. ének: interpretáció, parafrázis, kommentár, *Dante Füzetek*, X, 99–130.
- NAGY (2018): NAGY Eszter, *La réception des Visiones Georgii. Lectures de la légende du Purgatoire de saint Patrick à la fin du Moyen Âge*, thèse de doctorat (dir. Marie Anne Polo de Beaulieu, Levente Seláf), École des Hautes Études en Sciences Sociales – Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

- NAGY (kézirat): NAGY József, Canto X – X. ének, in: ALIGHIERI, Dante, *Komédia II. Purgatórium. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, megjelenés előtt.
- NARDI (1979): NARDI, Bruno, *Studi di filosofia medievale*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura.
- NARDI (1990a): NARDI, Bruno, *Dante e la cultura medievale*, Roma, Laterza.
- NARDI (1990b): NARDI, Bruno, *“Lecturae” e altri studi danteschi*, Firenze, Lettere.
- NATANSON (1953): Natanson, Joseph, *Early Christian Ivories*, London, Alec Tiranti.
- NEWMAN (2005): NEWMAN, Barbara, What Did It Mean to Say “I Saw”? The Clash between Theory and Practice in Medieval Visionary Culture, *Speculum*, LXXX, 1–43.
- ÓTOTT 2020: ÓTOTT Noémi, *Brunetto Latini arcai. Brunetto Latini és az Il Tesoretto*, doktori értekezés (témavezetők: Pál József, Vigh Éva), Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola.
- OWEN (1970): OWEN, Douglas David Roy, *The Vision of Hell. Infernal Journeys in Medieval French Literature*, Edinburgh–London, Scottish Academic Press.
- OZANAM (1841): OZANAM, Antoine-Frédéric, *Dante e la filosofia cattolica nel tredicesimo secolo*, Milano, Società Tipogr. de’ Classici Italiani.
- PADOAN (1970): PADOAN, Giorgio, Enea, in *Enciclopedia Dantesca*, dir. Umberto BOSCO, II, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 677–679.
- PADOAN (1973): PADOAN, Giorgio, Orfeo, in *Enciclopedia Dantesca*, dir. Umberto BOSCO, IV, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 192.
- PADOAN (1977a): PADOAN, Giorgio, *Il pio Enea, l’empio Ulisse*, Ravenna, Longo.
- PADOAN (1977b): PADOAN, Giorgio, La “Mirabile visione” di Dante e l’epistola a Cangrande in ID., *Il pio Enea, l’empio Ulisse*, Ravenna, Longo, 30–63
- PADOAN (1993): PADOAN, Giorgio, *Il lungo cammino del ‘poema sacro’*. *Studi danteschi*, Firenze, Olschki.
- PADOAN (2001): PADOAN, Giorgio, A „szóban mester” Odüsszeusz és a tudás útjai. Egy hagyomány állomásai (Vergiliustól Dantéig), ford. TEKULICS Judit, *Helikon*, XLVII, 321–350.
- PAGÁN (2004): PAGÁN, Victoria, Speaking before Superiors: Orpheus in Vergil and Ovid, in *Free Speech in Classical Antiquity*, ed. I. SLUITER, R. M. ROSEN, Boston–Leiden, Brill.
- PÁL (1997): PÁL József, “*Silány időből az örökkévalóba*”. *Az Isteni Színjáték nyelvi és tipológiai szimbolizmusa*, Szeged, JATEPress.
- PÁL (2009): PÁL József, *Dante. Szó, szimbólum, realizmus a középkorban*, Budapest, Akadémiai.
- PÁL (2016): PÁL József, Lucifer magányossága. A Gonosz színrevitelének keresztény forrásairól, in „*Elhallgatom, hogy rájöhhess magadtól*”. *Az Isteni Színjáték forrásai és hatása*, szerk. DRASKÓCZY Eszter, ERTL Péter, PÁL József, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 25–47.
- PÁL (2020): PÁL József, Antonomasie di Lucifero. La messa in scena del male, *Rivista internazionale di ricerche dantesche*, I, 133–147.
- PÁL–ÚJVÁRI (2001): *Szimbólumtár*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Budapest, Balassi.
- PALGEN (1959): PALGEN, Rudolf, Dante e Ovidio, *Convivium*, XXVII, 277–287.
- PALGEN (1969): PALGEN, Rudolf, La Visione di Tundalo nella *Commedia* di Dante, *Convivium*, XXXVII, 129–147.
- PARATORE (1973a): PARATORE, Ettore, Ovidio e Dante, in ID., *Nuovi saggi danteschi*, Roma, Signorelli, 45–100.

- PARATORE (1973b): PARATORE, Ettore, Ovidio, in *Enciclopedia Dantesca*, dir. Umberto BOSCO, IV, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 225–236.
- PARATORE (1989): PARATORE, Ettore, Il libro IV delle *Georgiche* e il canto IX del *Purgatorio*, in *Miscellanea di studi in onore di Aurelio Roncaglia*, a cura di R. ANTONELLI, III, Modena, Mucchi, 959–963.
- PASQUAZI (1970): PASQUAZI, Silvio, Contrapasso, in *Enciclopedia Dantesca*, dir. Umberto BOSCO, II, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 181–183.
- PASQUINI (1993): PASQUINI, Emilio, *Intertestualità e intratestualità nella Commedia dantesca. La tradizione del Novecento letterario*, Bologna, CUSL.
- PASQUINI (2001): PASQUINI, Emilio, *Dante e le figure del vero. La fabbrica della Commedia*, Milano, Mondadori.
- PASQUINI (2008): PASQUINI, Laura, *Iconografie dantesche. Dalla luce del mosaico all'immagine profetica*, Ravenna, Longo.
- PASQUINI (2012): PASQUINI, Laura, Il diavolo nell'iconografia medievale, in *Il diavolo nel Medioevo. Atti del XIX Convegno internazionale (Todi, 14–17 ottobre 2012)*, Spoleto, Fondazione CISAM.
- PEGORETTI (2019): PEGORETTI, Anna, Visio e fictio nelle antiche illustrazioni della Commedia: per una rivalutazione dei Danti dormienti, in *Dante e la dimensione visionaria tra Medioevo e prima età moderna*, a cura di Bernhard HUSS, Mirko TAVONI, Ravenna, Longo, 121–140.
- PENNA–FALLANI (1973): PENNA, Angelo, FALLANI, Giovanni, Paolo, santo, in *Enciclopedia Dantesca*, dir. Umberto BOSCO, IV, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 271–275.
- PERES (2015): PERES Imre, *Pál apostol túlvilági látomásai. A 2Korinthus 5 és 12 exegézise*, Debrecen, Patmosz.
- PÉREZ CARRASCO (2013): PÉREZ CARRASCO, Mariano, La metamorfosis de Dante como nuevo Orfeo (“Convivio” II i 3), *Tenzone*, XIV, 37–69.
- PERTILE (1998): PERTILE, Lino, *La puttana e il gigante. Dal Cantico dei Cantici al Paradiso Terrestre di Dante*, Ravenna, Longo.
- PERTILE (2005): PERTILE, Lino, Le penne e il volo, in ID., *La punta del disio. Semantica del desiderio nella Commedia*, Fiesole, Cadmo, 115–135.
- PERTILE (2007): PERTILE, Lino, Dante, Ulisse e l'altro viaggio (*Inf.* I 91), https://www.princeton.edu/~dante/ebdsa/lp_061207.html#three (2021. 03. 14.)
- PERTILE (2013): PERTILE, Lino, Ciaccio, Brunetto and the Voice of God, in *Legato con amore in un volume. Essays in Honour of John A. Scott*, ed. John J. KINDER, Diana GLENN, Firenze, Olschki, 157–174.
- PETROCCHI (1988): PETROCCHI, Giorgio, San Paolo in Dante, in *Dante e la Bibbia*, a cura di Giovanni BARBLAN, Firenze, Olschki, 235–248.
- PICONE (1989): PICONE, Michelangelo, Miti, metafore e similitudini del *Paradiso*, *Studi Danteschi*, LXI, 193–217.
- PICONE (1993): PICONE, Michelangelo, L'Ovidio di Dante, in *Dante e la “bella scola” della poesia. Autorità e sfida poetica*, a cura di Amilcare A. IANNUCCI, Ravenna, Longo, 107–144.
- PICONE (1997): PICONE, Michelangelo, Dante e i miti, in *Dante. Mito e poesia*, a cura di Michelangelo PICONE, Tatiana CRIVELLI, Firenze, Franco Cesati, 21–32.
- PICONE (1999): PICONE, Michelangelo, Il canto V del *Purgatorio* fra Orfeo e Palinuro, *L'Alighieri*, XL, 39–52.

- PICONE (2002): PICONE, Michelangelo, Canto II, in *Lectura Dantis Turicensis. Paradiso*, a cura di Georges GÜNTERT, Michelangelo PICONE, Firenze, Franco Cesati, 35–52.
- PICONE (2017): PICONE, Michelangelo, Gli ipotesti classici (Virgilio e Ovidio), in ID., *Scritti danteschi*, a cura di A. LANZA, Ravenna, Longo.
- PIETRINI (2014): PIETRINI, Sandra, Nell'inferno del teatro: lo spettacolo della crudeltà nella «Visio Thurkilli» di Ralph of Coggeshall, in *Mirabilia. Gli effetti speciali nelle letterature del Medioevo*, a cura di F. MOSETTO CASARETTO, R. CIOCCA, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 337–363.
- PIFFERI (2012): PIFFERI, Stefano, *Odeporica 2.0. La scrittura di viaggio e i new media. Qualche riflessione a margine*, Viterbo, Sette città.
- POLLARD (2010): POLLARD, Richard Matthew, Nonantola and Reichenau. A New Manuscript of Heito's Visio Wettini and the Foundations for a New Critical Edition, *Revue Bénédictine*, CXX, 243–294.
- PONCHIA (2015): PONCHIA, Chiara, *Frammenti dell'aldilà. Miniature trecentesche della Divina Commedia*, Padova, Il Poligrafo.
- PONTFARCY (1995): PONTFARCY, YOLANDE DE, THE TOPOGRAPHY OF THE OTHER WORLD AND THE INFLUENCE OF TWELFTH-CENTURY IRISH VISIONS OF DANTE, in *DANTE AND THE MIDDLE AGES. LITERARY AND HISTORICAL ESSAYS*, ED. JOHN C. BARNES, Cormac Ó CUILLEANÁIN, Dublin, Irish Academic Press, 93–115.
- POTESTÀ (2019): POTESTÀ, Gian Luca, Carisma celeste. Visioni e rivelazioni al tempo di Dante, in *Dante e la dimensione visionaria tra Medioevo e prima età moderna*, a cura di Bernhard HUSS, Mirko TAVONI, Ravenna, Longo, 23–41.
- PULEIO (2017–2018): Puleio, Giorgia, *Le due redazione [sic!] della visione di Godescalco: analisi e traduzione*, tesi di laurea (relat. Rossana E. Guglielmetti), Università degli Studi di Milano.
- PUTNAM (1991): PUTNAM, Michael C. J., Virgil's Inferno, in *The Poetry of Allusion. Virgil and Ovid in Dante's "Commedia"*, ed. Rachel JACOFF, Jeffrey T. SCHNAPP, Stanford, Stanford University Press, 94–112.
- RABIN (2009): Bede, Drythelm, and the Witness to the Other World. Testimony and Conversion in the Historia ecclesiastica, *Modern Philology*, CVI, 375–398.
- RAGNI (1970): RAGNI, Eugenio, Bonvesin de la Riva, in *Enciclopedia Dantesca*, dir. Umberto BOSCO, I, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 682.
- RAGNI (1971): RAGNI, Eugenio, Giacomino da Verona, in *Enciclopedia Dantesca*, dir. Umberto BOSCO, III, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 146–147.
- RAIMONDI (1970): RAIMONDI, Ezio, Rito e storia nel I canto del «Purgatorio», in ID., *Metafora e storia. Studi su Dante e Petrarca*, Torino, Einaudi, 65–94.
- RAIMONDI (2004): RAIMONDI, Ezio, *Le metamorfosi della parola. Da Dante a Montale*, Milano, B. Mondadori.
- RICCIOTTI (1932): *L'apocalisse di Paolo Siriaca*, I. Introduzione, traduzione e commento. II. La cosmologia della Bibbia e la sua trasmissione fino a Dante, a cura di Giuseppe RICCIOTTI, Brescia, Morcelliana.
- RIETVELD (2007): RIETVELD, Laura, *Il trionfo di Orfeo. La fortuna di Orfeo in Italia da Dante a Monteverdi*, academisch proefschrift (promotor R. Crespo), Universiteit van Amsterdam.
- RIGO (1994): RIGO, Paola, *Memoria classica e memoria biblica in Dante*, Firenze, Olschki.

- ROMEO (2012): ROMEO, Alessandra, *Orfeo in Ovidio. La creazione di un nuovo epos*, Soveria Mannelli, Rubbettino.
- RONCONI (1964): RONCONI, Alessandro, Per Dante interprete dei poeti latini, in *Studi Danteschi*, XLI, 5–44.
- RONCONI (1976): RONCONI, Alessandro, Echi virgiliani nell'opera dantesca, in *Enciclopedia Dantesca*, dir. Umberto BOSCO, V, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1044–1049.
- ROSSINI (2000): ROSSINI, Antonio, *Dante and Ovid: A Comparative Study of Narrative Techniques*, PhD Thesis, University of Toronto.
- ROWLAND – MORRAY-JONES (2009): ROWLAND, Christopher, MORRAY-JONES, Christopher R. A., *The Mystery of God. Early Jewish Mysticism and the New Testament*, Leiden–Boston, Brill.
- SAFFIOTTI BERNARDI (1971): SAFFIOTTI BERNARDI, Simonetta, Gregorio I, in *Enciclopedia Dantesca*, dir. Umberto BOSCO, III, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, http://www.treccani.it/enciclopedia/gregorio-i_%28Enciclopedia-Dantesca%29/ (2020. 07. 14.)
- SÁGHY (2005): SÁGHY Marianne, *Isten baráta. Szent és szentéletrajz a késő antikvitásban*, Budapest, Kairosz.
- SALLAY (2011): SALLAY Géza, Dante és Vergilius az *Inferno* I–II. énekében, in „Ritrar parlando il bel”. *Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére*, szerk. SZEGEDI Eszter, FALVAY Dávid, a szerkesztésben közreműködött ERTL Péter, Budapest, L'Harmattan, 17–31.
- SANTI (2010): SANTI, Francesco, Un'interpretazione di Dante, nello specchio delle lacrime, in «Come l'orco della fiaba». *Studi per Franco Cardini*, a cura di M. MONTESANO, Firenze, SISMEL, 555–570.
- SAROLLI (1971): SAROLLI, Gian Roberto Dante “scriba Dei”: storia e simbolo, in: ID., *Prolegomena alla Divina Commedia*, Firenze, Olschki, 189–336.
- SCHMIDT (1978a): SCHMIDT, Paul Gerhard, The Vision of Thurkill, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XLI, 50–64.
- SCHNAPP (2007): SCHNAPP, Jeffrey T., Trasfigurazione e metamorfosi nel *Paradiso* dantesco, in AA.VV., *Dante e la Bibbia*, Bornato in Franciacorta, Sardini, 273–292.
- SCHOLEM (1995): SCHOLEM, Gershom, Isten neve és a kabbala nyelvelmélete, in ÜÖ, *A kabbala helye az európai szellemtörténetben. Válogatott írások*, szerk. ADAMIK Lajos, II, Budapest, Atlantisz, 105–160.
- SCIACOVELLI (2008): SCIACOVELLI, Antonio Donato, Dante e l'Islam: immagini e giudizi su infedeli, scismatici, saraceni e turchi, *Dante Füzetek*, IV, 115–130.
- SEGAL (1991): SEGAL, Charles, *La poesia del mito*, Venezia, Marsilio.
- SEGRE (1990): SEGRE, Cesare, *Fuori del mondo. I modelli nella follia e nelle immagini dell'aldilà*, Torino, Einaudi.
- SERRA (2012): SERRA, Patrizia, Il viaggio allegorico tra visioni dell'Aldilà e romanzo arturiano nella letteratura medievale francese, in *La parola utile. Saggi sul discorso morale nel Medioevo*, a cura di Duilio CAOCCI, Rita FRESU et al., Roma, Carocci, 15–105.
- SETTIS-FRUGONI (1973): SETTIS-FRUGONI, Chiara, *Historia Alexandri elevati per griphos ad aeraem. Origine, iconografia e fortuna di un tema*, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo.
- SHOAF (1983): SHOAF, Allen R., *Dante, Chaucer, and the Currency of the Word: Money, Images, and Reference in Late Medieval Poetry*, Norman (Oklahoma), Pilgrim books.

- SIKALA – DIEZ DE VELASCO (2005): SIKALA, Anna-Leena, DIEZ DE VELASCO, Francisco Descent into the Underworld, in *Encyclopedia of Religion* (Second Edition), ed. Lindsay JONES, Mircea ELIADE, Charles J. ADAMS, IV, Detroit (MI), Thomson Gale, <https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/descent-underworld> (2019. 03. 10.)
- SILVERSTEIN (1932): SILVERSTEIN, H. T., Dante and the *Visio Pauli*, *Modern Language Notes*, XLVII, 397–399.
- SIMON (2013b): SIMON Róbert, *Érődök a halálról. Túlvilági utazás a mazdaizmusban és az iszlámban*, Budapest, Corvina.
- SINGLETON (1999): Singleton, Charles S., *La poesia della Divina Commedia*, Bologna, il Mulino.
- SMITH (2000): SMITH, Riggs Alden, *Poetic Allusion and Poetic Embrace in Ovid and Virgil*, Ann Arbor (MI), University of Michigan Press.
- SMYTH (2003): SMYTH, Marina, The Origins of Purgatory through the Lens of Seventh-century Irish Eschatology, *Traditio*, LVIII, 91–132.
- SOLMSEN (1972): SOLMSEN, Friedrich, The World of the Dead in Book 6 of the Aeneid, *Classical Philology*, LXVII, 31–41.
- SOLODOW (1988): SOLODOW, Joseph B., *The World of Ovid's Metamorphoses*. Chapel Hill – London, University of North Carolina Press.
- SPILLING (1975): SPILLING, Herrad, *Die Visio Tnugdali. Eigenart und Stellung in der mittelalterlichen Visionsliteratur bis zum Ende des 12. Jahrhunderts*, München, Arboe-Gesellschaft.
- STAMMLER (1962): STAMMLER, Wolfgang, *Wort und Bild. Studien zu den Wechselbeziehungen zwischen Schrifttum und Bildkunst im Mittelalter*, Berlin, Schmidt.
- STEINBERG (2014): STEINBERG, Justin, Dante's Justice? A Reappraisal of the Contrapasso, *L'Alighieri*, XLIV, 59–74.
- STEINBERG (2019): STEINBERG, Justin, More than an Eye for an Eye: Dante's Sovereign Justice, in *Ethics, Politics and Justice in Dante*, ed. Giulia GAIMARI, Catherine KEEN, London, UCL Press, 80–93.
- SÜLI (2020): SÜLI Tünde, *A keveréklények szimbolikája az Isteni Színjátékban. Dante inventiói, írásos és vizuális forrásai*, doktori disszertáció (témavezető Pál József), Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2020.
- SÜLI (2021): SÜLI Tünde, „A csalásnak e ronda képe”. Dante Geryon értelmezése *Antikvitás és Reneszánsz*, VIII (2021), .
- SZERB (2002): SZERB Antal, *Hétköznapiak és csodák. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák I.*, szerk. PAPP Csaba, Budapest, Magvető.
- SZÖRÉNYI (2001): SZÖRÉNYI László, Benvenuto da Imola *Comentaria* és a magyarok, *Helikon*, XLVII, 385–395.
- SZÖRÉNYI (2011): SZÖRÉNYI, László, Salmo di Nembroto – l'ungherese antico nell'*Inferno* di Dante?, in *Leggere Dante oggi. Interpretare, commentare, tradurre alle soglie del settecentesimo anniversario. Atti del Convegno Internazionale, 24–26 giugno 2010, Accademia d'Ungheria in Roma*, a cura di Éva VÍGH, Roma, Aracne, 161–172.
- TAFURO (2014): TAFURO, Antonio, *Le visioni predantesche dell'aldilà: mitologia, filosofia, teologia*. Napoli, Dante & Descartes.
- TAMÁS (2020): TAMÁS Ábel, Io írása. Ember és állat a fikció börtönében, in *Világok között. Tanulmányok Ovidius életművéről*, szerk. KRUPP József, Budapest: reciti, 13–26.

- TARDIOLA (1990): TARDIOLA, Giuseppe, *Atlante fantastico del medioevo*, Roma, De Rubéis.
- TARDIOLA (1993): TARDIOLA, Giuseppe, *I viaggiatori del paradiso. Mistici, visionari, sognatori alla ricerca dell'aldilà prima di Dante*, Firenze, Le Lettere.
- TARRANT (1982): TARRANT, Richard J., Aeneas and the Gates of Sleep, *Classical Philology*, LXXVII, 51–55.
- TAVONI (2019): TAVONI, Mirko, L'Inferno sognato, la telepatia di Virgilio e gli antefatti danteschi della *Commedia* come visione in sogno, in *Dante e la dimensione visionaria tra Medioevo e prima età moderna*, a cura di Bernhard HUSS, Mirko TAVONI, Ravenna, Longo, 97–120.
- TOBLER (1884): TOBLER, Adolf, *Das Buch der Uguçon des Laodho*, Berlin, Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften.
- TÓTH (2012): TÓTH Tihamér, Pokol, IV. ének, *Dante Füzetek*, VIII, 61–110.
- TÓTH (2019a): TÓTH Tihamér, Canto III – III. ének, in: ALIGHIERI, Dante, *Komédia I. Pokol. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 54–70.
- TÓTH (2019b): TÓTH Tihamér, Canto IV – IV. ének, in: ALIGHIERI, Dante, *Komédia I. Pokol. Kommentár*, szerk. KELEMEN János, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 71–84.
- TRENCSENYI-WALDAFEL (1974): TRENCSENYI-WALDAFEL Imre, *Mitológia*, Budapest, Gondolat.
- TROVATO (1976): TROVATO, Mario, Il contrappasso nell'ottava bolgia, *Dante Studies*, XCIV, 47–60.
- UEHLINGER (2000): *Images as Media. Sources for the Cultural History of the Near East and the Eastern Mediterranean (1st millennium BCE)*, ed. Christoph UEHLINGER, Freiburg (Schweiz), University Press Fribourg – Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- ÚJVÁRI (2015): ÚJVÁRI Edit, Testopozíció az *Isenheimi oltár* táblaképein, in Uő, „Jelet hagyni”. *Vizuális alkotások és rítusok szemiotikai elemzése*, SZEK JGYF, 93–109.
- VALLONE (1965): VALLONE, Aldo, *Studi su Dante medievale*, Firenze, Olschki.
- VANNI (1988): VANNI, Ugo, *L'apocalisse. Ermeneutica, esegesi, teologia*, Bologna, EDB.
- VARELA-PORTAS DE ORDUÑA (2011): VARELA-PORTAS DE ORDUÑA, Juan, La doppia eterodossia di Dante Alighieri, *Tenzzone*, XI, 1–32.
- VARELA-PORTAS DE ORDUÑA (2014): VARELA-PORTAS DE ORDUÑA, Juan, Il corpo eterodosso di Dante Alighieri, in *Ortodossia ed eterodossia in Dante Alighieri*, a cura di Carlota CATTERMOLE, Celia DE ALDAMA, Chiara GIORDANO, Madrid, Ediciones de La Discreta, 325–340.
- Viaggi...: [S. n.] *Viaggi nell'Aldilà nella letteratura predantesca*, [s. l. a. n.], http://www.edu.lascuola.it/edizioniidigitali/DivinaCommedia/data/files/m5/viaggi_nell_aldila_prima_di_dante.pdf (2017. 02. 16.)
- VICARI (1982): VICARI, P., *Orpheus among the Christians*, in *Orpheus. The Metamorphoses of a Myth*, ed. John WARDEN, Toronto, University of Toronto Press, 63–85.
- VÍGH (2006): Vígh Éva, „Természeted az arcodon”. *Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*. Ikonológia és műértelmezés 11. JATEPress, Szeged, 2006.
- VÍGH (2008): VÍGH Éva, I volti del peccato nell'*Inferno* di Dante. Un approccio fisiognomico, *Dante Füzetek*, III, 45–76
- VÍGH (2011): VÍGH Éva, Moraltà zoomorfe nella *Commedia*, in *Leggere Dante oggi. Interpretare, commentare, tradurre alle soglie del settecentesimo anniversario. Atti del Convegno Internazio-*

- nale, 24–26 giugno 2010, *Accademia d'Ungheria in Roma*, a cura di Éva VÍGH, Roma, Aracne, 185–202.
- VÍGH (2014): VÍGH Éva, «La doppia fiera». La lettura del grifone tra Medioevo ed età moderna, in *Ortodossia ed eterodossia in Dante Alighieri*, a cura di Carlota CATTERMOLÉ, Celia DE ALDAMA, Chiara GIORDANO, Madrid, Ediciones de La Discreta, 341–358.
- VÍGH (2016): VÍGH Éva, A dantei “dupla lény”. A griffmadár olvasata a közép- és újkor olasz irodalmában, in „*Elhallgatom, hogy rájöhhess magadtól*”. Az Isteni Színjáték *forrásai és hatása*, szerk. DRASKÓCZY Eszter, ERTL Péter, PÁL József, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 97–124.
- VÍGH (2017): VÍGH Éva, „Ordít az oroszlán: ki ne rettegne?”, *Filológiai Közöny*, LXIII, 87–100.
- VÍGH (2018): VÍGH Éva, *Állatszimbolika a közép- és újkori Itália irodalmában*, Szeged, Lazi.
- VÍGH (2019): Figure animali della percezione sensoriale in Dante, in «*Vedi lo sol che 'n fronte ti riluce*». *La vista e gli altri sensi in Dante e nella ricezione artistico-letteraria*, a cura di Maria Teresa MAŚLANSKA-SORO con la collaborazione di Anna PIFKO-WADOWSKA, Roma, Aracne, 259–271.
- VINCE (2005): VINCE Máté, „Ha az álom kapuja kitarul”, in *A rejtélyes Aeneis*, szerk. FERENCZI Attila, Budapest, Harmattan, 89–116.
- VIOLANTE (2016–2017): VIOLANTE, Emanuele Francesco, *Le visioni dell'Aldilà prima di Dante: la Visio Thurkilli*, tesi di laurea (relat. Rossana E. Guglielmetti), Università degli Studi di Milano.
- VUCKOVIC (2004): VUCKOVIC, Brooke Olson, *Heavenly Journeys, Earthly Concerns*, New York, Routledge.
- WETHERBEE (2008): WETHERBEE, Winthrop, *The Ancient Flame: Dante and the Poets*, Notre Dame, University of Notre Dame Press.
- WILLIAMS (1996): WILLIAMS, David, *Deformed Discourse. The Function of the Monster in Medieval Thought and Literature*, Exeter, University of Exeter Press.
- WILSON (2012): WILSON, Christopher T., *The Dissemination of Visions of the Otherworld in England and Northern France c.1150–c.1321*, PhD dissertation., Exeter University.
- YARBRO COLLINS (1995): YARBRO COLLINS, Adela, *The Seven Heavens in Jewish and Christian Apocalypses*, in *Death, Ecstasy, and Other Worldly Journeys*, ed. John J. COLLINS, Michael FISHBANE, Albany, State University of New York Press, 59–93.
- ZALESKI (1987): ZALESKI, Carol, *Otherworld Journeys: Accounts of Near-Death Experience in Medieval and Modern Times*, New York, Oxford University Press.
- ZAMBON (2000): ZAMBON, Francesco, *Romanzo e allegoria nel Medioevo*, Trento, La finestra.
- ZAMBON (2007): ZAMBON, Francesco, La morte incomunicabile: Beatrice e l'excessus mentis, in *Comunicazione e propaganda nei secoli XII e XIII. Atti del Convegno Internazionale (Messina, 24–26 maggio 2007)*, a cura di Rossana CASTANO, Fortunata LATELLA, Tania SORRENTI, Roma, Viella, 85–97.
- ZANINI (2009–2010): ZANINI, Filippo, *Retorica e parodia sacra nell'Inferno*, tesi di laurea, Università di Bologna.
- ZANNI (2010): ZANNI, Raffaella, La presenza dell'Ovidio “minore” nella *Commedia*: un agone emulativo, *Linguistica e Letteratura*, XXXV, 49–82.
- ZILIANI (2017–2018): ZILIANI, Francesca, *La geografia dell'aldilà nelle visioni latine dei secoli XII–XIII*, tesi di laurea (relat. Rossana E. Guglielmetti), Università degli Studi di Milano.

- ZINK (1999): ZINK, Michel, Le poète désacralisé. Orphée médiéval et l'Ovide moralisé, in *La metamorfosi di Orfeo*, a cura di Anna Maria BABBI, Verona, Edizioni Fiorini, 15–27.
- ZIOLKOWSKI–PUTNAM (2008): *The Virgilian Tradition. The First Fifteen Hundred Years*, ed. Jan M. ZIOLKOWSKI, Michael C. J. PUTNAM, New Haven, Yale University Press.
- ZVONAREVA (2012): ZVONAREVA, Alina, *Giacomino da Verona e altri testi veronesi nel MS. Colombino 7-1-52: edizione e commento linguistico*, tesi di dottorato (supervisore Gianfelice Peron), Università degli Studi di Padova.

A SZERZŐRŐL

DRASKÓCZY ESZTER a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet tudományos segédmunkatársa. Kutatási területe a középkori itáliai irodalomtörténet és filológia, elsősorban Dante Alighieri forrásaival és magyarországi recepciójával foglalkozik.

AZ ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ KÖNYVEK

EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. Francesco Petrarca: *Liber sine nomine – Cím nélküli könyv*. Ford., bev., jegyz. ERTL Péter. Szeged 2018.
2. MÁTÉ Ágnes: *Fabula és história határán*. Szeged 2018.
3. VÍGH Éva: *Állatszimbolika a közép- és újkori Itália irodalmában*. Szeged 2019.
4. Rotterdami Erasmus: *Meglelted Spártád – politikai írások*. Ford. LEDÁN M. István – PETNEHÁZI Gábor, bev., jegyz. PETNEHÁZI G. Szeged 2019.
5. Bartolomeo Fonzio: *Annotationes in Iuvenalem – Megjegyzések Iuvenalishoz*. Kiad., ford., bev., jegyz. GELLÉRFI Gergő. Szeged 2020.
6. Hórapollón: *Hieroglyphica – Az egyiptomi írás magyarázata*. Ford. HAJDÚ Attila, jegyz. és utószó VÍGH Éva, bev. FEHÉR Bence. Szeged 2020.
7. Francesco Petrarca: *Invective contra medicum – Invektívák egy orvos ellen*. Ford., jegyz., utószó LÁZÁR István Dávid. Szeged 2021.
8. DRASKÓCZY Eszter: *Alvilágjárások és pokolbeli büntetések. Dante Komédiájának antik és középkori forrásai*. Szeged 2022.

ELŐKÉSZÜLETBEN:

ÓTOTT NOÉMI: *Brunetto Latini tudástára. Egy középkori tanköltemény története*.

Francesco Petrarca: *De vita solitaria – A magányos életről*. Ford. L. TÓTH Beáta, jegyz.

L. TÓTH Beáta, LÁZÁR István Dávid, utószó SZÖRÉNYI László.